

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENKETTEDIK KÖTET.

(310. 311. 312. SZÁM)

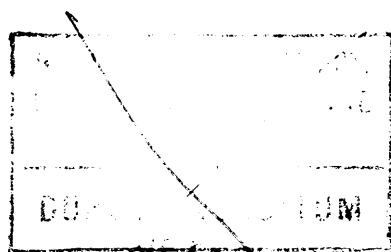
BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1902.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

Pm901/959

1895h 6i

TARTALOM.

CCCX. SZÁM.

	Lap
A SPANYOL IRODALOM A KÖZÉPKORBAN. — Becker J. Ágosttól	1
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS SOPRON VÁRMEGYE. — Vízota Gyulától	29
UTOLSÓ GYÓNÁS. (I.) — Elbeszélés. — Hall Caine után, angolból — F. L.-tól	84
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tátrai kép.</i> — Lévy Józseftől — <i>Michel Angelo sonettjeiből</i> , olaszból — Meller Simontól	110
ERASMUS LEÁNYA. — Stromp Lászlótól	113
EGYPTOMI RÉGISÉGEK MAGYARORSZÁGON. — Mahler Edétől	130
KIPLING LEGÚJABB REGÉNYE. — Kégl Sándortól	140
ÉRTESITŐ: Szemere György: <i>A Dobay-ház.</i> — <i>A halász regénye.</i> — R. Fr.-tól. — Lehmann Rudolf: <i>Erziehung und Erzieher.</i> — Bleyer Jakabtól. — <i>Új magyar könyvek</i>	147

CCCXI. SZÁM.

A REICHSTADTI HERCZEG POLITIKAI ÁLLÁSA. — Wertheimer Edétől	161
A DUNA ÁRVIZEI. — Bogdánfy Ödöntől	199
PETŐFI KÖLTÉSZETE ÉS A VALÓSÁG. — Ferenczi Zoltántól	221
UTOLSÓ GYÓNÁS. (II.) — Elbeszélés. — Hall Caine után, angolból — F. L.-tól	244
KÖLTEMÉNYEK: <i>Alkonyat.</i> — Béri Gyulától. — <i>Sámson haragja.</i> — Alfred de Vigny után, francziából — Vargha Gyulától	265
ARANY JÁNOS HALÁLÁNAK HUSZADIK ÉVFORDULÓJÁN. — Hatvany Lajostól	270
EGYETEMEINK SZAPORÍTÁSA. — Waldapfel Jánostól	278

BOURGET LEGUJABB REGÉNYE. — Balkányi Kálmántól	289
ÉRTESITŐ: Ó-kori Lexikon. — Szautner Zsigmondtól. — Todd: Népszerű csillagászat. — p. gy. — Horn E.: <i>Sainte Elisabeth de Hongrie</i> . — Pauler Gyulától. — Stern: <i>Die psychologische Arbeit des neunzehnten Jahrhunderts</i> . — s-től. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i> . — P. R.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	297

CCCXII. SZÁM.

OROSZORSZÁG A PERZSA-TENGERÖBÖLBEN. — Vámbéry Ármintól	321
Ó-KORI EGYPTOM. — Mahler Edétől	339
SZIRMAY ANTAL (1747—1812.) — König Györgytől	369
EGY KÁPLÁR EMLÉKEIBŐL. — Képek és rajzok a szerb-bolgár háborúból.) Nusies Gy. Braniszláv után, szerbből — Skribics Tivadartól	411
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szegény ember</i> . — Kozma Andortól. — <i>Michel-Angelo</i> . — Bourget Pál után, francziából — Zempléni Árpádtól	450
EGY ANGOL SZEMLE MAGYARORSZÁGRÓL. — H. A.-tól	452
ÉRTESITŐ: Jánosi Béla: <i>Az aesthetika története</i> . — K—ny F—cz.-tól. — Bárány Béla: <i>Az én régi pénzeim</i> . — Gohl Ödöntől. — Gróf Apponyi Sándor: <i>Hungarica</i> . — r.—r-től. — Czóbel Minka: <i>Kakukfüvek</i> . — o.-tól. — Tille A.: <i>Die Faustsplitter in der Literatur des XVI. bis XVIII. Jahrhunderts</i> . — Heinrich G.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	464

A SPANYOL IRODALOM A KÖZÉPKORBAN.

A spanyol nemzet megalakulása 1150-ig.

Földrajzi fekvés, a talaj alakulása, a nép jelleme, a történelem mind hozzájárulnak, hogy Spanyolországot a külföldtől elzárják, s nemzeti sajátosságát, kidomborodó eredetiségét megőrizték. Európa délnyugoti határán, a Földközi-tenger és az Atlanti-oczeán között emelkedik ki négyszög alakú területével az iberiai félsziget, mely megtört déli oldalával Afrika felé nyúlik be. Az európai szárazfölddel csak a Pyrenaeusok meredek hegláncza köti össze, melynek magas válaszfalán kevés hágó vezet át. Területének majdnem felét azon egyhangú fel-föld foglalja el, melyet a castiliai elválasztó hegység két fön-sikra oszt s melyet minden oldalról lépcsőzetesen emelkedő, északon hirtelen leeső heglánczok öveznek. Az egész fel-földet bővizű folyamok szelik át, melyek azonban csak alsó folyásuknál hajózhatók, mivel a szegélyező hegységek áttörésénél sellőket alkotnak. Könnyen megközelíthető csak az Ebro és Guadalquivir völgye, különösen ez utóbbi, az andalusiai mélyföld, melyet a granadai, hóval fődött hegységből eredő vizek öntöznek. Így elszigetelve Spanyolország, mely Európa és Afrika között mintegy áthidalóként fekszik, csak a tenger felől áll nyitva a közlekedés számára s épen azért inkább arra van utalva, hogy a tenger fölött uralkodjék.

A sors, mely Rómát tette az antik világ urává, az örök várost a Földközi-tengerbe karcsún benyuló apennini félsziget közepére helyezte. Egy pillanatra Spanyolországot is kecsgettette a világ fölött való uralommal, akkor, midőn az Oczeánon túl, melynek kapuit lezárja, új világrészek emelkedtek ki a hullámokból és az európai kapzsiság számára eddig nem sejtett kincseket tártak föl: Spanyolország fényének s büszke

virágzásának korszakában, melylyel azonban egyúttal szomorú hanyatlása is kezdetét veszi.

A pyrenæi félsziget őslakói, az iberek, nem tartoznak az indogerman népcsaládhoz; ezt bizonyítja a baszkok nyelve, ha ezek, mint gyanítják, csakugyan az őslakóknak még a mai napig sem romanisalt utolsó maradványai. Hozzájuk csatlakoznak már korán egyéb népek. Valószínűleg a tenger felől kelták hatoltak be az országba; a Tájó torkolatánál telepedtek meg s innen terjeszkedtek ki a közép-felföldre, a folyamok forrásvidékére. E törzsek, az iberek és keltiberek, a mint a régiek őket nevezik, több népcsoportra oszolva, minden szorosabb összetartó kapocs nélkül éltek egymás mellett s az idegen betolakodók s hódítók ellen sem fejtettek ki közös védelmet. Kr. e. a XII. században phœniciai hajósok fedezik föl az érczekben gazdag Tarsist (Tartessos) s a déli part mentén kereskedelmi állomásokat szerveznek. Nyomukba görög telepítők lépnek. Végül a karthagóiak jelennek meg a félszigeten s a szerencsétlen végű első pún háború után arra törekeshetnek, hogy lábukat a beföldön is megvethessék s Sardinia és Sicilia elvesztéséért magoknak kárpótlást szerezzenek. Hispania így okává, majd színterévé lesz a karthagóiak és rómaiak élet-halál harcának s jutalmul a győző keze közé jut.

Két századon keresztül folytatott véres küzdelmébe került a rómaiaknak, míg a félszigetet meghódították; az utolsó, a cantabriai hegyek közt lakó népek csak Augustus alatt ismerték el végleg felsőbbbségüket. Az őslakók fogékonysága s a gyarmatok számának növekedése következtében azonban a romanizálás gyorsan haladt előre. Spanyolország is megérezte a birodalom culturalis föllendülését az első császárok alatt; tehetségesebb fiai a fővárosban keresnek hírt, gazdagságot. Közülök: Porcius Latro Rhetor, Hyginus Grammaticus, Augustus egyik szabadosa, tűntek ki; a két Senecát, Lucanust, Martialist, Pomponius Melát, Quintilianust pedig még a mai napig is nemzeti nagyaikként tisztelik a spanyolok. Hadrianus alatt azonban megszűnt a becsvágyó ifjak zarándoklása. A zsarnoki elnyomás e tartományban is elölt minden jólétet és szellemi életet. Újabb mozgalmat indít meg a keresztyénség, melynek győzelmével Spanyolország újból az irodalmi tevékenység terére lép, sőt úttörőként halad előre. JuvenCUS a keresztyén epika atyja, Prudentius, ki az összes keresztyén költők között a legeredetibb

s legtöbb teremtmő erővel van fölruházva és Orosius, az első keresztényen világtörténetíró, spanyol származásuak.

A népvándorlás csapásai ellen azonban a Pyrenaeusok védbástyája sem tudta megvédelmezni az iberiai félszigetet. Az első rajok 409-ben törtek be. A vandalok csak ideig-óráig tanyáztak az országban; hosszabb ideig dúltak a suevek, míg nem erősen megfogyva Galiqia lakosságába olvadtak be. A nyugotrómai birodalom teljes fölbomlásával végül a nyugoti gótok kezébe kerül Spanyolország. Az összes germán népek között a gótok, kiknek számára Ulfilás egykor a bibliát lefordította, érintkeztek legrégebben és legtartósabban a görög és római műveltséggel; Galliában történt, hosszabb ideig tartó megtelepedésük pedig még közelebb hozta őket a római élethez, mint azt jogi intézményeik is mutatják. Fönhatóságuk alatt azért a műveltség nem is hanyatlott soha annyira alá, mint például a frankok birodalmában, főleg mivel a katolikus hit elfogadása után a papságnak az államügyek vezetésére tetemes befolyást engedtek. Minden századnak megvan a maga krónikása, kiknek sorát sevillai Isidor, a szorgalmas gyűjtő és encyclopædista zárja be. E mellett azonban hiába keressük a föléledéshez szükséges erőteljes hajtásokat, mert akkor a barbárságon keresztül vezetett az út a viszonyok egészséges alakulásához.

A római gazdálkodás fogyatkozásait megszüntetni s erős nemzeti államot alkotni a gótok nem voltak képesek. Tarik tizenkétezer emberből álló martalócz csapatának támadása alatt a korhadt birodalom hirtelen összeomlott. Rövid három esztendő alatt Spanyolország egészen a Pyrenaeusokig meghódol s a kezdetben fölmerült zavarok után megalakult az Omaiadok önálló kalifasága, mely hatalomra, gazdagságra nézve, valamint a művészetek és a tudomány ápolása tekintetében semmivel sem állott hátrább az Abassidák birodalmánál; Cordova pedig, mint a gazdagságnak, tudománynak, iparnak és kereskedelemnek székhelye, méltán vetélkedhetett Bagdaddal. Századokon keresztül volt így a spanyol félsziget legnagyobb része a román kereszténységtől elzárva; arab nyelv, arab műveltség uralkodott a Tajó partjától le egészen a tengerszorosig. S a hódítókhoz alkalmazkodik a régebbi lakosság is. A vallásos lelkesedés rövid ideig tartó föllángolása s a spanyol nemzeti érzésnek újraébredése a renegátokban és keresztényekben,

ideig-óraig tartó sikerek után a IX. században, csak a romlást siettetette s az eredménye az volt, hogy az országot Afrika berber törzsei elárasztották.

A spanyol föld fölszabadítása északról indul meg. A baszk Navarra teljesen soha sem hódolt meg; az asturiai sziklás hegység hasadékaiban pedig a gót Pelayo vezérlete alatt tartotta fenn magát egy kisebb csapat. Ezek föltüzelték honfitársaikat, hogy az idegen uralom jármát rázzák le magokról s kedvező körülmények között a keresztyének egészen Dueroig nyomultak előre s változó szerencsével harczolva, ott meg is maradtak. Más oldalról pedig, miután a hitetlenek előnyomulását Tours mellett megakasztották, a francziák lépték át a Pyrenæusokat s megalapították a spanyol határgrófságot, Catalonia bölcsőjét, Barcelona fővárossal.

Így alakulnak s erősödnek meg a félsziget északi részében azon keresztyén államok, melyek majd egyesülve, majd szétválva, majd egymással viszálykodva s időnként függetlenségekben veszélyeztetve, végre mégis diadalmaskodnak s szilárd államalakulások alapját vetik meg. A szakadatlan küzdelemnek, a napról-napra megújuló erőfeszítések s örökös bizonytalanságok e korszakában alakul ki a lényegileg még ma is érintetlen spanyol jellem; ekkor domborodnak ki annak sajátos vonásai: a harczias lovagiasság, könnyen sebezhető becsületérzés, a szenvedélyes függetlenségi érzet s érzékeny nemzeti büszkeség, az exclusiv hitbuzgóság és az önérzeten alapuló nyíltság, mely a különböző társadalmi osztályoknak egymással való érintkezésében nyilatkozik.

A spanyol fölszabadító hadjáratok igazi hőskora a II. századra esik. A keresztes hadak lelkesedése fölkölti s fokozza a keresztyének harczvágyát s különösen Franciaországból a szövetséges társak egész seregét vezeti át a félszigetre. I. Fernando ekkor hódítja meg Coimbrát, fia VI. Alfonso pedig, a ki Galiciát, Asturiát, Leont, Navarrát örökségével együtt castiliai császárság neve alatt egyesíti, Toledt foglalja el; a kis Aragon az Ebro völgyébe hatol le s Zaragoza ostromára készül; a barcelonai grófok a partvidéket fenyegetik; Cid ellenben Valenciába fészkel be magát. A keresztyén fegyverek az egész vonalon győzelmesen hatolnak előre. Hosszú különválás után Spanyolország most újra érintkezésbe lép a közép-európai nagy közönséggel. A zárdai életnek szükségessé vált

újjászervezése érdekében Sancho az Öreg Clunihoz fordul s behozza ennek reformjait az uralma alatt levő összes országokba. Róma részéről támogatva a francia befolyás oly gyorsan terjed, hogy Sancho unokája, VI. Alfonso, a hagyományos liturgiát a Gergely-féle javára megszüntethette, a leoni zsinat pedig a nemzeti írás helyett a frank minuskulák használatát rendelhette el.

A művelődés emelkedésének, melyet az egyházi reformok vontak magok után, első gyümölcse a latin nyelvű irodalom újraébredése volt. A krónikák gyakoriabbakká és tartalmasabbakká lesznek. Legendákat, fölíratokat s epithaphiumokat írnak. De a latin versművészet a kor nevezetesebb eseményeinek, a Cid tetteinek, Almería bevételének dicsőítése elől sem zárkózik el. Egy prózai mű érdemel különös figyelmet, a *Disciplina clericalis*, egy atyának beszélgetései fiával, kinek példabeszédekben, elbeszélésekben, hasonlatokban a barátságról, szerelemről, asszonyi csalárdságról, életről és halálról, szegénységről és gazdagságról s az örök üdvösségről ad oktatást. Az írat szerzője egy 1106-ban kikeresztelkedett huescai zsidó, Petrus Alfonsus; jelentősége pedig abban rejlik, hogy nyugoton először merit kelet bölcseségének gazdag forrásából s hogy a későbbi korban annyira kedvelt keretes elbeszélés formáját használja. Ugyanez időben, 1140 táján, keletkezik Santiago de Compostellában a liber Jacobi hamisítás, a melynek negyedik könyve a hírhedt Turpin-féle krónika s egyszersmind a francia hősköltészet első nyoma a félszigeten.

A tudományok föllendülésének, a tapasztalat tanúsága szerint, előbb-utóbb a nép nyelvére is jó hatással kellett lennie. Eddig ugyanis a barbár latinságot úgy a szószéken, mint a jogi életben minden akadály nélkül használhatták; ezentúl azonban a tisztaságra törekvő latin nyelvet sem a nép, sem az iskolázatlan nemesség nem értette meg s így mindinkább szükségessé vált, hogy az irodalom, a latin helyett, a nép nyelvét karolja föl. E törekvés azonban Spanyolországban három századdal későbbben valósul meg, mint Franciaországban. A népnyelv irodalmi használatának első emléke azon okirat, melyben VII. Alfonso 1155-ben Avilés asturiai városnak jogait és kiváltságait (fuero) megerősíti s melyhez lassanként más hasonló természetű okiratok csatlakoznak.

A spanyol nyelv, melyvel itt először találkozunk, nem

más, mint a rómaiakkal Iberiába átköltözött latin nyelv, azon formájában, melyben időváltoztatával tovább fejlődött s melynek öröklött szókinését a történeti haladás folyamán majd germán, majd arab elemek gazdagították. Hangtani fejlődésében, a magánhangzók tisztaságát és a végzetek zöngzetességét tekintve, hasonlít az olasz nyelvhez, de ennél tovább megy a hangsúly nélküli szótagok elkoptatásában és a mássalhangzók lágyításában s a testvér román nyelvek közül gutturalis rézhangjaival és interdentalis sziszegőivel válik ki. A mi a kifejtést illeti, a meridionalis nyelvjárások éles, szabatos és folyékony hangoztatása jellemzi, de hiányzik belőle a toscanai melodikus lágy-sága.

Midőn Spanyolország, kifejlett nemzeti nyelvével, az irodalmi munkásság terére lépett, Franciaországnak, mint Európa szellemi vezetőjének, már virágzó költészete volt. Mig Provence a troubadourok bájos dalaival hatott, addig északi Franciaország harcztágytól és hazaszeretettől duzzadó hősköltészetével lelkesített s tanköltészetével egyúttal kísérletet is tett a komolyabb igények kielégítésére. A spanyol költészet, bár határozottan fölismerhető nemzeti jelleggel, teljesen a francia hatása alatt fejlődött ki. Azonban már kezdetben sajátos megoszlást veszünk benne észre. Galiciában ugyanis kizárólag a provençal szellemben művelt lyrával találkozunk, Castiliában ellenben, hova északi Franciaországból legtöbbben költöztek át, úgyszólván magából a népből kiindulva, francia mintájú epika fejlődik ki. S e különbség tudata abban a korban oly élénk volt, hogy castilii származásúak, sőt maga X. Alfonso, a castilii prosa mestere is, lyrai verseket mindig galiciai vagy portugál nyelven irtak, a mi azon időben, tekintve, hogy a portugál nyelv a galiciai nyelvjárásnak leányága, egészen egyértelmű volt. Így készült elő irodalmilag a két nyelvnek egymástól való elkülönülése, melyet néprajzi szempontból a suev és gót ellentét tett indokolttá s a mely Portugalia politikai különválásával véglegessé lett.

Az ó-castilii hősköltészet 1150—1250.

A spanyol irodalom első életjelével a népies hősköltészetnek azon rövid ideig tartó, de erős virágzásában találkozunk, a mely kibontakozását tekintve, nem dicsekedhetett ugyan a

francia buja gazdagságával, de melynek hősies hazafias mezejét sem burjánzották be a romantikus képzelem szüleményei oly mértékben, mint amazét. Az epikai költészet és az általa dicsőített hőskor között különben sincs nagy időköz s így ha az egyes történeti részleteknek nem is, de a kor általános képének hívebb tükrévé lesz. A spanyol hősmonda a szó legszorosabb értelmében castiliai. Alakjai a lovagiasságnak, hazaszeretetnek és a daczos szabadságérzetnek azon eszményképeit testesítik meg, melyek a mór háborúk alatt az egész nemzetet lelkesítették s új életre ébresztették. A nép érzületére való hatásuknak azért épen oly erősnek, mint tartósnak kellett lennie. S ha a joglares éneke hamar elnémult is s ha költészetöknek kezdetleges csiszolatlan emlékei hamar feledésbe mentek is, az általok megteremtett hősi alakok örökéletűek s nevöknek hallattára, mint hajdan, úgy még ma is, minden spanyol szíve hangosan földobog.

A spanyol hősmonda középpontja Cid, Ruy (Rodrigo) Diaz de Vivar, a valóság és költészet szerint egyiránt rendíthetetlen bajnok; előkelő castiliai nemzetség sarja, kit hadvezéri tehetsége már II. Sancho alatt nagy tekintélyre emelt, melyet akkor is meg tudott őrizni, midőn Sanchót Zamora alatt megölték s testvére VI. Alfonso a száműzetésből visszatért s az uralkodást átvette. Idővel azonban úgy fejlődtek a dolgok, hogy az új király túlhatalmas vasallusát, kivel pedig előbb unokanővérét, Ximenát házassította össze, száműzte. Ettől kezdve Rodrigo condottierei életet folytatott, kezdetben a zaragozai mór uralkodó szolgálatában, később saját szakálára, míg végre sikerült neki Valenciát elfoglalni s egészen haláláig birtokában megtartani. Midőn özvegye az előre tolt hadi állást elhagyni kényszerült, földi maradványait magával vitte s San Pedro de Cardeñában temettette el, Burgos előtt, hol egy sírban nyugsznak.

A hatás, melyet a vakmerő és ravasz zsoldosfejedelem szerencséjének a nép képzeletére tenni kellett, épen oly könnyen elgondolható, mint az, hogy a valóság szerint gyakran kegyetlen és álnok egyéniségét az unokák emlékezete dicsfénnyel vette körül. Oly híven, a mint azt a költészet idealisáló természetű megengedi, alakja a spanyol hősköltészet legtiszteletreméltóbb emlékében, a *Poema del Cid*-ben tükröződik vissza, mely a XII. század közepe körül keletkezhetett s egye-

dül álló példa arra, hogy alig elhalványult történeti visszaemlékezések miként alakulhatnak közvetlenül át hőskölteménynyé.

Száműzötként hagyja el a hős őseinek várát; sóhajok közt nézi a pusztává lett helyet. Burgosban, hová vele együtt érkezik meg a király száműző levele, nem fogadja vendégszerető szöveget; Mio Cidnek a kapu előtt, sátorban kell az éjszakát eltöltenie. Mindenéből kifosztva a szükséges pénzt is csellel kénytelen előteremteni, Rachel és Vida nevű zsidóknak két, csalárd módon homokkal megtöltött ládát zálogosítva el. Hajnali kakasszókor San Pedro kapuján zörget; övéinek eltartására előleget akar adni az apátnak, hogy a kolostor miattok kárt ne szenvedjen. Mélyen megindulva köszönti doña Ximenát s míg két leányát karjaiba zárja, elszorult melléből föltör az imaszerű óhaj: «Adja az ég, hogy egykor sajátkezüleg áldhaszam meg frigyeteket s anyátok hűségét megjutalmazhassam.» S csakugyan megérte, hogy vágyódása teljesült.

Békés otthonukat elhagyva a hű bajtársaknak már is egész serege csatlakozik a száműzöttehöz, hogy vele bajban, szerencsében osztozkodjék. Háromszáz lándzsás élén átkel a Dueron; álmában megjelenik előtte Gábor arkangyal s hadi vállalatának szerencsés kimenetelével biztatja. Már első portyázása a Henares völgyében fényesen sikerül; de Ruy Diaz ily közel a haragvó királyhoz nem akar megtelepedni. Második hadi zsákmánya, Alcocer a Xalon mellett, sem bizonyul alkalmas helynek; a móroktól ostromoltatva, a víztől elzárva, csakis elszánt kirohanása menti meg, mely alatt az ellenség túlnyomó erejét szétrobbantja. Hónapokig harczol azután a hontalan, ide-oda kalandozva a hegyvidéken, majd nyeregben, majd sánczok mögött küzdve s egyik város a másik után lesz adófizetőjévé, le egészen az Ebróig.

Hadi szerencséje, a barcelonai grófnak, Rajmund Berengárnak ellene táplált régi haragját újra föléleszti; minden kérés és figyelmeztetés ellenére háborúba keveredik vele, de vereséget szenved, fogságba esik s a vivarai bajnoknak nem csekély fáradságába kerül, míg nyakas ellenfelét, ki kedvetlenségében minden táplálékot visszautasít, maga iránt ismét békülékenyebb hangulatra birhatja. A fáradhatatlan campeador most a parti városok ellen támad. Burriana és Murviedro hatalmába esnek; a valenciaiak meghátrálni kénytelenek előtte. Három évig táborozik és harczol e vidéken mindig szü-

kebbre és szűkebbre vonva a kört a szorongatott város körül, mely hiába néz segítség után. A marokkói királyt háború köti le. Valencia végre is meghódolni kénytelen s Ruy Diazt most már mi sem akadályozza abban, hogy nejét és leányait magához hívja s uralkodói székhelyébe bevezesse.

A nők fényes kísérettel érkeznek meg s Rodrigónak, Cidnek, alig hogy annyi ideje marad, hogy Valencia vidékének szépségeit nekik megmutathassa, már is itt az alkalom, hogy vitézségét szemök láttára tündököltethesse. A marokkói Yusef átjö a tengeren s újabb kincseket hoz a keresztyéneknek, mint a hős tréfásan megjegyezte. A mily fényes volt a győzelem, oly temérdek a zsákmány. Eddig Ruy Diaz soha sem mulasztotta el, hogy a kivívott sikerek után, királyának méltó ajándékot ne juttasson. Hübérúri fölsőbbségének ez elismerését Alfonso először azzal jutalmazta, hogy az önkénteseknek Cid zászlója alá való sereglését megengedte, majd meg azzal, hogy neje mellé a határig kíséretet rendelt s hogy száműzetésére vonatkozó rendeletét visszavonta. Utolsó győzedelme s hatalmának növekedése pedig a carrioni grófnak, Gonzalónak fiait, Diegót és Fernandót arra indítja, hogy leányainak, doña Elvirának és doña Solnak kezét megkérjék. A toledoi és valenciai győzők, Alfonso és vasallusa, a kibékülés után a király kívánságára a Tajó partján találkoznak, hogy az eljegyzést megbeszéljék, mely a valenciai palotában, hol az atyát a király követe helyettesíti, fényes ünnepélyek között folyik le.

A rokonok azonban nem illettek össze; a bátorság ugyanis legkevésbé sem tartozott a carrioni nemes ifjak jeles tulajdonságai közé. Midőn egy napon a palotában egy fogoly oroszlán kiszabadult, az egyik az ágy alá, a másik a prés mögé menekült, míg Cid az állatra veti magát, nyakszirten ragadja s ketreczébe visszaveti. Boszúságokra a marokkóiak újra betörnek s az infansoknak minden vonakodások ellenére harciba kell szállniok s utána végig hallgatniok ipjoknak meg nem érdemlett magasztalásait, melyek épen ezért gúnyként hangzanak füleikbe. Elhatározzák, hogy visszatérnek Carrionba, s midőn elbúcsúznak, Rodrigo, ki nem is sejti alávaló ravaszságukat, ismételve fényesen megajándékozta őket. Nyereségvágy volt összes tetteik rugója. A molinai mór Avengalon, Cid védenoze ellen intézett támadásuk, a ki a vízvázasztón át kísérőjük volt, kudarczczal végződött. A Dueron túl, a corpesi

tölgyerdő mélyében azonban a kísérettől pusztán nejeik társaságában elmaradnak, kiket, miután ruháiktól megfosztották s sarkantyúikkal és kengyelvasakkal véresre vertek, az erdei vadaknak vetnek oda zsákmányul. Szerencsájökre atyjok egyik unokatestvérét küldötte el velök, hogy szerencsés megérkezésökről hírt hozzon neki. Ez gyanakodni kezd, észrevétlenül visszafordul s a szerencsétleneket csakugyan elhagyatva, félholtan találja a vadonban. Gyorsan magához hívja, egy ital vízzel fölüdíti s visszavezeti őket San Estevanba s ott mindaddig ápolja, míg atyjok a történetekről értesülve, értök nem küld.

A királyt épen úgy bántotta az általa előmozdított házasságnak ily galád módon való megsértése, mint magát az apát. Cid panaszára a gonosztevőket udvarába, Toledóba idézi. A megsértett hős illő fénynyel, méltósággal jelenik meg s a bírák kinevezése után először is azt a két kardot követeli vissza, melyeket a búcsúzáskor adott vejeinek, azután a hozományul kapott háromezer márka ezüstöt s végül számon kéri tőlök a leányain elkövetett gyalázatot. Mindkét fél részéről büszke, kihívó szavak hangzanak el, míg végre Gonzalo carrioni gróf fiai és Cid három híve közt vivandó hármás párviadalban állapodnak meg. És hogy az elégtétel annál teljesebb legyen, előlépnek Navarra és Aragon infansai és az eltaszított nők kezét a magok számára kérik meg. A perdöntő párba j a Carrion partján megy végbe és a megérdemelt bűnhődéssel végződik.

Így fokozódik a kezdetben hosszadalmasan és majdnem az életrajz formájában meginduló költemény befejezésében szenvedélyes, megragadó drámává. Az aránytalanul hosszú bevezetés, a hős győzelmes hadjárata Valencia bevételeig, az egykoriak előtt nem szorult igazolásra; benne hazájok történetének kimagasló momentumát, a nemzeti terjeszkedés fényes bizonyosságát látták. A cselekvény egységét azonban, melyet a költészet megkövetel, mégis csak azon végzetes házasság adja meg, tragikus következményeivel. E bonyodalom nemcsak a hőst hozza emberileg közelebb hozzánk, hanem lehetővé teszi a kielégítő megoldást is s az ismeretlen költőnek igazi helyes érzékéről tanuskodik, hogy az atya boszúját, a királynak vasallusával való kibékülésével kellő módon összefüggésbe tudta hozni és ügyesen előkészíteni.

A *Poema del Cid* költői értékét azon körülmény, hogy

benne az események részletei s első sorban maga a főesemény nem történetiek, legkevésbé sem szállítja alább. A hősköltemény bece különben sem abban keresendő, hogy krónikát pótol, hanem azon szemléletességben és élénkséggben, melyvel az elmúlt idők életét és szokásait, gondolkodásmódját és érzelmeit festi; e tekintetben pedig alig van költői mű, mely egy korszak műveltségének sajátos szellemét úgy élénk tudná varázsolni, mint a régi *Cid* költemény. S ha mindehhez hozzáadjuk még az egyszerű nyelv erőteljességét, mely a kezdetleges verselés nehézségeivel küzd, a plasticus, sokszor drámai élénkségű előadást s a rajz megkapó melegségét: akkor el kell ismernünk, hogy Spanyolország, muzsájának ez első megnyilatkozásában, e valódi költészet örökbecsű gyöngvére, igazi nemzeti kincsre tett szert.

Annál inkább kell sajnálnunk, hogy a *Cerco de Zamora* (Zamora ostroma) című második *Cid* költemény elveszett. Tárgya volt: az ország fölosztása I. Fernando részéről, a halála után bekövetkezett testvérháború, Alfonso menekülése Toledóba és doña Uracca infansnő ostroma Zamorában, Sanchónak Vellido Dolfos által orozva történt meggyilkoltatása, Alfonso visszatérése és esküje, melyre *Cid* és castiliai nemesek kényszerítik, hogy testvérenek meggyilkoltatásában való ártatlanságát megerősítse, szokatlanul büszke jelenet, mely Alfonso tartós haragját könnyen érthetővé teszi.

A juglares költészetének gyors hanyatlásáról tanuskodik a *Rodrigo*, más néven a *Cronica rimada* vagy *Legenda del Cid* című hősköltemény, mely önkényesen kigondolt történetek alapján a vivari hősnek ifjúkorával ismertet meg bennünket. Gomez de Gormaz gróf és Diego Lainez között harc támad. Az első ellenfelének pástorait, a második boszúból amannak mosónőit támadja meg s hogy a viszályt eldöntsék, száz-száz harcos mérkőzésében állapotnak meg, mely alkalommal Rodrigo, Diegonak alig tizenháromeves fia, a gróft megöli, két fiát pedig foglyul ejti. Az ifjú hős a foglyokat nővéreiknek, kik gyász ruhába öltözve Vivarba jönnek, kiadja. Mielőtt azonban a harczot, melyvel fenyegetőznek, megújítanák, közülök a legifjabb, Ximena, az udvarhoz megy, hogy atyjok haláláért elégtételt szerezzen. Midőn pedig a király a castiliaikat maga ellen ingerelni nem akarja, Ximena maga szabja meg a kiegyenlítés legmegfelelőbb módját: kényszerít

sék Rodrigót, hogy őt nőül vegye. Rodrigo meghajlik a király parancsszava előtt, de egyúttal fogadást tesz, hogy nejéhez előbb nem tér vissza, mielőtt őt csatában nem győzedelmeskedik. Alkalom csakhamar kínálkozik, és pedig: a mórok betörése Castiliába, Fernando kihívása az aragoni király nevében, a hitetlenek újabb támadása San Estevan ellen, a castiliai nagyok lázadása, az adó követelése a franczia király, a német császár és a római pápa részéről, mire Rodrigo azzal felel, hogy betör Franciaországba, a savoyai herceget a Rhône mellett legyőzi s Paris kapujáig hatol előre. A mint látjuk, a tárgy nem érdek nélküli, de költői földolgozása esetén, tele vastag comicummal s a hős durva engedetlensége királyával szemben, föltűnő ellentétben van korábbi idealis fölfogásával.

Oly mondakör, mely jelentőség tekintetében méltán sorakozhatnék a Cid-költemények mellé, az ócastiliai hősköltészetben több nincs; de van tudomásunk még két önálló énekről, melyek költői formában ősrégi családi viszályokat örökítenek meg. Az egyik az *el Romanz del infant Garria*, a mely egy 1029-ben történt eseményen alapulva, a castiliai trónörökösnek végzetes nászútját beszéli el, ki Leon királyának nővérét akarja nőül venni, de közvetlenül a cél előtt a Velák ellenséges nemzetségének gyilkos fegyvere alatt vérzik el. A második a *la Estoria de los siete infantes de Lara* a X. század végén játszik s a legféktelenebb szenvedélytől duzzad. Doña Lambra, Ruy Velazquez neje, halálos gyűlölettel viseltetik férjének sógora, Gonzalo Gustioz és hét gyermeke iránt. Okot erre az szolgáltatott, hogy a midőn menyegzője alkalmával rendezett tornajátékon, gunyoros megjegyzésekből komoly harcz támadt, Gonzalo Gonzales, az infansok legifjabbika, testvérét megölte. Színleg kibékülnek s hogy a rokonságot még szorosabbá tegyék, az infansokat nagybátyjok védelme alá helyezik. De doña Lambra boszúvágya újabb vérontást idéz elő, melyért Velazquez, a látszólagos kibékülés ellenére, kérlelhetetlen boszút esküszik. Hamis ürügy alatt sógorát Almanzor udvarába küldi egy arab nyelven írt levéllel, melynek alapján Gonzalo Gustiozt börtönbe vetik, fiait pedig előre megállapított leshelyre csalják s vitéz védekezésök ellenére nevelőjökkel együtt megölik. A nyolcz véres fejet Almanzor megmosatja és az atya elé helyezetteti, ki föismeri őket s mintha még most

is élnének, kimondhatatlan fájdalommal beszél hozzájuk. Az áldozatokat később Mudarra, Gonzalo természetesen fia, boszulja meg, kit fogságának ideje alatt egy arab nővel nemzett. Hiába igyekszik Ruy Velazquez a vérboszu elől menekülni; Mudarra az országúton hajnali szürkületkor elfogja, leszúrja s utóbb, a rokon castiliai gróf halála után, doña Lambrát is megégetteti.

Bármilyen közel esett, francia epikai tárgyat csak keveset vettek át a spanyolok s leginkább olyat, mely irodalmuk nemzeti irányának megfelelt. Így nyeri meg tetszésüket Nagy Károly ifjúságának mondaszerű története, mivel az spanyol földön játszik; a Roland mondának azonban már sajátságos átalakuláson kellett keresztül mennie. Károly átkelése a Pireneusokon sértette a spanyolok nemzeti büszkeségét, miért is Roncesvallest nemzeti hőstettnek tekintették, Roland ellenfeléül s a veszélyeztetett függetlenség megboszulójául pedig Bernaldo del Carpio költött alakját gondolták ki, kinek romantikus életviszontagságairól előbb a tudós hamisítók, majd utóbb a népekesek sokat tudtak beszélni.

Ezek a spanyol népies hősköltészet azon termékei, melyekről biztos tudomásunk van. Ránk azonban, későbbi leírásban, csak két emléke maradt: a *Poema del Cid* és a *Rodrigo*. A többit leginkább X. Alfonso krónikájából ismerjük, mely szívesen a cantares de gesta tartalmát ismétli s épen ezért a későbbi romanczaköltők valódi kincsesbányájává lesz.

Az ó-castiliai műköltészet. 1200—1250-ig.

Kezdetben az egyház nem igen törődött azzal, hogy a világi énekesek megelőzték. De hogy az iskolai műveltség képviselője, a papság, a fejlődő irodalomtól állandóan távol maradjon, az nem igen volt gondolható. Az irodalom művelésére természetesen egyházi érdekből adja magát, hogy a népet oktassa és építse, a tárgyat pedig, a jó szerencsében bízva, francia és latin iratok tárházából meríti.

Az első kísérletek még meglehetősen önállótlanyságot és tapogatódzást árulnak el. A nyelvterület keleti határszélén a vezeklő bűnbánónak, *Egyiptomi Szent Máriának életét* fordítják le francziából; a vonzó legendát pedig, mely a jó latroról szól, kit a gyermek Jézus a bölcsőben a belpoklosságból gyó-

gyít ki, versbe foglalják. Jobban nyugotra, francia minta szerint, a lélek és test versengését, azon hatásos visiót dolgozzák föl, melyben a gyötrött lélek és a bomladozó test elkárhozásokért kölcsönösen egymást okozzák, míg Aragonban egy világlátott diák a víz és bor versengéséről ír költeményt, melybe még ismeretlen kedvesével való első találkozásának különös rajzát szövi bele.

Spanyolország a templomi színjátékot is északnyugoti szomszédjától vette át, de ennek csak kevés nyomával találkozunk. Valamely gyakorlatlan kéz egy karácsonyi játéknak, a *Misterio de los reyes magos* felét egy toledói kézirat hátlapjaira jegyezte föl. Egy husvéti játék egy részletét, a sir őreinek énekét pedig Berceo illesztette bele egyik költeményébe. Több nyomra nem akadunk. Valószínűleg Spanyolországban is már korán megszűntek a templomi játékok, anélkül azonban, hogy mint máshol történt, a piacon folytatódtak volna.

A papi műköltészet terén élénkebb mozgalmat Gonzalo de Berceo és iskolája támasztott. Gonzalo Nájera közelében, Berceo faluban született és San Millan kolostorban növekedett föl, hol 1220 és 1246 között mint diaconus és pap tartózkodott. Nem lévén annyira iskolázott, hogy latin íróvá lehessen, egyszerű, könnyen érthető nyelven a nép számára kezdett irogatni. Öszinte egyszerűséggel, bőbeszédű hosszadalmassággal, szemléltető realismussal és élénkséggel beszél el latin források után silosi Domonkos, Aemiliánus, Aurea szentek életét, Szent Laurentius vértanú halálát, az utolsó ítélet jeleit, Mária csodatetteit és a Szent Szűz siralmát a kereszt alatt; saját maga csak a Szűz Mária dicséretéről és a miséről szóló rövidebb énekeket hordogatta össze. Költészetének tárgya, érzülete és hangulata egyaránt vallásos: a költő gyermeki jámborsága nem egyszer igazi bensőséggel nyilatkozik benne; lelkesedése pedig, melylyel az érzékfölötti világot lefesti, részben előadására is átragad. Világi tárgyat Gonzalo életében csak egyszer, talán ifjú korában, választott a Nagy Sándor mondában, melyet châtilloni Gautier latin nyelven írt eposa után, a középkor naiv fölfogásával beszél el. Minde műveiben, melyek összesen több mint húszezer verset foglalnak magokban, Berceo sem a népies hősköltészet ingadozó hosszú sorát, sem papi elődjeinek rosszul mért nyolcz- és hatszótagú sorait nem használja, hanem magáévá tette a francia tanköltészet-

nek egyik ismeretes formáját, az egyrímes alexandrini négyes verssort, határozott szótagszámmal és tiszta rímmel: a cuaderna via-t, mint a hogy ő nevezi. E versforma két századon keresztül lesz a spanyol költészet divatos rimelési módjává.

A jelzett újítás dicsőségét talán a névtelen *Libro de Apollonio*, a tyrusi királyról szóló világhírű regény is igényelhetné magának. Annyi bizonyos, hogy a műeposz ezen új alakjában lett népszerűvé. A Nagy Sándor-mondát, e monda francia folytatásának fordítása, a los votos del Pavon követte. Legtöbb figyelmet azonban az a kísérlet érdemel, mely nemzeti tárgyát Berceo modorában törekszik földolgozni.

Ezen kísérletet egy San Pedro de Arlanzából való barát tette meg. Az említett kolostorban pihentek ugyanis Fernan Gonzalez grófnak (932—970) földi maradványai, kinek Castilia függetlenségét köszönhetette és a kit az összbírodalom későbbi uralkodói elődjek közé számítottak. Egy igazi történeti regényben őt választja a barát költészetének tárgyául, miközben a krónikákból merített hiányos történeti tudását a kolostor gyér hagyományainak s innen-onnan kölcsönzött elbeszélések segítségével merész képzelettel egészítette ki. A Sándor-mondának megfelelőleg Fernan Gonzalez is ismeretlenül növekszik föl s azután győzelmesen, az ég nyilvánvaló segítségével, harczol a hitetlenek ellen. Navarrai Sanchot, ki sikereinek közepette megtámadja, legyőzi, ennek nővére, a leoni királyné, azonban törbe csalja, azzal hitegetve, hogy unokahugát nőül adja hozzá. Sancha, a királyné unokahuga, azonban megszánja a fogoly hőst s kalandos veszedelmek között elmenekül vele, míg végre találkoznak a castiliaiakkal, kik grófjuk kőből faragott szobrának vezetése alatt a melyet maguk előtt hordoztak, indultak urok megszabadítására. Most Leon királya kerül fogságba, kit azonban Sancha meg gondolatlanul szabadon bocsát. Azután ismét Fernan Gonzalez kerül ellenfeleinek kezébe; Sancha énekesnek öltözködve felkeresi őt s ruhát cserél vele. Leon királyának végre engedni kell. Fernan Gonzalez már előbb lovát és vadászsólymát oly feltétellel adta el neki, hogy a vételár a fizetés határidejének minden egyes elmulasztásával megkétszereződik. Mivel tartozása így végre annyira fölszaporodott, hogy azt lefizetni nem tudta, a király kénytelen volt Castilia függetlenségét elismerni. Az arlanzai barát ezen kalandos romantikus költeménye is, Alfonso krónikájának

közvetítésével, kerül a spanyol költői nemzeti hagyományok tárházába.

Az ócastiliai próza. 1250—1350-ig.

A 13-dik század közepéig a próza nem tudott lépést tartani a költészettel. Termékei pusztán egyes szegényes évkönyvekre, sovány genealogiai táblázatokra, Rodrigo toledói érsek történeti műveinek fordítására és a lex Visigotorum-ra (Fuero juzgo) szorítkoznak, melyet III. Fernando az ujonnan szerzett tartományok számára fordíttatott le. Időközben a királyi kanczelláriában, mely a latin nyelv helyett mindinkább a nép nyelvét hozta be, erős hagyomány fejlődött ki, mely a castiliai nyelvet hivatalos jelleggel ruházta föl, s X. Alfonzo nagyszabású irodalmi munkásságának hajlékony eszközévé tette.

X. Alfonso, kit az utókor Bölesnek vagy Tudósnak (el Sabio) nevezett el, 1230-ban született; a harcztéren már infans korában kitünt Murcia bevételénél, 1252. pedig öröklé atyjának III. (Szent) Fernandónak birodalmát, mely akkor sokkal kiterjedtebb és szilárdabb volt mint bármikor azelőtt: Leon végleg egyesítve van Castiliával, Portugaliával és Aragonnal békében él, Cordova, Sevilla, Xeres a keresztyének birtokában van, Murcia, Granada és Niebla pedig vasallusi viszonyban van vele. Szűk határai közül kiemelkedve Castilia most már beleszólhatott a világpolitikába. De a német császári korona, mely hohenstaufi Beatrix fiát elvakította, úgy magára, mint az országára végzetessé lett. Megbénította akaratát és tettejét mind a két irányban, a lázadások szakadatlan láncolatába sodorta, a megoldásra váró nemzeti nagy feladatok megvalósításában megakadályozta s miután a világbirodalomról szőtt álma szétfoszlott, 1284-ben, saját örökösével meghasonolva, sírba vitte.

A tudomány szeretete, melyhez egész életében hű maradt, az ifjú hercegben már korán fölébredt. Főérdeme az, hogy ösztönzésével és saját szorgalmával az arab tudományosság és költészet kincseit nemzete, s ennek közvetítése következtében a nyugot előtt feltárta. Még infans korában lefordíttatta Arbolay köves könyvét és *Calila és Dimna*-t, a Pant-scha-Tantra arab átdolgozását. Legtöbb kitartással fáradozott a csillagászat előmozdításán. Zsidó tudósokkal átvizsgáltatta

és kijavította Ptolomæus csillagászati tábláit, s az így készült *Tablas Alfonsís* igen soká szolgáltak a felsőbb oktatás alapjául. Az ő rendeletére készítik el és javítják meg a régiek megfigyelő és mérő eszközeit, valamint az ezek szerkezetére s használatára vonatkozó iratok egész sorát, melyeket vagy arabból fordítanak, vagy ha szükség van rá, önállóan írnak meg. És e munkásság közepett a tudós király nemcsak a tárgy választását határozza meg, hanem megszabja a fejezetek sorrendjét és bevezetéseket ír, javítja a nyelvet s ha valamely munka kevésbé sikerül, azt a szükséghez képest újrakezdeti. Atyjának célzatait követve arra is törekedett Alfonsó, hogy a törvényhozást egységessé tegye, de ebbeli törekvése a castíliai «ricosombres» ellentállásán hajótörést szenved. A legelőször codifikált *Fuero real*-t a király 1255 óta több városnak adományozta, azután pedig a meglevő, legjobb joggyakorlatokból egy szemelvényt, az összes jogok tükrét készíttette el; legjelentékenyebb alkotása azonban e téren az inkább bölcselkedő jellemű s római fölfogásnak hódoló *Siete Partidas*, mely csak 1348 óta, és ekkor is csak részben emelkedik érvényre, de mind az erkölcsiségre, mind az államtudományra nagy hatással volt. Tuy-i Lucas és toledo-i Rodrigó latin nyelven írt, nagyobb terjedelmű történeti munkáin felbuzdulva az uralkodó, hozzáfog Spanyolország történetének megírásához is, a melyben az országot ért csapásokat, a rómaiak pusztításait, a gót nemességet, az arab hódítást és a fölszabadító harczokat akarta rajzolni s melyet négy könyvben egészen uralkodása kezdetéig folytatott. A munka, mely a legközelebb eső korszaknak megbecsülhetetlen kútforrása, előadásában tárgyi-
lagos, nyelve élénk, kifejező, de kevésbé kritikai s épen azért oly fogékony az epikai hagyomány iránt. Ehhez járult a terjedelmesebb, de valószínűleg befejezetlen világtörténet. Az apja óhajtatására megkezdett *Septenario*, eredeti tervezete szerint a szabad és technikai művészetek encyklopédiája, csak részben maradt fenn; fölszólítására keletkezett több más fordítás elveszett; az Alfonso közreműködésével írt könyv a sakk-, kocka- és ostáblajátékról pedig máig kiadatlan. Végül van tőle még egy daloskönyv is galíciai nyelven írva, mely 428 Mária himnust és csodatörténetet tartalmaz. Igazi tiszteletet gerjesztő alkotások ezek, melyek nem annyira gondolatok eredetiségével, mint inkább az ismeretek és a munkásság sok-

oldalúságával válnak ki s melyeket még ma is szívesen olvasunk, üde, eredeti és festői nyelvük miatt, a mi a királynak legkiválóbb tulajdona s írói hírnevének legbiztosabb záloga.

Az irodalom iránt nyilatkozó érdeklődés a királyi család többi tagjainak is sajátja volt s örökségkép szállott át a fiakról az unokákra. Don Fadrique, Alfonso testvére, ki nyugtalan életét legnagyobb részben külföldön töltötte el, mint lázadó pedig végleg eljátszotta, ifjú éveiben Sindibad mesegyűjteményt fordítatja le arab nyelvből ily címmel: *Az asszonyok csalárdságáról és ravaszságáról írt könyv*. IV. Sancho (1284—1292), Alfonso fia és utóda, Jolanda magyar hercegnő unokája, ellenben, a ki tetterejével a megelőző uralkodásnak nem egy baját orvosolta, Seneca *contra la ira e la saña* és Brunetto Latini *Libro del Tesoro* című iratát ültetette át; ugyancsak az ő buzdítására indul meg a keresztes hadaknak terjedelmesebb elbeszélése, *la Gran conquista de Ultramar*, a mely a tyrusi Vilmos-féle keresztes hadak történetét, az Antiochiára és Jerusalembre vonatkozó provençal és francia költeményeket, a hatyúlóvag egész eposcyklusával együtt földolgozza s így történet helyett terjedelmes regény nyé lesz. Ő maga egyes beszélgetéseket írt oly kényes kérdésekről, melyekre nézve a theológia és természettan egymással ellenkeznek. 1292-ben a tarifai táborban pedig a fia számára írt oktatásokat és útmutatásokat fejezte be, mely munkája nagy olvasottságának gyümölcse, kényelmesen kiszélesedő, emelkedett s füzerezve van jeles mondásokkal, példákkal, de kevésbé egyéni, mint várhatnánk. Fia IV. Fernando 22 éves korában halt el, a koronát egyéves fiára XI. Alfonsóra hagyva, a ki kiskorúsága után, mely zavarokkal volt tele, a kormány gyeplőit erős kezekkel ragadta meg, a király tekintélyét helyreállította, Algecirzt bevette s 1250-ben Gibraltárnál pestisben halt meg. Tőle magától van a hegyi vadak vadászatáról írt könyv; irnokát Nicolás Gonzalezt pedig azzal bizta meg, hogy Benoît de Sainte-More után a trójai mondát dolgozza föl; legnagyobb érdeme azonban abban van, hogy a X. Alfonso óta szunnyadó történetírást ismét fölébresztette, utasítva kanczellárját, Fernan Sanchez de Tóvart, hogy úgy elődjének, mint saját uralkodásának történetét írja meg. A királyi vérből származó legtehetségesebb íróval don Juan

Manuel, X. Alfonso unokaöccsével, későbbben fogunk megismerkedni.

Ezen korszak prózai irodalma lényegileg oktató jellemű; különösen népszerű az aphorisma-irodalom, a görög bölcssek tanainak ama sententiosus földolgozása, melyet az arabok közvetítenek nyugottal. Már X. Alfonso merit e forrásból. 1257 előtt pedig lefordítják Mobassir *Bölcs férfiak mondásait*, Bocados de Oro (*Arany mondatok*), melyhez függelék gyanánt járulnak: *Secundus bölcsnek feleletei Hadrianus császár kérdéseire* és a *Teweddul tudós rabszolgánőhöz intézett elmés kérdések*. (Teodor la doncella.) A *Titkok titkáiból* Aristotelesnek tanácsaiból, melyeket levelekbe foglalva közöl Sándorral, a *Poridad de las poridades* című spanyol kivonat maradt reánk. A *bölcssek erkölcsi mondásai*, Honein ben Issák nestorianus orvostól, *Libro de los buenos proverbios* név alatt jutnak forgalomba. A jeles mondásokban rejlő bölcseségnek önálló fölhasználásával IV. Sanchónak főntebb említett, fiához intézett tanításaiban találkozunk. Valószínűleg ez uralkodó életében jött létre a fogalmak csoportja szerint rendezett szemelvény: a *Flores de filosofia* is és a fejedelmi tanácsadók könyve (*L. de los consejos e consejeros*), melynek szerzője maestro Pero Gomez Barroso 1345-ben Avignonban mint cardinalis halt meg. Későbbi keletű az állítólag III. Fernandótól meghívott tizenkét bölcs által összeállított és jórészt szabadon kidolgozott fejedelmek tükre (*Doce Sabios*); s még későbbre esik a 34 bölcs könyve, mely jobbára régebbi bölcseséget újít föl. Ismerjük e mellett még egy nyugoti mesegyűjteménynek a sheringtoni cistercita rendű szerzetes Odo *Narationes*-einek, jobban mondva egyes erősen satiricus vonatkozású mesevázlatainak spanyol fordítását is, az ugynevezett macskakönyvet (*L. de los gatos*.) A római ókornak növekedő hatásáról tanuskodik a fejedelmek számára készült oktatás *De regimine principum*, melyet a római Aegidius Colonna tanítványának, a franciaországi szép Fülöpnek számára írt s melyet a királyné gyóntatója, Fray Juan García don Pedrónak, XI. Alfonso fiának számára castiliai nyelvre fordított le és számos tanítással és példával kibővített. A középkor vonzódása az erkölcsi vizsgálódásokhoz, a symbolicus tárgyalási módhoz és képies kifejezésekhez az irodalom ez ágának nagyon kedvezett. A kelet irodalmi kincseinek Spanyolországra nézve annyira jellemző

közvetlen átvétele különben X. Alfonso uralkodásánál tovább nem tartott, a XIV. század közepe táján pedig általában megszűnik a sentencia-irodalom hathatósabb művelése. De az olvasó közönség még hosszú ideig hű marad hozzá, a mint ezt számtalan kézirat és incunabulum bizonyítja; sőt egyik-másik terméke, a népnek még mai nap is kedvencz olvasmánya.

Feltűnően csekély az, a mit a papi irodalom népnyelven nyújt. Herman el Aleman a zsoltárokat fordította s még a XIII. század vége előtt jelentek meg a biblia többi könyvei. Pero Marin, silosi barát és pap, 1293-ban összegyűjtötte sz. Domo-kos csodatételeit, tarka történetkéket. Azon egyszerű iratok közül, a melyeket Jaën püspöke, a valenciai születésű Pedro Pascual granadai fogsága alatt s martyrhalála előtt (1300) a vele együtt sinlődőknek vigasztalására szerzett, több elterjedt spanyol fordításban is, sőt részben csak fordításban maradt fön. Végre Abua rabbi, áttérése után Alfonso de Valladolid, a ki 1349-ben magas korban hunyt el, több vitairatot adott ki korábbi hitsorsosai ellen.

A képzelem szabadabb alkotásaival ezen korszak kezdetén még nem mer leplezetlenül föllépni, hanem valamely komolyabb szándék háta mögé rejtőzködik el. A spanyol hősi énekeknek Alfonso krónikájában található prózai átdolgozását ép úgy valóságos történetnek vették, mint a francia époszoknak a Gran conquista de Ultramar-ba való átültetését. Az épületesnek és a sentimentalis-romantikus elemeknek egybeolvasztásával egyesíti egy a XIV. századból való kézirat Mária Magdolnának és Mártának, egyiptomi Szent Máriának, alexandriai Szent Katalinnak életét és Eustachius legendáját, tehát jámbor regényeket, az elszakadt és egymást ismét föltaláló családtagokról, az ártatlanul üldözött feleségről szóló érdekfeszítő és megható történeteknek ismert változatait, milyenek: *Vilmos angol király*, troyesi Chrestien regényében, *Florenca római hercegnő* és *Sevilla császárné* két hanyatláskorabeli francia époszban, és *A szemérmes császárné* Gautier de Coincy egy verses novellájában elbeszélve. Az udvari lovagköltészet ünnepélyes bevonulását a spanyol költészetbe a *Tristan* regény köztetszésnek örvendő fordítása jelzi, melyet 1350-ben a trójai mondának már föntebb említett földolgozása követett.

Ez időre esik az önálló alkotásra irányuló törekvés első

terméke s a mulattató olvasmányok egy különös példánya is a *Caballero Cifar*, mely hősenek kalandjai mellett, a kinek feleségét és gyermekeit elrabolták és a ki ép akkor vette Menton örökösét nőül, midőn első nejét ismét megtalálta, fiának Roboannak, a ki Tigrida császárává lesz, viszontagságait is elbeszéli. A regény Indiában játszik, hol önálló asszonyok vannak, kiket hatalmas szomszédjaik szorongatnak, szemérmes várkisasszonyok, kik a kóbor lovagokat kegyeikbe fogadják, koronák, melyek a szerencse fiának ölébe hullanak. Közbe-közbe pedig marokkal szórja a *Flores de filosofía* életbölcseését. A népies komikum sokat ígérő kezdeményezését, melynek hőse azon ripők volt, ki Cifart kóborlovagságának szomorú napjaiban kísérté, hamar elejtették. Legvonzóbb részletek a tündérországi kirándulások: a lovagról szóló epizód, kit a vizitündér nedves birodalmába csalogat s ott mindaddig fogva tart, míg hűtlensége miatt a varázs szét nem folyik előtte és Roboan útja a bőség szigetére, melynek birtokától, valamint a boldog szerelemtől, melyet ott föltalált, soha ki nem elégíthető vágyakozása fosztotta meg.

A prózairók sorát ép oly fényesen zárja be don Juan Manuel (1282—1348), mint a hogy azt nagybátyja Bölcs Alfonso megnyitotta. Nyugtalanságok, nagyravágyásából eredő viszályok között, melyek miatt újra és újra fegyvert kellett fognia és életének épen legmozgalmasabb éveiben 1320-tól 1335-ig fejtette ki, a finomlelkű királyi herczeg bő és sokoldalú írói munkásságát. Oly terjedelmes történeti munkákba, melyeket nagybátyja írt, nem volt bátorságába belekapni; de saját használatára készít magának annak krónikájából egy kivonatot, s a következő időszakra feljegyzéseket állít össze, egy emlékiratában pedig családjának czimerére s történetére vonatkozó kérdéseket tárgyal. A hadászat és vadászat iránt táplált szeretete szüli a *Hadi gépekről* és a *Vadászatról* írt könyvét, mely utóbbiban a sólymok egyes fajait, tenyésztését és ápolását s Spanyolországnak a sólyomvadászatra legalkalmasabb területeit ismerteti. Dalainak gyűjteménye és a költészet szabályairól írt könyve elveszett. Egyéb irataiban kora irodalmának oktató iránya jut érvényre. E téren tett első kísérletei a *Bölcsök könyve* és a *Lovagságról írt könyve* szintén elvesztek. A *lovag és apród* című műve vonzó párbeszédben szólal meg: Útközben, midőn az udvarhoz megy, hogy ott lovaggá

üssék, találkozik az apród egy emberkerülővé lett öreg lovaggal, ki a lovag kötelességeire vonatkozó jó tanácsokkal látja el. Midőn az ifjú lovag visszatér, újból fölkeresi az öreget remetelakában s kérdéseket intéz hozzá Istenre és a világra, a paradicsomra és pokolra, az égboltozatra és csillagaira, az elemekre, teremtetett állatokra, földre és tengerre vonatkozólag. Még különösebb formája van a *Rendek könyvének*, mely előbb az *Infans könyve* címét viselte s célja az volt, hogy a király ellen intézett támadását igazolja. Egy ifjú herczeg előtt, ki távol a világtól növekedett föl, egyszerre föltárulnak az emberiség szenvedései. Hogy az élet és halál talányát megfejtse, egy keresztyén bölcsészhez fordul s fölvilágosítást kér tőle a vallások igazságáról, a keresztyén államok alkotmányáról, a világi és egyházi rendekről. Saját tapasztalata alapján állította össze don Juan a fiának szánt tanításokat és mivel ezekhez későbbi élettapasztalatait is hozzá akarta csatolni, e munkáját *befejezetlen könyvnek* nevezte. Az infans utolsó irata Máriának az égben való testi tartózkodásáról szól. Az utókorra maradt legtokéletesebb s még ma is közkedveltségnek örvendő műve azonban a *Lucanor grófról és tanácsosáról Patroniusról írt könyve*, mely az összes életviszonyokra alkalmazható, különböző tartalmú 51 elbeszélést, meséket, adomákat, tág keretbe foglalva, végökön sántikáló rímekbe szedett, erkölcsi tanúsággal, tartalmaz. Előadásra oly mulattató, élénk s könnyű, akárcsak egy világfi szellemes csevegése s oly egyszerű és természetes, hogy az aragoniai don Jaime tudományos munkának épenséggel nem akarta elismerni és becsmérlésével szerzőjét arra indította, hogy 150 szándékosan homályba burkolt mondást fűzzön hozzá, annak bizonyoságául, hogy e téren is mester. Bár e kiváló munkában, mely e korszak prózairodalmát befejezi s egyuttal be is tetőzi, külsőleg még megvan műfajának oktató irányzata és az előadás komolysága, fölfogásában és stílusában a szerző egyénisége már erősen érvényre jut s ép ez adja meg neki még ma is üde frissességét.

Az oktató műköltészet második korszaka. 1300—1350-ig.

Bármily élénkké vált is a mozgalom az irodalom terén, művelése mégis szűk határra szorítkozott; innen van, hogy a próza kifejlődése mindennek előtt a költészet tespedését vont maga után. A mit e téren fölmutathatunk, igen kevés, egyik: *Szent Ildefonso élete* IV. Fernando éveiből, Berceo modorában, egy paptól, a ki, mint Ubeda alapítványosa, egy Magdolna-legendát is versekbe foglalt, a másik egy korholó beszéd, mely a bűnös világot vezeklésre hívja föl; de mind a kettő jelentéktelen.

A valódi költői lélek szólalt meg tárgyalt korszakunk végső határán Juan Ruizban, Hita főpapjában, ki 1330-ban fejezte be *Libro de buen amor* című munkáját, melyet 1343-ban, Gil Albornoz toledo-i érsek fogságában s még későbbben is egyes beillesztésekkel bővített ki. Az egész mű a költői alkotás sajátos remeke. Hogy embertársait a balga szerelem kelepczéire figyelmeztesse, de egyuttal azért is, hogy őket mulattassa, Juan Ruiz elbeszéli benne szerelmének regényét. Mert hát ő is csak olyan szegény bűnös lévén, mint embertársai, sokat szeretett és soknak szerelmével dicsekedhetett: csak arra kéri az olvasót, hogy őszinte vallomásait félre ne értse; hisz minden a helyes értelmezéstől függ. Először is tehát egy erényes nőbe szeretett bele a főpap, a ki baráti jóindulattal viseltetett iránta; midőn azonban egy szerelmi költeményben fordul hozzá, a nő találó mesében magyarázza meg neki, hogy benne épen úgy nem bízik, mint a többi férfiakban; azt azonban megengedi neki, hogy szerelmi bűját megénekelje. Elutasítva, egy kevésbé szent életűnél próbál szerencsét; ezt meg barátja, kit szerelmi követül választott, csípi el orra előtt. Juan Ruiz ennyi kudarczra sem tud a szerelemről lemondani. Bizonyosan a Venus jegye alatt született, így magyarázza ki a dolgot, s ez esetben semmi vonakodás sem használ, mert a szerelem, ha tele is van csalfaságokkal, igen hatalmas. Ismét beleszeret tehát egy szép, erkölcsös nőbe, sok verset is ír hozzá, de az nem akarja a paradicsomot miatta eljátszani. Ekkor a visszautasított előtt álmában maga Amor jelenik meg, a kit alig hogy fölismer, a költő azonnal keserű szemrehányásokkal

illet, hogy hamisságával a férfiakat kijátszsza, megvakított szolgálait gyöttri s kíséretéül a hét halálos bünt fogadja. Amor a gyalázó szavakat béketűrőssel hallgatja végig s rájuk azzal felel, hogy Ovidiusra utalva, jó tanácsokat ad neki a szerető megválasztására, a szerelmes magatartására vonatkozólag, kellőkép hangsúlyozva a pénz hatalmát, mely még Rómában is mindenható. Mikor fölébred, úgy rémlik a költő előtt, hogy a hallott tanácsokat már kezdettől fogva követte, de haszon nélkül, a mint hogy olyan asszonyt, melyet Amor festett előtte, életében sohasem is látott. Most választása egy gazdag özvegyre esik, a mi alkalmat szolgáltat a költő főpapnak, hogy a valóságot a költészettel párosítva elbeszélésébe a középlatin nyelven írt Pamphilus komédiát mulattatón beleszője. Fölkeresi Venus asszonyt, hogy neki bubánatát elpanaszolja, ki az asszonyi szív ismeretéről tanuskodó új tanácsokkal látja el. Erre megszállja a bátorság, özvegyét az utcán megszólítja s a biztosabb siker kedvéért biztosítja magának a tapasztalt Trotaconventos közreműködését, a ki közbenjáró szerepét mesterileg játssza és a szerelmeseket lakásában végre össze is hozza. A történet botrányos oldalát a költő egyes jóindulatu intésekkel igyekszik elfedni, melyeket a csábításnak könnyen engedő nemhez intéz, mire a bűnöknek ismét egész lajstromát sorolja föl. Az agg nő segítségével máris újabb győzelem előtt áll, midőn nélkülözhetetlen szövetségesét vigyázatlanul kiejtett szavával megsérti. Ez meg arra szolgál neki, hogy másoknak figyelmeztetésül 41 oly csúfnevet soroljon föl, melyeket ily közbenjáró személyeknek még tréfából sem szabad adnunk. A duzzogó anyóka megbékül ugyan s a cselszövény megszakadt szálait tovább fonja; de a halál az öröm napjait megrövidíti. Márczius hó első napjain szórakozásból a hegyek közé rándul ki. Jókedvét sem hó, sem rossz utak, sem a nyers hegyi pásztornők kiméletlen bánásmódja nem zavarják meg. Miután Segoviában pénzének nyakára hágott s hazatértében Santa Maria del Vadoban áhitatoskodását elvégezte, megérkezésekor átadják neki doña Quaresma levelét, melyben az don Carnalnak, ki majdnem egy évig pusztította országait, hadat üzen s hiveit ellene harczra hívja föl. Mind a két fél erősen készül a csatára: egyik oldalon tyúkok, kappanak, ruczák, pávák, sonka, disznóláb és vadhús, a másik oldalon, hagyma, sardina, angolna s tengeri rákok stb. A válságos éjjelen don

Carnalt, kit a túlságos étel és ital elkábított, meglepik és foglyul ejtik. A reá rótt bűnbánati gyakorlatokat készséggel elvégzi, virágvasárnapján gyóntatójával a misére is elmegy, de a templomból elillan s néhány napig a zsidónegyedben lapang, de miután megijedt ellenfele a harczytérrel visszavonult, pártfeleit újra összegyűjti s don Amor társaságában, kit ünnepestyűes körmenetekkel fogadnak s kinek megvendéglésében a különböző rendűek egymással versenyeznek, győzelmesen visszatér. Szállásra a költőhöz tér be. Juan Ruiz ismét megkezdí szerelmeteskedéseit, Trotaconvetos pedig ide-oda futkozásait; de baljóslatú csillagzatának uralkodása is újra megkezdődik. Egyik választottja megközelíthetlen; a másik hajlékonyabb ugyan, de csakhamar mást boldogít kezével. Vénasszonya ekkor egy apáczyt ajánl neki s azt is kiviszi, hogy bejuthasson; de az érzéki gyönyör helyett, melyet addig hajlászott, a tiszta, a lélek megnemesítű szerelme várákoyik a pajkos csábítóra; a szép viszonynak a halál vet fájdalmas véget. Még egy sikertelen kísérlet egy mór nőnél s elérkezik Trotaconvetos utolsó órája is, s alkalmat szolgáltat a költűnek egy szép halotti beszéd tartására, melyet akkor szakít meg, mikor leglendületesebbé lesz, hogy a rövid predikáczyó dicséretéről a kicsiny asszonyok dicséretére ugorhassék át. Szerelmi dolgaiban ezután szolgálját Huront teszi meg követévű, a kirűl, nem tekintve tizenegű főhibát, a világ csak jűt mondhatott; az eredményt elgondolhatjuk. Hita főpapjának vallomásai, melyek a Szűz Máriát dicsűitű énekkel kezdűdnék s végzűdnék, az ócastiliai költészetnek legeredetibb s a mi még több, az egész közűpkornak egyik leggenialisabb alkotása; kora szokásainak szemléltetű hű képe e mű, melyhez mérhetűt kevés költű írt; s e mellett az életkedvtűl, vastag elmésségtűl s dévaj pajzánságtűl duzzadó egyéniség erősen kidomborodű rajza s a jámbor vallásosságnak s a léha könnyelműségnek sajátságos vegyűlete. Ezen munkával betetűződik a keretes elbeszélés nemzeti formája, a mennyiben előadásában a beleillesztett s mesterileg kidolgozott bohűzatok és mesék egységes egészszű olvadnak össze; ismét érvényesűl a hanyatlű franczia irodalom hatása az állatmesékben s különösen a bűjtnék és hűsevű idűszaknak egymással folytatott küzdelmérűl alkotott nagyszabásű allegóriában; s először szűlal meg a szabadabban mozgó lyra, az éneklésre szűnt pásztor- és Mária-dalokban,

melyeket a költő pajkos vallomásaiba beleszótt s melyek Hita főpapjának csodálatraméltó, sokoldalú tehetségéről tanuskodnak.

Az átmeneti korszak. 1350—1400-ig.

A XIV. század második fele kevésbé kedvezett az irodalmi munkásságnak. Pedrónak a *kegyetlennek* erőszakos uralkodása Castiliát forr dalomba sodorta, belevonta az angol-francia viszálykodásokba; halála után az ország a Trastamarak törvénytelen ágára szállt, mely a koronát magához ragadta s a szomszéd államokkal bonyodalmakba keveredett. Ezen fölül a fekete halál háromszor is pusztított a szerencsétlen országban. Ily viszonyok között a szellemi élet meglohadt, az irodalom pedig, a mennyiben még művelik, az átmeneti korszak jellegét ölté magára; a dolog velejét tekintve oktató marad ugyan, de új formákra törekszik.

Rabbi Santo (Sem Tob), Carrionból, a királynak ajánlott, folyékony nyelven írt s rövid rimes verssorokba foglalt *Proverbios morales*-eivel, melyeket zsidó hagyományból és saját élettapasztalataiból meritett, az elnémult sententia-irodalom helyébe új műfajt ültetett, mely a következő századokban utánzókra is talált. Mellette felemlíthetjük még a test és lélek versengésének az 1382. esztendőből származó újabb tárgyalását és egy zsidó sakk-költeménynek földolgozását azon járgonban, mely a Földközi-tenger mellett fekvő városokban elszórtan élő zsidók közt (Sephardim) volt otthonos, valamint az arab írással följegyzett *Poema de José*-t József ösatyának a korán szerint megírt élettörténetét, mely legrégibb emléke azon irodalomnak, melyet az elspanyolosodott mórok (mudéjares), főleg Aragonban sajátjukként műveltek.

A legkimagaslóbb és legjellemzetesebb alakja ezen korszak irodalmának azonban Pero Lopez de Ayala (1330—1407). Ayala baszk tartományból származott, már a kegyetlen Pedro korában kitünt, a három első Trastamarának pedig legmeghittebb tanácsadójává lett, kiknek idejében a legmagasabb országos tisztségekre emelkedik; 1398 óta Castilia főkancellári méltóságát viselte. Unokaöccse nyulánk természetűnek, kellemes modorúnak, igazlelkűnek s istenfélőnek, az állami ügyekben jártasnak s bátor lovagnak rajzolja, ki a tudomá-

nyokat, különösen a filosofiát és történelmet kedveli, a szép nem iránt pedig erősebb vonzalommal viseltetik, mint a hogy az ily böles lovaghoz illenék. Mint költő először a Gergely pápaféle Jobról való emelkedésekkel próbálkozott meg s pedig a *regies cuaderna via* versformában, majd érett tapasztalatait a *Rimado del palacio*-ban szóltatja meg, mely 1378 és 1385 között, egyes időközökben ír meg, 1403-ig folyton bővit. Művét ünnepélyes bűnvallomással kezdi s azután kiméretlen erős vonásokkal festi benne az állam és az egyház bomladozó, korhadtt állapotát. Lazán összeillesztett vázlatokban, melyek éles megfigyelő tehetségéről, világismeretéről tanúskodnak, egymásután felsorolja az egyes rendeket s fogatkozásait: első sorban az elvilágiasodott pápaságot, mely a nagyravágyásból eredő viszályok zsákmányává lesz, azután a hatalmaskodó, kapzsi főpapat és a tudatlan erkölcstelen papságot, a zsidó bérlők üzelmait, a kereskedők szájaskodását, a lelkiismeretlen ügyészeket, a szivtelen, megvesztegethető bírákat, a hűtlen hatóságokat, kik a városok jövedelmét megrabolják stb. Igazi drámai élénkséggel írja le az öreg harczos keserű tapasztalatait, ki rövid távollét után az udvarnál csupa idegen arcokkal találkozik s kinek egyik hivataltól a másikhoz, egyik kinstárból a másikba kell lótni-futni s követelését végre is a zsidó bérlőnél kénytelen elzalogosítani, valamint a király nehéz helyzetét, a folytonos zaklatást, a mindennapi gondokat s a tanácsosok fejtelenségét. A költemény a békességnek, rendezett törvényes állapotoknak s az uralkodói erényeknek dicséretével végződik. Ayala költészete ily módon az életből ellesett képeknek igazi csarnokává lesz, mely ép oly gazdag, mint Hita főpapjáé s ha rajzai nem is oly genialisak, de mindenesetre magasabb erkölcsi komolyság sugalmazásából fakadnak s velős nyelvükkel nagyban kiválnak. Ayala a próza terén is szerzett magának érdemeket. Neki köszöni Spanyolország az első Livius-fordítást. Az ország krónikájának megírását, mely XI. Alfonso óta szünetelt, tovább folytatja, mely munkára senki alkalmasabb nem volt, mint ő, ki az 1350 óta történt összes eseményeknek részese volt. Krónikáját, mely 1396-ig nyúlik föl, a részletek gazdagsága, éleslátás és azon sajátlagos tárgyszerűség jellemzi, mely a szereplők vad szenvedélyességével s az erkölcsök megrendítő elvadulásával föltűnő ellentétben van. Livius nyomdo-

kába lépve, a főkancellár elbeszélésébe szónoki beszédeket s leveleket illeszt bele, a mi az előadásnak ugyan kétes értékű eszköze, de a' melylyel a renaissance, melynek hírnöke Spanyolországban ép Ayala, — a történetírásba a reflexiót vitte bele.

Ayala mellett Juan Fernandez de Heredia (1310—96), egy régi aragoniai család sarjadéka, 1377 óta a Johanniták lovagrendjének nagymestere tűnik ki, mint az antik irodalom és a történet kedvelője. Könyvtárának remek kézírásai, melyek a régebbi aragóniai szójárás legbecsesebb emlékei, Plutarchos életrajzai, Eutropius, Orosius, Spanyolország történetének egy vázlata mellett, a keletre vonatkozó egyes leírásokat foglalták magukban, melyek Hayton, Marco Polo s mások után készültek; Heredia ugyanis, mint nagymester, különösen Morea iránt érdeklődött, a melynek elfoglalását Rhodusból meg is kísértette. Kiválóan kedveltek voltak ezen időtájban a történeti vázlatok; egy Juan de Cuencától, Eleonora királyné udvarnagyától maradt reánk, egyet pedig García de Eugui, bayonai püspök készíttetett. A kortörténet képviselője Juan de Alfaro, ki I. Juan uralkodását ismerteti az Aljubarrota mellett vívott csatáig. Figyelemre méltó ezen élénk munkásságban főleg azon körülmény, hogy ezen évtizedekben aragoniaiak, sőt navarraiak is buzgólkodnak a spanyol irodalom körül. Az idők jele az, mely azt mutatja, hogy nem sokára megkezdődik a castiliai nyelv győzelmes hadjárata.

BECKER F. ÁGOST.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS SOPRON VÁRMEGYE.

Gróf Széchenyi István naplóit és beszédeit az Akadémia megbízásából Zichy Antal, nagyérdemű írónk adta ki. E jegyzeteivel ellátott két kötetes műben *) sokat, lehetőleg mindent összegyűjtött Zichy Antal és természetesen kiterjeszkedett bennök Széchenyinek sopronvármegyei tevékenységére is.

A ki azonban figyelmesen olvasságta Széchenyi említett naplóit és beszédeit, bizonyynyal kételkedés fogta el és gondolkozott azon, vajon lehetséges-e az, hogy Széchenyinek igazán oly kevés dolga akadt megyéjével (és viszont), mint a mennyi e két kötetben foglaltatik. Lehetetlenségnek tűnik föl az, hogy oly keveset tett a közélet terén épen állandó lakóhelyén, megyéjében, az a Széchenyi István, a ki mindenütt tevékenyen vett részt a munkában!

Zichy — Széchenyi iratai alapján — bizonyára úgy gondolkozott, hogy Széchenyi minden nevezetese följegyzett naplójába. E fonál útmutatása szerint pedig Sopron vármegye jegyzőkönyveiben — úgy látszik — csak azon időben kutatott, a melyről Széchenyi naplója is megemlékszik. Különben is, a Széchenyire esetleg egyébkor előforduló anyag kevésbbé érdeknek és nagyon fáradságosnak látszott előtte, az életrajzíró **) előtt, a kinek amúgy is a soknál is több anyag állott rendelkezésére.

*) *Gróf Széchenyi István Naplói*, a M. T. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884., és *Gróf Széchenyi István Beszédei*, a M. T. Akadémia megbízásából összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Zichy Antal. Budapest, 1887.

**) *Gróf Széchenyi István életrajza*. Irta Zichy Antal. Budapest, I. k. 1896, II. k. 1897.

Ebben némileg igaza volt Zichy Antalnak, azért távol legyen tőlem annak a gondolata is, hogy e miatt hibáztassam. Egyszerűen megállapítom, hogy a Zichy-nyújtotta anyag nekem kevésnek tűnt föl és ezért elhatároztam magamat azon nem kis munkára, hogy Sopron vármegye jegyzőkönyvei és az ahhoz csatolt iratok alapján *) kikutassam: mikor, mily ügyben volt dolga Széchenyinek megyéjével (és viszont), hogy azután föltüntethessem Széchenyinek sopronvármegyei működését, szereplését.

Az első pillanattól fogva tisztában voltam azonban azzal, hogy Széchenyinek sopronvármegyei működése országos hatás tetteihez nem lesz mérhető. Csakis arra törekedtem, hogy működését a maga egészében, teljességében mutassam be.

Meg kell jegyeznem, hogy Sopron vármegye jegyzőkönyvei sokszor csak a legrövidebb módon emlékeznek meg Széchenyi egy-egy ténykedéséről. Egyébként megőrizték néhány levelét, kérvényét, megemlítik, hogy egyik-másik gyűlésen megjelent, sőt jelzik — de épen csak jelzik — hogy beszélt a gyűlésen s így — csak a határozatot őrizvén meg — Széchenyinek a határozatot előidéző vitában való szereplését csak sejtetik. Általában e jegyzőkönyvek csak úgy madártávlatból láttatják a régi gyűléseket!

Mindezek mellett azt bátran állíthatom, hogy a talált anyag érdekes és eléggé bizonyítja, mily büszke volt Sopron vármegye Széchenyire, magához tartozónak vallván őt.

Különben, nem mindig csak a fontos dolog az érdekes; olyan embernél, a ki nélkül a mai Magyarország el sem képzelhető, érdekes a kevésbé fontos is, sőt szükséges ilyenekről is tudomást szereznünk, hogy lássuk, milyenek a nagy férfiak apróbb dolgaikban.

Legelőször Sopron vármegyének 1816-dik évi jegyzőkönyvében találkozunk Széchenyi nevével. A december 7-diki különös gyűlésben **) ugyanis Eötvös Ferencz, az elnöklő alispán, a rendek elé a nádornak levélben tett azon kívánságát terjeszti, hogy a megye is jelöljön küldöttséget, a mely Fe-

*) Igaz köszönettel adózom e helyen is Mészáros János sopronvármegyei levéltárnok úrnak, szíves türelméért és fáradozásáért.

**) 2947-ik szám alatt. Lásd: Sopron vármegyének Széchenyi Istvánra vonatkozó adatait (másolat a Széchenyi-Múzeumban)!

rencz király előtt a november 10-én tartott házassága alkalmából a magyar nemzet örömrzését fejezze ki. A megye rendjei eleget tesznek a nádor fölszólításának s egy tizennégy tagú küldöttséget neveznek ki, köztök gróf Széchenyi Ferenczet és két fiát: Lajost és Istvánt.

Ezt a kiküldetést — huszonnégy éves korában — tulajdonképen édes atyja iránt való tekintettel és talán a küldöttség fényének emelésére tették a megye rendjei, mert ő maga ez időben nem tartózkodott Sopron vármegyében, otthon. Katona volt már 1809 óta és ezóta állandóan tulajdonképen sehol sem tartózkodott 1825-ig. Bebarangolta, tanulmányozta Európát s csak helylyel-közzel állapodott meg itthon egy kis időre.

Egy ilyen kevés ideig tartó megállapodásakor, 1821-ben Sopron vármegyében dolga akadt. Megjelenik ¹⁾ személyesen Niczky József alispán előtt és általánosan ügyészt vall. Nem-sokára ez eset után, még olaszországi útja előtt ²⁾ valami pörös ügye is akadt. Mivel állandóan távol volt birtokától, szükségesnek látta, hogy föltétlenül megbízható egyénre bízza ügyeinek vezetését és birtokát. Ez olvasható ki abból a tényből — mit egyébként Simon N. Jánosnak másolatban alább közölt bizonyítványából tudunk meg — hogy 1822 elején ³⁾ meghatalmazza egykori tanítóját, akkor uradalmainak igazgatóját: Liebenberg Jánost, hogy nevében mindent saját belátása szerint tehessen. S Liebenberg János ilyen meghatalmazottja marad 1849-ig, sőt nagyon valószínű, hogy haláláig 1853-ig. 1822-től kezdve, minden ügyészi meghatalmazást ő ad Széchenyi nevében mások számára, egyetlen egy eset, az 1825 szeptember 9-diki kivételével, a mikor Széchenyi röviddel azelőtt, hogy dicső útját megkezdette Magyarországon, megjelent a megyén, hogy zalavármegyei pölöskei és szentgyörgyi birtokára ügyészt valljon ifjú Hertelendy György személyében. Egyébkor, miként említém, mindig Liebenberg intézkedett, így 1831 április 18-án, 1833 decemberében, 1835 október 30-án, 1839 november 2-án, 1841 május 4-én és augusztus 30-án, 1843 január 16-án, a miként ezt az egyes jegyzőkönyvek egyes számai bizonyítják, jelesen 1831-ben az 1459. szám, 1833-ban a 3999. szám,

¹⁾ November 5-iki közgyűlés, 3076. sz.

²⁾ 1822 február elején kelt útra.

³⁾ Február 25-én.

1835-ben a 3820. szám, 1839-ben a 3976. szám, 1841-ben az 1966. szám és a 2624. szám és 1843-ban a 963. szám.

Liebenberg János Széchenyinek tanítója, egyúttal meghitt barátja, minden ügyében hű támasza, gondos sáfárja volt. Meg is becsülte őt érdeme szerint Széchenyi.*) Ez a megbecsülés, tisztelet és szeretet azonban nemcsak abban nyilvánult Széchenyi részéről, hogy Liebenberget barátjának tekintette, hanem abban is, hogy uradalmainak kormányzójává tette, tehát maga után első emberré birtokában azt, a ki nem is volt nemes-ember. Bizonyára Széchenyinek köszönhette Liebenberg épen a fönti körülménynél fogva, hogy 1831 január 14-én nemessé lett s jószágadományozásban részesült. Ez alkalommal a felség megengedte neki azt is, hogy a Liebenberg név helyett a «Lunkányi» nevet használhassa a «Lunkászpriei» előnévvel. Mindezt részben Simon Nep. Jánosnak alább közölt bizonyítványából, részint Sopron vármegye 1831-dik évi jegyzőkönyvéből tudjuk meg. Az 1831-dik évi jegyzőkönyv tanúsága szerint Lunkányi nemesi levelét az április 20-diki gyűlésen **) hirdették ki minden ellenmondás nélkül és ugyanekkor beigtatták a megyebeli nemesek sorába is. Később a megye táblabírája is lett s mint ilyen Sopron vármegye ügyeinek, különösen a népnevelés és közlekedés, később szorosabban politikai természetű ügyeinek, szolgálatában tevékeny rész jutott neki osztályrészül egészen 1849-ig, alkotmányos életünk megszűntéig.

Gróf Széchenyi Istvánnak első érdemleges ügye a megyénél föntemlitett olaszországi útja alatt folyik le az 1822-ik év első felében.

Bátyja, gróf Széchenyi Pál, ugyanis az 1802-ik évi 14-ik törvényczikk rendelkezésének értelméhez képest, birtokának egy részére vadásztilalmat kívánván tenni, ez iránt kéréssel fordult a megyéhez. Ugyanez alkalommal azonban Széchenyi István nevében uradalmi ügyésze, Csapó Móríc is hasonló kéréssel fordul a megyéhez és ez ügyben kiküldöttséget is kér, a mely a kérés jogosságát megvizsgálván, vesse össze a föl-szabadult részt a tilalmassal és állapítsa meg az új határokat.

*) 1849 után Széchenyi felesége is mindenben kikérte az ő tanácsát.

**) 1453. szám alatt.

A megye teljesíti e kérést. Kiküldi Konkoly László főszolgabíró, Molnár Lajos tiszti főügyészt és Vagner Mihály földmérőt. Ezek kimennek Czenkre, a hol Liebenberg teljhatalmú igazgató fogadja őket Csapó ügyésszel, s az ügy megvizsgálása után azt jelentették ¹⁾ a megyének, hogy az uraság kérése törvényes, mert a tilalom alá venni kívánt rész kisebb a szabadon maradt földnél. Erre a megye rendjei ugyancsak e küldöttséget rendelik ki a tilalomfák fölállítására, a minek megtörténtét a küldöttség csakhamar meg is jelenti.²⁾

Gróf Széchenyi Istvánnak tulajdonképeni szereplése a megyénél csak 1826-ban kezdődik azon nagy tette után, melylyel az országgyűlésen az ország rendjeit megleppte, majd az egész nemzetet bámulatba ejtette, a maga életműködésének pedig határozott irányt adott.

Igen természetes, hogy Sopron vármegye is örömmel vesz tudomást nagy fiának ez országos tettéről, 60,000 frtos alapítványáról. A megye első követe, Niezky József első alispán 1826 márcziusában nádori parancsra hazatér az országgyűlésről, hogy otthon a főzrendült kapuvári jobbágyság ügyét elengedje, és ez alkalommal az 1826-ik évi márczius 31-diki közgyűlésen megragadja az alkalmat, hogy a megye rendjeinek hivatalos jelentést tegyen a megyében birtokos Széchenyi Istvánnak az országgyűlésen «a szép Tudományoknak Hazánkban való gyarapértására és hazai nyelvünk ki pallérozására» tett nevezetes ajánlásáról, mely azért is nevezetes, hogy példájával más hazafiakat is hasonló adakozásra buzdított. A megye hazafias rendjei e jelentés hallására elhatározzák,³⁾ hogy Széchenyinek «ebbéli hazafiúi nagy lelkűségét» levéllel köszönik meg.

Sajnos, e levél fogalmazványa nem maradt meg a megye iratai közt. De kárpótolhat azon körülmény, hogy meg van Széchenyinek a megye e levelére július 19-én adott sajátkezűleg írott válasza, a mely a megyének egyik legszebb, legbecsebb — eddig ismeretlen — Széchenyi-ereklyéje. A levél így hangzik:

¹⁾ 1822. és május 6-iki gyűlés, 1233. sz. alatt levő melléklet.

²⁾ 1822. év július 15-iki gyűlés, 1891. sz. alatt levő melléklet.

³⁾ 1826 márczius 31-iki közgyűlés, 1104. szám.

Tekéntetes Karok és Rendek.

Hozzám botsájtott hazafiui leveleket a' Tekéntetes Karoknak és Rendeknek nagy örömezzéssel fogadtam.

Hogy ha a' Tekéntetes Karok és Rendek olly barátsággal vannak hozzám, hogy aztat meg nem vetik, hogy közülök származtam, én is részemről azzal szivessen dítsekszem, hogy engemet magok polgár-atyafiaik közé számlálnak; a' mi pedig azt a' megdítésért illeti, mellyel a Tekéntetes Karok és Rendek engemet meg tisztelni méltóztattak, arra tsak fájdalmas szívvvel aztat felelhetem, hogy bár adná az Isten, hogy olly tselekedetek, mellyek nem többek, mint egy Hazafinak leg szorossabb kötelességei, olyan mindennapiakká válnának, hogy azoknak mivelése semmi dítseretet, ellenben pedig elmulasztása megvetést, és gyalázatot aratna.

Hallottam valaha egy közmondást, a' melly így szoll: «nints olly hosszú éjjel, hogy utoljára meg ne virradna». — Abban a reménységben, hogy Magyar Országnak hajnala fog valaha hasadni, — én magamra nézve addig-is azon fogok lenni, hogy a Tekéntetes Karoknak, és Rendeknek, 's minden jó Hazafiaimnak meg betsülését meg érdemellem, melyet eddig meg érdemleni kevés tehetségben nem volt.

Ki egyébbaránt betses szivességekbe, és barátságokba ajánlott igaz tisztelettel maradok

A' Tekéntetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonban 19-ik Juliusban 826

igaz köteles szolgálja

Gróf Széchenyi István

Czímzés:

Tekéntetes Nemes Sopron Vármegye Közönségének:
adasson.

Sopronba.

Széchenyinek e levelét a jegyzőkönyv 2093-dik száma szerint a rendek örömmel fogadták és a jegyzőkönyvhöz mellékellették, de azért ezzel még nem végeztek ez ügyben teljesen.

Felsőbüki Nagy Pál, nemzetiségünk örökké emlékezetes nagy bajnoka, ki egész életén át büszke volt arra, hogy az ő kezdeményezésére kelt föl Széchenyi a kerületi ülésen és tette meg híres ajánlatát, mint Sopron vármegye országgyűlési második követe e nagyfontosságú ügyről is megemlékezett beszámolójában.

1827-ben így emlékezett meg ez ügyről: «... örömmel jelentjük azon fényt és gyarapodást, melyet Nemzetünk és

Nemzetiségünk méltán vár a' Magyar Tudós Társaságnak a' 11-dik és 12-dik, a' Ludovicaea Katonai Nemzeti nevelő Intézetnek pedig a' 17-dik Törvény Czikkelyben foglalt föl álléttársáru, és valamint mi voltunk olly szerentséssek, egy illy Tudós Társasságnak szükségét más pallérozottabb Nemzetek példája szerint a' Circularis Tanátskozásokban leg-elsőben proponálni, úgy méltán ditsekedhetik ezen Ns. Megye, hogy kebelében született azon Nagy Hazafi, ki ezen Propositionkat szinte azon Circularis ülésben nyomban fel fogván, Nagy emékezetű Attyának példája szerint 60,000 forintokat pengő' ezüst pénzben ezen szent Czélra tüstént ajánlott, és ditső Nagy Lelkü példája által másoknak is alkalmatosságot nyujtott a Haza oltárán áldozni, magának pedig, és nevének örökre olly oszlopot emelt, melytül el-lehet mondani Horatiussal Exegi, Monumentum ære perennius — Nints e' Tárgyra nézve egyéb hátra, minthogy e' Ns. Megyének Rendei Hazafiúi buzgóságok, és lehetségek szerint azon kisdedet neveljék, melly tulajdon kebelekbül született. — Nem fogják a' Tettes St: és RR: rossz néven venni, ha azt bátorodom proponálni, hogy ez úttal tanátskozásban méltóztassanak venni azt, mely módon kiyánnják, hogy mind az emlétett Hazafinak Gróf Széchenyi Istvánnak, mind pedig szinte hozzánk tartozó Gróf Festetics Lászlónak Eő Nagyságoknak kijelentessék e' Megye Rendeinek, Hazafiúi Örvezés és szíves háláadása».

Felsőbüki Nagy Pál ez ajánlására Sopron vármegye rendjei az 1827-ik évi október 23-án tartott közgyűlésben *) elhatározták, hogy mivel Széchenyi «némelly hasznos Intézetekre tett különös bőkezű ajánlásokban» magát oly különösen megkülönböztette, hogy «az egész Magyar Nemzetnek örökös háláadására érdemessé» lett, megkérlik külön levélben, méltóztassék a saját és a nem csekélyebb érdemekkel tetézt edes atyja, gróf Széchenyi Ferencz arczképeivel a vármegye palotáját díszesíteni és a megyét örök háláadásul megjelenésével megtisztelni.

E határozatukból kifolyólag — az iratok közt lévő fogalmazvány szerint — a következő levéllel hívták meg:

*) 2936. szám.

Méltóságos Gróf, Királyi Kamarás,

Kiválttképpen való Figyelemmel tisztelt Ur!

A' leg közelebbi mult Ország-Gyűlésén hozatott Törvény Czikelyeknek, mely által azoknak Nagy Nevei, a' kik a' Magyar Tudós Társaság fel álléttására és a' Honyi nyelv terjesztésére nézve ajánlásokat tettek, a' késő Maradéknak emlékezetére Törvényben foglaltatnak, a' fel olvasása, azon szives örömlünket, és hála' adó Tiszteletünket, melyet a' közelebbi mult 1826-ik Esztendei Martius 31-kén tartott Köz-Gyűlésünkből Nagyságodnak ki jelentettünk: lángoló Tűzre gerjesztvén, újjabbi öröm kiáltásokra fakasztott bennünket; mivel pedig azon nagy szerentsével, hogy Nagyságod a' ki mint Hazánk boldogsága elől mozdéttására törekedő nagy Lelkü Hazafi egész Országunkban tiszteltetik; kebelünkből veszi származását; méltán ditsekedhetünk: tellyes bizodalommal meg kérni bátorlodunk Nagyságodat, hogy mind maga ditső személlýének, mind pedig ditséretessen el hunyt édes Attyának néhaj Nagy Méltóságú Sárvári Felső Vidéki Gróf Széchenyi Ferentz Eö Excellentiájának, Országunk volt Zászlós Urának, mint a' Magyar Nemzeti Museum első Alkotójának, és leg főbb elől mozdéttójának képjeivel bennünket a' végett meg ajándékozni méltóztasson; hogy azok mint leg drágább kéntsünk a' Palotánkat ékesíthessék; és a' kik eránt való mély Tiszteletünk a' késő maradékban is örökké fent fog maradni; azokat a' Jövendőség a' Képeikben is szemlélvén, az által a Haza szeretetére gerjesztessenek. Többnyire betses szívességeben és Barátságában ajánlottak, igaz Tisztelettel maradunk

Költ Sopronban October 23-án tartatott Köz-Gyűlésünkből
Nagyságodnak kész köteles szolgálai:

Czimzés: Méltóságos Sárvári, és Felső Vidéki Gróf Széchenyi István Urnak, több jeles Rendek keresztes Vitézének, Eö Cs: Királyi s Apostoli Felsége Kamarássának; kiválttképpen tisztelt Urnak

Hivatalbul Kis-Czenken.

Széchenyi a megye rendjei azon óhajának, hogy egyik gyűlésökon jelenjen meg, csakhamar teljesítette. Az 1828 augusztus 26-iki közgyűlésen megjelent s erről a jegyzőkönyv külön szám alatt *) emlékszik meg ilyeténképen:

«Ezen Köz-Gyűlekezetben, azon Nagyérdemü Hazafi, Méltóságos Gróf Széchenyi István Ur Ó Nagysága, a' ki a' közellebbi mult

*) 2956. szám.

Ország Gyűlésén, maga jeles megkülönböztetésével Hazafiúságát, Nagy Lelkűségét, és a Nemzetiség felsegíllésére és elő mozdíttására egyedül czélozó Nemes Tetteit ditsó áldozatokkal kimutatta személyessen megjelenvén; eránta tartozó különös hálaadásokat és figyelemeket a' Karok és Rendek háromszori Éljen kiáltásokkal bizonyították ki.

Mellyre Ó Nagysága a' Karok és Rendeknek ezen különös meg betsülést mély köszönettel vévén, további megemlékezésében ajánlotta.»*)

A megye rendjeinek az arczképre vonatkozó kérése ezen-túl nem fordul elő 1833-ig. Csak ez évben, a december 16-iki közgyűlésen kerül ismét szóba, a mikor a vármegye palotájának kibutorozásáról tanácskoztak a megye rendjei. Ekkor újra megemlékeznek Széchenyiről. A «ritka Hazafiúsággal tündöklő és Polgári Koszorúval ékes Mlgos Gróf Széchenyi István Urnak a' Haza Oltárára tett nagy Lelkü áldozatait Nemzetesedésünk, és honni kereskedésünk előlmozdíttására fáradhatatlan munkásságát hálados szívekben, és emlékezetekben hordozván — így szól a jegyzőkönyv — valamint illy jeles Megyebéli Tagjuk iránt méltán büszkélkedhetnek, hódoló érzéseknek bém bizonyíttására és más hazafiaknak a köz ügyre való Serkentése végett forrón óhajtják a' tiszteltt Grófnak, úgy a museum alapíttásául örök emléken levő Attyának néhaj Nagy Mélgú Gróf Széchenyi Ferencz Eő Excellentiájának képeit palotájokban felfüggeszteni». Azért elhatározták,**) hogy Széchenyit az arczképek megküldésére fölkerik. A megye e levelének fogalmazványait, sajnos, nem sikerült megtalálnom.

Széchenyi e levélre nem felelt. De talán szóban kifejezhette egyik-másik ismerőse előtt, hogy e kérést nem teljesítheti. Lehet, hogy magok a megye rendjei látták be, mily kényes természetű a kérés Széchenyire (saját arczképét küldje a megyének!). Akárhogyan történt, a megyének erre vonatkozó legközelebbi határozata azt bizonyítja, hogy a megye rendjei

* Ez volt első megjelenése a megyei gyűlésen; később, mint látni fogjuk, többször megjelent a megyei gyűléseken. E följegyzésből látható, hogy egyrészt *Széchenyi István Naplóiban* a 200. oldalon másrészt a *Széchenyi István életrajza* I. k. 245. lapján följegyzettek nem teljesen azonosak a jegyzőkönyv följegyzésével. A jegyzőkönyv nem említi, hogy valaki beszéddel üdvözölte a vármegye nevében.

**) 3686. szám alatt.

eltértek eredeti szándékuktól. Az 1836-ik évi május hó 5-ikén tartott közgyűlésen,¹⁾ midőn a «megyebeli érdemtellyes Férfiak eránt való háladatosságoknak Magyarázatjával» foglalatostkodtak, lehetetlennek tartották, hogy Széchenyi Ferenczről és Széchenyi Istvánról meg ne emlékezzenek, arról a Széchenyi Istvánról, a ki életének nagyobb részét «a köz Jó elősegéllésére szolgáló Módok ki tanulása, azoknak tettelegi hasznos eszközzésre» fordítja; azért elhatározták, hogy köszönetök kijelentése mellett megkérik Széchenyit, hogy boldog emlékezetű atyjának arczképét küldje meg a megye számára, de azonkívül elhatározzák azt is, hogy az ő «tsak nem régiben eredetileg²⁾ meg jelent rajza (minthogy bizonyára senki sintsen a Megyében kebelezett Nemesi Karból, ki annak meg szerzéséhez édes örömet ne járulna) a Nemesi Pénztár Költségén» lefestetik s a megye termében háladatosságok jeléül fölfüggesztik.

Kérő levelök így hangzik:

Még 1833-ik évi Decemberi Köz Gyűlésben azon ohajtás ébredvén fel a' Nemesset és jelest érdem szerént méltató sziveinkben, hogy mind Nagyságod által Nemzetesedésünk, és honi kereskedésünk iránt bebizonyított nem tsak legbuzgóbb törekvés, hanem egyszersmind hazafi nagy áldozatok, mind pedig néhai édes Atyja által, kit szintén büszkén a' mienknek nevezénk, a' Nemzeti Múzeum alapítása és más több érdekes tárgyakban tett érdemei maradó emlékéül, életnagyságú képeik tanátskozási teremünkben fölfüggesztessenek, tüstént akkor Nagyságodat ezen képekkel leendő megajándékozásunk végett megkértük volt.

Hogy ezen bizodalmas kérésünk mind eddig teljesedésben nem ment az érdemmel, és nemes szívvel elválaszthatatlanul kaptsolt szeméremnek tulajdonítjuk, és bár óhajításunk és szándékunk nem változott, betses személylének rajzát többé Nagyságodnál szorgalmazni nem fogjuk, de érdemtellyes édes Atyjára nézve újjabban is kérjük, méltóztasson teremünkben függő örökös fő Ispányunknak belső világosságában 83¹/₂ hüvek hoszuságot és 51¹/₂ hüvelk szélességet mérő képekkel öszvehangzás végett minket az annyira óhajtott szintén illy nagyságú rajzal megörvendeztetni.³⁾

Kivül: Gróf Széchenyi Istvánnak.

¹⁾ 1732. szám alatt.

²⁾ Barabás Miklós festette le 1836-ban (olajban).

³⁾ Széchenyi Ferencz képe még ma sincs meg a vármegye

Határozatuknak végrehajtásához azonnal hozzáláttak. A szeptember 12-iki közgyűlésen ¹⁾ arra utasítják Niczky Sándor táblalabirót, hogy készíttesse el Széchenyi István arczképét s e célból értekezzen több festővel. Niczky Sándor nemsokára ²⁾ jelentést tesz a megye rendjeinek, hogy megbízatásában eljár, mert már megalkudott egy ügyes festővel 440 pengő forintban az arczkép iránt, a mely nemsokára el is készül. S tényleg, az 1838. évi június 25-ikén tartott gyűlés jegyzőkönyve ³⁾ azt bizonyítja, hogy Niczky nem hiában fáradozott, mert a jegyzőkönyv szerint «Gróf Széchenyi István Urnak mellképe Pestről fölhozatattván, és a Megye nagy Teremében a' Gyűlés első Napján a' Kk. és Rk. köz öröme» felfüggesztetett. Niczky Sándornak meghagyták ezúttal, hogy fizesse ki a festőt és intézze el az ügyet teljesen. Niczky Sándor egy fél év múlva ⁴⁾ végre azt jelenthette, hogy megbízatásának teljesen eleget tett. Jelentéséből megtudjuk, hogy az arczképre a 440 pengő forinton, azaz 1100 váltó forinton fölül még 55 forint 30 krajczárt fizetett váltó czédulában (= 22 pengő forint), s így az arczkép (minden költséggel) összesen 1155 forint 30 krajczárba került váltó czédulákban, pengő pénzben pedig összesen 462 forintba.

Ezzel ez az ügy teljesen befejeződik. Az arczkép ott függ ma is Sopron vármegye nagytermében s egyike legszebb arczképeinek. Barabás Miklós híres festőnk festette azon képe után, melyet 1836-ban készített Széchenyiről.⁵⁾

Ez ügy lefolyása alatt — 1826-tól — 1839-ig — azonban több más természetű dolga is volt Széchenyinek Sopron vármegyében.

1828-ban például megküldi a megyének tisztelete jeléül

termében. A Muzeum megalapítójának képe mindenképen díszére válnék a vármegye termének, azért ajánlatos volna megszerzése.

¹⁾ 3202. szám alatt.

²⁾ 1837. évi április 24-ikén tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 1862. száma alatt.

³⁾ 2098. szám alatt.

⁴⁾ 1839. évi január 2-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 153. száma alatt.

⁵⁾ Ennek másolata látható *Széchenyi István életrajza* II. kötetben. Teljesen ilyen a soproni kép is, csak hogy nagyobb méretben teljes alakban egy asztal mellett állva ábrázolja Széchenyit.

a *Lovakról* című épen akkor megjelent munkáját a következő levél kíséretében :

Tekintetes Rende!k !

Lovakról irt 's nem rég megjelent Munkámnak néhány példányaival ezennel a' Tekintetes Karoknak és Rende!knek kedveskedni bátorodom. Méltóztassanak azokat részvevő hajlandósággal fogadni 's engemet hazafiui indulatjokban és szíves barátságokban megtartani, mellybe magamat ajánlván vagyok mély tisztelettel

a' Tekintetes Karoknak és Rende!knek

Pesten Május 27-kén 1828

alázatos szolgálja

Gróf Széchenyi István.

Czímzés :

Tekintetes Nemes Sopron Vármegye
Karainak és Rendjeinek

Sopron.

A Kk. és Rk. azonnal viszonozzák Széchenyinek, «mint több jeles áldozatok és a' Magyar Haza eránt mindenkor megbizonyított buzgó szeretet által ösmeretes Hazafinak», udvariasságát, kiemelik jegyzőkönyvi határozatukban *) a lótenyésztés előmozdítására czélzó igyekezetét és köszönetüknek a következő levéllel adnak kifejezést :

Méltóságos Gróf, Cs : Kir : Kamarás Ur,

Különösen tisztelt Ur !

Nagyságodnak a' folyó Esztendei Pünkösdi Hava 27-ik Napjáról költ betses Leveléhez tsatolt, és a Lovakról irt Munkájának példázatjait örömmel vévén, valamint háladatossággal emlékezünk Nagyságod által a' közelébb mult Ország Gyűlése alkalmatosságával édes Magyar Hazánk Oltárára tett jeles áldozatairól, ugy érzékeny vigasztalással tapasztaljuk, hogy Nagyságod továbbá is Hazánk javára minden kitelhető módon való gyarapításaiban és az erre szolgáló gazdaságbéli művelődés elősegállításában iparkodni meg nem szűnik, mi valóban édes kötelelességnek érezzük Nagyságodnak mint elfelejt-hetetlen édes Attya nyomdokát követő érdemes maradékának Hazafiui buzgóságáért és Megyénkhez emléttett Levelé által megbizonyított szívesességéért érzékeny köszönettel adózni.

Kik többnyire Uri szívességében ajánlottak megkülönböztetett tisztelettel maradunk

Nagyságodnak

kész köteles szolgálja

*) 1828. évi 19-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének 1866. sz. a.

Czímzés :

Méltóságos Sárvári és felső Vidéki Gróf Széchenyi István Urnak több jeles Rendek keresztes Vitézzének, Cs : kir: Kamarásnak, több T. N. Vármegyéi Tábla Birájának, kiváltképen tisztelt Urnak Hivatalból Pesten.

Ugyancsak 1828-ban a helytartó tanács 1828 márczius 11-diki kelettel 6699. szám alatt rendeletet intéz a megyéhez,¹⁾ hogy a hadi kormánynak Széchenyi István, volt kapitány ellen való követeléséről mellékelt jegyzéknek²⁾ kifizetését eszközölje. A megye megbizza Konkoly László főszolgabíró, hogy a rendeletet végrehajtása céljából közölje a gróffal. A főszolgabíró el is megy Czenkre, de jelentése szerint³⁾ a grófnak otthon nem léte miatt a rendeletet csak a tisztséggel közölhette. A következő évben, 1831-ben⁴⁾ azonban már azt jelentette a főszolgabíró, hogy a követelés kielégített. Így tárgytalanná válván az ügy, a megye azonnal jelentést küldött erről a helytartó tanácsnak.

Hasonlóképen hosszabb időn át nyert elintézés egy másik, szintén az ő nevével kapcsolatos ügy.

Valószínűleg még a huszas években mozgalom indult meg a megyében az iránt, hogy Soprontól Győrig és Pápaig postavonal létesüljön. 1828-ban már a postaállomások helyei is meg voltak állapítva. Erre vall ugyanis Niczky József alispánnak azon jelentése,⁵⁾ hogy Széchenyi Istvánnak az általa Kis-Czenken fölállítandó postaállomás iránt adandó írásbeli kinyilatkoztatását még nem vette kézhez. Széchenyi tehát megajánlotta a postaállomás fölállítására szükséges pénzüsszeget. Még jobban fölvilágosít az alispánnak egy évvel később beterjesztett jelentése.⁶⁾ Többszöri sürgetésre ugyanis az alispán azt jelentette ekkor, hogy noha Széchenyit személyesen is, jószág-

¹⁾ 1828 április 12-iki gyűlés jegyzőkönyvének 1308. sz. a.

²⁾ Nincs meg a megye iratai között.

³⁾ 1830. évi márczius 2-án tartott gyűlés jegyzőkönyvében az 542. szám alatt.

⁴⁾ 1831. évi április 20-án tartott gyűlés jegyzőkönyvében a 620. szám alatt.

⁵⁾ 1828. évi július 21-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének 2245. száma alatt.

⁶⁾ 1829. évi július 27-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének 1716. száma alatt.

igazgatója útján is fölkérte az írásbeli kinyilatkoztatás megküldésére s noha ezt Széchenyi meg is ígérte, mindeddig nem küldötte meg.

Erre a megye rendjei továbbra is csak azt ajánlották az alispánnak, hogy szólítsa föl a grófot újra a czenki postaállomás megajánlására s kérjen tőle erre nézve írásbeli kinyilatkoztatást, már csak azért is, mivel «ezen Postáknak felállítása leginkább tisztelt Gróf Urnak kívánságára vétetett Javallatba, és Kapuvárott, úgy Szanyban felállítandó Postákat az illető földes Uraságok már meg is ajánlották, és egyedül a' Czenki Statio eránt volna még a kinyilatkoztatás hátra».

Végre az 1830-ik évi márczius 2-dikán tartott közgyűlésen ¹⁾ Niezky József első alispán jelenthette, «hogy szabad Királyi Sopron, és Győr várossai között Szánynak vezetendő Posta felállítása érdemében már előbb Szánymező városában felállítandó Posta eránt Mgos Győri Püspök Úr Ö Nagyságának és legközelebb Kis-Czenken felállítandó Posta eránt Mgos Gróf Széchenyi István Urnak elfogadó kinyilatkoztatásait megkapván, ezeket Ö Hertzegségének örökös Fő Ispány Urnak kívánságához képest az általa a' megnevezett két Pósta Statio között felállítandó Pósta eránt adandó kinyilatkoztatás végett közölni szükséges». Erre azt határozta a megye, hogy az említett kinyilatkoztatásokat az alispán a főispánnal közölje és erről a megyének jelentést tegyen.

Négy éven ²⁾ keresztül nem volt kivihető, hogy e postaügyet elintézzé a megye, mert az alispán — utóbb már a második alispánra bízta a közlést — nem közölhette — vagy mint az 1834 április 21-iki gyűlés jegyzőkönyve mondja ³⁾ — a «Fő Mlgú Eszterházy Pál Ö Hertzegségével mind eddig távolléte miatt nem eszközölthette».

Ugyanebben az évben még megváltoztatják a megye rendjei régi határozatukat. Elfogadják Bezerédj Pál főjegyzőnek ajánlatát. Bezerédj ugyanis azon esetre, ha birtokán, Szerdahelyen (Kapuvár mellett) leveles posta állítatik föl, késznek nyilatkozott ennek elfogadására, sőt kötelezte rá ma-

¹⁾ 585. szám alatt.

²⁾ 320. szám alatt.

³⁾ Az 1833-ik évi jegyzőkönyv 64-ik, 2041. és 3404. száma alatt; az 1834-ik évi jegyzőkönyv 1633. és 2786. száma alatt.

gát. A megye rendjei Bezerédj ajánlatát már azért is elfogadják, mert véleményök szerint Czenk nagyon közel esik Sopronhoz. S ha így minden akadály elhárult is és sikerült az ügyet valahogy dülőre vinni, a postavonal ebben az időben mégsem sikerült Sopron vármegyében. Széchenyi István semmi esetre sem volt oka. Úgy látszik, a kormány nem adta meg a fölállításhoz az engedélyt, talán azért, mert a mezei utak nagyon elhanyagolt állapotban voltak. A postavonalnak létesülése mégis az ő nevéhez fűződik. 1845-ben, mikor a helytartótanácsnál a közlekedési ügyek tanácsosa lőn, fölújítja e tervét a megyénél, a mint ezt alább látni fogjuk.

A hadi kormány követelésén és a postavonal létesítésén kívül még több más dolga is akadt a vármegyében ez időtájt.

1829-ben például folyamodik a megyéhez.*) A jegyzőkönyv szerint folyamodásának a tárgya az, hogy «a' Pereszteghi Malmokra vezetendő viz árok, és ezen levő Gát eránt, a' vízmérői Tudományban jártos Tagok által készített és a' két földes Urak által el fogadott Planumok megtekintésére és meg vizsgálására» a megye küldöttséget rendeljen ki. A megye az alispán elnöklete alatt ki is küld egy bizottságot, mely megvizsgálván a helyszínén a kérés tárgyát a július 27-diki közgyűlésre azt jelentette,**) hogy az árkon teendő változtatás egyáltalában nem káros a vidékre. A megye erre a kívánt változtatást annál is inkább megengedi, mert ezt az uradalmak az adózó népnek minden költsége és fáradozása nélkül saját költségükön ajánlották megtenni.

Az érdekes, sajátkezűleg írt folyamodvány a következőképen hangzik:

Tekéntetes Nemes Vármegye!

A' Czenki Határrul a' Pereszteghi Malmokra folyó Viznek ár-
kára, és ezen fentálló általeső Gátra nézvest köztem, és Bátyám
Nagy Mélytóságú Sárvári felső Vidéki Gróf Széchenyi Lajos Eő
Excellentiája közt a' Vízmérői Tudományban jártos Tagok által kíván-
ságunkra egy ujjabb Planum dolgoztatván-ki, és ennek követ-
kezésében, köztünk ujjabb egyesség tétetvén, minthogy e' szerint
az eddég fentállott Vízi tsatornáknban, és Gátokban némely Válto-

*) 1829. évi május 16-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 1357. száma alatt.

**) 2115. szám alatt.

zásokat tenni szükséges lészen, minekelőtte ezen Munkának végrehajtásában kezdenénk, a' Tekéntetes Nemes Vármegyét, kinek a' kebelében lévő Vizek körül teendő Változásokat előre tudni szükséges, alázatossan kérem, hogy a' Tekéntetes Első All Ispány Urnak Elölülése alatt egy kiküldöttséget rendelni, és ezen Planumot megvizsgáltatni, és jóváhagyni mélytőztatna. Maradván mély Tisztelettel

A' Tekéntetes Nemes Vármegyének

Sopronban 9-dik Májusban 1829

alázatos szolgálja

Gróf Széchenyi István.

Kivül :

A' Tekéntetes Nemes Sopron Vármegyének Közönségéhez

alázatos kérelme

Gróf Széchenyi Istvánnak

a' végett, hogy a' Peresztegi Malmokra vezetendő Vizi Árok, és ezen lévő Gáth eránt a' Vizmérői Tudományban jártos Tagok által készített, és a' két földes Ur által elfogadott Planumnak megtekéntésére, és megvizsgálására a' Tekéntetes Első All Ispány Urnak előlülése alatt egy kiküldöttséget rendelni mélytőztatna.★)

Ugyancsak ez évben, 1829-ben, részt vesz Széchenyi két megyei ülésen is: az október 12-diki tisztújítón és a rákövetkező napon, október 13-án, megtartott kisgyűlésen. A tisztújító gyűlésen a jegyzőkönyv szerint a főispán kinevezte a szavazatokat szedő bizottságba s ugyancsak még ez ülésen Sopron vármegye törvényes táblabírájává is.

1829 és 1831 között szintén elég sokoldalú működését tüntetik föl Sopron vármegye jegyzőkönyvei.

Az 1829—30-diki országgyűlés után, 1831-ben a január 24-diki ★*) gyűlésen szóba kerül az 1792. és 1817-diki országgyűlésen hozott törvények következtében kidolgozott systematicus operatumoknak a megye által megvizsgálására kiküldött bizottságnak munkája, illetve véleménye, melyet erre az ülésre adott be a kiküldött bizottság elnöke, Konkolyi László alispán. A gyűlés elrendeli, hogy e munkálatot, illetve véleményt, meg kell vizsgálni s ki is küld e célra egy újabb bizottságot, a melybe beválasztották Széchenyi Istvánt is.

Hasonlóképen megválasztották abba az állandó bizott-

★) A folyamodvány egész ívre van írva.

★★) 10. szám alatt.

ságba is, melyet a király parancsára a kolera ügyében nevez ki a megye az 1831-dik évi szeptember 19-diki közgyűlésen,¹⁾ a melyen Széchenyi is jelen volt.

Ebben a gyűlésben szóba kerül egy folyamodványa is. A jegyzőkönyv 2179-dik száma szerint azért folyamodott, hogy «Nagy Czenki Helységben a' tulajdon és határbeli Jobbágynak birásától elválosztott magányos fundussaira szállítandó mester emberek az adó fizetésétől fel mentessenek». A megye e kérések megvizsgálására Konkolyi László alispán elnöklete alatt bizottságot küld ki, de ennek kevés dolga akad ez ügyben. Két évvel később, 1833-ban, a december 16-diki gyűlésben²⁾ hoz a megye csak a kérésre végzést s ez a kérés megszűnését mondja ki, mert az alispán jelentése szerint a kérés «a folyamodó Gróf Ur által nem sürgettetett». E folyamodvány, sajnos, nem maradt meg a megye iratai között.

Körülbelül ebbe az időbe esik Széchenyinek egy más irányú tevékenysége is, de erről csak közvetve, Kiss Sámuel szilsárkányi evangélikus prédikátornak Sopron vármegye rendjeihez nyújtott folyamodványából³⁾ vehetünk tudomást. Már 1821-ben mozgalom indult meg a megyében az iránt, hogy tisztességes megyeháza építtessék s még ez év elején, a január 22-diki közgyűlésen bizottságot küldenek ki a megye rendjei e kérdés megvitatására (és különösen annak megbeszélésére, hogyan szereztessék meg a szükséges pénz). Csakhamar előteremtettek a megye fő- és alsórendű nemesei között közadakozás útján oly összeget, hogy a terv megvalósításához hozzáláthattak. A huszas évek vége felé pedig már tényleg meg is kezdik a díszesebb megyeháza építését. Ebből az időből ered Széchenyinek egy a megyeháza fölépülésével kapcsolatos terve: olvasó-terem, könyvtár létesítése az új vármegyeházában. Noha tényleg alakult ily könyv- és olvasóegylet s maig is fönnáll, alakulásáról sem a vármegye jegyzőkönyveiben, sem egyéb más helyen fölvilágosítást nem találtam a Kiss Sámuel folyamodványa kivételével. E folyamodvány azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy Széchenyinek — ha másban nem — az olvasóterem alapításának eszméjében, illetve annak fölvetésé-

¹⁾ 2178. szám alatt.

²⁾ 3477. szám alatt.

³⁾ 1831. évi

ben nagy része volt. Már ennek bizonyítására is szükséges a folyamodványt közölni, a mely különben kiváló érdekességénél, tartalmának nagy becsénél fogva is megérdemli, hogy napvilágot lásson.

A buzgó és irodalmunk föllendüléseért lelkesedő prototans pap folyamodványa így szól:

Tekintetes Karok és Rendek!

Értésemre esvén Méltóságos Sárvári-Felső-Vidéki Gróf Széchenyi István Ő Ngának ama lelkes buzdítása, mely szerint ő ezen Nemes Megyében, a' munkában lévő új Vármegyháznál egy Könyvtárt és Olvasó-Cabinétet kíván felállítatni, hogy ottis a' KK és RR, mind a Gyűlések' és Törvényszékek' alkalmával nemes időtöltést találjanak, mind pedig a' megyebéli Könyvtárból haza is vihessenek magokkal olvasni-valót: örömmel hallám e' javallatnak elfogadtatását, és teljesedése végett, a' TT. KK. és RR. által már tett lépéseket. Ez a' hír lelkemben is elgyújtá a' szent lángot, mely azon ditséretes ügy' és intézet' végrehajtása végett, titkon régóta lobogott melyemben. Ennek néműnéműképen tettel való bém bizonyításául is szolgáljon, ama' legalázatosabb ajánlásom és forró ki nyilatkoztatásom, melyet a' TT. KK. és RR. előtt ezúttal adni bátorodom.

Az érintett szép szándéktól énis lelkesítetvén, ezen mi Nemes Megyénkhez viseltető szeretetem' jeléül, a' felállítandó Megyebéli-Könyvtár' számára, részemről kilentz esztendei Tudományos Gyűjteményt van szerentsém ajánlani, mely 108 teljes kötetekből áll. Ezenkívül a' Magyar Hazára nézve fontos tárgyú két könyvet. Egyik «A' Homokföld' használása», másik a' «Nemzeti Honág» czímet viseli. Mint hallottam, egy valaki már ugyanezen czélra ajánlott Tudományos-Gyűjteményt, de talán az úgysem complet; 's ha ez volna is, Könyvtárban épen az igen becses, ha minél több dupl'catumokat bir. Nagyon csekély ez az én áldozatom, mert hazafüségom ennél sokkal nevezetesebb áldozatot szeretne velem tétetni; de Kisfaludy Sándor koszorús Költőnk' mondásaként: «Mind egy az áldozat, legyen kicsiny, legyen nagy, ha mindene az Áldozónak». Tegyenek azok többet, kiknek a' régi Pogányok' száztulkos áldozatja is tehetségökben áll. — Ha ezen tiszta szívből származott csekély ajánlásomat a' TT. KK. és RR. elfogadni méltóztatnak, az említett 110 darab könyveket a' T. N. Vármegyének minden órán kézhez adni legnagyobb szerencsémnek fogom tartani.

Tekintetes Karok és Rendek! Az isteni gondviselés Hazánk' több jeles Írója 's édes anyanyelvünk' lelkes pártfogóji által olly időszakba juttata bennünket, melyben a' hazai nyelv' és tudományok' culturájának teljes fényű csillaga készül feltűnni egünkön, 's már belé hágy tekintenünk a' jövő kornak azon titkos fátyola alá, melly a' már most, minden Nagyért, Szépért 's Jóért lángoló magyar Nemzetnek olly aranyidőkorra nyújt reményt, minővel hajdan Florenczia dicsekedett, a' Medicsiek' dicső századában. Nyelvunktől a' tudományos kimíveltséget már most a' Külföldnek azon része sem tagadja-meg, melly annak szegény voltával 's euphoniátlan-ságával, még ezelőtt csak két tizeddel is, nem méltatlanul vádola bennünket. Itt az idő, melly hazai nyelvünknek és nemzeti culturánknak boldog epochát 's rövid idő múlva culminatiót ígér, csak önmagunk ne gátoljuk könnyelműségünkkel az előrehaladást. Ezen reánk nézve szent ügy végett tétettek ugyan már ezelőtt régen dicsegetes javallatok; de azok mindég csak javallatok maradván, üresen 's minden ohajtott következés nélkül hangzottak-el a' levegőben. Nagvainknál a' fontos ügy' sikerülésére megkívántató morális tehetség megvolt ugyan, de nem volt meg a' morális igyekezet; középrendű hazánkfjainál megvolt a' morális szándék, de nem a' morális tehetség; 's így elmondhatjuk, hogy némelly tudománypedvellőinknek buzgó törekedéseik 's önáldozataik által vitetett hazai nyelvünk 's ezzel együtt nemzeti izmosodásunk azon fokra, mellyen már most, az egész míveltebb Európának bámulására, nekünk pedig kevélységünkre áll. Az újabb időkben, különösen az 1825-diki és 1826-iki Országgyűlésen, hazai nyelvünk' 's nemzeti pallérozódásunk' ügye Országunk ügyévé tétetvén, a' régen üresen elhangzott hazafiúi javallatnak megújítására 's elfogadására már most több jeles hazafiaknak sziveik voltanak kitérve, 's a' már valahára felállítandó nemzeti Tudós Társaságnak felállítása lett a köz-kívánság. Ennek sikerülésére hathatós lelket ada sokakba, Tek. Felső-Büki Nagy Pál Táblabíró és Országgyűlési Követ Ur, így szólván: «Ha mindég csak a' javallatok mellett állapodunk-meg, és áldozatokat soha nem teszünk, Hazánk virágzásra jutni soha nem fog, hanem ideje, hogy valahára megtegyük, a' czélerányos lépést is, a' dolog' teljesevé végett.» Ugyanezen igazságot erősíté Mélt. Sárvári-Felső-Vidéki Gróf Széchenyi István Ó Nagysága is, 's ekkor tevé ama' ritka nagylelkűségre mutató jeles ajánlást az Ország' Rendei előtt, melly a' TT. KK. és RR. előtt tudva van. Ugyanezen tekintetből, magában csekély jutalom leend ugyan, de ezen mi Ne-

mes Megyénk' részéről szent kötelesség, hogy a' most készülő Vármegyeház legnagyobb palotája, a' nagylelkű Grófnak és Tek. Felső-Büki Nagy Pál Táblabíró 's Országgyűlési Követ Úrnak képeikkel díszesítség, örök emlékül 's a' késő Maradéknak is példaul.

De ha az Ország megteendi részéről, a' mi szükséges, egyes embereknek is szükséges azt megtenniök. Az Ország' igyekezete csak úgy érhet célhoz, ha azt egyes hazafiak is elősegítik. Erre nézve T. N. Somogy Vrgye példájára, Megyénkben a' Könyvtár' és Olvasó-Társaság felállítására énis hazafiúi szeretettel kérem a' TT. KK. és Rendeket; annyivalinkább, mivel ezen mi Nemes Megyénket úgyis azzal vádolják, hogy kevesebb belőle az Előfizető a' Tudományos Folyóirásokra, mint akármely más Megyéből. Ez igaz is; mert az Előfizetők' lajstroma ezen állítást, mind a' Minervában, mind a Tudományos Gyűjteményben, csalhatatlanul valósítja. Ezt megismernünk nem szégyen, hanem szégyen lenne azt tovább is tagadnunk; most eddigi hibáink' megismerése nagyon dicséretes dolog, 's egyedül az adhat még jó reményt utóbbra nézve. — Közönségesen azt lehet tapasztalni, Tekintetes Karok és Rendek! hogy kiki megelégszik az ő hivatalához tartozó Tudományok' ismeretével; pedig nincs olly lezáró Hivatal, melly a' Tudományok' egyéb ágaiiban való gyönyörködésre is időt nem engedne. Nem azt kívánom ezzel, hogy minden míveltebb Hazafi Polyhistor légyen, mert ez nemis szükséges, de a' sokféle tudományok miatt nemis lehetséges; hanem, hogy a' mennyire lehet, tudományos míveltséggel bírjon; mivel az illendőknek megismert Tudományok, egyszer másszor minden hivatalban használhatók, publicus hivatalokban pedig a' csinos nyelven való előadás és tudományos tapasztalás olly elkerülhetetlen postulatumok, hogy ezek' hijával a' remektálentom és férjfiás bátorság is unalmas és lelketlen embert fog mutatni.

Ezek az én szíves ajánlásaim és forró kívánságaim, Tekintetes Karok és Rendek! Nem a' hiú dicsőség' vadászása bírt engem ezekre, hanem azon ohajtásom, melly ezen Nemes Megyének — mellyben születtem és lakom — virágzását illeti; 's az a' hazafiúi kötelesség, mellyel hogy tartozom, igen jól megismerem. Engem a' magasztalásbéli tömjénnek füstje soha megvakítani nem fog. Legédeesebb jutalmam lészen önmagamban az, midőn utolsó vonaglásimban is arról teend szívem bizonytságot, hogy kötelességimnek mint Hazafi, teljes erőm szerint mindenkor eleget tettem.

Többnyire magamat a' TT. KK. és RR! becses hajlandóságába legalázatosabban ajánlván, változhatlan indulattal maradok

A' Tekintetes Karoknak és Rendeknek

kész köteles hazafi 's megyebéli Társok
és szolgáljok

Kiss Sámuel Szil-Sárányi Ev. Prédikátor.

Kívül: A' Tekintetes Nemes Soprony Vármegyei.

Karokhoz és Rendekhez

intézett alázatos

Ajánlása 's Kinyilatkoztatása | a' Belőlírotttnak.

Kiss Sámuelnek *) ez irata tehát kétségtelenül bizonyítja, hogy Széchenyi fölvetette az új megyeházában fölállítandó könyvtár és olvasóterem eszméjét. De kiválóan érdekes még azért is ez irat, hogy az akadémia alapítására nézve is tartalmaz újat: közli Nagy beszédének egy mondatát, végre röviden, de találóan tárja föl előttünk a XIX. század elején uralkodó irodalmi viszonyokat.

A megye rendjei a jegyzőkönyv szerint **) Kissnek ajánlatát, «hazafiúi buzgóságát a Honyi nyelvnek elősegéllésére célzó Igyekezetét az ajánló Urnak szívesen vették» és kiküldték Nagy László szolgabíró, hogy a könyveket köszönettel vegye át. Ajánlásának azon részét, hogy Széchenyi és Nagy Pál arczképeit a megye termében függeszszék ki, nem vették a megye rendjei tárgyalásba. Láttuk azonban föntebb, hogy Széchenyi arczképét már sokkal előbb meg akarták szerezni a nagyterem számára s végre 1836-ban meg is szerezték. Nagy Pál arczképének lefestését később, 1836-ban határozták el, de e határozatukat nem hajtották végre a megye rendjei s csak napjainkban indított mozgalmat dr. Balics Lajos czenki plébános az iránt, hogy Nagy Pál mellszobra készíttessék el s helyezzessék a megye nagy termébe.

Sopron vármegyének Széchenyire vonatkozó följegyzései

*) Nemes-apáthii Kiss Sámuel (a 19. század első felében élt, korában a magyar irodalomban számottevő egyén volt, ki sok magyar íróval (Kazinczyval is) levelezésben állott. Írt költeményeket is a korabeli szépirodalmi folyóiratokba, írt különféle értekezéseket a *Tudományos Gyűjteménybe*, azonkívül fordított németből és francziából is.

**) Lásd az 1831. jegyzőkönyv 149. számát.

általában bizonyítják, hogy a megye rendjei iránta mély tisztelettel viselkedtek. Megragadtak jóformán minden alkalmat, hogy Széchenyi iránt érzett nagyrabecsülésüket kinyilvánítsák. Különösen kedvező alkalmuk nyílt erre 1836-ban.

Az 1832/36-diki országgyűlés végén, 1835 november elején a kerületi ülésben Hont megye követének indítványára határozatba ment, hogy megkérik a felséget, jelölje a koronaőri méltóságra Széchenyi Istvánt. De úgy látszik nem került erre a sor, mert már e hó 12-én leérkezett a király jelölése. A jelöltek nevének fölolvassása előtt a vegyes ülésen fölszólalt Temes megye követe és kifejezte megyéjének Széchenyi iránt érzett tiszteletét. Széchenyi István — ki e vegyes ülésen jelen volt — erre fölszólalt s megköszönvén a megtiszteltetést, kérte a rendeket, engedjék, hogy az ítélő mester fölolvassa a királynak törvény szerint való jogát, a kijelölést. A jelöltek nevei fölolvastatván, nem volt köztök Széchenyi neve s így a rendek Szilassy Józsefet választották meg koronaőrnek.

A nádornak tetszett Széchenyi föllépése, elannyira, hogy — Széchenyinek naplói szerint — kifejezést is adott ez érzelmének, sőt utalván arra, hogy Szilassy úgy sem viseli sokáig e méltóságot, akkor majd azok következnek, kiket igazán megillet.*)

Szilassy tényleg nem sokáig viselte a koronaőri méltóságot, mert néhány hónapra megválasztatása után meghalt.

Halála után Sopron vármegyében mozgalom indult meg az iránt, hogy Széchenyi legyen a koronaőr. Az 1836-dik évi szeptember 12-dikén tartott közgyűlésen **) ugyanis azon megyei választmány, mely az 1832/36-diki országgyűlésen alkotott urbéri törvényezikkelyeknek az egész megyében egyenlőképen leendő behozására szolgáló elveket dolgozta ki s nyújtotta be, a többek közt azt is indítványozta, hogy a Szilassy József halálával megürült koronaőri méltóságra addig is, míg a szokott választás megesik, ajánltassék ő felségének Széchenyi Istvánnak — «mint Katonai, mint a Polgári Pályán szerzett és a Magyar Hon láthatárán napsugáriként Tündöklő Érdemeit tekintvén, 's ugyan ezeknél fogva jövődre is annak

*) Gróf Széchenyi István életrajza. Irta Zichy Antal. I. kötet. 363—6. l.

**) Lásd a 2477. szám alatt.

tántoríthatlan hívségében megbízáván» — e méltóságra való ideiglenes kineveztetése.

A megye rendjei elfogadják a választmánynak indítványát, elhatározzák, hogy fölírnak ez ügyben a felséghez és pártolás végett megküldik a többi vármegyének.

A felséghez intézett fölírás így hangzik :

Felséges Császár etc.

Értésünkre esvén, hogy Szilasi és Pilisi idősb Szilassy József Szent István apost. Rendjének Vitézze, Felségednek belső titkos Tanácsosa és a' Magyar Szent Koronának a' mult Ország Gyűlésen a' második Törvény Czikkely által kinevezett Örje, a' Mindenhatónak örök végzése által ezen Világból kihivattatott légyen, úgy véljük, hogy egyedül Urunk királyunk iránt fiúi kötelességünket teljesítjük, midőn Nemzetünk természeti őszinteségével forró ohajtásunkat bátorkodunk Flgd. királyi széke előtt kiönteni, a' végett mély alázattalossággal folyamodván, hogy mind a' katonai mind pedig a' polgári pályán szerzett érdemekkel teljes Hazánkfiának Sárvári felső Vidéki Gróf Széchenyi Istvánnak Flsgd. arany kultossának jeles tulajdonait, Nemzetünk virágzása és kereskedése körül fáradhatatlan szorgalommal tett és szépen gyümölsöző munkásságát úgy szintén nevezetes a' Haza oltárára szentelt áldozatait kegyes tekintetben venni, és Őt a' megüresedett hivatalra addig is, míg a' jövő Ország Gyűlésen a' törvényes Választás eszközölthetik, kegyelmessen kinevezni méltóztasson.

A vármegyékhez pedig a következő levelet küldték :

Midőn a' mai napon tartatott köz Gyűlésből Ő Felsége Urunk királyunkhoz felterjesztett és ide mellékelt alázatos felírásunkban érdemekkel teljes Hazánkfiának Sárvári felső Vidéki Gróf Széchenyi István Urnak Ő Felsége Arany kultossának, az üresen levő korona őri hivatalra kinevezése végett folyamodnánk, szükségesnek véltük Nsgtokat is kikről, hogy a' valódi érdemeket illőképpen méltánylani szokták, nem kételkedhetünk, az iránt hivatalos barátsággal felszólítani, és megkérni, hogy a' kitűzött köz kívánatú tzel elérésében részekről is Ő Felsége eleibe terjesztendő felírás által nekünk segéd kezét nyújtani méltóztassanak.

Ez átíratra azonban csak három megye válaszolt (jobban mondva csak ennyinek válasza található a megye 1837-diki

jegyzőkönyvében): Vas, Tolna és Borsod vármegyéké. Vas ¹⁾ és Tolna ²⁾ vármegyék arról értesítik a megyét, hogy eleget tettek a fölszólításnak; hasonló szellemben ők is fölirtak a felséghez. Borsod vármegye ³⁾ ellenben Széchenyi érdemeit elismerván, azt válaszolja, hogy a törvényszabta időben rá fog szavazni, a megye ajánlotta móddal azonban nem ért egyet, mert tiszteletben akarja tartani s nem akar semmiképen befolyással lenni a királynak kijelölő jogára.

Erre azonban nem került a sor s a megye jegyzőkönyvében többé erről nem fordul elő megemlékezés.

E helyen kell megemlítenem, hogy az 1838-ik évi jegyzőkönyv szerint ⁴⁾ Sopron vármegye Konkolyi Lajos főszolgabíró útján értesíti Széchenyit arról, hogy Ung vármegye őt táblabíróvá választotta s a főispán ki is nevezte. Kiadják a főszolgabírónak a közlés eszközlésére az érdekes eredeti levelet. Ebből idézem a következő néhány sort, mely az indokolás érdekességéért érdemes a megemlékezésre: «Egyedül tsak a' multakon bánatos tekintettel merengő Nemzetet, a' dúzs jelen sok oldalu tökélyeire vezető 's azért minden Magyar kebelbe honnosult Méltóságos Sárvári és felső Vidéki Gróf Széchenyi István Császári Királyi Kamarást, 's több bel, és kül Rendek Vitézzét, alkotmányos uton is miénkké tenni forrón vágyakodván, Őtet tiszteletünk, s rokon érzetünk jeléül egyes akarattal Tábla Birónak megválasztván, kineveztetés végett Fő Kormányozónknak felterjesztettük, a ki is a' Tisztelt Nagy Hazafi azon egyes hazafiúi érdemeinek előszámlálása mellett, mellyeknek öszvesége minden jutalmaztathatást túl halad, tulajdon szándéka szerént is kívánatunkat tellyesítve Tábla Birónak ki nevezni méltóztatott».

Ugyanez évben, 1838-ban, másnemű elismerésben is részesül.

Már nagyon régi idők óta sok gondot okozott a megye rendjeinek a Rába, Rábca folyó. Szabályozásuk a megyének valóságos tengeri kigyójává vált (úgylátszik, még ma is az!), úgy hogy a kormány is szükségesnek látta a beavatkozást, a

¹⁾ A január 9-iki jegyzőkönyv 704. száma alatt.

²⁾ A január 9-iki jegyzőkönyv 705. száma alatt.

³⁾ A január 9-iki jegyzőkönyv 706. száma alatt.

⁴⁾ A július 3-iki jegyzőkönyv 2863. száma alatt.

mit meg is tett kiküldött biztosai útján. 1838-ban a kormány gróf Zichy Ferenczet küldötte ki a Rába, Rábca és Hanság szabályozása ügyében királyi biztosnak. Mihelyt a megye e tényt tudomásul vette, egy többtagú választmányt rendelt ki az ügy érdekében a királyi biztos segítségére. E választmány-nak nem volt tagja Széchenyi s az föltűnt azonnal Zichy Ferencznek, a királyi biztosnak, mihelyt a választmány tagjainak névsorát kézhez vette. Rögtön azon kívánságát fejezte ki Högyész Pál első alispán előtt,*) hogy a megye nevezze ki «a Vizi Munkálatok sikeres létesítésében mutatott jeles Tapasztalásai tekintetéből» Széchenyi Istvánt is a választmány tagjává. E javaslat természetesen köztetszéssel fogadtatott, azonnal kinevezték a választmányba és erről a jegyzőkönyvi kivonattal értesítették.

Később, 1847-ben, még mindig sok gondot okozott a Rába-szabályozás. Széchenyinek e téren akkor nagyon jeles hírneve lévén, a megye óhaja az volt, hogy nyerje meg őt az ügynek. Kiküldtek az alispán elnöklete alatt egy küldöttséget, hogy kérjék meg Széchenyit, vállalja el a királyi biztosságot. Mielőtt azonban még megkérhették volna, a helytartótanácsnak június 22-ről kelt 26423. számú rendeletéből megtudták, hogy a felség Széchenyit bizta meg a győri Kis-Duna, Rába, Rábca és Marczal folyók szabályozásával. Így a fönti kiküldöttségnek célja megszűnván, a megye Széchenyinek üdvözlésére küldi ki.**)

1840-ben nagy mérvű, fontos tevékenységet fejtett ki a szederfa- és selyemtenyésztés ügyében. Ismeretes Széchenyinek a közgazdasági téren kifejtett nagy tevékenysége. E téren azonban nemcsak elméletben fejtette ki nézeteit, hanem a gyakorlatban is igyekezett nézeteinek igazát bizonyítani. Gazdasága mindig jól kezelt volt, birtoka magán hordta a világhírta gazda bő tapasztalatainak bélyegét; mert biz', ha Széchenyi útjában valami okosat, czélszerűt látott, azt azonnal fölkarolta és gazdaságában kipróbálta. Így már első olaszországi útja alkalmával, 1815-ben, föltűnt neki a szederfa- és selyemtenyésztés nagy haszna. Azonnal foglalkozott azon gondolat-

*) Lásd a szeptember hó 1-én tartott ülés jegyzőkönyvének 4160. számát.

**) Lásd a július 12-iki gyűlés jegyzőkönyvének 2640. számát.

tal, hogy birtokán megkísérli a szederfa-, majd a selyemtenyésztést, de honfitársainak előitélete őt is félrevezeti s csak jóval egy évtized eltelte után valósítja meg ebbeli tervét. S gondos, kitartó munkával annyira vitte, hogy később, 1840-ben, a selyemtenyésztés országossá tételén fáradozott. Erre vonatkozó izgatását Sopron vármegyében kezdette meg, ugyanis tervét — mint alább látni fogjuk — itt hajtotta végre.

A kormány már a XVIII. század óta különösen gondjába vette és melegen ajánlotta a megyéknek a selyem- és a szederfatenyésztés ügyét. Ezek föl is karolták az ügyet, de a kezdetben mutatkozó eredménytelenség miatt az általános fölbuzdulást csakhamar közöny váltotta föl. A megyék, sajnálván a költséget s a hiába való fáradozást, szerették volna, ha a tenyésztéssel fölhagyhattak volna. Erre irányuló kérésöket, előterjesztéseiket azonban a kormány nem fogadta el s így a selyemtenyésztés ügye Magyarországon továbbra csak tengődött, mert a megyék csak a kényszer miatt foglalkoztak vele. Ilyen állapotban volt a selyemtenyésztés ügye Sopron vármegyében is. Egy 1818-diki följegyzés szerint a vármegye «a megye szükségletének gazdagságosabb eszközlése» miatt kiküldött ügynevezett gazdasági bizottságának ajánlatára a december 9-diki ülésében¹⁾ a selyemtenyésztésre nézve azt a határozatot hozta, hogy megkéri a helytartótanácsot, oldja föl a megyét a selyemtenyésztés kötelezettsége alól a nagy költségre²⁾ és a kevés sikerre való tekintettel és «mivel ennek helye, czélja a megyében nincs». A helytartótanács azonban, úgy látszik, nem egyezett belé, mert a selyem- és szederfatenyésztés érdekében ezután is többször leír a megyéhez és évenkénti jelentés tételére is fölszólítja. Ilyen állapotban volt ez az ügy 1835-ig. Ebben az évben³⁾ újra kérdést intéz a helytartótanács a megyéhez, miért nem adta be a szokott évi jelentését. Erre a megye azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy mivel e megyében a hideg havasok közelsége a selyemtenyésztés kifejlődését gátolja, a selyemtenyésztést abba kellett hagynia. Jelentésében megemlíti azonban a megye még azt is, hogy azért a soproni szedreskert épségben van és diszlik s hogy

¹⁾ Deczember 9-iki ülés jegyzőkönyve, 2000. szám. 14. pontja alatt.

²⁾ 343 forint volt a költség.

³⁾ Lásd a jegyzőkönyv 1481. számát.

tudomása szerint gróf Széchenyi István Czenken 1835-ben megkezdte a selyemtenyésztést, ennek sikeréről azonban adatok híján ezúttal nem számolhat be. A helytartótanácsot ennek a jelentésnek Széchenyire vonatkozó része nagyon érdekelte, mert 1836 május 10-diki 13708 számú intézkedésével arra utasította a megyét, hogy a czenki uradalomban megkezdett selyemtenyésztésről lajstromos tudósítást adjon be. A megye erre megbizta *) Konkolyi Lajos főszolgabíró, hogy a tudósításhoz szükséges adatokat Czenkről szerezze meg. A főszolgabíró esküdtjét, Takáts Sándort küldte el Czenkre, a ki kész tudósítást vett át Czenken, a mely alá csak odajegyezte nevét. Ezt a tudósítást beadta a megyéhez s ez másolatban **) azonnal elküldötte a helytartótanácsnak.

Az esküdt aláírásával ellátott tudósítás egészen Széchenyi írására vall s e mellett szól Széchenyinek ilyen ügyekben tanusított, az aprólékossáig menő pontossága is. Ha azonban talán mégis másnak (talán Lunkányinak) az írása, mivel az adatokat okvetetlenül csakis Széchenyi szolgáltathatta, érdemesnek tartom a közlésre.

A következőképen hangzik :

N. Sopron Vármegyében Czenken történt Szederfa-Tenyésztésről és Selyem készítettéről Tudósítás.

Szederfák Tenyésztése kezdődött 1827-ben, annak magva szokott mód szerint jól elkészített kerti ágyakban elvettetvén. — De látván, hogy a közönséges szederfáknak levelei igen rongyossak, és ágai igen bogossak, 1829 Olaszországbul Majland tájékáról Gróf Verri Ktül 1000 db *Nemesített* v. i. *oltott* szederfa hoztatott; ezeknek levelei tenyérszerű nagyságúak, rósalevél formáúak, ágai egyesek, 's esztendei hajtások 3—4 lábnyi hosszúak.

Illyen nemesített vagy is oltott magasfa ki van már ültetve az utak mentében, és földek dűllején 12000

Spalier vagy eleven gyepű 3200 öll van ültetve és azokban 25600

Faiskolákban van 66200

S így az oltott szederfák száma 103800

*) A július 4-iki gyűlés jegyzőkönyvének 2020. száma alatt.

**) Lásd az 1836. évi szept. 12-én tartott ülés jegyzőkönyvének 2926. számát.

Nem nemesített magosfa van a földek között	400
Faiskolában még az oltásra vár.....	87000
	87400

De most egynehány Esztendő óta igen divatba kezd jönni a' *Filippinai* vagy *Chinai* szederfa — *Morus multicaulis* — kora tavaszal hajt, levelei igen nagyok, nedves helyheztetést megszenvedi, gyepüknek igen alkalmas. Ebből is jött 1832-ben Czenkre 30 db, mely most már szaporítatott..... 2000re

Gombolyított Selyem készült	1833ba	24	¶
	1834	56	¶
	1835	80	¶
	1836	104	¶

Az első három Esztendőbe nem volt meg az legombolitásban a' kívánt ügyesség, de az idén Olasz Tirolbul Trident tájékáról egy leány és két legény kijöven a' legombolitott Selyemnek minden kívánt jó tulajdonai megvannak.

A' Selyem Bogarak tojási 1833-ban küldettek ki Majlandbul *Marietti* pénzváltó által *Olaszországba* találtató harmincz fajnak legjobbjából.

A helytartótanács érdeklődése a selyem- és szederfa-tenyésztés iránt nem lohadt, ezentúl is követelte évenként küldött jelentéseiben a megye jelentéseit. 1840 május 12-én 15647 szám alatt újólág rendeletet intézett ebben az ügyben a megyéhez, de egyúttal utasította arra is: vizsgálja meg a Sopronban fönnálló szedreskert tulajdonosi jogát *) és tegyen erről is jelentést.

A helytartótanács e leirata az 1840-dik évi július 13-diki közgyűlésen **) került szóba. Széchenyi jelen volt e gyűlésen. Ő fölkarolta a selyemtenyésztés ügyét és előmozdítása érdekében egy kész tervvel állott Sopron vármegye rendjei elé. A megye Széchenyi ez ajánlott tervének megvizsgálására és a soproni szedreskert tulajdonosi jogának eldöntésére választmányt nevezett ki. Az elnökség elvállalására Széchenyit kérte föl a megye s Széchenyi az elnöki tisztet elfogadta.

A július 13-diki közgyűlésen előadott tervet Széchenyi augusztus 24-én közölte a választmánynyal, mely elhatározta,

*) A megyének a tulajdonjog miatt a várossal vitája támadt.

**) Lásd a jegyzőkönyv 2570. számát.

hogy e terv irassék le. Erre Széchenyi az eredeti tervet kissé kibővíté és sajtó alá bocsátotta, mert — szavai szerint — «így könnyebben esik az illetőknek az olvasás és hazánk' más részeiben is inkább szőnyegre kerül a tárgy».

Ez a *Selyemről* című ötvenhat oldalas munkája *) keletkezésének története. A munka — mint láttuk — Széchenyi sopronvármegyei működésének gyümölcse, megérdemli tehát, hogy e helyen röviden foglalkozzunk vele.

A *Selyemről* című értekezés a következő öt részre oszlik: előszó, kitétel, Sopron-Vasi szederfa-egyesület szabályai, tudni valók, berekesztés.

Az előszóban azt mondja el Széchenyi, mikép került a sor arra, hogy e közleményt megírja.

Már huszonöt évvel ez előtt, látván Olasz- és Franciaországban a belőle háramló nagy hasznót, azon volt, hogy itthon meghonosítsa a selyemtenyésztést. Honfitársai gondolkozása azonban reá is átragadt: ő is elfogulttá lett, azért föl hagyott eredeti szándékával. 1826-ban újra foglalkozni kezdett a selyemtenyésztés meghonosításával s tényleg elhatározta ekkor, hogy megkísérelí a tenyésztést. Tudta jól, hogy ennek főföltétele az, hogy elegendő szederfa álljon rendelkezésére, azért — először is — Czenken szederfa-kertet létesített. 1840-ben már annyira vitte, hogy 16,096 szál kiültetett szederfának, 8064 □ öl bokornak és 3685 folyó öl gypűnek volt birtokában. Mindennek költsége eddig meglehetősen nagy volt, de már jövedelmet is hajtott telepe, a mely nagysága mellett is még mindig keveset termel arra, hogy a selyemtenyésztést hazánkban föllendítse. Erre szükséges az érdeklődőket egyesíteni s ez legfőbb óhaja. Ezt az óhaját Sopron vármegye rendjei az 1843. évi július 13-diki ülésökben a megvalósuláshoz közelebb vitték.

Ezután áttér tulajdonképeni tárgyára, melyet a kitételben taglal. A műnek ez a része, a kitétel, volt a főntemlített terv, melylyel Sopron vármegye rendjei előtt a július 13-diki gyűlésen föllépett.

Itt elmondja, hogy Magyarországon már közel száz éve került szőnyegre a selyemtenyésztés és vele a szederfa-ültetés ügye. Tulajdonképeni siker azonban nem koronázta a fáradozást s ennek okát sok körülményben keresték. Ilyen okok: az

*) Megjelent Pesten, Trattner és Károlyi betűível 1840-ben.

ország mostoha fekvése, mely a szederfa-tenyésztést akadályozza; a gyakori derek, melyek a fákat nagyon rontják; a mennydörgések, melyek a hernyókat pusztítják; népességünk gyér volta; Mária Terézia és József császár sem értek el semmi eredményt, noha érdekében minden lehetőet elkövettek; a kormány mulasztása, monopolizálása a bécsi Hoffmann-czeggel.

Széchenyi ez okokat, nehézségeket egyenként megczáfolja.

Szerinte a fa tenyészik nálunk, talán nem olyan jól mint Olasz- és Franciaországban, de ezt pótolhatni a sokasággal.

Csapás éri a gabonát is s azért még sem hagyjuk abba a gabonatermelést.

A dörgésekre meg az a felelete, hogy nem is a dörgés, hanem a hanyag kezelés árt; arra csak ráfogják a pusztító hatást.

A népesség gyérsége pedig csak látszólagos, sőt sehol sem található annyi pusztá kéz, mint nálunk.

Igaz, hogy Mária Terézia és József — kiknek kedvencz eszméjük volt a selyemtenyésztés — mindent elkövettek előmozdítása érdekében; igaz az is, hogy erre a sok fáradozásra ma jobb állapotban lehetne az ügy, de mindezért még nem szabad visszarettenni.

A kormányra sem szabad mindent ráfogni. Vád csak azért érheti ebben az ügyben, mert nem gondoskodott arról, hogy kezdetben elég szederfa álljon rendelkezésre s e körülménynek kell tulajdonítani, hogy a fölkarolást, fölbuzdulást csakhamar a közöny váltotta föl. Mert az az egy bizonyos, hogy a selyemtenyésztésnek első és legfőbb kelléke, hogy a tenyésztőnek szederfa elegendő mennyiségben álljon rendelkezésére. Szederfákat kellett volna tehát azonnal ültetni, ezeket meg kellett volna honosítani, csakhogy ehhez Magyarország «polgári viszonyai nem állának azon fokon, miszerint jó siker reményével meg lehete vetni a' selyemtenyésztés elmellőzhetetlen alapját», mert itt «nem a törvény, de a' kisebb résznek önkénye uralkodik a nagyobb részen; szóval: szinte meg minden a' régi sötétségnek viseli színét».

Ezután kifejti, mi a selyemtenyésztés sikertelenségének az igazi oka. Az az igazi ok, hogy még csak néhány évvel ezelőtt is a fönti állapotban volt a haza. A legutóbbi, az 1839. 40-diki országgyűlés, ha nem is egészen, mégis egy igazságosabb rend-

szernek hasznót árasztó magvát vetette el. Most már ki van mondva törvény által, hogy «nemcsak a' véletlenül született nemes, s' fájdalom olly sokszor épen nem nemes, de a' szántóvető is birhasson esze, tenyere, szorgalma és ezekkel nyert pénze, vagy — ha adott Isten — szerencséje után ingatlant; de mi még több, mindezeknél sokkal több: el van ismerve az embernek méltósága, honnan visszalépés többé nincs, miszerint már szabad azon gyönyörteli előérzetben részesülnünk, hogy nemsokára 's elmulhatlanul ránk derülend azon nap, nem hátráljuk otrombául... mikor köznevelés 's közcsinosodásnak következtében távul minden tulságtul 's lágy velejű képzelődésektől, egy lelkes, de egyszersmind földi szükségéit is méltányló nemzeti családba fogunk egybeforrni, a' születésnek bár milly fokán 's mily fogalmak közt üdvözlöttük volna is éltünk' legelső napját...»

Ezek után kijelenti Széchenyi, hogy csak két kérdés fölött kell dönten:

1. Azon gondot, költséget és időt, melyet a sok szederfa előállítására szükséges előlegezni, nem lehetne-e más jobb tárgyra fordítani?

2. Kinek a kötelessége az ügyet újra megindítani?

Az első kérdésre az a felelete, hogy nálunk, a hol még oly sok a mocsár, bizony sok minden kamatozna jól. Itt van mindjárt a pálinkafőzés. Nagy nyereséggel jár, de mily áron! Az emberiségnek elsatnyulását idézi elő, rontja az erkölcsét is s e mellett csakis egyes emberek hasznát mozditja elő, a nélkül, hogy ezzel a közgazdaságot is előmozdítaná.

Több más forrás (gabona-, marha-, gyapjú-, bor-, repeze-, kendertermelés) taglalása után áttér a selyemtenyésztésre. Azt hiszi, hogy a hazának kincsforrása lesz a selyemtenyésztés, a mely nálunk nagyon könnyen honosodnék és kevés fáradságba kerülne, mert sok a legelőnk s ezek befásítása kívánatos, sőt nagyon hasznos volna.

Ültessünk tehát szederfákat, de ezt — s ez a második kérdésre a felelete — ne bízzuk se a kormányra, se a törvényhatóságokra, hanem — ha sikert akarunk elérni — egyesüljünk e célra.

Ilyen egyesületet ajánl Széchenyi a harmadik szakaszban ilyen czímmel: «Sopron-Vasi Szeder-Egylet», s közli egyúttal az egyletnek a legapróbb részletekre menő szabályait

és rendelkezéseit is, meghatározza azonkívül a czélt is: szederfa iskolák létesítését, hogy a selyemtenyésztőknek elegendő mennyiségben álljanak szederfák rendelkezésükre.

A Tudni valókban — a negyedik szakaszban — az egyesület fölállásának körülményeiről szól.

A Berekesztésben végül előadja a terve ellen időközben tett kifogásokat és az ő fölvilágosításait. Így például megemlíti, hogy sokan azt hitték, miképen a pálinkafőzést abba kell hagyni s ezért védelmökbe vették. Kijelenti, hogy ő csak az általános elvet támadta meg. Több más apróbb, az egyesület fölállására és alapszabályaira tett megjegyzések tárgyalása után végül kiköti, hogy az egyesületnek, ha létesül, mindenünnen szabad szederfákat venni, csak Czenkről nem, nehogy az egész mozgalmat bárki is csak arra valónak tartsa, hogy ő (Széchenyi) jó áron eladhassa a birtokában levő felesleges fákat.

Ezeket foglalja magában az értekezés.

Azt hiszem, e vázlatból kivehető, mily fontos kapcsolatban taglalja Széchenyi a selyemtenyésztés ügyét politikai nézeteivel, de kitűnik belőle az is, hogy mily emberies, fennkölt gondolkozású volt.

De térjünk szorosan a tárgyra!

Széchenyi ezt az értekezését elküldötte a megye rendjei által július 13-án kijelölt választmány minden egyes tagjának, a kik Czenken 1840 október 11-én összegyűlvén, határoztak a kérdésben: elfogadták Széchenyinek ajánlatát s rögtön meg is vitatták az alakuló egyesületnek alapszabályait. A választmány megállapodásáról a nyilvánosság előtt is beszámol ilyen czím alatt: *Függelék Gróf Széchenyi István értekezéséhez a' Selyemről.*¹⁾

A választmánynak a megyéhez 1840 november 30-án beadott tudósítása szerint²⁾ a kiküldetés első tárgyára, a soproni szedres-kert tulajdonjogára nem hoztak döntést a szükséges adatok hiánya miatt. A selyemtenyésztés előmozdítására azonban³⁾ azon egyező nézetöknek adnak kifejezést, hogy ezt

¹⁾ Közrebocsájtá a választmány határozatához képest Simon Nep. János, a választmány jegyzője, Sopronban Kulcsár Katalin betűivel 1840.

²⁾ Lásd a jegyzőkönyvnek 3678. számát!

³⁾ Beadják Széchenyi értekezését és a Függelékét is.

hazánkban a legsikeresebben az ország több vidékén keletkező oly egyesületek mozdíthatnák elő, a melyek a szederfatenyészést — mert ennek meg kell előzni a selyemtenyészést — tűznék ki céljukul. Bejelentik, hogy ily egyesület «Sopron-Vasi Szeder Egylet» czímmel megalakult s kéri a megyét, vegye pártfogásába, ajánlja az egyletet Vas vármegyének, mert csak a két megye lakosainak kézfogása biztosíthatja a sikert.

A megye rendjei az egyesületet hasznosnak és pártolásra méltónak tartották és elhatározták, hogy megküldvén Széchenyinek értekezését a *Függetlékkel* együtt, hivatalos levélben fölkéri Vas vármegyét az egyesület pártolására.

A szederfa- és selyemtenyészés ügyét pedig a megye rendjei továbbra is a Széchenyi elnöklete alatt kiküldött választmányra bízták.

Az egyesület — mint Széchenyi naplói is bizonyítják — tényleg megalakult.

A Majláth-összegyűjtötte Széchenyi-levelek *) fölvilágosítanak bárkit is arról, hogy mily nagy tevékenységet fejtett ki Széchenyi ez irányban! Széchenyi naplói arról is tanuskodnak, hogy az egyesület tovább is fönnállott s hogy évenként gyűlést is tartott, a melyeken Széchenyi tevékeny részt vett mindaddig, míg részt vehetett.

A selyemtenyészés ügyében kifejtett tevékenységéről szólva egy érdekes, de különben mellékesényt is meg kell említenem. A kormány ugyanis a fönn vázolt Sopron vármegyei mozgalmat tudomásul veszi s további fejlődésében figyelemmel is kíséri. Erre mutat az alábbi tényállás.

A bécsi — fönn is említett — Hoffmann-czég, mely már harmincz év óta a saját érdekében is állandóan azon igyekezett, hogy Magyarországon a selyemtenyészés gyökeret verjen, 1844-ben buzdításul száz darab aranyból álló díjat tűzött ki olyanok kitüntetésére, a kik 1842-ben és 1843-ban az eperfa-ültetésben kitűntek. A megye a helytartótanácsnak 1842. évi márczius 1-én kelt 8470. számú, majd pedig 1842. évi április 22-dikén kelt 11033. számú rendeletére fölküldötte volt már azon személyek jegyzékét, a kik a szederfa-ültetésben és a selyemtenyészés előmozdításában magokat ki-

*) *Gróf Széchenyi István levelei.* I—III. kötet. (A M. Tudományos Akadémia megbízásából.)

tüntették, úgy hogy ennek alapján a helytartótanács a díjat ki is adta. 1845 január 7-diki 47-dik számú rendeletével ugyanis tudatta a megyével, hogy Tibolt Károly földbirtokos két darab aranyat¹⁾ nyert és elrendelte, hogy ezt juttassa Tiboltnak kezéhez és azonkívül adja gróf Festetich Sándor és gróf Széchenyi István uradalmainak, Rohonczy Ignácznak és a Sopron-Vasi társaságnak a királyi kormányshoz megelégedését tudtul.

1840-ben még más közgyűlésen is jelen volt Széchenyi. Ott volt az augusztus 24-dikén tartott közgyűlésen, a melyen az 1839/40-dik országgyűlésen hozott törvényeket olvasták föl Sopron vármegye rendjei előtt. Ezek között volt a mezei rendőrségről szóló is. Azonnal tanácskoztak is azon, hogyan lehetne a legjobban végrehajtani. Elhatározták,²⁾ hogy bizottságot küldenek ki ez ügyben, a mely tanácskozásának eredményéről azonnal tegyen jelentést. E bizottságba megválasztották Széchenyit is.

Ugyancsak 1840-ben dolga akad Széchenyinek a vármegye törvényszékén is. Az 1832/36-diki országgyűlésen alkotott úrbéri törvények ugyanis kimondják a jobbágyság legelő-elkülönözési jogát, s így Széchenyi hegykői, hidegségi, kisczenki és homoki jobbágyaival tárgyalni kezdett e miatt. A tárgyalás eredménye az volt, hogy Széchenyi a hegykőiekkel szerződést kötött, a hidegségi, homoki és kisczenki jobbágysággal ellenben pörre került a dolog. A megye törvényszéke megvizsgálván a szerződést és a pört,³⁾ a helytartótanácsához terjesztette föl jóváhagyás végett. A helytartótanács 1840-dik évi augusztus 18-án kelt 26048-dik számú intézetével a hegykői szerződést és a megye törvényszékének a többi három pörben hozott ítéletét némi csekély jelentőségű módosítással jóváhagyta. Ezt a körülményt a megye⁴⁾ Konkolyi Lajos főszolgabíró útján azonnal tudatja Széchenyivel és jobbágyaival s egyben utasítja a főszolgabíró, hogy a helytartótanács-kivánta

¹⁾ Sopronban csak Tibolt nyert s a 100 aranyból az egész országban többen nyertek jutalmat, azért van, hogy két aranyat kapott.

²⁾ Lásd az augusztus 24-iki jegyzőkönyv 2990. számát!

³⁾ 1840. évi május 4-én tartott ülés jegyzőkönyvének 1587—1590. számai alatt.

⁴⁾ 1840. évi október 1-én tartott ülés jegyzőkönyvének 3376—3379. számai alatt.

pótlást eszközölje és terjeszsze be a megyéhez. Ez 1842-ben megtörténik,¹⁾ mert a főszolgabíró jelenti, hogy a megye rendeletét teljesítvén, a szerződéses ügy az úri széken is elintéztetett. Erre a megye elrendeli a szerződésnek, illetve a pöröknek a törvényszékre való beadását, a mi október 10-én²⁾ meg is történik. Noha így az ügy elintéztést nyert, mégis a megyének 1848-diki jegyzőkönyvében³⁾ még egyszer előfordul. Az új időben ugyanis az ilyen úrbéri ügyet még egyszer föl kellett terjeszteni a királyi táblához. A megye azonban nem ide, hanem az igazságügyi minisztériumhoz küldötte az iratokat s a minisztérium oda utasította a megyét, hogy a jövőben ilyenemű iratokat egyenesen a királyi táblához küldjön föl.

1842-ben Széchenyi két alkalommal kétféle ügyben kerül összekötetésbe a megyével: a triesti vasút és telek díja ügyében.

Az 1840-dik évi XL. törvényczikk szerint elrendeltetett, hogy Bécs—Triest között vasút építtessék hazánkon keresztül. Sopron szabad királyi városban erre mozgalom indult meg, hogy a vasútvonal Sopront is érintse. 1842-ben Sopron vármegye rendjeit is megkéri, hogy írjanak föl a királyhoz ez ügyben. Sopron vármegye rendjei örömmel vették a felszólítást,⁴⁾ fölírtak a felséghez, sőt egy számos tagból álló küldöttséget is küldtek föl Bécsbe, azon czéllal, hogy ott Nagy Pálnak «az országszerte esmert hatásteli szónoklata alatt megkérjék a felséget és azokat, a kik a monarchia kormányának vezetői közül e tárgyra befolyanak».

E mellett elhatározták még azt is, hogy a nádort is megkeretik ez ügyben a közbenjárásra. Erre a közbenjárásra gróf Széchenyi István vezérlete alatt Ürményi József alnádort, Vághy Ferenczet, a hétszemélyes főtörvényszék ülnökét, Högyész Pál királyi táblai ülnököt, Ötvös Józsefet, a királyi ügyek aligazgatóját, Deák Ferencz és Bezerédj István táblabírákat kéri föl.

¹⁾ 1842. évi április 25-én tartott ülés jegyzőkönyvének 1933—1936. számai alatt.

²⁾ Lásd a jegyzőkönyv 3798—3801. számait.

³⁾ 1848. évi július 3-iki bizottsági ülés jegyzőkönyvének 1671. száma alatt.

⁴⁾ 1842. évi január 1-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének 15. száma alatt.

A bécsi küldöttség nem nyert bebocsátást a felséghez, mit a megye sérelemnek tekintett s elrendelte, hogy ebbeli sérelme az országgyűlési követek számára adandó utasításba vétessék föl.*)

A pesti küldöttség szerencsésebb volt, megbízatásának megfelelt s erről Széchenyi István, a küldöttség elnöke a következő levéllel számol be.**)

Tekintetes Nemes Vármegye!

Alázattal jelentjük: a' Tekintetes megyének ez évi január 10-ikén tartott közgyűléséből 15-ik pont alatt költ, a' Bécsi-Triesti vasutat illető határozata következtében, pontosan eljártunk tisztünkben. S ugyanis tegnapi napon vala szerencsénk, ő fensége a' Nádor színe eleibe járulhatni, ki is, midőn kezeihez szolgáltuk a' Tekintetes Megyének levelét, 's magas pártfogásába ajánlottuk a' kérdésben lévő ügyet, szokott leereszkedéssel azt méltóztaték válaszolni, hogy vajmi jól esik keblének a' Tekintetes Rendek figyelmét olly ügy körül érdekelve látni, melly Magyarországra nézve nem csak jobbadán róna léténél, de közlekedési nagy hiányinál fogva is, a' lehető legsürgetőbb teendők során állana; mikép már ő Fensége jó eleve gondosságának fő tárgyává tevő is azt.

Mik után a' Tekintetes Nemes Megyének további kegyeibe magunkat ajánlva maradunk

A' Tekintetes Nemes Megyének

Pest, Február 7-ikén 1842

legalázatosabb szolgálai

a' Bécsi—Triesti vasut ajánlására
megbizott Sopronmegyei küldöttség
's ennek nevében

Gróf Széchenyi István.

A soproni vasút ügyét szíven hordta ezentúl is. Sőt 1848-ban abban az ügyben Kossuthnal ellenkező véleményen van. Mig ugyanis Széchenyi azt óhajtotta, hogy a Sopronig kiépített vasutat Fiuméig, Kanizsaig és Varasdig kellene kiépíteni, Kossuth azon véleményen volt, hogy inkább a Vukovár—Károlyvárit kell építeni.

*) 1842. évi április 25-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének 1649. száma alatt.

**) 1842. évi április 25-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 1641. száma alatt.

Részben e kérdésnek is köszönhetette létét egy munkája, az, mely a magyar közlekedésügy rendezéséről készült 1848 elején, s a melyet többek között megküldött — mint alább látni fogjuk — Sopron vármegyének, de megküldött jó barátjának, Nagy Pálnak is. Célzatossággal küldötte, mint hozzá 1848 márczius 13-án intézett levele bizonyítja, mert arra kéri Nagy Pált, pártoltassa Sopron vármegyével az ő tervét. Széchenyinek e nagyérdekű levele, melyet Felsőbüki Nagy Pál hasonnevű fiának szívesességéből itt közlök, így hangzik:

Pozsony Mártius 13-án 1848

Különösen tisztelt Barátom!

Legelőször is bocsánatot kérek, hogy nem saját kezemmel írok. A' vörös himlő, melly engem aggregényt is megragadott, igen fájósakká tette szemeimet. Ezért ha lehet kimélem, 's kivált azok irányában, kik barátim, 's kik ezt ehez képest rosz néven nem veszik. Erősebben nyomja azonban lelkemet, — 's e végett is bocsánatért esdeklem, — hogy az imént kijött közlekedési javaslatomat, még kezeid közt nem tudom — — mert elküldöttem, de tudja Isten hogyan ismét kezeimbe jött. Betegségem, itt nem létem okozták mind ezt, most azonban ide csatolom, 's reményilem még is lesz elég időd e' könyvet átolvasni. Ha Soproni vasút Fiumeig Kani-
zsaig Varasdig nem folytatattatik, a' mostani létező is csak bádgyat-
tan fogja fentartani magát; kérlek Barátom ha lehet pártoldtasd a'
legközelebbi Sopron megyei közgyűlésen legalább ezen vonalat. Kossuth & Co a' Vukovár Károlyvárit akarják minden erővel ke-
resztül vinni. Már hogy miért pártoljuk *mi* ezt pénzsegítséggel is, miszerint néhány Slavonita nagy úr kényelmesen vasuton utazhas-
son, 's a' gazdag bánság még inkább felpénzelje magát, azt nehéz
felfogni. Isten tartson, maradj Barátom, segítsd elő, mint eddig
tevéd őszinte törekvéseimet, 's beszélj Rohonczyval, kinek 30 ezer
pfrrja van a' Soproni vasútban, 's ki bővebben van értesítve minden-
ről. *Ha Te Barátom, 's néhány kevés jó akaróim nem tartanak
fenn Kossuth ellenében, akkor túlszerénység nélkül azt mondom :
Finis Hungariae!*

Legvalódibb tisztelettel kész szolgád, 's hű barátod

Széchenyi István.

Mint már fentebb említettem, 1842-ben Széchenyi ér-
demlegesen másodszor telekdíja ügyében kerül összeköttetésbe
Sopron vármegyével.

Az 1842-dik évi július 18-dikán tartott közgyűlés végével¹⁾ a Sopron vármegye rendjei által egy előbbi határozatuk szerint kiküldött választmány a jövő országgyűlésre adandó követi utasításokról akart tanácskozni. E gyűlésen jelen volt Széchenyi is. Ezt az alkalmat megragadták a megye rendjei s «egyetemes kívánságra» fölszólították Széchenyit, hogy vegyen részt a választmány munkájában. Ezt a fölszólítást a jegyzőkönyv szerint «a' tisztelt Gróf örömmel fogadván, a' választmány munkálódásaibani szíves részvételét ajánlá ugyan, a' munkálatok megkezdését azonban a' jelenleg napirenden levő 's hazánk átalakulását tárgyazó kérdéseknek az irodalom mezején szenvedélylyel vegyített vitatása tekintetéből utóbbra halasztani indítványozá». Ha tekintetbe vesszük, hogy a «kérdések» a jegyzőkönyv szerint «a nemesi rend adózása, ösiség, egyes házasság» voltak, elhihetjük, hogy Széchenyi igazán örömmel fogadta a megye rendjeinek fölszólítását. Indítványát a megye egyhangúlag elfogadá s a választmány tényleg csak 1843 januárjában²⁾ fogott hozzá a kérdések tárgyalásához. Az eredmény azonban nem lehetett Széchenyinek inyére, mert a megye nemessége nem fogadta el a házi adó fizetését, sem az ösiség eltörlését, csak korlátozását. Ez alapelvek ilyenét elfogadása teljesen ellenkezett Széchenyi fölfogásával. Láttá, hogy itt nem értik meg, azért közvetlenül nem fordult többé elveinek érdekében Sopron vármegyéhez, hanem oda, a hol termékeny talajra talált: Pest vármegyéhez.

Tudjuk, hogy az adófizetés ügye a liberális ellenzék nagy erőfeszítése ellenére megbukott, mert a megyék nagy többsége — tizennyolcz kivételével — a nem-adózás mellett foglalt állást s ily szellemű utasítással látta el követeit az 1843-dik év május 18-án megnyílt országgyűlésre. Széchenyit az ügy ez állapota azért nem csüggeszti el. Az országgyűlés megnyitása után kieszel egy tervet, melylyel azt akarta elérni, hogy honfitársai az adófizetés eszméjével kissé megbarátkozzanak. Ezt akarta elérni az 1843-ban, a *Jelenkorban* megjelent *Adó és két garas* című cikkével.³⁾ Cikkeiben kifejti, hogy ha

¹⁾ Lásd a jegyzőkönyv 2871. számát.

²⁾ 1843. évi január 26-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 2. száma alatt.

³⁾ A *Jelenkorban* két részletben jelentek meg e cikkek június—

minden hold föld után ¹⁾ két garas telekdíjat kellene fizetni, az országnak évenként 6.239,850 forint bevétele volna ebből. S hogy tetszetősebb legyen e «két garasos telekdíj», azt ajánlja, hogy ez összegre ne örökre kösse le magát az ország, továbbá, hogy ez összeget csakis Magyarország szellemi és anyagi kifejlésére szabadjon fordítani, azonkívül, hogy az összegnek közelebbi hovaforrásáról mindig az ország gyűlése határozzon, végre, hogy ez ellenőriztesse is az összegnek a kezelését, a mi egy Budapesten fölállítandó országos kinestári hivatalnak legyen dolga.

Széchenyinek e telekdíj-tervezetét Pozsony megye magáévá tette s elhatározta, hogy érdekében köriratot intéz a többi megyékhez. Az adózás ügye e formában tehát ismét Sopron vármegyéhez került Széchenyi névvel kapcsolatosan. Pozsony vármegye köriratában, azaz Sopron vármegyéhez február 26-diki kelettel küldött iratában, fölszólítja a megyét, pártolja az ország anyagi és szellemi kifejlődésének céljából Széchenyi telekdíját és adjon követeknek oly utasítást

«1-ször Hogy a Haza közszükségeinek fedezéséhez a Nemesség 's mindazok, kik ezen nevezet alatt értetnek, Gróf Széchenyi István terveihez képest 32 év alatt járuljanak,

2-szor Hogy Gróf Széchenyi István által tervezett Telekdíjat a Kk. és Rk. elvileg elfogadják, 's

3-szor Hogy egy követi választmány küldessék ki, mely ez iránt tervet dolgozzon ki».

Sopron vármegye rendjei kiadják azonnal e köriratot tárgyalásra az országgyűlési utasításokra adandó javallat készítésével megbízott választmánynak, sőt kitűzték az április 29-iki közgyűlésre tárgyalásra.²⁾ A választmány április 29-ére beadja véleményét, melyet a megye rendjei elfogadnak.³⁾ E szerint «miután a hazának mind szellemi, mind pedig anyagi kifejlődésére szükséges költségeknek — mi módoni beszerzése — úgy szinte igazságos fölosztása és legcélszerűbb kezelése érdemében már jelenleg egy országos választmány kikül-

augusztusban, a rákövetkező évben, 1844-ben pedig megjelentek könyv-alakban *Adó és két garas* címmel.

¹⁾ E számítást Fényes Elek adatai alapján teszi. Magyarország-ban 4894 □ mérföld területen 62,378.500 hold föld volt akkor.

²⁾ 1844. évi márczius 4-iki gyűlés jegyzőkönyvének 1095. sz. a.

³⁾ Lásd a jegyzőkönyv 1174. számát.

detve — a' telekdíj eránti tervezet pedig szinte az érdeklött célznak elérésére irányozva volna — a' Kk és Rk az e' tárgy feletti tanácskozást az országos küldöttség munkálatának befejezéséig elhalasztják» s követeket oda utasítják, hogy az országos választmány munkáját megjelenése után azonnal küldjék meg.

Mialatt azonban ezek történtek, Széchenyi már tudta, hogy telekdíj-tervezetének eredeti alakjában nem lesz sikere. *Magyarország kíválságos lakosaihoz* című két nyílt levelében*) a kétgarasos díjat leszállítja egyre, hogy eszméjét keresztül vigye. De csakhamar be kellett látnia, hogy fáradozása hiábavaló volt.

Az az országos választmány, mely azért volt kiküldve, hogy az ország «anyagi és szellemi előbbre vitele céljából szükséges költségek fődözésére nézve tegyen javaslatot», noha az országgyűlés bezárásának határideje október 15-ére már ki volt tűzve, még 1844 augusztus végén nem végezte be munkálatait s így Széchenyi, nehogy az ügy az idő rövidsége miatt elintézetlenül maradjon, lemegy augusztus végén az országgyűlésről (Pozsonyból) Pestre, a megyei gyűlésre, hogy részt vegyen a tanácskozásban és sürgős indítványt tegyen az adófizetés ügyében, mert ekkor már tudta, hogy telekdíj-tervezetét az országos választmány nem fogadta el. Pest vármegye küldöttséget nevez ki, mely azonnal összeül Széchenyivel együtt az indítvány tárgyalására. Ez a küldöttség az országgyűlésnek már október 15-dikén történendő bezárására való tekintettel azt tartotta, hogy — mivel az országos választmány munkálatát még nem adta ki s így az idő rövidsége miatt a követek küldőikkel e tárgy fölött alig tanácskozhatnak — szükséges olly módról gondoskodni, melylyel mind ezen, mind a többi vármegyéek követei abba a helyzetbe jussanak, hogy az országos választmány munkáját az országgyűlésen azonnal tárgyalhassák, s a szavazatok többsége előre is biztosítva legyen. Ez azonban csak úgy történhetik, ha minden megye e kérdésre előre ellátja követeit utasítással. Mindezt ajánlja — s Pest vármegye el is fogadja — hogy a megye a követeknek póttutasításul adja: indítványozzák az országos választmány munkájának azonnal való tárgyalását, továbbá, ha a közös

*) Az első 1844 április 13-iki, a másik 1844 július 6-iki kelettel.

adózási elv fönn nem volna tartható, szavazzanak meg szabad ajánlásképen négy évre fizetendő évenkénti három millió pengő forintot, a mely összeg csak közczélokra fordítandó.

Pest vármegye ezt elfogadván, ez ügyben köriratot intézett a vármegyékhez s így az ügy ismét elkerült Sopron vármegyébe is.★)

Sopron vármegye a szeptember 27-diki közgyűlésen veszi Pest megye indítványát tárgyalás alá. Ekkor már az országos választmány munkálatát is megküldték követei s így Sopron vármegyének az országgyűlési követek számára adandó utasítások javallatával megbízott választmánya együttesen vette a kettőt tárgyalásba. A választmány tényleg ajánlotta Sopron vármegye rendjeinek, szavaztassanak meg az ország pénztelen állapotára és az alaputasításra való tekintettel a három millió helyett évenkénti egy és fél milliót azzal a kikötéssel, hogy ez az összeg csak népnevelési czélokra, a fumei vasútra és kikötőre és egy hitelintézet alapítására fordíttassék. Azonban a valószínűleg fölbujtott nemesség másként határozott. A szeptember 27-diki közgyűlésen választmányának ajánlatát elveti és elhatározza, hogy a vérrel szerzett nemesi jogok, szabadságok megsemmisítésére és a hazai alkotmány fölforgatására vezető adóztatás tervezetét sem most, sem a jövőre el nem fogadja, s követeit odautasítja, hogy e tárgy fölvételét az országgyűlésen ellenezzék, elfogadás esetén a munkálatot ne fogadják el, sőt akadályozzák meg, hogy törvényynyé váljon.

Ezzel Sopron vármegye végzett Pest vármegye — s így Széchenyi — indítványával és az országos választmány munkálatával.

Tudjuk, hogy az adóügy az 1843 44-diki országgyűlésen kedvezőtlenül végződött s a liberális ellenzék olyképen akart ezen segíteni, hogy önként kötelezték magokat az adó fizetésére.

Ha 1844 szeptemberében meg is történt, hogy Széchenyi indítványával oly nagy ellentétbe kerül Sopron vármegye, azért a megye rendjeinek tisztelete iránta nem csökken. Egy évre ez ügy után, 1845-ben, ismét alkalmuk nyílik arra — s nem is mulasztják el, hogy tiszteletüknek kifejezést is adjanak.

★) 1844. évi szeptember 27-iki gyűlés jegyzőkönyvének 3761. száma alatt.

A mikor ugyanis a helytartótanács szeptember hó 2-ról kelt 32759 számú rendeletével a megyének tudtára adja, hogy a helytartótanács mellé egy tanácsos elnöklete alatt közlekedésügyi bizottságot tervezett s e hivatalra titkos tanácsi címmel gróf Széchenyi Istvánt nevezte ki a felség, a megye e tény tudomásul vevén, a rendek elhatározzák,*) hogy Széchenyit örömmük és tiszteletök jeléül levélben üdvözölni fogják. Meg is teszik ezt a megye rendjei. A rendek levelökben örömről fejezik ki azon, hogy a felség ezt a fontos, díszes hivatalra ráruházta, «kit az egész haza tisztel — Sopron megye Rendei pedig mindenkor büszkélkedve neveznek magokénak», de azon is örvendenek a rendek, «hogy Nagy Méltóságod ismert tehetségeinek a haza iránti tántoríthatatlan hűségének — és olly sokszor tanúsított — fáradhatatlan 's semmi áldozatoktól vissza nem rettenő munkásságának újabban egy olly hatás kör nyílt meg — melyből Nagy Méltóságodnak bölcs közre munkálása által hazánk anyagi érdekeinek emelésére a legüdvösebb eredmények fognak következni — bizton reménylünk». Örömről fejezik ki végre a következőkben adnak kifejezést: «... tartsa meg Nagy Méltóságodat a Magyarok Istene sokáig Hazánk javára — és teremjen fáradozása édes hazánkunk minél több, minél édesebb gyümölcsöket, melyekért legszebb jutalma egy Nemzetnek áldása legyen».**)

Széchenyi a megye üdvözlését szeptember hó 25-dikén kelt levelében köszöni meg. Mély és őszinte köszönetét fejezi ki. Kijelenti, hogy jól esik neki a megye rendjeinek hazafias szava olyan időben, mikor «a legtisztább szándék, a legszilárdabb hazafiság is oly sokszor öntetik le a gyanúnak legocsmányabb tájtékával és rendszerint ollyasok által, kik a gerendát nem látván saját szemükben, leginkább tiltakoznak a gyanúsítások ellen».

Együttal egy kéréssel fordul levelében a megye rendjeihez. Kérése a Sopron — Győr között létesítendő postaközlekedésre vonatkozik, a mely ügy a megyét — mint alább lát-

*) 1845. évi szeptember 11-iki gyűlés jegyzőkönyvének 3552. száma alatt.

**) 1845. évi szeptember 11-iki közgyűlés jegyzőkönyvének 3552. száma alatt. Ez megjelent az *Emléklap a Széchenyi-szobor leleplezésén* cz. műnek 40. lapján.

tuk — már régóta foglalkoztatta épen Széchenyi kezdeményezésére. A kérés maga így hangzik levelében: «Több ideje, hogy rendes postaközlekedés felállítása terveztetik Sopron és Győr között; és vajha létesülne már! miután Sopron mintha külföldön volna, Buda-Pesttel, a hon szívével úgy szólván nincs is igazi összeköttetésben; mert hiszen egyik helyről a másikra rendesen és idővesztés nélkül alig juthatni, levél pedig egyes vonalban és kellő időben éppen nem érheti el czélját. — A tárgy azonban már szinte meg volna érve, mert csak tegnap kaptam felsőbb helyről tudósítást, hogy e részben akadály többé nincs; miután azonban olly fertelmes rossz a Győrtől Sopronba vezető útnak egy része, miszerint azon brancard és gyorskocsi némi időkből teljességgel nem járhat: természetesen mindaddig, míg ez rendbe nem jő, bizony a postavonal sem fog létesülhetni.

Tekintetes Rendek! Szabad mozgathatás nélkül nincs élet, és annál kevésbé van szabadság. Sopronból pedig most valóban kényelmesben mehetni vagy küldhetni levelet Prágába, sőt Drezdába, mint Pestre; miszerint, ha azon kérést újra s újra ismétlem: méltóztassanak eszközölni, hogy Kapuvár, Csorna stb. felé minden időben járható legyen az út, és ezen minélelőbb létre hozva rendes posta-vonal: — azt hiszem, nem fogok hibázni.

Méltóztassanak, kérem, e tekintetben magukat N. Győr vármegyével, melynek egy úttal írok, érintkezésbe tenni».*)

A megye rendjei azonnal fontolóra vették Széchenyi kérését és intézkedtek. Mivel kérésökre a győri püspök épen e gyűlésen elegendő mennyiségű követ bocsát készői köfejtőjéből rendelkezésökre, arra utasítják Simon Nep. János alispánt, hogy a kövek szállítását azonnal kezdesse meg, hogy az útvonal mihamarabb elkészüljön, illetve tökéletesen rendbe jöjjön. Egyúttal fölszólítják Győr vármegyét is hasonló intézkedésre. Széchenyi Istvánnak pedig megjelentik intézkedéseiket egy levelökben, a melyben kifejezik örömüket is azon, hogy munkálkodásában a megyéről nem feledkezett meg.

Ime levelök: **)

*) Megjelent az *Emléklap a soproni Széchenyi-szobor teleptezésére* című műnek (szerkesztette Kugler Alajos) 41. lapján.

**) Lásd az október 6-iki jegyzőkönyvnek 3579. számát.

Gróf Széchenyi István Ő Excellentiájának.

E folyó évi Szeptember hó 12-ről kelt s Nagy Méltóságodnak Ő Felsége Urunk királyunk által mostani — szeretett hazánkra nézvest csak üdvös eredményt szülhető — hivatalába kinevezése felett érzett őszinte örömről levelünkre adott, 's f. e. Szeptember hó 25-ről kelt nagy becsű válaszában Nagy Méltóságodnak örvendő tapasztalánk, hogy Nagy Mgsod a Sopron—Győri posta vonalnak jó karban helyheztesítésére felszöllítása által mindjárt a cselekvés terére lépve, hivatalos munkálódásának kezdetén Megyénket figyelméből kifeledni nem méltóztatott; — midőn tehát e' feletti örömről kinyilatkoztatnánk, egyszersmint arrul is értesítjük Nagy Mgsodat, hogy az érdeklött Sopron—Győri posta vonal minél előbbi jó karba helyheztesítése eránt a szükséges intézkedéseket megtettük.

A pósta-vonal tehát mégis létesült. Széchenyi volt a kezdeményezője, de neki köszönhetette a vármegye azt is, hogy létesült, a mi mindenestre az ő szívós kitartására vall. Egyébként biztos tudomásuk volt arról, milyen kitartó Széchenyi. Nagy Pál egy megyei gyűlésen, mikor a lánczhídról alkotott törvényről szólt, így jellemezte őt: «Azon Törvény, mely egy állandó Hídnak Pest és Buda közötti építését rendeli — mellynek alkotását szintűgy mint sok előitéletek elenyésztését leginkább Megyénkbeli Gróf Széchenyi István Urnak kéméllést nem esmérő, és minden akadályokon keresztül törő, Hazafui buzgóságának köszönünk — Hazánk fő kereskedési pontján a' két partokat állandóul össze fogja kapcsolni, 's egyszersmind egy olly Nemzeti emléket fog alapítani, mellyre a' Magyar mindenkor büszkén, a' Külföld pedig irigy szemmel fog tekinteni».

Ezentúl aránylag kevészer találkozunk Széchenyi nevével Sopron vármegye jegyzőkönyveiben.

1846-ban mint a magyar tudós társaság másodelnöke levelet intéz Sopron vármegyéhez,*) a melyben az akadémia mathematicai osztálya számára a megyének pontos földabroszát kéri.

Levele így hangzik:

*) 1846. évi szeptember 21-iki közgyűlés jegyzőkönyvének 3778. száma alatt.

Tekintetes Karok és Rendek!

Az Academia Mathematicai Osztálya, munkálatai közben, gyakran érzi köz kézen forgó hazai abroszaink' számtalan hiányait és hibáit. Tudva van ugyan, hogy némelly egyházi és polgári megyék és kerületek terjedelmes kimerítő és pontos külön abroszokkal bírnak: de azok a' kereskedésben elő nem fordulván, az academia azokat össze gyűjteni képes nem volt. Elhatározá tehát az illetők, 's köztök a' Tek. KK. és Rendek hazafiúságához is teljes tisztelettel és bizodalommal folyamodni: méltóztatnának a' menyinyiben ollyannal bírnának, egy példánynyal e hazai tudományos Intézet könyvtárát megajándékozni 's ezzel is az olly érzékenyen nélkülözött tudományos eszközeinket nevelni.

Ki midőn az academiának ezen kérelmét a' Tekintetes Karok és Rendeknek előterjeszteném teljes tisztelettel maradtam

A Tekintetes Karok és Rendeknek

Pesten, julius 1. 1846

alázatos szolgálja

Gróf Széchenyi István.

Kivül: A' m. tud. társaság másod Elnökétől

Sopron Vármegye

Tekintetes Karainak és Rendeinek

Hivatalból

Sopronban.

A megye rendei Széchenyi e levelére azonnal válaszoltak. Levelök a megye iratai között levő fogalmazvány szerint így hangzott:

NMlgu Gróf Széchenyi Istvánnak mint a' M. tudós társaságnak másod Elnökének.

Nagy Méltóságodnak f. évi Julius 1-ről hozzánk intézett abbéli becses felszólíttása folytában — miszerint a' Magyar tudós társaság részére Megyénk pontos földabroszát megküldetni kéri — ezennel válaszolni szerentsénk vagyon. hogy minekutánna Vagner Mihály Mérnökünk által készített földabrosznak kizárólagos kiváltság mellett leendő kiadhatása eránt nevezett Mérnökünknek e' végett tett folyamodása következtében f. é. Aug. 3-ról tartott közgyűlésünkől legfelsőbb helyre pártolólág felírtunk, 's annak folytában az érdekelt földabrosznak rövid idő alatt leendő megjelenését bizton reményljük, Nagy Méltóságodnak fellyebb írt kívánságát nem sokára tellyesíthetni hisszük, a mit annak idejében elmulasztani nem fogunk. Midőn tehát Nagy Méltóságodat ebbéli kívánságának tellye-

síttésére irányzott készségünket ezennel kijelentenénk, egyszersmind, annak minél előbbi eszközölhetése tekintetéből NMságodat mint a' N.Mlgu Httó Ttsnál a' közlekedési eszközök érdemében ujjonnan felállított osztály Elnökét kérjük, hogy a' fellyebb érdekelt kiváltság megnyerését hathatós közben járása által kieszközölni méltóztasson; — addig is pedig míg' a' kívánt térképet meg küldhetjük, ezennel ide mellékelve ugyan fellyebb nevezett Mérnökünk által készített Megyénkbeli uti-térképet három példányokban által küldjük.

1847-ben a jegyzőkönyv a főntemlitett rábaszabályozási ügyön kívül csak azt említi meg róla, hogy jelen volt az október 12-diki ülésen s ezen a főispán (Eszterházy herczeg) üdvözlésére és a gyűlésben való megjelenésére kiküldött választmány Széchenyi vezérlete mellett teljesíti megbízatását.¹⁾ Ebben az évben azonban különösen szoros összeköttetésbe kerülhetett volna Széchenyi Sopron vármegyével, a mely mindig dicsekedett azzal, hogy «kebelükből veszi származását». 1847-ben ugyanis Széchenyi országgyűlési követ óhajtván lenni, Sopron vármegyében lépett föl jelöltnek. Eddig a főrendiházban teljesítette kötelességét, de 1847-ben — mikor augusztus havában értesült arról, hogy Pest vármegyében Kossuth megválasztatja magát követnek — épen Kossuth hevesen izgató működésének ellensúlyozására ő is az alsóházban óhajtott helyet foglalni.²⁾ Sopron vármegyében lépett föl. Kortesei sok pénz elfecsérélese mellett megkezdik működésöket, sőt a második követnek jelölt Pál István is hajlandó volt visszalépni, mégis másként történt. A conservativ párt heves izgatást kezd ellene.

Korteseik így beszélnek ellene: «Széchenyit akarjátok megválasztani, azt a ki meg akarja adóztatni a nemes embert? A ki 400 milliót akar az osztrák adósságból az országra róni? S a ki ezért a bécsiektől egy milliót kap! Hát nincs-e helye neki különben is a felsőházban? Ha jót akar, ott is működhetik! A követséget csak azért áhítja, hogy Kossuthot ledorongolhassa! A bécsiek miniszterét akarjátok ti követnek?»³⁾ Szé-

¹⁾ Lásd a jegyzőkönyv 4611. számát.

²⁾ Ebbe az időbe esik Kossuthal való heves vitatkozása, mely az akkor megjelent *Politikai Programmtöredékekben* éri el tetőpontját.

³⁾ Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza*. II. k. 50—51. l., és *Gróf Széchenyi István Naplói*. 568. l.

chenyi megtudja ezt, látja előre az eredményt, azért föl hagy soproni jelöltségével. Elment Mosony vármegyébe, a hol meg is választották. Ezekről azonban Sopron vármegye jegyzőkönyve természetesen nem tud semmit. Azt hiszem, Széchenyinek jó barátai és tisztelői bizonyára szégyenelték az esetet, de a fölbujtogatott tömeg ellen nem tehettek semmit. *)

Az 1848-dik év az utolsó, a melyben Széchenyi a vármegyével közvetlen összeköttetésbe kerül.

Ez év elején megküldi a vármegyének a magyar közlekedésügy rendezését tárgyzó legújabb munkáját, az országgyűlés elé terjesztett javaslatát a magyar közlekedési ügy rendezéséről.

E munkáját a következő levél kíséretében küldte meg :

Tekintetes Vármegye !

Az ide mellékelt könyvben igyekeztem azon elveket kifejteni, melyekre nézetem szerint a' magyar közlekedési ügyeknek rendezését alapítani lehetne.

Mellyet midőn mély tisztelettel megküldeni szerencsém volna, bízva a' Tekintetes Vármegye kegyes bírálataba ; alázattal kérem miszerint annak létesítéséhez közremunkálni kegyeskedjenek.

Ki egyébbiránt mély tisztelettel maradtam

Pozsony Febr. 11-ikén 1848

legkisebb szolgálja :

Gr. Széchenyi István.

A vármegye szívesen fogadta e munkáját s figyelméért a következő levéllel fejezték ki köszönetöket : **)

Gróf Széchenyi István Ó Excellentiájának

Midőn Nagy Méltóságodnak erántunk tanúsított abbeli figyelméért, — mellynél fogva a' hazánk közlekedési ügyeit tárgyzó legújabb munkáját megküldeni méltóztatott — ezennel szíves köszönetünket kijelentenénk, egyszersmint azon hitünket is nyilvánítani elnem mulasztjuk, miképpen meg vagyunk győződve, hogy NMgd ezen korszerű jeles munkája által szeretett hazánk erányában tett számos érdemeit szaporítva, annak jóléte 's boldogsága előmozdításához ismét hathatósan járult.

*) A *Pesti Hirlap* kiemelte akkoriban, hogy Széchenyi bukása az alkotmányos ügy vesztesége.

**) 1848. évi február 21-iki gyűlés jegyzőkönyvének 1063. sz. a.

S ha még megemlítem, hogy ugyanez évben az 1848-dik évi 16. törvényczikkely 2. §-a értelmében beválasztották «a megyei közgyűléseket ideiglenesen pótolandó» állandó bizottmányba,*) akkor elsoroltam, eltárgyaltam mindent, a mi gróf Széchenyi Istvánra szomorú és gyászos véget ért betegsége előtt Sopron vármegye jegyzőkönyveiben az alkotmányos idő alatt föltalálható!

Ezentúl szomorú idők következtek szegény hazánkra!

Széchenyi előre látta a bekövetkező nagy veszélyt. Mindent nagyon sötét színben látott s mindenért önmagát tette felelőssé, önmagának tett szemrehányást. Csoda-e, hogy ily komoly, vészes időben idegzetét a maró öntépelődés megrontotta! Elviszik Döblingbe. Hazáját sohasem látta többé, hazája, az édes anyaföld, pedig csak még egyszer - örökre látta viszont!

Ő maga ügyeiben nem intézkedhetett azontúl, hogy Döblingbe került. Egyelőre jó barátja, jószágkormányzója: Lunkányi János intézkedett minden ügyében. Erre vall Sopron vármegye 1849-dik évi jegyzőkönyve. Lunkányi János ugyanis október 22-én azt kéri a megyétől, állíttasson ki olyan bizonyítványt, mely igazolja, hogy Széchenyi István 1822-dik év február 25-dikén adott meghatalmazását 1849-ig nem vonván vissza, ez teljes érvényben van.***) Ezt Simon Nep. János, a császáriak által megszállt Sopron vármegyének császári királyi kormányzója Thalabér István levéltárnok és Lovaghy Ferencz kiadónak bizonyítására október 19-dikén neve aláírásával ellátott bizonyítványban igazolja.

A német nyelvű bizonyítvány így hangzik:

Johann Nepomuk von Simon königlicher Regierungs-Commissär des Oedenburger Comitats bezeuge hiermit ämtlich: dass der Güter-Director Johann Liebenberg (der durch Seine Majestät Franz I. mit Schenkungs und Adels-Urkunde ddo. Wien 30. Dec. 1831 zugleich die Erlaubniss den Namen Lunkányi zu führen erhielt) vor dem Gerichtsstuhle des Oedenburger Comitats, als auch der dazu gesetzlich befugten Behörde, durch den k. k. Kämmerer (Grafen Stephan Széchenyi zu dessen Bevollmächtigten ddo. Oeden-

*) Lásd az április 29-iki gyűlés jegyzőkönyvének 1247. számát.

**) Lásd az október 22-iki bizottmányi gyűlés jegyzőkönyvének 2105. számát és mellékletét.

burg den 25 Február 1822 ernannt wurde, mit der Befugniß alle dessen gerichtliche und aussergerichtliche Rechts- und andere Angelegenheiten zu führen, freundschaftliche Vergleiche einzugehen. Rechtsvertreter zu bestellen und alles dasjenige zu veranlassen, was zu dessen Nutzen und Besten dienen könnte, mit der Zusicherung, dass er alles gutheissen, annehmen, bestätigen und zuhalten wolle, was der erwähnte Bevollmächtigte thun, veranlassen, bewerkstelligen und beschliessen wird. — Ferner bezeuge ich hiermit, dass oberwähnte Bevollmächtigung bis zur Stunde vor diesem Comitате weder zurückgenommen, noch widerrufen sey, daher jene Vollmacht vollkommen rechtskräftig und vollgültig annoch bestehe.

Oedenburg am 19 October 1849.

Még ez évben megszüntetett a császári kormány minident, a mi a régi Magyarországra vonatkozott.

Az elnyomatás szomorú korszakából kevés oly irat maradt fön, mely közvetve bár, mégis Széchenyire vonatkozik. E kevés azonban oly érdekes, hogy megérdemli a közlést.

A fönmaradt betűsoros mutató szerint Lunkányi intézkedhetett a jószág ügyeiben. Így pl. 1853-ban azt találtam följegyezve az indexben, hogy Lunkányi kéri a Rongyosi-csárda italmérési jogának fönntartását, továbbá azt is, hogy Lunkányi folyamodott az urbéri megváltás ügyében is. Az erre vonatkozó iratokat azonban nem sikerült megtalálnom. Lunkányinak 1853 augusztus 27-én bekövetkezett halála után minden ügy Széchenyi feleségére, született gróf Seilern Crescentiára nehezedett. Ő volt különben férjének törvényes, kinevezett gondnoka s tőle néhány nagyon érdekes folyamodvány maradt reánk a Bach-korszak iratai között. Így például 1854-ből fönmaradt egy német nyelvű folyamodványa, melyben arra kéri a megyei hivatalt, adják vissza a férjétől 1849 januárban kiszolgáltatott fegyvereket.

A folyamodvány *) így szól:

Wohllöbliche kk. Comitatsbehörde !

Hinsichtlich der Rückerstattung der von Seite meines Gemahls Gr. Stefan Széchenyi kk. Kämmerers und wirklichen geheimen Rathes im Jänner 1849 abgelieferten hier in Beilage A)** ver-

*) 1854-iki iratok közt 7321. szám alatt.

**) A mellékletek nincsenek meg.

zeichneten Waffen, wurde mir laut B) vom hochlöblichen kk. Militär-Districts-Commando zu Oedenburg bedeutet, dass ich wegen Rückerstattung derselben, an meine competente politische Behörde mich zu wenden habe.

In meiner Eigenschaft als vom hohen kk. Obersten Gerichts und Cassationshof bestellte Curatrice meines kranken Gemahls, welche Bestellung unter Zahl 7/1853 bei dem löblichen kk. Landes-Gericht Oedenburg aufbewahrt ist; stelle ich daher an eine Wohl-löbliche kk. Comitats-Behörde die ergebene Bitte.

Dieses ergebene Gesuch um Ausfolgung der, in Beilage A) verzeichneten Waffen im Wege der hochlöblichen kk. Statthalterey-Abtheilung Oedenburg an das hohe kk. Ministerium des Innern gelangen zu lassen, und die Ausfolgung der Waffen gefälligst erwirken zu wollen.

Oedenburg den 25 August 1854

Gräfin Crescentia Széchenyi
geb. Gfin Seilern.

Kivül: An Eine wohllöbliche kk. Comitats Behörde Oedenburg Gräfin Crescentia Széchenyi, geborne Gfin Sailern, als gerichtlich bestellte Curatrice ihres Gemahls Stefan Széchenyi kk. Kämmerers und wirklichen geheimen Rathes.

Bittet um Erwirkung der Ausfolgung der im Jänner 1849 abgelieferten nach Wien übermachten und in Beilage A) verzeichneten Waffen.

A megyei hatóság pártolólág terjesztette föl a kérvényt s így valószínű, hogy kedvező elintézését nyert. Az elintézésnek azonban nem találtam nyomát.

Még érdekesebb a grófnőnek egy 1857-diki folyamodványa. Nem tárgyaért érdekes, hanem inkább azért, mert magyarul van írva oly kézzel, mely nem a magyar íráshoz volt szokva s ez meglátszik a folyamodvány írásmódján. Magyar folyamodvány a Bach-korszakban egy osztrák származású grófnőtől! Igaz kegyelettel néztem e néhány magyar sort, mely rendkívül jellemző az akkori társadalom «magyar» szívére, lelkére.

Ime a folyamodvány: *)

*) 1857. év iratai közt XIV. 8405. szám alatt.

Nagy tekintetű Cs. K. Megyei Hatóság!

Alolirott tisztelettel folyamodom, mi szerént nekem arról, hogy férjem Gróf Széchenyi István ur birtokában levő Nagy Czenki uodalommal, az Urbéri viszonyok megszüntetése előtt, Urihatóság volt egybekapcsolva, hiteles Bizonyítványt kiadni 's azt rend szerénti uradalmi ügyészemnek Pap Károly ügyész urnak kézbesíteni méltóztassék.

Gróf Széchenyi Istvánné
sz. Seilern Crescentia Grófnő

Kivül: A' n. t. Cs. K. Megyei Hatósághoz
folyamodása Sopronban
Grof Széchenyi Istvánö sz. Seilern Crescentia Grófnőnek (Pap Károly ügyvéd által)

hiteles Bizonyítványnak kiadásáért a' fölött hogy a' N. Czenki uodalommal az urbéri viszonyok megszüntetése előtt Uri hatóság volt egybekapcsolva.

A megyei hatóság a kérést teljesítette, a bizonyítványt kiállította.

A grófnőnek még egy folyamodványát *) kell megemlítenem 1859-ből. Ez így hangzik:

Nagy Tekintetű Cs. k. megyei hatóság!

Alolirott mint férjemnek Grof Széchenyi István urnak törvényes gondnoka tisztelettel folyamodom a végett, hogy a' Szolga győri pusztához tartozó azon Erdőrésznek, melyy ./. alatt zárt Térkép szerint a' Börgöcsi földekre dül, 's a' Röjtöki Lesvári és Szt Miklósi Erdőkbe ütközik, 's mellyek területe 1193 ¹⁴/₁₆ holdakat foglal magában vadász tilossá tételét megengedni méltóztassék, ebbeli kérésemet következő okokkal támogatván:

1-ör. A' tilalom alá veendő Erdő rész részint igen gyenge és a' legnagyobb ápolást igénylő vágásokból, részint pedig' olly térségekből álván hol a' makk ültetés csak még ezután történik, erdő művelési tekintetek igénylik, hogy ezen terület az ide öszve csődülni szokott kóbor vadászok semmit nem kémélő bitangolása alól elvonattassék.

2-ör. Mint a' hivatkozott Térkép tanúsítja a' szolgagyőri Birtok 2583 ⁵/₁₆ holdakból állván, ezen Birtoknak felénél nagyobb

*) 1860. évi iratai közt XC. 827. szám alatt.

része ugy is szabadon maradna, valamint szabad az ezzel egybefüggő Puszta Családi határnak legnagyobb része és

3-or. Szakértők' véleménye szerint a' kérdéselt terület nagy vad' tenyésztésére igen alkalmas levén, ennek megalapítását is czélul tűztem ki.

Sopron November hó 20 859

Grof Széchenyi Istvánnó
született Seilern Crescentia grofnő.

Kivül: A nagy tekintetű Cs. K. Megyei hatósághoz Sopronban.
folyamodványa

Grof Széchenyi Istvánnőnek sz. Seilern Crescentia Grofnőnek mint
férje Gondnokának melly szerint

a' szolgálgyőri pusztához tartozó 1193 ¹¹/₁₆ holdból álló Erdőségnek
vadász tilalom alá vételét megengedtetni kéri. / alatti Térképpel.

Intézkedés ez ügyben nem történt, mert később a folya-
modvánt visszavette.

A Széchenyire vonatkozó utolsó följegyzés --- egy ren-
delet --- ez időszakban nagyon szomorú tartalmú. Széchenyi
holttemének szállíthatását engedélyezi ekképen: *)

An das Stuhlrichter Amt in Eszterháza. Apr. 11/860.

K. k. Statthaltereii Abtheilung zu Oedenburg.

Nr. 7031.

An die k. k. Comitats-Behörde

zu Oedenburg.

Die Statthaltereii in Wien hat, laut Zuschrift von 10 d. Mo-
nats Z. 16975 **) die Bewilligung zur Abfuhr der Leiche Sr. Excel-
lenc des Herrn Stefan Grafen v. Széchenyi k. k. geheimen Rathes,
Kämmerers, etc. von Döbling nach Zinkendorf ertheilt, wovon das
k. k. St. Amt hiermit in Kenntniss gesetzt wird.

Oedenburg am 11 April 860.

Der kk. Hofrath:
Schwabenaus.

1860 végétől kezdve rövid egy évig alkotmányos izű szellő
fújt Magyarországbán. A régi megyei élet egy kis időre fölvirág-
zott: Magyarország föllélegzett. E rövid idő alatt, 1861-ben
kétszer is foglalkozott a megye — ugyan mások kezdeménye-
zésére — Széchenyi emlékével.

Az 1861-dik évi április 4-dikén tartott bizottmányi ülés-

*) 1860. év iratai közt II, A. 2276. szám alatt.

**) Bécsben ki lehetne kutatni ez iratot.

sen — ez az egyik eset — szóba került Mátray Gábornak, a Széchenyi-könyvtár örének és Kubinyi Ágostonnak, a Múzeum igazgatójának, a Múzeum nevében kiadott fölhívása, mely *Szózat Gróf Széchenyi István tisztelőihez* czímet viselte.

Mátray és Kubinyi abból indulva ki, hogy a Múzeum magyar kézirati gyűjteményét magában foglaló teremben ott van a Múzeum alapítójának, gróf Széchenyi Ferencznek életnagyságú arcképe, — ezért nevezik a termet Széchenyi-teremnek, — illő tehát, hogy nagy fia is hozzá méltó rendkívüli szellemi emlékkal legyen ott dicsőítve. E szellemi emlékek alkatrészei legyenek: saját kezünk művei, azaz állítsunk össze egy országos emlékkönyvet *Gróf Széchenyi Istvánnak szentelt nemzeti emlék* czímen. Miután a helytartótanács ily mű készítésére engedélyt adott, fölszólítják a Széchenyi-tisztelőket: küldjenek be saját aláírásukkal egy-egy emléklapot. Ennek tartalma Széchenyiről szóljon (a hölgyek sajátkezőkkel himzett selyemhímzést is küldhetnek), de lehet a lapnak tárgya rajz, zene, vagy lehet részvétlevel is, melyet hazafiak vagy testületek intéztek a családhoz.

E mű tényleg nem jött létre. Sem a Múzeumban, sem máshol nem akadtam nyomára, hogy az egybegyűlt anyag hova kerülhetett. A *Budapesti Szemle* 1862. évfolyamában (15. kötet) közli Fáy András *Gróf Széchenyi István pestmegyei működése* című értekezését s csillag alatt megjegyzi, hogy e mű a tervezett *Széchenyi-albumban* jelent volna meg, de ez közbejött akadályok miatt nem létesülhetett. Egyébiránt legalaposabb fölvilágosítás az egész műről Wurzbach Constantin *Biographisches Lexicon*ában (41. kötet. 287. l.) található.

E szózatot fölolvasták a gyűlésen, de a jegyzőkönyv *) nem említvén semmiféle határozatot, az elért eredmény ismeretlen.

A második és utolsó följegyzés ez időben az 1861-dik évi május 15-diki bizottmányi ülés jegyzőkönyvében **) található. Arról szól e pont, hogy kérést kell intézni a nemzetgyűléshez Széchenyi hazafiúi érdemének törvénybe iktatása miatt. Az eszme megpendítése azonban nem Sopron, hanem Eszter-

*) Lásd az 1861. évi jegyzőkönyv 572. számát és a hozzátartozó mellékletet.

**) Lásd a 692. számot és a hozzátartozó mellékleteket.

gom vármegyéé. E gyűlésen ugyanis fölolvasták Esztergom vármegyének 1861 április 8-án tartott közgyűlésének 366. számú határozatából a megyékhez intézett körlevelét, melyben közlik a megyével Széchenyi hazafiúi érdemei törvénybe iktatásának eszméjökét, ez ügyben hozott határozatukat és fölhívják a megye közönségét az eszme pártolására.

A megye «hazafiúi örömmel fogadta» a «Legnagyobb Magyar érdemei iránti magasztos lelkesülést», hozzájárul az eszme fölkarolásához és elhatározza, hogy a nemzetgyűléshez a következő fölírást intézi :

Felséges Haza !

Grof Széchenyi Istvánnak gyászos halála után a' magyar nemzet az irányában szerzett érdemeket azzal esmerte el, hogy nemzeti gyászt öltve a' nagy halottat a «Legnagyobb Magyar» czímével tisztelte meg. — Olly cím ez, melly által a' megtiszteltnek halántékai — még eddig senki által nem nyertt — honfi érdem koszorúval lettek körül fonva.

Nem lehet czélunk azon érdemeket itt felsorolni — hiszen a' gazdagok fényes palotáitól a' napszámos szegény kunyhójáig sokkal esmertebbek azok, hogy sem a' Felséges Haza előtti ismétlésüket szükségesnek vélhetnénk, — miután nincs e' hazának csak egy polgárja is, melly a' nagy férjfiu működésének jótékony hatását ne érezné.

Az Ő korának eseményei fel lesznek ugyan jegyezve a' történet lapjaira, 's minthogy azok az Ő tetteinek kiemelése nélkül fel nem jegyezhetők ; ezeknek emléke is át fog adatni a' késő korak örök dicsőségben : azt azonba a' nemzetnek elégelni nem lehet ; hanem a' töle kiérdemelt hálának bemutatásául kell, hogy az olly módon tanusíttassék, melly a' nagy tetteihez méltó legyen, 's egyszersmind homlokán hordozza annak jelét, miszerint azzal a' Nemzet mint Nemzet akarja tanusíttani az érdemek irányábani méltó elesmerést.

E' mód a' mi nézetünk szerint nem lehet más mint azon érdemek elismerésének és a' nemzet hálájának törvénykönyvbe iktatása !

E' megye közönsége tehát, azon kérelemmel járul a' Felséges Haza színe elé, hogy a' nagy férjfiunak a' magyar nemzet irányában szerzett érdemeit és azoknak hálás elesmerését törvénykönyvbe iktattatni méltóztassék.

Kelt Sopronban, az 1861 évi Május 15-én folytatva tartott
megyei bizottmányi ülésünkből
Sirig hű fiai
Sopron Vármegye közönsége.

* * *

Azt hiszem, a föntiek eléggé bizonyítják, hogy Széchenyi Sopron vármegyében is tett egyet-mást a vármegye és a közügy érdekében; azt is, hogy a vármegye büszke volt reá és magához tartozónak vallotta, követelte.

Célom, törekvésem ennek kimutatása volt, azért csak 1861-ig kutattam a régi jegyzőkönyveket és iratokat. Meg vagyok győződve, hogy az alkotmány helyreállítása után is, nem egyszer emlékezett meg a vármegye — bármily formában is — róla. Erre vonatkozólag elég arra utalnom, hogy hazánk ezredéves fönnállásának évfordulóján Sopron várossal karöltve azt határozta el a vármegye, hogy Széchenyi István emlékére Sopron városában ércszobrot fog emelni. A szobrot 1897 május 23-án tényleg le is leplezték. Azóta ott áll a szobor a Széchenyi nevéről elkeresztelt téren. Ott fog állani az idők végtelenségeig és hirdetni fogja a Sopron vármegyeieknek igaz tiszteletét Széchenyi iránt, ki mindenkor legnagyobb büszkeségük lesz.

VISZOTA GYULA.

UTOLSÓ GYÓNÁS.

Elbeszélés.

(Első közlemény.)

I.

Oh atyám! ne hagyjon még el . . . Még egy percznyi irgalom! Nem oldozhat föl — nem érzek semminemű lelki-furdalást, hát hogy bánjam bűnömet?! Ismét elkövetném, ha kellene — hogyan is ne követném el! Nem sajnálom — hogyan sajnálnám?! . . . Igen-tudom, tudom! Isten mondta: «Ne ölj!» de gyilkosság, bűn volt-e ez? Igaz, vért ontottam s a vér véért kiált . . . De nincs ebben különbség? Hallgasson meg atyám végig . . . Oh kegyelmezzen, könyörüljön rajtam! Ha tudná, mint fáj nékem most, halálos ágyamon e visszaemlékezés! Oh hallgasson, hallgasson meg! Hadd tudjam azután, vajon igazán vétkeztem-e? Úgy-e megmondja majd nekem, nem maga az Isten oldoz-e föl engem, nem bocsátja-e meg, hogy megszegtem parancsolatát?! Átkozódom?! Oh atyám, atyám még ne hagyjon el! . . .

Pár hónap előtt elhagyott erőm, egészségem s az idő, mely azóta elmúlt, rám nézve egy élet hosszúságával ér föl. Erőimet a kimerülésig túlfeszítettem. Orvosi hivatásom Londonban sok fáradsággal járt, — de más volt az, a mi tönkretett. Megpróbáltatásom kezdete azon időbe esik, midőn az első torok-műtétet kíséreltem meg, melyet előttem még senki sem próbált s melyhez hirnevem fűződik. E félelmetes talány megfejtése szerezte meg nekem a dicsőséget s a vagyont. Százak életét mentette meg s a jövőben meg fogja menteni még ezrek életét! És mégis én! — én! a miért egy emberéletet támadtam meg, — egyetlen egyet, — és milyen körülmények közt! Néhány hónap alatt egy életet éltem át; atyám! legyen elné-

zéssel irántam! Elmondok mindent. Idegeim ki voltak merülve. Szomorúság, levertség, ájultságok, belső emésztő tűz, állandó fázástól kísérve, ime mindezt éreztem a legkinzóbb közvetlenséggel. Ön tudja mit jelentenek e tünetek . . . Szemmel tartottam bajom előre haladását s a szokásos gyógymódhoz folyamodtam.

Gyógyszerek, villanyozás, külön életrend, semmi sem tudta a szörnyű kínos érzést elmozdítani, mely mindinkább rám nehezedett, éjjel-nappal kínozott szüntelen, egész létemet rém-álomképpé változtatva át! Ismertem bajom okát! . . . Nőm egy szaktársamhoz küldött. Előre tudtam rendelését: föltétlen nyugalom, hat hónapi teljes szabadság, távol otthonról, hogy a szellemi munka minden lehetőségétől meg legyek fosztva. Utaznom kellene, környezet és életmód változás, szokásaim megmásításával, új égalj s új arcok, egyszersmind munkám félbenhagyása, ettől várták a javulást. Mindennek helyre kellett volna hozni lelki egyensúlyomat s egyszersmind véget vetni idegrendszerem végtelenül túlfeszült állapotának. Nagy ellenszenvet, aggodalmat s félelmet éreztem ezen gondolatra. Most, hogy a történeteket tudom, látom mily jogosult volt ez a félelem. Az idegesség tetőpontjára ért embert az utazás fölösleges, de folyton megújuló fáradalmai s kellemetlenségeibe sodorni, — tévedés, képtelenség, örülség! De ezzel nem számoltam s nem foglalkoztam. Csak otthonomra gondoltam, hol életemet kell hátrahagynom szeretteim személyében. Hét évi házasság után többet s kedvesbet bírtam nőmben, mint csupán szerelmem tárgyát. A rendkívüli szelidség s a jóltevő nyugalom, melyet egy szeretett, bátor, önföläldozó lény jelenléte hoz a munkától kimerültnek, mindezt megadta nekem nőm szerelme s féltem a gondolattól, hogy ott, hová megyek, nem fog fölöttem örködni, nem lesz ott, hogy kitálálja vágyaimat, legkisebb kívánságaimat kielégítve. Ez gyengeség volt s magamban be is vallottam, de volt egy másik gyengeségem, mit kevésbé ismertem. Fiam, közel hat éves, imádatom tárgya volt. Az atyai szeretet fölülmúlhat minden más érzést. Egyetlen fiam iránt érzett határtalan, zsarnoki szeretetem, még nagyobb, hatalmasabb, kérlelhetlenebb volt a munka utáni vágyamnál is, azaz e két dolog egyet tett. Mert orvosi tudományomat atyai érzésemnek köszönhetem. Fiam rendkívül érzékeny volt torkára. Mint kis

gyermeket először mentettem meg nagy válságból. Négy éves korában a halál torkából ragadtam ki. S valahányszor életét mentém meg, ez élet kedvesbbé vált előttem. De jól tudtam, hogy ha a pillanatnyi veszély el is van hárítva, nem tekinthetem azt végkép legyőzöttnek. Előbb utóbb minden valószínűség szerint újult erővel fog föllépni. Hogy ezen újabb támadást legyőzzem láttam emberfölötti erővel munkámhoz. Soha rabszolga erősebb robotot nem végzett, mint én.

Minden pihenést megvontam magamtól; az alvásra szánt időt megrövidítettem s még az egy látogatástól a másikkig kocsiban töltött pár percz alatt sem engedtem magamnak a higgadt gondolkozásra időt. A veszély pillanatról-pillanatra megújulhatnak; fel kellett fegyverkezve lennem. Meg akartam előzni az időt. Az annyira rettegett baj nem állt be. Szeretett gyermekem szemlátomást erősbödött. De nevem híressé vált, diadalom biztosítva volt. Fiam gyengesége határozott tanulmányaim iránya fölért. Hogy a félelmetes titok mestérévé lettem, a kedves kis lény iránti szeretetem indított a kutatásra, tartott fel s vezérelt az akadályok közepett. De meg kellett fizetnem győzelmem árát. Egészségem megrendült s a kényszerhelyzetbe jöttem elhagyni szeretteimet. Oh, ha magammal vihettem volna nőmet és gyermekemet, ott volnék-e, a hol vagyok, a kétségbeesés haldokló áldozata, lábaidnál atyám! Távozásom előestéjén kis fiam születésnapját ünnepeltük családi körben. Feleségem nyugodt boldogságban ülte meg e napot, drága emlékekből élve, a legjobb és legédesebbekből, melyeket anyai szív ismerhet: a kedves gügyögés, vidám csacsogás, a mulatságos kis arcok, az ezer kis furcsa és mégis imádandó semmiségek. Előre örült, hogy majd visszanyerem egészségemet. Gyermekem zajos, vidám volt s magam is igyekeztem elkábulni, kissé túlhajtott élénkségnek engedve át magam.

Így múltak az órák lefekvés idejéig s midőn kis embereimet fehér lepedőibe burkolva megláttam, hirtelen nyugtalan-ság szállta meg lelkemet. Kevésbbé egészségesnek tűnt föl előttem, mint azelőtt. Hasonló gondolatok sokszor bántottak s tudtam, hogy örülség volna magamat ilyeneknek átengedni. Most ez megalázó gyengeség lett volna. Immár eleget haboztam; elvesztettem-e hát minden önérzetemet? Különben is részletes utasításokat hagytam kartársam Granville Wenman

számára. Minden eshetőséggel számoltam. Ha emez fordulna elő, ily elővigyázattal kell majd élnie; más esetben következőkép kellene eljárnia. Veszély esetében legrövidebb úton kötelezte magát engem értesíteni. Sem távolság, sem betegség, élet vagy halál sem lenne képes engem visszatartani, midőn szívem egyetlen kincsét veszélyben tudom.

Wenman e beteges nyugtalanság láttára nem volt képes szálnalmas mosolyát visszafojtani. Semmi jelentőséget sem tulajdonítottam szálnalmának vagy megvetésének, --- hiszen nem voltak gyermekei. Bizonyos fokig tehát el voltam tökéelve, hogy távozzom, s mielőtt fiacskám fölébredt volna édes álmából, elhagytam a házat.

Wenman tanácsát követve, először is Marokkó felé vitt utam.

Az érdekes öltözet, a keleti szokások, a mohammedán és zsidó hit, a kormányzat kezdetleges módja és a társadalmi élet, mely mitsem változott Ábrahám óta, mindez új légkört alkotott, s legalkalmasabbnak látszott idegeim ruganyosságát visszaadni, melyek a túlhajtott munka s századunk lázas civilisatiója következtében úgysis annyit szenvedtek.

Különös játéka a sorsnak! Egy ország sem egyesített annyi körülményt, hogy lázas izgatottságomat még jobban növelje, mint épen ez a hely! Miért nem választottam bármely más pontot a földtekén, akármely kihalt kis földrészt vagy sivatagot ezen a nagy világon inkább, mint ezt az átkozott, végzetes helyet! Hallgasson, hallgasson meg atyám, könyörgöm!

Hajóra szálltam Gibraltár felé s a koci, mely feleséggel fájdalmas búcsunk után tovarobogott, elvonta érdeklődésemet a jelen megfigyelésétől. Hiszen mindenki tudja, mit tesz az hazáját hagyni el az egészség visszanyeréseért. Ha a remény az ember előtt van is, a válás fájdalmaival vegyes az. Azon órák alatt, melyeket távozásom után éjjel egyedül töltöttem a hidon, szemeimet a világító torony, az éj sötétjében itt-ott felcsillanó fénykévéire szegezve, a siker lehetetlennek tűnt felt fájdalмам vigasztalására, a dicsőség örömtelen, a munka nem kielégítőnek, a vagyon bizonytalannak.

Egyetlen egy gondolat békített ki némikép sorsommal: a munka, mely oda juttatott, hol valék, nem eredt sem dicsvágy, sem pénzhajhászból, hanem igenis a legtisztább és

legmagasztosabb földi szenvedélyből vagy legalább is mely nekem ily színben tűnt föl.

Életem a hajón úgy alakult, mint máskor hasonló utazások alkalmával. Előbb a titkos kutatás és fürkészesek, megtudakolandó, hogy ez vagy amaz kicsoda, azután az első köszöntések, a jelentéktelen apró incidensek, az üres helyek asztalnál, ha a szél növekedett s a tenger nyugtalan kezdett lenni, a táblázat vizsgálata, melyben nap-nap után följegyeztetett a hátrahagyott út, a találkozás a pipázóban, a kis zenei összejövetelek théa után. Mindezuntatott s már régen megsokaltam. Rám nézve minden érdektelen volt s a közömbösség minden iránt, mi körülöttem történt, kellemetlen utitársrá tett.

Három nap múlt el, a nélkül, hogy bárkit is megszólítottam volna. Negyednapra a Finistère táján hajóztunk, midőn egyszerre azon hír terjedt el hajónkon, hogy a szárazföldön fölhúzták a viharjelzőt. Senkisémet felejt el ily perczet. Pillanat alatt mindenki a fedélzeten volt, aggodalmas, sápadt arccal. Rövid kérdések elfojtott sugdosással és sóhajokkal váltakozva hangzottak el. A láthatár felé lövelt lázas tekintetek, a szolgálattévő tisztekhez intézett kérdések, gúnyolódó feleleteiket meghazudtoló félénk pillantásaik; a beborúlt ég, a lengő szél, a mindjobban elsötétülő láthatár, a nehéz rezgő levegő, mely mintegy az árboczokra látszott leereszkedni, a hajó egész képe, az árbocz csúcsától le egész fenékig áthatva a villamoságtól, mindez olyan látvány, miről semmi sem képes méltó fogalmat nyújtani, hacsak nem a tárogató hangja, mely váratlanul csendülve meg a táborban, pillanat alatt talpra állítván mindenkit, hogy szembeszálljanak az ellenséggel, a legénységet hívja, mely kis idő előtt teljes biztonságban pipázott s iddögált a rőzse-tűz körül. A hídon álltam a matrózok munkáját szemlélve, midőn egy útas, kit eddig nem vettem észre, feljött megfigyelő állomásomra és hozzám csatlakozott. Figyelmemet fölhívta az exotikus matrózok nehézkes lassúságára, mely veszély esetén, nem a legjobb reményekre jogosított föl.

De ezen ember megjelenése szavainál is inkább fölkellette érdeklődésemet és sikerült neki figyelmemet lekötöni. Azok közül való volt, kiket a veszély fölbátorít. Nevetett, szemei csillogtak s szavai, melyekből ki lehetett érezni a könnyelmű életfölfogást, önmagának is élvezetet nyújtottak.

Megfigyelve észrevettem, hogy ennek az embernek temperaméntuma olyan, mint egy csatalóé. Magas, sovány, jó növésű, szép barna férfi volt, tömör szakállal, élénk szemű, beszédes, tele életkedvvel s nagy, törhetetlen akaraterővel. Harmincz-harminczöt évesnek vallotta magát, bár alig volt több 24-nél. Később tudtam meg, hogy amerikai, ki csupán kalandvágyból utazott. Ez éjjelen öt óra telt el, a mikor a vihar utólért bennünket. Hogy mi játszódott le a sötétben, e gránit partok mellett, azt csak következő reggel tudtam meg. Ki hinné? Bevettem rendes narcosis adagomat s nyugodtan lefeküdtem. Midőn hajnalhasadtával a hidra mentem, a szél már csak lengedezett s a tengernek apró hullámcsapásai alig voltak észrevehetők a gép zakatolása mellett. A viharra való visszalelékezés már csak a szomorú égen s a sötét láthatáron létezett, ott — és a hajó aljában, a hol a fekete hajósok sötét lelke tengődött.

Az első arcz, mely szemembe ötlött: az amerikaié volt. Az éjet a hídon töltötte s elmondta a történeteket. A vihar roppant erővel tört ki s midőn a hajnal első sugarai látszottak keleten, a hajó még mindig óriási, habzó hullámokkal küzdött. E pillanatban sürgős munka miatt több matróz az árboczra mászott s egyiköket egy erős szélroham a vízbe sodorta. Minden mentési kísérlet hiábavalónak bizonyult. Megfordították a gőzöst, mentő-csónakokat bocsátottak vízre, öveket hajítottak. De a tenger elnyelte áldozatát s a hajó kénytelen volt útját folytatni. Ez eset mély szomorúságot hagyott hátra lelkemben. Megfoghatatlannak látszott alvásom e megrendítő dráma alatt. Talán rendkívüli ideges érzékenységem fokozta benyomásaim erejét, de úgy éreztem, hogy az ő módja s a körülmények szerint, e szegény, más fajbeli s más nyelven beszélő lény, kivel soha egy szót sem váltottam, életét adta oda az enyéért.

Hogy mennyit árultam el meghatottságomból arra most sem emlékezem. De az amerikai abbeli fáradozásából, hogy érzelmeim helytelen és természetellenes voltát kimutassa, számot adtam magamnak arról, hogy megértette érzelmeim bensőségét.

Mi az élet? Nagyon nagy becset tulajdonítottam neki. Az egyéni létnek modern tisztelete elfojtott bennem minden humánus érzést. Az élet nem a mi legszentebb tulajdonunk.

A kötelességtudás, igazság, igazságosság, ime ez az, mi csakugyan becsülést érdemel.

Kiindulási pontunktól eltérve a legtágabb és legveszélyesebb vitatkozásokba fogtunk. Az amerikai hű maradt elveihöz: a harcz sok esetben előnyösebb a békénél, a nyílt öldöklés a nyugalom képe alá rejtőző romlottságnál. Bár érintette volna a mi physikai és morális vérszegénységben szenvedő korunkat egy középkori lehellet! Hiven állításához, melynek következményeit elvállalta, társam tökéletesen helyeselte az oroszországi zsidó-üldözést. Szerinte egy komoly, erős nemzet tisztult meg egy idegen elemtől, mely mint végtelen ténia, a szervek kárára táplálkozott.

Életek estek áldozatul, más életek jóléteért. Megszorítva ekkor a vitatkozást, a gyilkosság kérdésére tértünk át. Az amerikai Sterne tanait vallotta. Szerinte a világot kormányzó törvények nagy hibája, hogy egy becsületes ember s egy haszontalan gyilkossága között, nem tesz különbséget. E dolgokat tehát csak viszonylagosan szabad megítélni. A mi pedig az önvédelem esetén kiontott vért illeti, örültnek kellene lenni, hogy ez bűnnek tekintessék. «Saját elpuhult országom törvényei is igazolták azt, ki az ellene törőnek karját leüté, s az érzelem, mely a lelkiismeretet ily tett után bűnösnek nyilvánítaná beteges és téves».

E fölfogás visszatetszett természetemnek s küzdöttem ellene.

Minden emberi élet egy szent elven alapul, melyet semmikép nem szabad félreismerni. A mi a világ általános menetét illeti, a mindenható kezében lévén ez, az ember közbejövetele nélkül intézkedik.

Minden érvem hiábavaló volt. Az amerikai ragaszkodott véleményéhez. Minden emberi élet habozás nélkül föláldozandó egy jó ügy érdekében. S a mi igazság egy nemzet számára, az igaz marad egyesek részére is. Csak a célzt kell szem előtt tartani.

Teljes erőmből tiltakoztam e következtetés ellen, a nélkül, hogy csak gyanítottam volna is a kárt, melyet ellenfelem gondolata lelkemben véghezvitt. Most jól látom az utat, melyet e veszélyes elvek következtében befutottam, igen, most nagyon is jól látom.

Másnap reggel Gibraltárba érkezünk. A hidra szállva,

hol hiányozni látszott a levegő, mely tünet rendesen a hajó megállása után szokott bekövetkezni, az amerikait vettem észre egy csoport fiatal, napbarnított bennszülött ficzkó között. Alkudozott velök, hogy a kikötőbe vigyék. Ő is Marokkó felé tartott és együttesen béreltünk egy ladikot. E világos és hideg reggelen az óriási szikla, mint osztriga-kagyló emelkedett ki a sötét kék ég ellen s fehérebb, hatalmasabbnak látszott, mint valaha. A tengeri gőzös csak másnap indult s így a vendéglőben szálltunk meg.

Alig kötöttünk ki, már is a postára rohantam. Két, szárazföldön át jött levél megelőzött. Egyik Wenmantól, ki távozásomat követő nap Winpole utczában tett látogatást s kis családomat jó egészségben találta; köszönet s hálaszavazat kartársaimtól újabb munkálataimért, melyekről azt írták, hogy a tudomány s emberiség évkönyveiben jegyeztetnek majd föl. A másik boriték nőmtől volt; egy édes szerető kis gyengéd levélke, melyet Tilburyből való visszatérte után írt. Megértette velem, hogy a ház üresnek látszik, mintha valami hiányoznék belőle. Kis kedvenczünk fönt van, elragadtatva az új játékszertől, melyet vigaszul hagytam neki fölébredésére, — egy nagy elefánt, mely orrmányát mozgatja. «Kérdeztem fiacskánktól, írta feleségem, hogy mit üzen neked!» — «Mond papának, ezt felelte, hogy nagyon jól vagyok és erősen ölelem. Remélem, hogy ő is jól van s hogy nem sokára visszajön, hogy az elefántomat járni lássa».

Ez estén ismét beszédbe ereszkedtem amerikaiammal. Fiatalsága ellenére sokat utazott már a keleten: Egyiptomban, Arábiában, Syriában, Palestinában, mindent alaposan ismert. Nagy gonddal készült elő marokkói tartózkodására, mindent elolvastván, a mit érdekeset ez országról írtak. Rég megbarátkozott az izlammal s ismerte a szultán, a caidok és kádik zsarnok és romlott kormányzatát. Sőt a marokkóiak nyelvét, (arab tájszólás féle) is elsajátította, s hogy az országban élő számos zsidóval is értekezessen, komolyan hozzálátott a spanyolhoz. Felszerelése, melylyel akár keresztes hadjáratot indíthatott vagy forradalmat kezdetetett volna, nem csupán arra való volt, hogy megvédelmezze a támadások ellen. Látni akarta az országot, megfigyelni a szokásokat, ismerni a vallási szertartásokat és erkölcsöket.

«Be fogok hatolni, mondá nekem, a palotákba és foghá-

zakba egyaránt, az imaházakba ép úgy, mint a kis kamrákba, a szent házakba, sőt a háremekbe is, csak sikerüljön eunuch vagy bábaasszony szerepét játszanom». Bármily kevésbé ismerem is a marokkói szokásokat, mégis előreláttam az illetén vállalkozásnak veszélyes voltát s kötelességemnek tartottam őt erre figyelmeztetni. — Rossz fába vágja a fejszáját, mondtam neki. — Igen — mondá, de majd boldogulok.

Emlékeztem a nézetekre, melyeket átkelésünk alatt kifejtett s láttam, hogy elszánt emberrel van dolgom. Mégis hozzátettem: «Gondolja meg, hogy ön ez országba, minden más cél nélkül, saját mulatsága céljából hatolt be. Érez-e magában jogosultságot, hogy szükség nélkül megzavarja előítéleteiket, babonáikat, vallási őrjöngésüket?» Ellenvetése helyes, — szólt. De ha vállalataim folyamán zavarnának, akkor nem kedvtelése, hanem igenis szabadságom, vagy életemet kell majd megvédenem. — S ez esetben semmi sem fogja önt megakadályozni, hogy a veszélytől megmeneküljön? — Semmi! — Nevettem, mert nem tartottam lehetségesnek állítását. A véres török látománya oly messzinek s valószínűtlennek tűnt föl! De szívem, szívem hitte! Csöndesen, titokban, öntudatlanul beszívtam a gondolat mérgét, mely lassanként lényem legbensejébe is beszívárgott . . .

Másnap délben hajóra szálltunk Tanger felé. A Jackal, egy régi kis, vihar s idő által megviselt vontató-hajó, mindennütt toldva-foldva, csak Isten kegyelméből állta meg helyét a vizeken. A vihar, mely a Finistèrenél megrohant bennünket, megkerülte a Szent-Vincze fokot s a tenger erősen háborgott. Ezt csak a kikötőből kiérve vettük észre. Nem emliteném föl e kis eseményt, ha nem ekkor szereztem volna első, igazi ismeretemet azon rendkívüli hatásról, melyet a móroknál, a hit vagy vallási őrjöngés — bárhogyan nevezzük is — jellemök és életök fölött gyakorol. Gibraltár és Tangernél a tenger nem szelesebb 20 mérföldnél. Öt óra s még több kellett az átkelésre. Szegény kis alkotmányunk borzasztó harcztot vívott az Atlanti felől jövő óriási hullámokkal.

Alámerülve orrával a habokba, ropogva, recsegve, ideoda dobálva, csoda által tartotta magát a tenger felszínén. Az amerikaival az első osztályú utasok részét foglaltam el a hidon. Alattunk, a hátsó rész tátongó üregében egy rakomány mór volt összezsúfolva az állatokkal, bárányokkal, szárnyassal

és podgyászokkal együtt. Zarándokok, hadjik voltak, kik hazatérőben voltak Mekkából. Csodálkoztam a veszély iránt teljes közömbösségök láttára. Vitatkoztak, egymást szidalmazták, dűnnyögtek, egyik a másik után kibékült, ölelkeztek, nevetni kezdtek, pipáikat próbálták gyújtogatni s újra rákezdték vitatkozásaikra s veszekedéseikre . . . Ez emberek, jegyeztem meg, rendkívül bátrak vagy nincs semmi érzékek a halál ünnepléessége iránt. — Sem az egyik, sem a másik, — felelé társam. Egyszerűen fatalisták, természet vagy hit által. «Vagy meg van írva, vagy sem. Ha nem ma, akkor holnap lesz». Egy bizonyos neme ez a bátorságnak, mondtam. — S elég benne a gyávaság is, toldá meg a szót az amerikai.

Az éj beállt, midőn a romba dült mólónál horgonyt vetettünk Tanger mellett és semmit sem láttam a fehér városból. De ha szemeimnek nem is vehettem hasznát a nagy sötétségben, többi érzékeim annál jobban szolgáltak. A mór csapatok kiáltása és rikácsolása, a négereké, kik a hajóra másztak föl, hogy hatalmukba ejtsék podgyászunkat, az öbölbe ömlő csatornák büze, ime az első benyomások az Izlam küszöbén. Az amerikai nagy nyugalommal s parancsolólag uralkodott a láрма fölött; örködve az én, ép úgy, mint saját podgyászára s átvitetven a vámhivatalba, a hol két ünnepélyes, fehér ruhás mór várt, hogy holminkat füstölő gyertyák pislogó fényénél megvizsgálja. Az uteza elején, ott, hol a nagy imaház áll, mely a város fölülkötő ere, váltunk el, mert nem ugyanazon vendéglőben szálltunk meg. Ekkor vezetőmtől lekötően idegenszerű látványosságok és láрма közepett vezéreltettem.

Az imát mondogató emberek tompa mormolása, a vízárusok csengőinek zúgása, az ajtók előtt kuporgó vak koldusok «Allah»-ja, a teve-vezetők «Arrah» kiáltásai s a sötétben a beburkolt alakok tovasuhanása vagy az ablak nélküli kávéházak mellett meghúzódva, ime a fantasztikus környezet, melyet mint álomban jártam meg. Másnap az amerikaival találkoztam, ki a piacon sétált. Elvitt szállodájába, hogy újabb felszereléseit megnézzem. Egy halom haik, selham, jellab, kaffán, papucs és olvasó, korán, szalag, zacskó, turbán, fez volt; mind élénk színű, kissé viseltes és nagyon hiteles, miután egy fiatal mór hagyatéka volt, kit adósságok miatt börtönbe vettetett egy zsidó uzsorás. «E felszereléssel behatolhatok

bárhová s az ördög sem ismerhet föl!» Vigyázzon, mondám neki, vigyázzon! — Nevetni kezdett s terveimet tudakolá.

Szándékom volt Tangerben várni be a hazámból érkező leveleket s azután Fezbe indulni. «Találkozunk majd ott, — mondá az amerikai. De ha nem szólítom meg, legyen szives föl nem ismerni engem! A viszontlátásra!» — A viszontlátásra! s elváltunk. Tíz napig időztem Tangerben. Megfigyeléseimet két szóban foglalhatom össze: e nép a leghívőbb s egyidejűleg a legsértőbben hitetlen s alacsony erkölcstelen. Allah az élet legcsekélyebb eseményeiben is látszólag jelentékeny szerepet játszik s számot adhattam magamnak arról, hogy Allah képében az ördög még ennél is jelentékenyebb részt vesz. Egyrészt imádság s örökösen imádság, vezeklés, imaházak, Allah neve a koldusnak ajkán, Mohamedé a kapuk homlokzatán, a Korán fölhiva az áruházakban kifüggesztett tárgyakra, vagy házról-házra vitt holmira.

Másrészt a hidegvérű hazugság, csalás, uzsora, a legtöbbet ajánlónak eladott igazság, a kegyetlenség, embertelenség, állatkinzás, vér az utcákban, vér, vér mindenütt és mindennek az alján a leírhatlan, titkos romlottság.

Ideges állapotomnak róttam föl e hajlandóságot, mely szerint mindent sötét színben láttam s elhatároztam búcsút mondani Tangernek, mihelyt kezemben a levél, mely jó híreket hoz családomról. A levél azonban nem érkezett s minden újabb, Cadix vagy Gibraltár felől jövő hajó érkezése növelte türelmetlenségemet.

Végre elhatároztam, hogy tovább várni nem fogok s a futár tájékoztatására hátrahagyott utasítások után, konzulomhoz mentem, hogy az utazáshoz szükséges papirokat beszerezzem. Kérdezősködött, hogy mit tartok az ország felől? Elbeszéltem neki ellentétes benyomásaimat, melyek mindegyikét pontosnak találta. A mórok vallása tiszta, mondá, ámbár a legalacsonyabb erkölcstelenségeket fedi, melyek valaha elkövettettek. Az Izlam szent előttök. Büszkék, féltékenyek reá s készek érette meghalni! Idegen-gyűlöletök nagy része azon félelemnek tudható be, hogy a keresztyén vagy zsidó megsérti szent vallásukat. Ez alkalommal engedje meg, hogy egy tanácssal szolgáljak önnek. Kerüljön el mindent mi a sértés látszatával bir e nép vallása ellen. Ne kutassa hitöket; ne igyekezzék törvényeikbe behatolni, menjen el,

ha szükséges, lesütött szemekkel az imaházak előtt. Egy szóval se érintse az izlamot.

Megköszöntem tanácsait s az amerikaira emlékezvén, megkérdeztem, mily büntetés vár azon idegenre, a ki szembe száll a vallással. A konzul olyan ékesszólással húzta fel vállait, mely minden további magyarázatot fölöslegessé tett. «De, kérdém, vajon tudtán s akaratán kívül, nem sértheti-e meg az idegen vallásukat? — Megeshetik, volt a felelet, de annál rosszabb a tudatlannak. — Akkor hát életünk folyton veszélyben forog? Ki vagyunk szolgáltatva az első rablónak, a ki fölfegyverkezve tör reánk? Tehát nem lehet semmi biztonságot sem várni a nemzetközi szerződésektől?» — Mit tehetnek e szerződések a fanatizmus ellen? Engedjen tágasabb tért az egyiknek s nem lesz szüksége a másikhoz folyamodnia. — S ekkor történetet mesélt el nekem olyanoknak a marokkói hatóságok által végnélküli bebörtönözéséről, kik az angol zászló védelme alatt üzerkedtek. Egész hálózata a barbár kegyetlenségnek, elvesztett egészségnek, tönkretett életnek, földült tűzhelyeknek; siralmas história! mely csak hosszas huzás-halasztás után intéztetett el a keleti igazságszolgáltatás mintájára egy nyomorúlt összeg pénzzel.

A történet erkölcsi tanúsága az utolsó pár szó volt, melyet a konzul a közben mondott, midőn az ajtóhoz kísért. «Tisztelje, monda, tartsa becsben e rajongók vallását, ha szereti életét és szabadságát s őrizkedjék a mór börtönöktől.

Emlékezzék vissza szavaimra! — Visszaemlékeztem rájuk utazásom minden napján! Megemlékeztem róluk éltem legborzasztóbb perczében! Ha nem gondoltam volna reájok azon pillanatban, ott volnék-e, a hol vagyok, — e borzasztó dologgal lelkemen?! — Nem hittem, midőn búcsút vevék a konzultól, hogy oly hamar fogok szavainak igazságáról meggyőződni. Vezetőmtől, egy marokkói katonától kísérve, kit a hatóságok két pesetas napi díjért béreltek számomra, a Soukon, azaz nagy piacon sétáltam, mely a városon kívül fekszik. Péntek volt, a muzulmánoknál szent nap, két és három óra délután közt. Az imádságot s áldozatot elvégzett mórok, fölvették ismét rendes foglalkozásaikat.

Remek, fényes, napsugaras nap volt; a piacon nagy életet s a legkülönbözőbb jeleneteket láttuk. Számos csapat sétált föl s alá a tágas téren.

Széles, lenge, többnyire piszkos fehérbe öltözött alakok emelkedtek itt ki a nyers világításban. Szüntelen zsibongása volt ez a burnusban öltözött férfiaknak, haikba burkolt nőknek, mezítlábas lányoknak, lenyirt fejű fiúknak, csengős vízhordóknak, kigyószelidítőknak, regélőknek, bűvészeknek és jóslóknak. E tömeg közt törtek magoknak utat a szamarak; az öszvérek nyakukat kedélyesen az emberek fejére hajtották s a lomha tevék lassan rágták a takarmányt. Hihetetlen összevisszasága volt ez a mozgó alakoknak s fülsiketítő Babelje a váltakozó hangoknak s kiáltásoknak. Folytattam útam a bódék és boltok közt s egy fehér épület elé értem a tér közepén, melyről fehér zászló lengett. Tetőtlen ház volt, 15 láb négyszögben, ölhoz hasonló, csak magasabb falakkal.

A falba vájt nyíláson keresztül egy belső épületet vettem észre s onnét vad, rossz tekintetű embert láttam kijönni, rongyos és piszkos ruhában. «Lásd, nézd, Sidi, monda tolmácsom, ez egy marabutnak a hajléka. Látod ezt a zászlót? Ezen fogod megismerni a szentek házaít. Itt nyugosznak Sidi Gali ereklyéi s ime a szent, a ki azokat őrzi. Igen szent, Sidi! A hívők adót fizetnek neki. Ez szent hajlék, hová keresztyén nem teheti be lábát, csak a muzulmánok jönnek ide üdvöket megszerezni. Számukra az élet ez, a hitetlenekre a halál». Beszélni hagytam a nélkül, hogy feleltem volna; midőn lefelé menve a dombon, melynek lábánál a piac fekszik, a napfényben 8—10 embert vettem észre különös magatartással, de olyan viseletben, mint a téren egymást keresztező járókelőké.

Nagy napbarnított ördögök voltak, hajlékonyak, izmosak, lenyirt hajjal, csak nagy üstökkel a fej búbján. Vállaikon mesés hosszúságú puskát hordtak s mindegyikük hosszú, rablókéssel volt felszerelve, széles pamutövükbe dugva. Berberek voltak, leszármazottjai azon törzsnek, mely a Barbáriát lakta, a mórók által történt birtokba vétel előtt. Lappangó s legyőzhetetlen ellenségeskedés él a két faj közt hosszú idő óta. Ez emberek hegyeikből jöttek le mulatságuk vagy dolguk miatt a városba s épenséggel nem igyekeztek lenézésüket a kufárkodó városiak iránt elpalástolni. Nagy lépésekkel járták be a teret s hangos nevetéssel törtek utat a tömeg között. Keresztül gázoltak a zöldségen s a földön kiterített gyümölcsökön. A nép elfojtott átkától kísérve értek a szent épülethez, mely

előtt én álltam. Ekkor a bolondos öreg, kit már megfigyeltem, szitkokkal kezdé őket illetni s véres szavakkal ingerelni. Mindenki hallotta. Legtöbben beérték feleletül egy megvető mosollyal s szó nélkül folytatták útjokat, de egyikök, — egy tüzes tekintetű ifjú — hirtelen közeledett feléje s szentelenül felegetett. Az öreg erre megkettőztette szidalmait s borzasztó arcfintorítások kíséretében fogait csikorgatta. A következő perczben, oly gyorsan, hogy nem is követhettem kézmozdulatát, a berber kihúzta kését övéből s markolatig a marabut mellébe döfte. Az öreg, mint egy nehéz tömeg, úgy esett össze jajkiáltás nélkül. Egy pillanat múlva a rendőrség elfogta a gyilkost s a bíróság elé vitte. «Jer Sidi», súgta kísérom és szűk utcákon keresztül a kasbahig kísért. A palota egyik bolthajtása alatt gyékényen két ember ült összekuporodva. Ezek voltak a bírák s a bíróság udvara.

Zavaros hangok, láрма keletkezett s közeledő léptek zaja. A rendőrök jöttek rabjokkal, kíváncsi s ellenséges érzelütű tömegtől kísérve. A kupolával szemben álltam meg, a foglyot közelemben helyezték el s nem mulasztottam el egyetlen szót, hangot sem. «Ez ember, mondá egyik biztos, megölte a Sidi Gali szentjét». — «Mikor?» kérdi a bíró. — «Eperczben.» — «Hogyan?» — «E késsel.» — A még véres fegyvert odanyújtá a bírónak. Megrázta s egyetlenegy kérdést intézett a fogolyhoz: «Miért?» Ekkor a berber térdre hullt, feje kezemet érintette, — s elkezdte magát az enyhítő körülmények előhozatalával védeni. — Igaz, uram, hogy megöltem, de kutyának, hitetlennek csúfolt s rám köpött. — A bíró visszaadta a kést s kezével intett: «Vezessétek el!» mondá. Ennyiből állt az egész. — «Jer Sidi!» mondá kísérom s zűg-utcákon keresztül elvezetett egy kamra-féle helyiségbe, a hol derék-aljon egy ember hánykolódott: — a börtönőr volt. Vastag falba vágva alacsony rácsos és lakattal ellátott ajtót vettem észre. Egy percczel később jött a fogoly. Az őर nehéz kulcsot dugott a lakatba s az ajtó nyikorogva fordult meg sarkain s egy pár téveteg szempár világlott felénk, kísérteties arczokból. Lánczcsörgést hallottam, fojtó bűz szorította össze torkomat, a rab lehajtotta fejét s belökték e lyukba, melynek ajtaja bezárult mögötte. Ez volt minden. A dráma rövidebb idő alatt játszódott le, mint a mennyi annak elmondásához szükséges. Itt végződik a tárgyalás? — kérdezém. —

Kétségtelenül, — felelé tolmácsom. — Mennyi ideig marad ott bezárva e szerencsétlen? — Haláláig. — De, vetém közbe, azt hittem, hogy a kádinak jogában áll a gonosztevőnek meg is kegyelmezni? — Ez igaz, Szidi, de egy szent gyilkosának, — nem. — Pár percczel előbb az életerős berbert a napfényben úszó dombról láttam leszállani, kétségtelenül merész öntudatában fiatal erejének. Most, egy borzasztó börtön homályában eltemetve, reménytelenül, hogy valaha viszontlátandja a napvilágot, a halálnál százszor kínosabb életre ítélve. És miért? Mert őt? Nem, nem azért! Az élet ez országokban kevesebbet számít, mint a középkorban, hanem azért, mert megsértette a próféta vallásának egyik babonáját.

Emlékezetemben még élt az amerikai képe és reszkettem e sommás igazságszolgáltatás láttára. Másnap reggel, midőn hordárim s tevéseim fölkészültek, vezetőm levelet adott át, mely Franciaországból érkezett a hajóval. Egy rövid üzenet nőtől, minden, hallgatását illető magyarázó szó nélkül. Azt mondá, hogy minden úgy megy, mint rendesen, egy szó, egy célzás nélkül fiamra vonatkozólag. E hallgatás aggasztott. Az üzenet szárazsága s rövidsége halvány sejtelmekkel töltött el s azon a ponton voltam, hogy utazásom elhalasszam. Bár tettem volna! oh! bár, bárcsak tettem volna!

II.

Milyen hang sugta fülembe: Megállj! ne kezd el útatad! Egész multad születésedtől kezdve, egész jövőd halálodig függ attól, mit majd ma téssz! Indulj! s egész elmúlt életed hiábavaló volt! hirneved csak üres szó, sikered lelkifurdalás. Maradj! s hosszú sorát látod majd a boldog, csendes, megelégedett napoknak. Mely hang volt ez, oh atyám?! Elnyomtam s hat nap múlva Fezbe érkeztem. Utam alatt két benyomás vésődött be élesen elmémbe. Először is meggyőződtem arról, hogy egy muzulmán, ki hite becsületét látja veszélyben, mi sem akadályoz meg. Másodszor pedig rideg lettem és megváltoztam. Láttam El-Kassarban, mint ütlegeltek egy öreg zsidót a nyílt utcán, mert elmulasztotta cipőit az imaházbalépte előtt levenni. E zsidó a város főuzsorása volt, karmaiban tartotta a fél várost: hatalma semmit sem nyomott a latban egy vallási sérelemmel szemben. Láttam aztán a Tangerből vissza-

térő sheriff fogadtatását. Részezes, megrögzött játékos, cynikus ember volt; Mahomet minden törvényével nyíltan szembeszállt. És mégis, mert a nép szemében a próféta leszármazottját s a hit atyját személyesítette, mind a földre vetették magokat, ruháját, térdeit, lábait, sarkantyúit, sőt a lónak, melyen ült, patkóit is megcsókolták.

A mi pedig engem illet, éreztem, igen tagadhatatlanul éreztem ez ország erkölcsrontó munkálkodásának hatását.

Ennek bizonyítására szolgál azon tény is, hogy egy megörbített, markolatán ezüsttel ékesített kést, melyet egy tangeri házalótól vettem, kipakoláskor mindjárt övembe dugtam.

Fezbe érkezésem másodnapján czéltalanul bolyongtam a városban s a véletlen a régi nagy imaház romjai előtti rab-szolga-piaczra vezetett. Embervásárra készültek. Soha nem volt alkalmam ilyen szégyenletes jelenetet végig nézni s a látvány borzalmasságánál fogva is megigézett. Csupa szem és fül voltam. Az eladásra szánt rabszolga néger nő volt, fajának szépség-typusa szerint: szép leány. Lába, feje ruhátlan, oly könnyedén öltözve, a mennyire azt a viszonylagos szemérem megengedi.

Tehát testvéreim, nézzétek, lássátok! kiabált a kereskedő; s megcsipte a fiatal leány meztelen karját, s állától kezdve, nyakán s mellén végigcsúsztatva, vastag, gyűrűkkel megrakott újjait. Tüdő s tagok egészségesek, friss, minden tekintetben egy király szerelmére méltó ajkak. Mennyit a szép lányért? — Száz dollár! — kiáltá egy hang a nép közül. E hang nem volt ismeretlen s néztem, hogy honnét jó. Burnusba burkolt nagy ficzkó volt az ajánlkozó. — Száz dollár! száz dollárt kínálnak! — kiabált az eladó. Csak száz dollárt! Testvéreim, ez pedig egy arany-üzlet minden hívőre nézve. — Százöt! — kiáltá egy másik hang. — Száztíz! — Száztizenöt! — E leány drágakő a lányok közt! Száztizenöt dollárért odaadni! A prófétára! ha nem mentek följebb, magamnak tartom meg. Valóban nézd meg Szidi, nem egy szultán gyönyörűségére van-e teremtvé! A próféta, — Allahé legyen lelke! — nem szalasztotta volna el ezt az alkalmat! Mint jó illatot szerette a szép asszonyokat! Egyszer, kétszer, háromszor! Biztosítom, 17 éves, ép, erős, húsos, édes és — érintetlen! — Százhusz, mondá az első vevő s tekintetem megint reá esett. Az amerikai volt arab ruházatban. Nem

éreztem magamban erőt, hogy tovább nézzem ez iszonyatos látványt s midőn odébb álltam vezetőmmel, régi utitársam követett. A sötét boltozatok alá érve, melyek az új várost a régitől elválasztják, közeledett hozzám s én elbocsátottam tolmácsomat.

«Lássa, — mondá nekem — kötelékeket szerzek magamnak e szörnyű országban! — Valóban! — mondám hidegen. — Hitemre! olyan vagyok, mint a rómaiak Rómában! Különben, hiszen ezért jöttem! — Vigyázzon, mondám, vigyázzon! — Csakugyan szégyelnem kellene ön előtt megjelenni! — Ez volt az én véleményem is, de udvariasságból megkérdeztem, hogy miért? Mert vétettem összes elveim ellen. — Miben? — Megkiméltem egy haszontalan ember életét a magam kárára.

Négy emberből álló kísérettel hagytam el Tangert, folytatá. De miután tervembe ütközött, őket Fezig hozni, egy napi útra innét elbocsátottam őket, az egész utazás árát s még valamivel többet fizetve nekik. Nagylelkűségem együgyűség volt. Ez emberek nem képesek egy érdek nélküli jó tett megértésére s láttam a zshiványokat titokban tanácskozni, hogy cselekvési módom rúgóját kitalálják. Hárman közülök lemondtak róla s okosan elhatározták, hogy visszafordulnak. A negyedik kitartott. — Larbynek hitták; kitanúlt két színű ember, a ki mindenáron ki akart játszani. Hagytam. Hazugságai, melyeket az ő Miatyánkjának mormolásával egyidejűleg mondott, el mulattattak. — Allah, bocsásson meg! Allah, bocsásson meg! — A mely penitenciát bizony megérdemelte. — Békesség neked Sidi! — mondá, midőn tőlem elvált. — Isten veled! — felelém.

Allah egyesítsen minket a paradicsomban! — De az ördög azt akarta, hogy előbb találkozzunk. Mily találkozás!

Ismeri a Hamadcha imaházat? Egy kis görbe utczában van s egy őrzőngő prédikációinak s vad, kimondhatatlan őrzőngéssel kivitt tánczoknak van szánva. Azt gondoltam, hogy érdekes lesz egy arab szónoklatot hallgatnom s egy szép napon odamentem. Bemenet összeütköztem egy emberrel, a ki kifelé igyekezett. Megismertem Larbyt! — Beeba! suttogá, tragikus összerezzenéssel. E név alatt ismert utazásomkor.

— Fogd a szádat! — felelém halkan. Tegnap Beeba voltam, ma — Sidi Mohammednek hívnak. Bementem, leborítottam az imádságoknál használt szönyeget, elénekeltam az

első éneket, kiadós prédikációt hallgattam s kifelé indultam az imaházból.

A mint gondoltam, egy sötét, a városba vezető utczában Larby várt reám. — Beeba — mondá ördögi vigyorgással, — te itt két szerepet játszol. — Meglehet! — felelém. De te hallgass, vagy . . . A rabló azt hitte, hogy meg fogom kísérteni hallgatását megvásárolni. Midőn észrevette, hogy tévedett számításában, gyilkos fény villant meg szemében. El fog árulni az első alkalommal, ez kétségtelen. E perczben ép oly biztonsággal tört életem ellen, mintha csak tört emelt volna reám. Ekkor vétettem elveim ellen. — Hogyan? Mikép! — kérdém lihegve, bár előre tudtam a feleletet. — Egyedül voltunk, mint már mondtam, egyedül egy elhagyatott utczában. De visszaemlékeztem egy történetre, melyet gyermekeiről mondott el, egy kis Hooliáról, a lányáról, kiről sokat beszélt; egy édes csöppség, nagy szemekkel, a ki mindig vár rá, ha távol van.

Bizonyos félelemmel hallgattam. Azt akarja-e mondani, kérdém, hogy meg kellett volna . . . Azt akarom mondani, hogy meg kellett volna ölnöm a nyomorúttat abban a perczben, — mondá teljes nyugalommal az amerikai.

Isten mentsen! — kiáltám s hajszálaim az ijedségtől az égnek álltak. — Miért ne? Ez megengedett, önvédelmi cselekedet lett volna. Meg akart ölni. Egy nap meg is fog ölni, ha alkalmat szolgáltatok neki rá. Mondja, mi a különbség egy rögtöni, vagy egy 15 — 20 nap múlva történő gyilkosság közt? Az egyiknek mentségéül szolgál a láz és heveség, a másik: az előre látott s ravaszul kivitt bűn. Az élet maga az, a melynek nagy becsét tulajdonít? Akkor hát miért akarja, hogy ez ember élete drágább legyen előttem, mint a magamé?

Reszkettem s nem voltam képes felelni. Önre egy szörny benyomását teszem, mondá társam, de gondolja meg, hogy Angolországból való elindulásunk óta légkörünk változott.

— Ön pedig, — mondtam, gondolja meg ezt: Ez ember csak úgy árthat önnek, ha ismét vét babonái ellen! Hagyja el rögtön ez országot! Biztos lehet, hogy ő követi nyomát.

Lehetetlen, — mondá az amerikai, mert én vigyázok ő reá. A mig nem szabadulok tőle, nem kezdhetek semmit s életem nem ér egy garast sem. — Összerezcentem, — ő távozott.

Értelmemmel igazat kellett adnom neki, de egész szívem föllázadt s erősebben szólt, mint az eszem: «Te nem volnál képes így cselekedni. Egy emberéletet áldozni föl, akár ezer más emberélet mentéséről volna is szó!» Oh atyám! mily kevéssé ismerjük önmagunkat! Mily kevéssé! Mily kevéssé! Ha arra gondolok, hogy ő meghátrált, ő, a ki az életet kevésre becsülte, míg én, ki oly értékesnek tartottam, oly isteni eredetűnek.

Oh atyám, atyám! ne forduljon el tőlem!

A következő napokban többször találkoztam vele. Ritkán szólítottuk meg egymást az utcákban, de midőn utaink keresztezték egymást, ő mindig egyedül, — én vezetőm kíséretében — borzalommal vettem észre a változást, melyet a halál árnyéka, mely kikerülhetetlenül nyugszik fején, egy ember arczában s egész járásában véghez vihet. E rövid időköz alatt, arcza beesett, tekintete megkeményült s egész lényében valami idegenszerűen idegeset, sötétet s mogorvát vettem észre.

Végre tíz nappal a rabszolgavásáron való találkozásunk után, megállított s örvendező hangon mondá: — Végre hazatért övéihez, s szavamra mondom, örülök neki.

— Hála Istennek! — mondám öntudatlanul. — Bah! — mondá mosolyogva, nem régi dolog-e, hogy a sebésznek, ha műtetre megy, kalapjával együtt az előszobában kell hagynia érzékenységét is? — Óvatosabb lesz a jövőben, remélem, nehogy magára vonja e vallási őrzöngők haragját! — Mosolygott s kérdé tőlem, ismerem-e a Karruein imaházat? Ez Marokkó legnagyobb moséja, mondá. A mórok azt állítják, hogy 800 oszlopon nyugszik. Én nem hiszem s magam akarom megnézni. Hasztalannak találtam ellenkezni s ő ijedtségemen és halványságomon nevetve távozott.

Ez emberben, gondolám, egy tragédia hős anyaga van s életét mégis komédiában játszsza el.

A mi engem illet, életemre ez idő alatt fátyol ereszkedett, melyet képtelen voltam lerázni. Tangerből való távoztamkor vett levelem egész idő alatt kísértett. Gyötörte agyamat annak nem kielégítő volta, késése s főkép azon szándékos elhallgatása mindannak, a mi szivemen feküdt. Minden elképzelhető kellemetlen föltevésük merültek föl gondolataimban, magyarázatra várva. Haragudtam magamra e gyengeség miatt, de ez örült gondolatok kísérelt megvetése félelmem fölött még sem volt képes diadalmaskodni.

Fiam beteg! tudtam, éreztem. Ép oly biztonsággal megesküdtem volna rá, mintha csak hallottam volna mellének kinos hörgését. — És én — mégis eltávoztam . . . Elmentem, hogy bebizonyítsam önmagamnak félelmem hasztalanságát.

Fezbe érkeztemkor rögtön a postára mentem, azon reményben, hogy a hírek már megelőztek. Nem gondoltam rá, hogy egyenesen a kikötőből jövet, hol a levelet partra szállítják, össze kellett volna ütköznöm a futárral.

Bizonyos szégyenérzet fogott el, a mely azonban nem akadályozott abban, hogy minden nap visszatérjek a postára.

Bármely irányba indultam is el vezetőmmel végzettszerűen ugyanazon a ponton jöttem ki mindig. S bármiről szólt is szüntelen fecsegése, mindig ismét visszatértünk az Angliából jövő gyorspostákra. A különös alkalmakat leszámítva, kétszer hetenként érkezett. Fez terjedelmes város, a legnagyobb és legszebb valamennyi általam ismert keleti város között. Méltó a maga pompájában s érdekességében, hogy bármely ország s idő fővárosaival hasonlítottassék össze. De növekvő aggodalmam elhomályosította mind eme látványosságot.

Az ó világ levegője, a kelet szokásai, az érzelmek, midőn az ember a legrégibb időig látszik visszahelyeztetni, a meglepő bibliai eseményeket életbe hívó körülmények, melyek folyton szemem alatt voltak, mindez semmi örömet sem okozott. Minden pedig, a mi az izlamra emlékeztetett, minden perczen minden utczakanyarulatnál az imák s dicsénekek folytonos cséplése e veséig romlott országban undorító hatással voltak reám. Mindennapos kinnal járt reám nézve a muezzin óra-kiáltása napkeltekor. Három utcza távolságban laktam a minaretektől, de e rezgés a sötétségen át is behatolt szobámba s megsokszorozódva agyamba, fülembé csengett. E stentori hang első kiáltására fölnyitottam szemeimet s ha a csöndben megkönnyebbült sóhajjal mondtam magamban: «Vége van! elhangzott álmomban!» kinos nyöszörgés szakított a félbe háláadó imámat.

Egyetlen dolog okozott nekem szomorúsággal vegyes örömet Fezben. Ritkán mentem ki a nélkül, hogy fülemet meg ne ütötte volna egy iskola zajongása és nevetése.

E mór osztályok érdekeltek. A berendezés kezdetleges volt. Többnyire egy fűdött pinczehelyiség szolgált iskolául, két lépésre az utcza fölszine alatt. A mester «taleb», egy félig

vak öreg, a középben kuporodott le s tanítványai köréje csoportosulva, mind együtt mondtak el egy-egy részt a Koránból, az egyedüli neveléstani könyvükből. Ez iskolák egyike épen ablakom alatt volt.

Hét óra reggeltől kezdve fölhangzott hozzám a zümmögés s valahányszor elmentem, megálltam egy perczre, hogy a nyitott ajtón át benézzek. Egy kis néger állt ott vékájával, hogy a járó-kelők alamizsnáját elvegye, egy élénk szemű hat-hét év körüli fiúcska, a ki az egyedüli angol szóval, melyet tudott, fölkerlte a járó-kelőket, hogy közeledjenek s vékáját nyújtá, miközben mosolygott s összes vakítóan fehér fogait láttatá. Mily érdekléssel bírt rám nézve kis alakja! Mennyire örültem s édes elérzékenyülés fogott el láttára! Mely hangra emlékeztetett az ő hangja s nevetése, kell-e ezt fejtegetnem? Távol voltam legkedvesebbetemtől, idegen országban, nyomasztó tehetetlenségemben.

Ez anyai gyöngédségnél emésztőbb szeretet ásta alá egészségemet. És ha az utca látása minden újabb perczben kínos benyomásokat okozott vagy örömet, mely azonban fájdalommal volt határos, mit mondjak a gondolatok, látomások, magányos elmém ábrándozásairól? Nem tudtam szememet lehunyni a nélkül, hogy fiamat ne láttam volna. Kedves kis képe kísértett. Soh'sem úgy jelent meg, mint őt látni szoktam, nevetve, játszva, futkározva a szőnyegen. Néha szobám ajtaját nyitá fel s habozva közeledett; félve, idegesen, nyugtalanul, úgy, a hogy: «jó éjszakát» jött kivánni s kis orezáit csókra nyújtá nékem, ha előzőleg kiszidtam. Fölvetém szemeim és lámpám fénye alatt, ott láttam gyöngéd fehér s rózsaszín arczoeskáját, melyen még néhány könnyű száradt. Vagy pedig magam léptem hálószobájába, mikor már elaludt, hogy a szigorú szülőknek tiltott, szerető tekinteteivel könynyitsek végtelen gyöngédségtől túláradozó lelkemen. Mély álomban találtam, a könyv nyitva egy lapon, melyet olvasott. S ekkor, mint egy tolvaj, vettem kis nadrágját, kifordítottam a zsebeket, hogy lássam, vajjon mi lehet bennök s egy egész gyűjteményét a silány kis kincseknek fedeztem föl: egy törött nyelvű kést, egy szeget, egy lyukas krajczárt, egy zsineget, egy darab kenyér-héjat, egy dugót s egy rák ollóját.

S mialatt átengedtem magam e gyöngeségnek, mindjobban megérlelődött bennem a meggyőződés, hogy gyermekem

beteg. E gondolat oly makacscsá vált, hogy a szemrehányások ellenére, melyeket azért tevék magamnak, hogy uralmának engedtem, mégis elhatároztam végre, hogy írok Wenmannak. Nem szóltam neki előérzetemről, melyre semmi alapos okom nem volt, hacsak nem a híradás hiánya s olyanok, melyekért magam is szégyenkeztem.

Hanem újra elmondtam neki gyermekem egészségének a történetét, leírtam neki a betegség minden időszakát a múltban, a valószínű előhaladást a jövőben. Aggályos lelkiismeretességgel írtam le a kezelés módját s a körülményeket, melyek halálos veszedelemig rosszabbíthatják a betegséget, ha ugyan nem veszik elejét azon műtét által, melyet magam fedeztem föl s gyakoroltam annyi évi fáradság s munka árán. E levél egy egész napig foglalkoztatott.

Mikor befejeztem, úgy érzém, mintha egyszerre megszabadultam volna a vállamra nehezedő tehertől. Kimentem, hogy levelem a postára vigyem. Közelgett az esti ima ideje s az utcákon láttam a lakosokat végig vonulni az imához szőnyegekkel az imaház felé. A Karruein mecset előtt elhaladva, észrevettem hogy a hívők százával csoportosultak ott. «Kétségtelenül valami vallási ünnepély!» Szívem könnyű volt, szemeim csillogtak s lépteim ruganyosak voltak. Érkezésem óta először lepett meg Feznek szépsége.

A környék varázsa erőt vett rajtam, 2000 évvel visszahelyeztetve érzém magamat s a túlvilág benyomása vésődött lelkembe. Az angol postahivatalt zárva találtam. A rácson figyelmeztetés jelzé, hogy a bezárás egy gyorsposta jötte miatt történt, ki csakhamar újra távozik. Egy kis csapat várt a levelek kiosztására. A gyorsposta lovai az ajtó előtt lihegve vártak. Becsúsztottam levelem a szekrény nyílásán s vártam a többiekkel, hogy vajon kapok-e végre hírt ? !

Két levelet nyújtottak át nekem. Az egyik feleségemtől volt, megismertem a borítékot még mielőtt a kézírást láttam volna ; a másik magától Wenmantól. Ezzel kezdtem. Jó vagy rossz hírek, tudtam, kíméletesen közölnetnek majd velem. Alig bontottam föl a levelet máris megértettem tartalmát. Kis Noëlem beteg volt ; még mindig az, de aggodalomra nincsen okom. A hallgatás, melyért panaszkodtam, azon félelemből eredt, hogy engem nyugtalanítanak. Wenman akaraterőmben s okosságomban bízva, már előbb írt volna, ha feleségem le

nem beszél, mivel bebizonyította azt, hogy kettőjük közül ő ismert engem jobban. Nincs ok az ijedelemre, minden oly jól megy, a mint csak kívánni lehet, stb.

Egy szó sem a baj természetéről és fokáról. Ily lakonikus levél még a legközömbösebbnek is szeget ütött volna a fejébe.

Nekem ilyen levelet írni! nekem! Lehetett-e ily tapintatlan hibát elkövetni! Rögtön átláttam az igazságot!

Szegény kicsikémet rendes baja újból megtámadta! Feleségem biztosan majd a részleteket is elmondja. Valóban, öntudatlanul megerősítette félelmeimet. Granville Wenman, mondá, megadta nekem a szükséges magyarázatokat. Nem kell magam fölöslegesen gyötörni s izgatni. Mindent, a mi csak lehetséges, megteszik kedvencünkért.

Én sem tehetnék többet. A betegség rendes lefolyású és nekem türelemmel kell lennem. Mindez az orvosok rendes beszédje volt s éreztem, hogy Wenman mondta tollba.

Ezt egy pár, rám nézve értékesebb sor követte, mint mind a többi, egy pár sor, mely kedvesem anyai és gyötört szivéből tört elő. Kis Noélunk ezt s amazt érzi; panaszkodik erről meg amarról s rosszulléte így meg úgy kezdődött. Oly világos volt, mint a nap. A válság, melyet előre láttam, távozásom után csakugyan bekövetkezett. Öt év óta leselkedtem reá. Öt hosszú év óta vártam s virrasztottam, hogy ártalmatlanná tegyem. Éjjel-nappal dolgoztam, hogy kész legyek vele megküzdeni azon órában, melyben meglepi kis szerettemet.

Saját egészségem romba dől ezen emberfölötti munka alatt s milyen eredménynyel? A diesőség, vagyon, az emberiség vagy tudomány iránti szeretetért? Nem, ezerszer nem! Egyedül csak, hogy fiamat megmentsem! S most, hogy az ellenségé, hol vagyok én, ki az egész világon egyedül volnék képes a félelmetes válságtól megmenteni? Tizenháromszáz mérföldre voltam tőle. Oh kegyetlen iróniája a sorsnak! Egész lelkem fölháborodott. Gépiesen indultam vissza a sötét városba, mely kihalt s elátkozottnak tűnt föl előttem. Nem tudom meddig bolyongtam ez állapotban. A bizonytalan légkörbe, melyben a külső dolgok mind eltűntek szemeim előtt, az utcán észlelhető szokatlan mozgás vont ki. Úgy éreztem, mintha nehéz narkotikus álomból ébredtem volna föl. Rohanó emberek haladtak el melletttem a Karruein mecset irányában, honnét heves láрма hallatszott. Nőttön-nőtt s óriási zajjá

fajult. Nem igen érintett engem. Mily érdekkal birt rám nézve még a legizgatóbb külső esemény is?

Visszhangként csengtek fülembe a szegény asszony utolsó szavai: «Mennyire hiányzol nekem s hogy szeretném jelenlétedet érezni!» — «Távozni akarok! mondtam magamban, távozni akarok!» Gondolataim zürzavarában mondat-töredékeket hallottam csak, a mellettem szaladóknak egymáshoz kiáltott szavait: «Nazarénus! Keresztyén! — Átkozott zsidó!» Végre hallottam, a mint egy spanyol a háztetőn tartózkodó honfitársának odakiáltá: «El angolt fogtak el a mecsetben!» E szavakra megfeszítettem erőmet, hogy lerázzam tompultságomat s összeszedjem szétszórt eszméimet. Észrevettem, hogy a tömeg közeledik. A zaj nőtt, erősödött, minden percczel teltebb, hangzóbb lett. Egy pillanattal később úgy szakadt rám, mint az áradat. A mecsethez vezető szűk utcácskából nagy tömeg jött ki, mint a vízesés: mórok, arabok, berberék, kiabálva, üvöltve az emberi hang egész lépcsőzetén fölülről lefelé.

Eleinte csak erről adhattam számot magamnak. Azután megértettem, hogy e dühös csapat egy embert üldözött, úgy, a mint a kopók a nyulat üldözik. Egy ember menekült e dühöngők elől: az én irányomba jött s én észrevettem a növekvő sötétségben. Arab öltözte foszlányokban lógott le testéről. Fején semmi sem volt, mellén seb tátongott. Egyszerre fölismertem: az amerikai utitársam volt. Ő is megismert engemet s visszafordult, hogy szembeszálljon üldözőivel. Azt, a mi ezután következett, nincs erőm elmondani. Bátor volt... Drágán adta oda életét, de végre elesett. Egyedül volt a lázongók ellen. Mit tehetett volna e vérszomjas emberekkel szemben?! — Gyáva voltam. Elmenekültem, elhagytam. — Siettem szabadulni e borzalmas látványtól. Mihelyt hazaértem hívtam vezetőmet s el voltam tökélve egy óra lefolyása alatt elhagyni Fezt.

Ő fölhasználta távollétemet, hogy meneküljön; keresésére indultam tehát. Végre megtaláltam egy kávéházban kuporogva, egy gyanús képű mór mellett, a ki minden valószínűség szerint egy érdekfeszítő újdonságot mesélhetett, míg hallgatói figyelmesen csüngtek ajkain.

Emberemet szólítottam s közlém vele tervemet. — Ijedt arcczal csapta össze kezeit. — Távozni Fezből ma éjjel?

Lehetetlen, teljesen lehetetlen Sidi! Nem hallotta Sidi a rendeletet? — Milyen rendeletet? kérdém ijedten. Már elfogott a nyugtalanság. Fogolylá leszek-e Marokkóban, míg gyermekem Angliában haldoklik? — A kapukat bezárták s egy kereszténynek sem szabad a várost holnap előtt elhagynia. Ez a kalifa rendelete, a mecset megszenteltetésének következtében.

Rögtön megértettem ezen elővigyázati rendszabályt s vezetőm feleletei megerősítettek föltevésemben. Egy ember, vallási őrzöngésből vagy boszúvágyból egy fanatikus csapatot vezetett az amerikai ellen, kik körülrzárták, üldözték s megölték a nélkül, hogy a legkisebb alkalma lett volna a menekülésre. De az okosabbak s józanabbak már előre látták e gyilkosság elmaradhatatlan következményeit: első sorban a hátrányt, mely az országra háramlik, ha a keresztények biztonságukat féltik; másodsor az óriási összeget, melyet az amerikai konzul kárpótlásul követelni fog. Hogy e kettős veszedelem alól kibújjanak, minden áron el kell nyomnia az igazságot.

A körülmények rendkívül kedvezőknek bizonyultak.

A környékbeli falvakban ismert volt az idegen útja, ez igaz. De Fez kapuinál ő maga igyekezett azonosságát eltagadni, miután kíséret nélkül hatolt be a városba és áöltözötben. Jött, mint idegen, nem volt jelezve; csak egy ember ismerte titkát — s ez kísérője Larby volt.

A hullát éjjel temetik el a nélkül, hogy keresztényen látna volna. Úgy fogják a dolgot odaállítani, mintha a szerencsétlen egy fezi lakos lenne, a kit duhajkodás közben ölték meg.

Hangosan fogják kihirdettetni, hogy nem igaz, a mit a lakosság terjesztett, mintha a meggyilkolt keresztény lenne, a kit a szent hely megszenteltetésének közben csíptek volna meg. E terv kiviteléig egy európainak sem szabad a várost elhagynia; a dolgok jelenlegi állásánál fogva első gondja lenne a konzulátusnál bejelenteni a veszélyes hírt. Kezdtém az ország szokásait megérteni. 50 font sterling árán pár órával később elhagytam Fezt. Mind a tisztviselőket meg kellett vesztegetnem a bírótól kezdve le egészen a kapuőrig. Ellenére a borzalmas esetnek, melynek tanúja voltam, a szívszorító aggodalomnak, az emésztő félelmes láznak, kedvem lett volna a legmagasabb tisztviselő szemébe nevetni.

Kapzsi kívánsága a pénz után, s félelme közt, hogy az áldozat azonosságáról tudomást nyerhetnék, a gyanu hirtelen

távozásomra, s a félelem közt, azon gondolatra, hogy fölfedezhetném a körülményeket, melyekben a bűntény elkövette-tett, úgy tűnt föl előttem, mint egy igazán nevetséges, hit-vány bábú.

De mily joggal vetem ezen ember szemére kétszínűségét? Nem igyekeztem-e én is teljes erőmből, hogy őt kijátszam? Jól tudom, hogy távozásom lehetetlenné válik azon percztől fogva, melyben elárulom, hogy az igazságról csak sejtelmem is van, s a legtökéletesebb tudatlanságot színleltem.

Furcsa beszélgetés folyt le köztünk. — Kimenet keresztettem egy csapat mórt, kik nehezen megrakott öszvért vezettek. Két óriási, köomladékkal telt kosár himbálódzott oldalain. Szemeim élesek lévén, a sötétség daczára észrevettem, hogy az omladékok arra voltak szánva, hogy egy másik terhet, kétségtelenül egy emberi hullát rejtсенek el. Fáradtság nélkül találtam ki, hogy kit szállítanak ilyen kísérettel, de meggyorsítottam lépteimet, hogy kikerüljem e látványt. Az emberek egy kertbe léptek. Összerezentem a gyászos munkára gondolván, melyet ott végezni fognak. Saját biztonságom érdeke gyáva óvatossággal töltött el s meg sem kíséreltem többet megtudni. Egy órával éjfél előtt, remek holdvilágnál távoztam hordárim kíséretében a városból, midőn a kapu árnyékában egyszerre egy alak tűnt elé. Gonosz tekintetet lövelt felém és sebző hangon monda, ellenszenves beszédmodorában: «Látod, Allah hogy büntette barátodat!» — Akaratom ellenére összerezentem. Megismertem az embert, a kit a kis kávéházban láttam, kétségtelenül a végzetes Larby, a ki elárulta gazdáját. Vesztemre, tudta, hogy én mindent láttam: s e perczben, midőn lovamról lenézve behatoltam tekintetemmel a nyomorúlt lelkébe, éreztem, hogy borzasztó átalakuláson megyek keresztül. Emlékeztem az amerikai által egy meggondolatlan könnyörület perczében elmulasztott alkalomra, melyben saját életét menthette volna meg annak az élete árán, ki őt fenyegette. S mélyemből, legbensőmből tört elő a fohász: «Mindenható Isten, ments meg a kísértéstől!» Atyám, atyám! gondolja meg, hogy száz meg száz mérföld választ el otthonomtól és hogy haldokló gyermekemhez sietek!

TÁTRAI KÉP.

. Tátra Széplak 1902 július 31.

Fellegek közül a havas fejű bérczek,
Isteni fenségben, hallgatagon néznek ;
A magyar határon őrt állanak végig,
De most, béke napján, nem a hazát védik.

Mély csendben figyelik azt a tarka népet,
Mely most lábaiknál seregelve lépked,
Mely itt a nyár hevét tavaszra cseréli
S pillanatra magát boldognak is véli.

Egyik az egészség rózsaszínét várja
Megújult reménynyel halovány arczára,
Hogy a mit otthona megtagadott tőle,
Megadja a Tátra fenyves levegője.

Másik a gyönyörnek repdes könnyű szárnyán,
Csillog-villog mint egy pille, vagy szivárvány ;
Majd otthon üdvözli a pusztá valóság :
Ezer meg ezer gond s tengernyi adósság.

Van a kit ide is a szerelem hajta,
Mely búját s gyönyörét régóta sohajtja ;
Vagy csak most szövődik, tündérképet festvén
Fenyvesek árnyában, holdvilágos estvén.

S futó ismeretség édes álmodást hoz ;
Két idegen szívet közelít egymáshoz,
Nem mély szenvedélylyel és nem is örökre,
Csak hamar eltűnő ártatlan örömré.

Mint röpke felhőnek, a mint száll az égen,
Árnyéka vonúl át egy virágos réten,
Nincs mi őket össze állandóan kötné
S felleg és rét egymást sohse' látják többé.

LÉVAY JÓZSEF.

MICHEL ANGELO SONETTJEIBŐL.

TOMMASO CAVALIERIHEZ.

Ha szűz szerelem, ha egy égi érzet,
Ha jószerencse kettőt egybeköt,
Ha ép így együtt türnek baj között,
S egy akaratban, egy szellemben élnek ;

És ha két testben egy az örök lélek,
Egyenlő szárnynyal szállva ég felé,
S két kebel pajzsát egyben átveré
Aransugara Szerelem ivének ;

S egymást szeretik, s egyik sem magát,
S oly egy bennök az izlés és a vágy,
Hogy éltök célja egy és ugyanaz :

Ha ily hithez, ily szerelemhez mérve
Ezer s ezer más századrészt sem érne :
— És egy kis harag megbonthatja azt?

VITTORIA COLONNÁHOZ.

A legjobb művész sem gondol ki olyat,
Mi a márványban benn ne rejlénék,
S csupán lehántja takaró mezét
A kéz, mely a szellem szavára hallgat.

Így rejlik benned nemes, égi nő
 A rossz s a jó, mit félek vagy remélek;
 A jóra vágytam, s hogy tovább ne éljek,
 A mit elértem, az ellenkező.

Búmnak szerzője nem a te szépséged,
 Nem keménységed, sem a szerelem,
 Nem balszerencsém, sem balvégzetem :

Szivedben együtt a halál s az élet,
 És benn csak kontár lelkem nem talált
 Hiában égett! — mást, mint a halált.

GIORGIO VASARIHOZ.

(1554.)

Éltem futása immár véget ért,
 S törékeny bárkám tenger viharából
 Ime a közös kikötőbe száll, hol
 Felelünk a rossz s a jó tettekért.

Most látom, mily hiú a képzelem,
 Mely urrá tévé életem felett
 És bálványommá a művészetet,
 S mily üres mindünk vágya : a szerelem.

Szerelmi álmok, egykor édesek,
 Hol vagytok most, hogy két halálhoz érek?
 Az egyik biztos s int a második.

Meg nem nyugtat már véső vagy ecset,
 S egy Szerelemhez fordul csak a lélek :
 Mely a keresztről tárja karjait!

Olaszból fordította

MELLER SIMON.

ERASMUS LEÁNYA.

Wildenbruch Ernőnek, a modern német irodalom egyik kiválóbb és ünnepeltebb költőjének *Die Tochter des Erasmus* című drámája teszi e kis tanulmány tárgyát.*) Először került bemutatóra a Berliner Theaterben, 1900 márczius havában s azóta diadallal járja be a német birodalom színpadait. Csak Bécsben és az osztrák tartományokban tiltották be előadását, nyilván — «magasabb államraisonból...» Vajon minálunk, a hol pedig mindenféle selejtes és póré külföldi újdonság nyomban a legmelegebb otthonára lel, e színmű valamikor színre kerül-e, erősen kétlem. S ha a tisztelt olvasó előadásomat szíves lesz türelemmel végig követni, azt hiszem, kétségemben maga is osztozni fog.

E folyóirat 291. számú füzetében Sudermann Henriknek *Johannes* című tragediáját ismertettem.***) Hát Sudermann után Wildenbruchtehal megismerkedni már magában véve sem érdektelen: A sokat gáncsolt, de legalább is ugyanannyit magasztalt realista után a bálványozott entusiastával, a kit, ötvenhat éves kora ellenére, még mindig ifjú lánggal lobogó heve és lendületes dictiója miatt, népe második Schillerként tisztel és dicsőít.

Ám Sudermann *Keresztelő Jánosa* és Wildenbruch *Erasmus leánya* között s ezek alapján multkori s mostani ismertetésem között van még más, bensőbb kapcsolat is. Mindkettő ugyanis a hódító keresztyén elv egy-egy főepochájához vezet. S ha Sudermann tragediájában ott láttuk az összeroskadó

*) Ernst v. Wildenbruch: *Die Tochter des Erasmus*. Schauspiel. Berlin. 1900. Verlag von Freund und Jeckel. (Ára 2 márka.)

**) *Budapesti Szemle* 1901 márcziusi füzet 439. sk. 1.: *Keresztelő János* című czikk.

ó-világnak s a világra születő új keresztyén világtársadalomnak fönséges küzdelmét, a mint az a tragédia hőséne, Keresztelő Jánosnak benső meghasonlásában és ezzel előkészített bukásában tárult lelki szemeink elé: most meg Wildenbruch drámája a reformatiónak nagy történelmi fordulópontjához kalauzol bennünket, hogy szemtanúivá tegyen a titáni harcznak, a mely az ó világ eszmekörét képviselő humanismus s a megújhodott keresztyén társadalmi elvet képviselő reformatió, illetőleg élő megszemélyesülések: Erasmus és Luther közt lefolyt s előbbinek szükségszerű bukásával végződött.

Wildenbruch nemcsak nagy enthusiasta, mint majd ennek bizonyítékát szemelvényeink fogják szolgáltatni; de mély és erős gondolkozó is, a ki belát tisztán az egyes korok lelkébe s a történeti események külső láncolata mögött mindenütt meglátja a bennök érvényesülő eszmét, a nékik értéket és jelentőséget adó philosophiai gondolatot. Eleinte inkább Brandenburg történetéből merítette anyagát s tudott igaz és emelkedett lenni, a nélkül, hogy hízelgővé vált volna. Majd főleg a középkori pápaság és császárság között a világuralomért lefolyt nagy küzdelmek ihlették meg költői lelkét. Most szóban forgó drámájából a reformatió nagy szellemi forradalmának hallszik a zúgása, mely a hit és lelkiismeret szabadságának szent jelszava alatt indult az ó-világ hatalmasságai-val megvívandó fönséges küzdelembé.

Drámánk célzatának jellemzéséül meg kell még említenem, hogy azt szerzője akkor írta, a midőn nagy Németország tudományos, szépíró- és művészvilágát a hirhedt «Lex Heintze» tartotta lázas forrongásban. A német szellemi aristocratia legkiválóbb képviselői álltak ekkor sorompóba a célzatában ugyan tisztességes, de végeredményében kétségkívül csak a reactió önkényét szolgáló javaslattal szemben, a mely meg akarta korlátozni a sajtó és a művészet által kifejezett gondolatnak szabadságát; s még emlékezetünkben a nevezetes beszéd, a melyet azon nevezetes törvényjavaslattal szemben a német írók és művészek egyik gyűlésén Sudermann oly nagy hatással eldörgött. Hát ime sorba áll, és pedig az első hadisorba Wildenbruch is s megírja drámáját, a melyben a reactió kisértő szellemével szembeállítja és pedig a biztos győzelem kilátásával, a reformatió szellemét. Innen művének óriási hatása a protestáns műveltségű Németországban. Innen kitiltása

a bécsi és osztrák színpadokról. S innen a kétségünk, vajon e dráma nálunk, főleg a mai felekezeti közeli fölfordultságban, színre kerülhet-e valamikor.

Tisztelt olvasóim már az eddig elmondottakból is észreveszik, hogy itt egy történeti iránydrámával állunk szemben, a melyben a történet való adatai csak arra valók, hogy bizonyos eszmei igazságok drámai kifejezésére szolgáljanak, mely igazságnak minél intenzívebb és plasztikusabb szemléltetése érdekében szerzőnk a való történet adataival sokszor a leg-souverainebb költői szabadsággal bánik el.

Ki tagadhatná, hogy ehhez minden költőnek joga van? Elvégre is az, hogy Hutten Luthernek a német nemességhez intézett híres riadójához már 1518-ban hozzájut, holott az tényleg még csak 1520-ban jelent meg: ha vétség is a krónikás valóság, de nem a történeti igazság ellen, mert Huttent tényleg Luther iratainak s főleg épen ez iratának olvasása nyerte meg a reformatió számára. Hogy Erasmust, a holland férfiút, a ki németül nem is tudott, szerzőnk németté avatja s Hutten által mint Németország legbölcsebb férfiát, szemefényét ünnepelteti: azt ugyan miért is vennők zokon? Hiszen Erasmus, a kozmopolita lelkületű humanista, a kinek valódi hazája az antik classikus világ volt, semmivel sem volt jobb hollandus, mint német. Hogy Erasmusnak és Huttennek lett volna-e találkozása a bárdolatlan Eckkel, legalább is valószínűtlen; ám azért mindenki nagy élvezetet talál abban a jelenetben (II. fölvonás), a mely e három alakot, e három egészen elütő egyéniséget oly élesen finom megvilágításban mutatja be, épen az ellentét költői törvényénél fogva. Hogy Wormsban ott látjuk a jezsuita rend későbbi híres alapítóját, don Ignazio Loyolát és Németalföld későbbi hóhérát, Alba herceget, mint a császár spanyol katonakíséretének tiszteit (III. fölvonás): ugyanesak nem kifogásolhatjuk, mert e vitézek itt inkább csak symbolumok, a reformatió esküdt ellenségeinek, az inquisitori fanatizmusnak képviselői.

Maga a dráma hősnője, Erasmus leánya meg merőben költött alak, úgy szintén ennek édes anyja, az Erasmus által szívtelenül elhagyott Glornig Katarina is. Amde ez is teljesen érthető költőnk álláspontjáról, a ki e két nőalakot nem értők magokért, hanem csupán abból a célból szerepelteti, hogy általok annál élénkebb és igazabb vonásokban dombo-

rodjék ki a kozmopolita és nemzeti humanismus két ellentétes képviselőjének, Erasmusnak és Hutten Ulriknak a jelleme.

Nem Erasmus leányáról, de Erasmusról magáról, nem is Hutten tragikus sorsú szeretőjéről, de Huttenről magáról szól itt az ének; illetőleg az elvekről, a melyeket e férfiak egyenként képviselnek. S a mit költőnk rólok mond, az mind megkapó, mind érkekes és mindenekfölött igaz.

És épen oly igaz és életeleven a milieu is, a melyben e főalakok mozognak. A művelt, de épen oly megfontott és óvatos patricius, Peutinger, a ki büszke vendégére, Erasmusra, rajong a megújhódásért, de csak addig, a míg ez zavarok nélkül történhetik, kenyértörés idején azonban elfordul Luther-től. Az ifjú humanista gárda, ezek az életvidám, ötletes, gúnynyal s lelkesedéssel teli jó czimborák, nagy czéhmestereknek, Erasmusnak alázatos bámulói. A nemzeti érzettől buzgó landsknechtek tarka csoportja, élén a komoly és előkelő Frundsberg ezredessel; s viszont a bigott, az eretnek légkörben magát idegenül, sőt ellenségképen érző spanyol zsoldos had, élén a készülő inquisitorral, Albával s a rajongó Mária-lovaggal, Loyolával... Minden igaz, minden él és mozog. S valamennyi együtt ismét csak arra szolgál, hogy egy fönséges drámai élőképben alapzatául szolgáljon a gondolat és hit, a kutatás és lelkiismeret szabadsága nagy életre hívó mesterének, Luthernek, a kinek alakja költőnk lelke előtt oly nagy, oly fenkölt, hogy őt magát nem is szerepelteti és mégis minden érte van, érte történik, őt magasztalja és dicsőíti.

Hanem ismerkedjünk meg magával drámánk cselekményével.

* * *

Augsburg városában vagyunk; írunk pedig 1518-at.

Peutinger Márk gazdag patricius házában épen a szokásos alamizsnakiosztás foly a város szegényei között, a kiknek a kiosztással foglalatосkodó házi népséggel folytatott szóváltásából megtudjuk, hogy a város nevezetes napokat él. Itt van Miksa császár (a kiről tudjuk, hogy birodalmi gyűlésre jött, a melyen a német császári koronát unokája, Károly spanyol király számára akarta biztosítani) és még más két férfiú is; az egyik egy augustinus barát Wittenbergből, a kit a dominikánusok rendházában «a kardinális» (ez gaëtai de Vio Tamás volt) eretnekség miatt fog kihallgatni; a másik egy

brabanti tudós, a neve Erasmus. Megtudjuk azt is, hogy Erasmus épen a patricius ház vendége, hogy a háziúr vendégére, a kit «a világ dicsőségeként» (gloria mundi) magasztal, szerfölött büszke; hogy maga a császár «gyöngy»-nek nevezte el a nagy tudóst, a kit az angol király is csak a minap hívott meg látogatóba. Egy szóval ország-világ tele van Erasmus dicsőségével, kinek már egy sereg híres könyve jelent meg, a melyekben alaposan csüffá tette a kegyes barátokat, megbántva az Úrnak szenteit.

Majd a kielégített szegénység hálálkodva távozik és csak egy úribb kinézésű asszony marad még ott, nem hogy alamizsnát kérjen, hanem csak engedelmet arra, hogy egy kis vállköpenyt, a mely ott hever egy szék karján, pillanatra kezébe vehessen. Lekenyerezve a szolgálkat, meg is kapja az engedelmet, mire a köpenykéhez rohan, azt csókjaival elárasztja s arczát belétemetve, zokogva ismétli a nevet: «Margit, Margit».

A patricius neje, ki a benső termekből jön, meglepetve nézi a különös jelenetet, majd szóba ereszkedve a rejtélyes idegennel, még nagyobb meglepetésére hallja, hogy a köpeny tulajdonosa, tudós vendégöknek, Erasmusnak a lánya, ez idegen nőnek a gyermeke; s hogy ez az asszony Löwenből csak azért jött ide, hogy női s anyai jogát keresse, hogy rábirja Erasmust, a ki őt eddig, fogadalmára való hivatkozással, ridegen magára hagyta, keljen vele törvényes frigyre s hagyja meg gyermekök oldalán. Hiszen ha eddig nem tehette, megteheti most már minden baj nélkül, mikor maga is kifejezte könyveiben, hogy a kényszerű fogadalom mit sem ér s mikor úgy is új korszak kezdődik, mely eltörölt minden fogadalmat, miként ezt Luther Wittenbergből hirdeti. A megsebzett anyai szív fájdalmával vallja a szegény nő, hogy csak a ki az élet nyomorán átment, az ítélheti meg, az érezheti igazán, mily megváltó tan ez! Mindenáron látni akarja gyermekét, de Peutinger né, hivatkozva Erasmus tilalmára, megtagadni kénytelen a kérelmét; mire a szegény anya, egyetlen reménységét Lutherbe vetve, ennek keresésére siet el.

Most jön Erasmus leánya, a kit atyja Máriának (s nem mint anyja «Margitnak») nevez, barátnéjával, a Peutingerék leányával. A szende, naiv Peutinger Konstanz alakja mellett Erasmus leányának egyénisége annál élesebb megvilágításba kerül. Valóságos csodagyermek. Görög szójátékokat csinál, él-

czelődik, majd politikai fölvilágosításokat ad s még az édes anyja említésére is csipős szójátéokra vetemedik. Okos a hidegségig, büszke a hiúságig, szeszélyes a szívtelenségig, csupa szellem, ötlet és sarcasmus. Egy atyjától elkényeztetett, tudóssá nevelt, nem annyira lányos kellemével vonzó, mint inkább követelően hiú modorával ingerlő szépség, mintegy az apja lelkének eleven megtestesülése. Mondhatnók — a humanismus allegorikus megszemélyesülése. Maga Erasmus, ki a vendéglátó házigazda kíséretében éppen most érkezik haza, büszke örömmel vallja, hogy ez a gyermek az ő «édes bolondsága», a mely őt legjobb művének, «a boldogság dicséretének» (Enkomion Moriae) megírásában ihlette.

Ugyanekkor alkalmunk nyílik Huttennel is előismeretiséget köthetni, a kit a császár éppen imént diszített föl a költők koszorújával. «Ez a Hutten — mondja Erasmus, ki egyenesen a koszorúzási ünnepről jött — vonz engem és el is taszít magától. Iratai símogatnak és karczolnak. Csupa ötlet és lendület; s e mellett csupa szilajság és rajongás. A rajongást pedig gyűlölöm.» Jellemző szavak nemcsak Huttenre, de magára Erasmusra is. Mikor aztán Peutinger elmondja, hogy Hutten, alig válva meg a vesszőparipától, egy fillér nélkül hagyta oda szüleit, Erasmus válasza erre egy megvető szó: «Mily esztelen!...» De a mikor Peutinger hozzáteszi, hogy Hutten szülőit a tudomány égő szerelme miatt hagyta el, Erasmus ajkán ott terem a dicsőítő szó: «Mily fönséges!»

Jőnek az ifjú humanisták, majd maga Hutten, hogy Erasmust, nagy mesteröket, «a világ szemét» ünnepeljék. Hutten viszi a szót. «Kell is nekem a ti borotok — mondja, czélzással a körülhordott poharakra — mikor úgyis mámoros vagyok a szerelemtől. Mert én szeretlek téged, Erasmus... Apám, anyám elhagytam s otthonommá a te könyveid lettek. Éheztem, szomjaztam s szavaid étel-ital voltak nekem. Átvándoroltam Olaszországot s hallva, mint gyaláznak bennünket németeket, egy husánggal kényszerítettem a főnhéjazó olaszt, hogy fejét alázattal hajtsa meg; neved hallatára némák lettek mind, Erasmus... Pohárköszöntő kell: ám legyen! Nem félünk többé a kísértetektől, mert nem hiszünk bennök... Ne olvasson nekünk többé senki a Könyvből, mert magunk megtanultunk abból olvasni... Nem a papoké s fejedelmeké immár a világ, hanem a szellemé. A szellemek életre keltek;

oh mi öröm az élet!» Koszorúját, melyet csak imént vett át a császár kezéből, hálából a mesternek ajánlja föl. Ez meg őt, egy nemes fölhevültségben kiejtett nyilatkozatáért, a melylyel édes anyja emlékének áldozott — viszont megkoszorúzza.

Újabb vendég jön, Herrmann von der Busche, újabb hírrel. Baj van a dominikánus kolostorban, Márton barát, az augustinus, aligha menekülhet élve a városból. Kijelentette a kardinálisnak, hogy nem von vissza semmit, ezért a dominikánusok vesztére törnek. Huttennek a Luther nevének hallatára csak egy rövid, gúnyos megjegyzése van: «ah, a wittembergi ajtókopogtató!» Majd meg a midőn hírhozó társuk aggodalmának ad kifejezést a Luther ellen készülő vihar miatt, Hutten gúnyos fölénnyel veti oda: «Ugyan hagyj föl a dologgal! Barátczivódás az egész. Augustinus-dominikánus: ne lenne csak a fejük búbja leborotválva, kitépnék egymás haját. Egész világ ismeri már ezt».

Ám a jövevény nem hagyja annyiba a dolgot. Védelmére kel Luthernek s bizonyosságul előveszi ennek iratait, a melyekre Hutten csak annyit jegyez meg, hogy nem volt eddig ideje velök foglalkozni. Csak az a bökkenő, hogy ez a barát németül ír. Hát erre meg Erasmus tud fölvilágosítást adni. «Márton barát derék ember, de a latinban nem épen a legerősebb». — Majd mélyebben belebocsátkoznak a Luther dolgába s Erasmus megmagyarázza, miért nem rokonszenvez vele. «Márton barát derék, jóra való ember — hangzik újból a megfeleltethetetlen ítélet — ámde nagyon hangosan gondolkozik... Meg aztán theologiai vitatkozások minket nem érdekelnek».

A vendégek eltávoznak, Erasmus, meg a lánya és Peutinger maradnak csak vissza. Ekkor jön az eltaszitott asszony. Könyörgése megtörik Erasmus hidegségén s midőn kétségbeesésében leányához fordul s a megtépett anyai szív egész fájdalmas szeretetével szól hozzá: «Margit», ez hidegen feleli: «az én nevem Mária» s elfordul anyjától, hogy apját kövesse. Hutten, a ki időközben visszafordult, hogy Luther ott feledett iratait elvigye, véletlen tanúja a szívettpő jelenetnek, megkövülve látja a szívtelen leányt anyjával elvonulni, látja a szegény, becsületét és gyermekét kereső anyát alétlan összegyogni, a kit karjaival fog föl. «Hagyjátok őt nálam — szól Peutingernéhez — vagy nem tudjátok-e, hogy utánam is sír az én anyám?»

A második fölvonás Mainzban, az érseki palotában foly le (1521-ben). Itt időzik Erasmus és leánya, valamint Hutten is, a kit Erasmus az érsek-választófejedelemnek a mainzi főiskolára tanáruul ajánlott. Már reggel van s Erasmus Huttent még ébren találja, egy könyvekkel megrakott asztalnál, tövig leégett gyertyák sápadt fénye mellett.

— Egész éjen át virrasztottál? — kérdi barátját csodálkozva.

— Óh, aludtam én eddig, egész életemen át.

— És most ébren vagy?

Hutten föláll. — Igen, ez fölébresztett!

Erasmus odalép az asztalhoz, megnézi a könyveket: Lutheréi mind. A leghatalmasabbak! «A német nemzet keresztyén nemességéhez» intézett s «az egyház babyloni fogságáról» és «a keresztyén ember szabadságáról» szóló röpiratok. «És mind olyan nyelven, a melyen édes anyam a legelső imára tanított» — mondja Hutten.*) «Görögökhöz, rómaiakhoz futottam eddig, s hogy most fölpillantok, belelátok az égbe és a nap ott ragyog reám egy német szívből. Óh te, te — sohajtl föl s arcját az iratokba rejti — és én még gúnyoltalak téged!»

Erasmus látja a nagy változást, érzi, hogy Hutten számára elveszett. Neki Luther nem fölragyogó napfény, de tűzveszedelem, mely lángba borítja a világot. Azért retteg, azért óv tőle. Hiába veti ellen Hutten, hogy gúnynyal, nevetéssel nem teremthetünk új világot: Erasmus megmarad a nézete mellett. «A rombolás a legveszedelmesebb dolog, mert ostobaság. A formák szentek». És ha már nincsen lélek bennök? kérdi Hutten... «Hát újat kell beléjük gondolnunk...»

Hutten bízik a német nemességben, az ifju császárságban, V. Károlyban, a kikhez Luther a keresztyén társadalom megjavítását célzó röpiratát intézte; bízik a népben, ennek romlatlan lelkében. Erasmus igyekszik őt kiábrándítani. A ki a népet hívja, a tömeget allítja talpra, a melynek ily dolgokhoz semmi köze. S a császár? Lám ott készül az ablak alatt egy faalkotmány: máglya az, a melyen Károly császár rendeleté-

*) A történeti igazság kedvéért megjegyezzük, hogy csak az első irat jelent meg pusztán német nyelven. A második eredetileg csak latin nyelven lett kiadva, a harmadik pedig egyszerre latinul is, németül is.

ből Luther iratai fognak elhamvadni. Luther fölött már kimondva az átok s az érsek köteles azt végrehajtani.

Huttennek lelke szörnyű forrongásba jön. Darabokra tépi az érseki oklevelet, melyet most hoznak neki, tudtúl adván kineveztetését a főiskolára. Majd egy mély psychológiával megrajzolt jelenet után, a melyben Hutten és Mária lelkei között, daczára jellemök ellentétes voltának, vagy tán épen ezért, a szív rokonszenvének idegszálai egy jövő sorsukat megpecsételő kapocsba fonódnak: Hutten látva, mint zajong odalenn a nép, mint dűlja szét a már meggyújtott máglyát, miközben véres összeütközésre kerül a dolog, szilaj szenvedélylyel rohan le a tömeg közé: «Fölébredtek a szellemek — s az öklök is!»

A zendülés veszedelmes volt. Eck, az átokbulla kihirdetője, csak éppen hogy félholtan szabadulhatott a földühödt nép kezéből. Egy asszony pedig — kötől a fején találva — ott rogyott össze az utcán élettelen. A súlyosan megsebesült asszony az Erasmusleányának eltaszított, megtagadott édes anyja volt. Hutten rendeletére hozzák is már a palotába. Erasmus a haldokló elől kislelkűen megszökik, mert — úgymond — haldoklóknak és halottaknak látására nincs ereje. Csak Mária marad ott, meg Hutten, a ki egy hatásos jelenetben megalázza a leány büszke szívét, s visszaadja őt eddig megtagadott édes anyjának, a ki boldogan leheli ki lelkét. És a midőn a szegény anya szíve megszűnt dobbanni: akkor dobbant össze a két ifjú szív. A férfi lelki nagysága és erélye megtörte, meghódította a büszke leányszívet.

Így vesztí el Erasmus egyszerre Huttent, Luther miatt és a lányát is Hutten miatt. Nagy erővel van megrajzolva a jelenet, a melyben a két humanista egymástól örökre elszakad.

«Lutherrel semmi közöm. Az én szellemem pórusai zárvak az ő szelleme előtt. Ki akartok forгатni egyéniségemből s egy pártba hajszolni? A párt — szolgaság. A szolgaság pedig nem kényerem. Magam vagyok a magam pártja.»

Hutten végtelen fájdalommal látja e hiú, e kényelmes lélek rideg közönyét. Sajog a lelke a gondolatra, hogy mi minden történhetnék, ha Erasmus a jó ügy mellé állna; de ennek szíve nincs, csak a hideg, mérlegelő esze, szeretetet sem ismer, csak önzést.

«Tetteit kutatod — szól, Lutherre czélozva, Erasmus-

hoz -- szavait mérlegre veted; csak az emberről nem akarsz mit sem tudni? Az emberről, a ki szavai és tettei fölött úgy áll, mint a hegy szakadékai fölött? Ebből a megtépett lélekből, a ki hitének terhe alatt halad előre, és ha kell, a máglya lobogó halálába, nem látsz semmit, nem hallasz, nem tudsz semmit? A megváltó szót, a melyre ujjongva felel az emberiség, csak te nem hallod egyedül? Kijelentések járnak a világban, és te rájok se hederítesz; szíved tompa, hideg és érzéketlen. A te szíved, a mely nekem bálványom volt, a melyre én vártam . . . Vége, vége. A lepel lehullott . . . Nem állasz oldalára, mert nem szenvedheted a nagyságot . . . Miért e csapás a német nemzeten, Úr Isten! ki mindenható vagy, és mégis gyenge, hogy énjetől megszabadíts egy nyomorúlt szívet? Ime, hogy elfagyasztotta a dér, mielőtt még csirázni kezdett volna, egy reményteljes világ tavaszát! Hogy megdermedt, mielőtt még szólásra mozdult volna, a kor nagy gondolatának a nyelve! . . . Mint fognak majd jönni a felemások, a hidegek, a lusták, a gyávák, az ingadozók, a kik nem tudták eddig, jobbra-e, balra-e, s most meglátják az utat, a melyet Erasmus mutatott meg nekik, s a mely minden nagy dologtól oldalt vezet! Mint fognak egymásután fölemelkedni a szörszálhasogató, a tudományosság látszatával kérkedő fejek, mert Erasmus megtanította őket, hogy a lelkesedés — ostobaság! Mint fog kiemelkedni piszkos odujából a kéneszöld pokoli kutya, a mely majd Németországot darabokra tépi — a gyűlölet! A gyűlölet, a mely szégyelve a maga nevét, most más nevet talál magának, a melylyel kérkedhetik s ez a név — Erasmus . . .»

Leszámoltak véglegesen. S a midőn a földig letiport Erasmus átokra emelt kézzel utasítja el magától volt leg-hívebb barátját Huttent, nem veszi észre, mily tört ütött lánya szívébe, a kinek immár választania kell apja s szívének ifja között.

A harmadik fölvános szintén Worms, ideje 1521, a mikor Luther a birodalmi gyűlés előtt állott s a császár, a pápa követe, a világi és papi fejedelmek, a nemesség és az egész nemzet előtt törhetlenül vallotta: «Itt állok, másként nem tehetek. Isten engem úgy segéljen».

A püspöki palota előtt, a hol a birodalmi gyűlés lefoly, landsknechtek és spanyol zsoldosok vesztegelnek s Frundsberg

császári ezredesnek nem kis munkájába kerül, hogy a németeket és spanyolokat egymástól távol tartsa. Jön Nikodém markotányos, s a spanyoloknak nagy bosszúságára, ámde a landsknechteknek nagy öröme, áradozva magasztalja Márton barátot, a kinek prédikációját hallotta. Micsoda tüneményes lélek! «Egy szál férfi csak, ámde ha szóra nyitja száját, lovas csapatok özönlenek ki abból s landsknechtek nagy serege!» A piacon nyüzsgő nép is figyelmessé lesz a markotányos szavaira, a ki egyik inasával most elénekelteti nekik Hans Sachs-nak, a norinbergai híres vargának költeményét, melyben Luthert mint «a wittembergi csalogányt» dicsőíti, a kinek dalára új élet hajnala ragyog föl a német nép egén. «Mert ámbátor eddig a jó Isten csak latinul beszélt: de most, mióta Luther eljött, ért már németül is.» A landsknechtek és a nép lelkesen éljenzik Luthert, Alba herczeg dühre forr s már-már németek és spanyolok között fegyverre kerül a dolog, a midőn megjelen Frundsberg ezredes és bölcsen békét parancsol. «Békesség a spanyolokkal, fiúk, különben ördög töri ki a nyakatokat. A mi pedig azt nézi, hogy ti Luther Mártont éltetik: hát erre nézve a hadi ártikulusokban nincsen sem parancs, sem tilalom. Hát nem tilos dolog az.» A nép, a német katonaság már Lutheré egészen. Hangulatát ismét csak az elmés markotányos fejezi ki leghívebben: «Templommá lett egész Németország, a hol nincsen többé sem nagy, sem kicsiny: lovagok, suszterek, parasztok mind egy testvéri közösségbe olvadva!» Végül az a szilaj ötletök támad, hogy tiszteljük jeléül Luthernek egy korsó sört küldenek be — a birodalmi gyűlés termébe. Alba herczeg vére e vakmerőségre föllázad; landsknechtek és spanyolok már fegyvereikhez kapnak; a midőn Frundsberg hirtelen a landsknechteket elparancsolja: az őrseget a császár rendeletéből a spanyolokra bízva.

Egy kedves jelenet után, a melyben Mária, barátnéjának a Peutinger-leánynak a boldogságtól ittasult szavakkal vallja be, hogy elhagyta atyját s «szegényen, de boldogan, mint a madár» eljött Hutten után, hogy megoszssa vele sorsát: látjuk Peutingert kilépni a birodalmi tanács terméből s megértjük méltatlankodó szavaiból, hogy mi történik odabenn. «Mint az Aeolus tömlője, olyan az az ember, a kiben a földgömb összes viharai rejtőznek. Imádkozzunk urak: nehéz idők következnek a német nemzetre.»

Alba lelkében megfogán a gondolat, az emberiséget e veszedelemtől megszabadítani. Rá akarja beszélni Loyolát, mint az őrség parancsnokát, hogy Luthert, ha kilép, gyilkoltassa meg. A nemes lovag lelke iszonyodik a gyilkosságtól, másrészt meg vakbuzgósága előtt világos, hogy ez eretnek baráton az átok végrehajtandó. Máriához fordul hát előbb tanácsért. A mint ott vezekel, egyszerre megis jelen neki Mária, de nem az istenanya, hanem az Erasmus leánya, a ki iránt Loyola már első találkozásukkor titkos szerelemre gyuladt. A vallásáért rajongó lovag, imádott hölgyének szavaiból meggyőződve, hogy ez is Luther híve, annak megjelenésében kísértést lát — s elszántan kitépve a szerelmet szívéből, elhatározza, hogy Luthernek pusztulnia kell. Luther veszte tehát kész dolog s a katastrophától csak úgy menekül meg, hogy Hutten, értesülve az őt fenyegető veszedelemről, a német landsknechtek élén elüzi Loyolát spanyoljaival együtt a piacról, miközben maga homlokán sebet kap. Verekedés közben ér oda Mária s veti magát Hutten mellére, hogy — mint szerelemittasan mondja — többé se ember, se világ, se pokol, se halál el ne szakaszsa tőle. Most a piac hirtelen zajos örömrivalgás színterévé válik. A nép örömujjongva üdvözlí a birodalmi gyűlésből épen kilépő Luthert, a ki ott áll a püspöki palota kapujának felső lépcsőfokán. Hutten szenvedélylyel magához öleli Máriát: «Látod ezt, hallod ezt? Így szól egy új korszaknak a hangja! Boldogok mi, a kik ez új világhoz tartozunk. Mária! óh mi öröm az élet!»

A nemzeti irányát megtalált humanizmus és a reformáció ölelkezésének valódi apotheosisa ez a mozgalmas, ez a nagyszerű hatású színpadi kép!

A negyedik és utolsó fölvonással Bázélbe jutunk, Erasmus lakására. Két év folyt le a wormsí események óta, tele nagy eseményekkel. Hutten, ki a mühlhausení szerencsétlen csatában súlyosan megsebesült, s most átok alá vetett földönfutó módjára hajléktalanul menekül, Bázélbe szeretne jutni, nemcsak, hogy ott nyugalmat találjon, hanem hogy Máriával Isten oltáránál összekehlessen. Ám Erasmus a városatyákat rá tudta bírni, hogy Huttent elutasítsák. Most épen ott ül Erasmus, dolgozó szobájában, s két látogatójával, Fróben nyomdászszal és egy másik polgárral, a világ folyásáról beszélget. Haj, csak nagyot változott minden. Elfordult mindenki

tőle. Melanchthon Fülöp — Wittenbergben. Justus Jónás — ugyanott. Oekolampadius itt Bázelben ugyan, de a wittembergi tant hirdeti s a nép és tanács vele tart. «Ez a Wittenberg! feneketlen örvény a tenger közepén, a mely magába sodor minden vizet. S ha ki magát meg nem adja, azt kiveti a homokra. Ott fekszik egy roncs, a neve Erasmus.» Elkeseredésében egyenesen azzal vádolja Luthert, hogy meglopta őt, mert a gondolatokat reformációjához egytől-egyig tőle vette át. De nemcsak meglopta, de meg is rontotta, pellengérre is állította őt. Hiszen még csak elgondolni is szörnyű, hogy Luther például a szentírást német nyelvre fordítja! «Mert gaztett az, ha a tudatlanoknak, éretleneknek és kiskorúaknak oly könyvet adunk a kezébe, a melyet azok meg nem értenek . . .» Eddig becsületes embernek tartotta Luthert, most már nem. «Mert nem becsületes dolog az, elárulni egy reánk bízott titkot. A tudomány pedig titok, szent titok, a mely csak a hivatottakra tartozik. A hivatottak közé tartozott ő is — s íme e titkot föláldozza önzésének.»

A beszélgetést, a melynek vezérgondolatát Erasmus a szavakban foglalja össze: «Ez a wittembergi pápa gonoszabb, mint a római volt» — az ajtón kívül halk nesz zavarja meg, mire Erasmus, sajátságos sejtelemtől gyötörtetve, kéri vendégeit, távozzanak. A mint ez megtörténik, nyílik az ajtó s belép rajta, rongyosan, dideregve, éhségtől, kintől elcsigázva Erasmus egykori büszkesége, lelkének egykori «édes bolond-sága» — Mária. — «Honnan jössz?» — «Az élethől! . . .» S a midőn az apa rongyaira mutat, megdicsőült mosolylyal mondja: «Ki tudja, ki gazdagabb kettőnk közül!» — Erasmus megütközik a szón. «Tán bizony gazdagságot találtál künt.» A felelet: «Igen.» — «És mit találtál?» A felelet ismét csak egy szó: «Embert.»

Erasmus megtudja, hogy ez ember, az ő leányának egyetlen gazdagsága, üdve, mindene — Hutten, neki magának legelkeseredettebb ellenfele. Megtudja azt is, miért jöttek s megtagadja leánya kérését. A leány szemére veti atyjának szívtelenségét: «Hagytad, hogy anyám szíve elepedjen s most a leányodat hagyod becsületlenül elpusztulni az utcán?» Erasmus vissza akarja tartani, maradjon csak az ő leánya s mindent elfelejt . . . De Mária inkább visszamegy a — koldusához. Végül Erasmus megtörik. Hajlandó leánya kéré-

sére, de ekkor hozza Eppendorf a hírt, hogy Hutten sebében meghalt. Most már Erasmus kér, könyörög: Mária elutasítja. «A sors fiút szánt neked, a kinél fönségesebbet a világ nem látott. Ismerted értékét és mégis kiűzted a halálba. Leányod is volt. Szeretted. Tudom. Köszönöm. (Lehajol atyjához s megcsókolja fejét.) Gazdag voltál, szegény lettél. Szegény ember! Isten veled!»

És elmegy. Erasmus utána nyújtja kezét, kiáltja nevét, majd elalélva összerogy. Mikor aztán magához tér, kezeibe rejtí arczát s megtörve zokogja:

«Senki többé köröttem. És egy öreg ember egyedül marad avúlt világával!»

* * *

Visszatekintve az elmondottakra, azt hiszem, drámánk tartalma híven igazolja azon ismertetésem elején jelzett állításomat, hogy itt csakugyan nem annyira Erasmus leányáról és Hutten szeretőjéről, mint inkább Erasmusról és Huttenről, illetőleg a humanizmusnak e két alakban képviselt kétféle irányáról s e kettőnek a lutheri reformációval szemben elfoglalt történelmi álláspontjáról van szó. Hutten megértette a kor hívó szavát; Erasmus, az orthodox, ridegen bedugta előtte fülét. Ezért a bukása. Kora, a mely eleinte valósággal bálványozta őt, később, hogy útjába állott fejlődésének, egyszerűen átlépett rajta s Erasmus egyszer csak arra a szomorú tapasztalatra ébredt, hogy parton heverő roncsként magára maradt, avúlt, az új kornak többé érthetetlen világával.

Erasmus sorsának e tragikumá még világosabbá, még indokoltabbá lesz, ha meggondoljuk, hogy a humanizmus és a reformáció egyazon korszellemnek, a renaissancenak méhéből születtek s így eredetők szerint édes testvérek. Csak a sphaera más, a melyet uralnak. A humanizmus sphaerája ugyanis a fej, az értelem, a tudomány és szépirodalom; a reformációé a szív, az érzelem, a vallás. Alapelveik is, melyeket a renaissanceból merítettek, tökéletesen azonosak. Ez elvek: anyagi szempontból az embernek, mint a világon legmagasabb értékfogalomnak s ezen alapon az egyéniségnek teljes érvényre emelése; alaki szempontból a szellemi élet és az egyéniség (individualizmus) klasszikus forrásaihoz, az antik világirodalomhoz való visszatérés («ad fontes»). Ámde mily ellentét ez alapelvek alkalmazásában! A humanizmus amaz

egyéniesség eszményét az antik klasszikus világban vélte föltá-
lálni; a reformáció viszont a krisztusi szellem által áthatott
keresztyén személyiségben jelölte meg azt. A humanismus az
embernek ama szent jogát, az egyéniességnek szabadságát első
sorban is a tudományos kutatás és a meggyőződés dolgában
hangoztatta; a reformáció pedig a hit és a lelkiismeret dol-
gában követelte meg. A humanismus szellemi forrásai amaz
antik pogány világ classikus irodalmából fakadtak; a refor-
máció pedig összes érveit, igazát az Isten ígéjének forrásá-
ból, a szentírásból merítette s állapította meg.

Valóban két merőben ellentétes világ az, a mely előttünk
Erasmusban s Lutherben föltárul. Amott az antik pogány
világnézet, a mely Erasmusban megújhódva, a régi gyűlölettel
lép föl újból ős ellenségével és megrontójával, a keresztyén-
ség szellemével szemben, a mely viszont Lutherben találja
elő megtestesülését. Nem természetes-e tehát, hogy a keresz-
tyén elv, a mely már egyszer meggyőzte az antik világot, most,
a mint ez fejét újból fölütve, annak diadalmi útjába áll, újból
eltiporja ezt?

Tagadhatlan, hogy a humanismus, épen imént megjelölt
alapelveinél fogva, tett, és nem is értéktelen szolgálatokat a
reformációnak. Hiszen e tekintetben classikus koronatanánk
maga Luthernek legkedvesebb munkatársa, jobbkeze, az ő
Melanchthon Lippusza. Ám azért Erasmusnak bázeli barátai
előtt hangoztatott panasza, mintha a reformáció az ő eszméi-
ből élösködött volna, nemcsak hogy túlzott, hanem teljesen
igazságtalan. Luther reformációjának létrehívó oka a léleknek
üdv után való sovárgása; Erasmus humanismusának a classi-
kus szépnak élvezete. Luther izzó hitbuzgalmában Isten
után kiált; Erasmus meg az antik autorok imitációjában tet-
szeleg magának. Luther szemeiben a pápa maga az Antikrisz-
tus, Róma pedig amaz apokalyptikus szörny, minden bűnnek
és romlásnak a forrása; Erasmusnak meg a pápa a kegyes, a
nagylelkű Maecenas, Róma pedig az antik dicsőség sugárzóné-
ben tündöklő szent város. Luther harczot prédikál e bűn-
fészek ellen; Erasmus meg lelkének egész odaadásával csüg-
g rajta. Luther tör, zúz, hogy az ó-világ romjain új világot
teremtessen; Erasmusnak meg «a formák szentek»: s azért elve
«quieta non movere». Luther önmaga szemében semmi, csak
egy szegény, gyarló, váltságra szorult bűnös; Erasmus meg

maga magának minden, «a maga pártja». (L. Huttennel való nagy jelenetét. II. föl.)

Valóban úgy áll a dolog, hogy a humanismus, teljesen eltelve önmagával, nem ismerte föl a reformáció nagy jelentőségét, sőt kezdetben kicsinylő megvetéssel nézett le reá, a mint ezt Huttennek gúnyos megjegyzése találóan symbolisálja, a kinek eleinte Luther nem volt egyéb, mint «a wittembergi ajtókopogtató» s első küzdelmei nem egyebek, mint üres szerzetesi czivakodás. Sőt még a hol humanismus és reformáció egyezni is látszanak, mélyebbre pillantva mily ellentétes a cselekedetük jelleme! Erasmus nem kevésbé ostromozza a scholasztikus barátok szörszálhasogató tudományát mint Luther (v. ö. Erasmus «*Enkomion Moriae*», Luther «*De captivitate ecl. babylonica*»); ámde míg ezt egy hitvalló nemes haragja tüzezi, addig Erasmus pusztá irodalmi kedvtelésből szóra-kozik. Erasmus maga adja ki az újszövetségnek úgyszólván első eredeti szövegét, a melyet aztán Luther a maga bibliafordításánál alapul is használt; ámde a humanistát e munkálkodásában nem a hitérdek vezette, mint Luthert, hanem épen csak a humanista érdek, a mely az újszövetség görög nyelvében is az antik világ egy mozzanatát látta. Erasmus maga is sürgette a reformációt és pedig «in capite et membris», ámde csak békés úton, a létező formák és intézmények teljes meghagyásával, minden rázkódtatás és zaj nélkül; s ezért a Luther reformációja, a mely a nagy tömegeket hozta mozgásba, az ő aristokratikus szemeiben forradalom volt, a melytől lelkének egész undorával fordult el. Mert bár ő is nagyrabecsülte a szellemi igazságokat, de csupán a műveltek legitim tulajdonának tekintette azokat s már csak azért is borzalommal fordult el Luthertől, a ki meg épen abban találta legszebb hivatását, hogy kikiáltsa a fölismert igazat az utcának, a népnek, hadd hallja meg azt minden Isten képére teremtettt ember, hadd épüljön, okúljon, nemesüljön általa mindenki.

Hát itt valóban közvetítésről, békéről szó sem lehetett. Itt csak élet-halálharcz volt lehetséges, a melyben a gyengébb félnek el kell buknia. Ez a gyengébb fél – a humanismus volt. Innen tragikus bukása.

Végezetül még csak egy rövid megjegyzést. A ki a történet folyását elfogulatlanul szemléli, az abban mindig elvek-

nek, eszméknek küzdelmét látja; a melyek a különböző korszakokat szülik, éltetik s teljességre vezetik; áll ez minden korról, főleg a történet nagy epocháiról, milyen volt a renaissance is. Némely modern történetíró e sarkelv vakmerő elleplezésével fennen hirdeti, hogy a reformáció nem egyéb, mint egy féktelen barát forradalma minden emberi és isteni jog és intézmény ellen s a reformáció egyháza így nem egyéb, mint egy nagy történeti hazugság. Türelmetlen célzatossága elvakítja s azért képtelen arra, hogy beláthasson a fejlődés lelkébe s az eseményeket igaz lényegök, hogy úgy mondjam pszichológiai elvgondolatok szerint ítélhesse meg.

Ezer szerencse, hogy a mit a «tudósok» elrejteneek előttünk, a fölséges perspektívát a történet mélységeibe megnyitják nekünk — a költők.

Ebben látom én Wildenbruch drámájának is az igazi értékét.

STROMP LÁSZLÓ.

EGYPTOMI RÉGISÉGEK MAGYARORSZÁGON.

Mióta a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségosztályának egyiptomi emlékeit tudományosan földolgozhattam, az ország többi tudományos intézete is, a melyek egyiptomi régiségek birtokában vannak, a legelőzékenyebb módon lehetővé tette, hogy gyorsabban, semmint azt valaha gondoltam, áttekintést nyerjek az egyptologia körébe vágó magyarországi anyag fölött. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárán kívül, a melynek e nembeli emlékei nem nagyszámúak ugyan, de tudományos szempontból rendkívül fontosak és érdekesek, itt megemlítendőek: a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya, az Országos Iparművészeti Múzeum, a kassai városi múzeum, a pozsonyi katolikus főgymnasium és a verseczi múzeum. Ezzel azonban az hazánkban található egyiptomi anyag még nincs kimerítve. Igen értékes gyűjteménye van Beöthy Zsolt egyetemi tanárnak és egy II. Ramses-féle pecsétje Blaskovits Ferencz tatai festőnek. A Nemzeti Múzeum is a legutóbbi időben tetemesen gyarapodott Delhaes István, a tavaly áprilisban Bécsben elhunyt magyar születésű festő gyűjteménye révén, a melynek kincsei tudvalevőleg örökség útján a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába kerültek.

Egészben mintegy ezerhatszáz darabról van mindezideig tudomásom. Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában körülbelül 600 darab, a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában 141 darab, az Országos Iparművészeti Múzeumban 261 darab, a kassai múzeumban 344 darab, a pozsonyi katolikus főgymnasiumban 40 darab, a verseczi múzeumban 70 darab és Beöthy Zsolt egyetemi tanár gyűjteményében 89 darab van. Ehez járul még körülbelül 100 darab a kolozsvári erdélyi múzeumban.

Bár ez emlékek mennyisége még messze mögötte áll Európá egyéb culturállamai gyűjteményeinek, a nálunk összegyűlt anyag

mégis már alkalmas arra, hogy áttekintést adjon annak az ősrégi culturnépnek a szellemi tevékenységéről, a mely akkor, a midőn a görögök és rómaiak csak lépnek a történet színpadára, már átélte történeti életét. A mi tárgyainknak kiváló művelődéstörténeti és philológiai értékek van, a mennyiben nem kevésbé járulnak hozzá történeti ismereteink és az ó-egyiptomi szókincs gyarapításához. Első sorban említendő a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában levő sírkő, a melyet III. Thutmosis király (1503—1449 Kr. e.) állított Noferhant nevű szárnysegédjének, a ki egyúttal főparancsnoka volt a csendőrségnek. Valóságos kincsesbánya az egyiptomi philológiára nézve és a mióta ismertté vált, valamennyi mérvadó szakember figyelmét magára vonta.

Történeti szempontból szintén fontos Šesonk trónörökösnek és Ptaħ főpapjának ugyanott őrzött szobra a Kr. e. IX. századból. Művészi értéke van III. Amenhotep (1439—1403 Kr. e.), valamint egy királyi hercegnő ugyanez időből való szobrának, a mennyiben fölvilágosítanak a régi egyiptomiak művészi értékéről és szobrászi képzettségéről.

Tudományos szempontból igen értékes az a sírkő, a melyet Bubics Zsigmond, kassai püspök, nem rég ajándékozott az ottani múzeumnak. Paharü nevű udvari méltóságnak a síremléke ez a Kr. e. XX. századból, tehát a középső birodalom elejétől. Az elhunyt képét látjuk rajta, a mint Osiris, az alvilág istene előtt imára emeli kezeit és áldozati adományokat ajánl föl neki. A trónon ülő Osiris mellett neje és nővére, Isis áll, a dombormű alsó mezejében pedig a halott hozzátartozóit látjuk, neveikkel együtt.

A régi egyiptomiak halotti tiszteletére és vallására nézve tanulságosak azok a föliatok és festmények, a melyek Nestaneter nevű fejedelmi leány múmiáját magában rejtő koporsóját díszítik. Írásban és képben látjuk e fakoporsón, a mely 1865 óta van a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában, a régi Egyiptomban szokásos halotti szertartásokat. Plutarchos az *Isisről és Osirisről* írt értekezésének 18. fejezetében emlékszik meg Osiris testének tizennégy részre való szétدارabolásáról. Egyiptom mind a 42 kerületében (22 Felső-, 20 Alsó-Egyiptomban) volt egy-egy templom, a mely kizárólag az alvilági istennek szenteltetett és szoros kapcsolatban állott a halottak tiszteletével. A legkiválóbb ilyen templomok a Set által szétdarabolt Osiris testének egy-egy tagját ereklje gyanánt őrizték. A hieroglyphes szövegek fölsorolják a 14 ereklje nevét és tökéletesen megerősítik a classicus író révén reánk maradt Osiris-

mondát. A koporsó mindkét oldalán hét, összesen tehát tizennégy képcsoport van, a melyek az alvilági élet egyes jeleneteit mutatják be. Az egyik képcsoportban, a mely a fejtől számítva jobbra az első, Isis istennőt látjuk, a mint fölfelé kiterjeszti karjait és úgy tartja az ég boltozatát, a melynek urnője. Feje mellett balra van a keselyű, a *mut*, vagyis «anya» szó hieroglyphikus jegye, mert Isis a *mut neter*, vagyis az «isten anyja». Az istennő fejétől jobbra van a mindenkor és mindenütt örökösödő *Uda* szem. Emberfejű madarak alakjában megjelenő két lélek — az egyptomiak a halál pillanatában a testet elhagyó lelket madárnak tekintették — imádkozva áll Isis előtt is, az ott álló szöveg szerint, örök nyugalmat kérnek az alvilág birodalmában. *Dāsen ḥotep em duat*. «Adassék békesség az alvilág birodalmában.» Természetesen nem hiányzanak a hűsítő és üdítő itallal telt edények sem, a melylyel a halott a túlvilágban üdítette magát, sem pedig az ereklyés szekrény, a melyben Osiris tagjainak egyike van elzárva. Megtaláljuk az alvilág kapujának ábrázolását is, még pedig két alak, a Set-Typhon isten symbolikus személyesítései, őrizete alatt. A kapu fölött a *per duat*, «az alvilág kapúja» szók olvashatók.

Egy másik képen Osiris termében trónon ül, kezeiben jogart és ostort tart, fején pedig napkorongot és uræuskígyókat visel, az élet és halál fölötti hatalom jelvényeit. A tróncsarnok előtt áll az átszellemült halott, imára emeli kezeit és följájnlja a mellette álló, dúsan megrakott áldozati asztalt, — a föliratok tanúsága szerint.

Egy másik képcsoportban sakálfejű isteni alakot látunk, kezeiben Osiris jelvényeivel, Anubis istent, a kinek az volt a földadata, hogy a halottat az alvilágba vigye és az Osiris elnöksége alatt álló törvényszék elé állítsa. Emberfejű madár áll előtte, a halott lelke és imára emelt kezeivel mintegy szószólója a háttérben álló halottnak. Imája: *Dāsen ḥotep su duat en amuchri en Asar, neb ḥeh*, vagyis «Adassék nyugalom az alvilágban annak, a ki tiszteletreméltónak ítéltetett Osiris, az örökkévalóság ura előtt».

Múmiák képében megjelennek az alvilág szellemei is, a kik elől az elhúnyt nem térhet ki. Szingazdag kép ábrázolja az egyptomi alvilág borzalmaait, a melyekről a halotti könyv 149. fejezete emlékszik meg. Óriási, mérges kígyók, istenek, a kiknek neve halált és pusztulást jelent, veszedelemmel fenyegető vizek és lángoló hősegtől áthatott légkör. Ezeken kell a halottnak áthatolnia.

De misem vehet erőt fölötte, ha magával hordja talismánját;

erre mutatva sértetlenül halad mind e veszélyeken keresztül és baj nélkül jár az ott uralkodó rettenetes istenségek között. Sok ilyen talismánjuk és amulettjük volt az egyiptomiaknak. A legfontosabbak egyike volt a scarabæus, a jelen es jövő megmaradás symboluma. A ganajtűrő bogarat egyiptomi nyelven *cheperru*-nak hívták és e szót a *choper*, vagyis «lenni, valamivé lenni» gyökből származtaták. Könnyen érthető szójátékkal az ember földi létezésének és jövőendő életének jelképét keletkeztették belőle. Ez eredeti képzetből ezernyi mystikus értelmet vezettek le. Azért ezt a bogarat számtalan mennyiségben, a legkülönbözőbb anyagokból, mindenféle nagyságban ábrázolták. Végül pusztá ékszerül szolgált, minden valószínűség nélkül, hasonlóan mint a kereszték, a melyeket hölgyeink jelenleg ékszerül hordanak nyakukon. Nem csekélyebb volt a jelentősége a szárnyas napkorongnak, az egyiptomi művészet e legfontosabb díszítményének. A győzelmes király jelképe. Ha sarkophagokon és sirok bejáratainál jelenik meg, jelképes vonatkozással van arra a győzelemre, a melyet a halott fog aratni a halál hatalma fölött. A mint Osiris, az alvilági hatalmasságok királya, az ellenséges elemekkel való küzdelméből győzelmesen kerül ki és évenként föltámadását ünnepli a tavaszi napban, úgy az Osiris birodalmába lépett halott is győzelmesen fog küzdeni az alvilág minden ellenséges szelleme és dæmona ellen, új életre ébred és föltámadását ünnepli majd.

Az egyik képcsoport kifejezi az egyiptomiaknak azt a fölfogását is, hogy az Osiris trónja előtt igaznak és becsületesnek ítélt halott maga is Osirissá válik. A sarkophag jobb oldalának hetedik, tehát utolsó képén az átszellemült halott Osiris trónján ül; feje a napkoronggal és uræuskígyókkal ékes, előrenyújtott kezeiben Osiris jelvényeit tartja: a jogart és ostort. Az e képhez tartozó hieroglyphcsoport megmagyarázza, hogy ez az *amachu*, tehát «a tisztelteméltó», a «tiszteletre méltónak» ítélt halott. Előtte áll az áldozati adományokkal megrakott asztal, a melyről nem hiányzik a lotus virág sem, Egyiptomnak ez a kedvencz növénye. Ugyane kép jobb mezejében majomfejű múmiát látunk, Hapit, a négy védő szellem egyikét. Előtte is virágos áldozati asztal áll.

Igen messzire vezetne, ha ez alkalommal a koporsót díszítő valamennyi csoport magyarázatával akarnánk foglalkozni. Csak egyről, a koporsó végének bal oldalán levőről kell még szólnunk. Az elhunyt múmiája van e képen a sírkamra bejárata előtt fölállítva. Előtte áll a lélek és átveszi a hozzátartozóitól átnyújtott

áldozati adományokat. A hozzátartozókat egy nő személyesíti, a ki fején szent kenőcskúpot visel, a papi méltóság jelvényét. Míg tehát a többi képcsoport olyan jeleneteket mutat be, a melyek a lélek életére és annak a túlvilágon való nyugalma-ra vonatkoznak, itt a temetési szertartás utolsó cselekményével van dolgunk. Az egyiptomi birodalom történetének minden korszakában különös pompával ülték meg azt a napot, a melyen a halott sírjába vonult. Abydos, az a város, a hol az Osiris-legenda szerint Osiris feje el volt temetve, az egyiptomiak szemében ez isten sajátképeni temetési helye volt és minthogy Osiris volt az az isten, a kinek mintául kellett szolgálnia minden halott számára, azért a holttestnek temetése előtt legalább oda kellett utaznia, ha már nem maradhatott e szent földben.

A múmiát, hozzátartozói kíséretében, hajón Abydosba szállították. A mint onnan visszatért, kezdetét vette a tulajdonképeni halotti ünnepély. Először is a hullát átszállították a Niluson, mint-hogy minden időben, ha csak egészen különös körülmények ezt meg nem akadályozták, a sírok a sivatag nyugati szélén voltak. Ha a sír sziklába volt vájva, akkor a bejárat természetesen a hegyoldalba jutott. Gazdagon díszített csónakon szállították át a virágokkal ékített koporsót a Nilus túlsópartjára. Elkísérték hozzátartozói, közöttük a halottak papja, a ki a múmia előtt áldozott. A nyugati parton a csónakot szányszerű járműre tették és ökrökkel a sírhoz vontatták.*) A sír bejárata előtt a múmiát fölállították, hogy előtte a még szükséges szertartásokat, a száj symbolikus kinyitását, víz adományozását, tömjénezést, áldozatok bemutatását, imádságokat, elvégezzék. A temetésnek ez utolsó jelenetét látjuk az ifjú Nestaneter hercegnő koporsójának egyik nagyon érdekes képén. Előttünk látjuk a sziklát és a sír bejáratát, látjuk a múmiát, az elébe tett áldozati adományokat, szóval az utolsó szertartást, a melylyel a halottat megtisztelték hozzátartozói. De látjuk a napot is, a mint a nyugati birodalomban lemegy és minthogy ez mintegy symboluma a halálnak is, úgy van ábrázolva, a mint kiterjesztett karjaival fölfogja a fől szálló scarabæusszal jelképezett örökkévalóságot és magával leviszi az alvilági birodalomba, hogy ott maradjon egy új élet hajnaláig.

De nemcsak az egyiptomiak halotti tiszteletével ismerkedünk meg, hanem az egyiptomi istenségek nagy részével is. Ily módon a

*) Ezt a jelenetet mutatja be egy a régi birodalomból való koporsónak a töredéke a kassai múzeumban. I. ott, Aegypt. 239. sz. a.

régi egyiptomiak mythológiájáról való ismeretünk lényegesen gyarapszik. E szempontból nem kevésbé érdekesek azok a múmia-burkokból való egyes töredékek, a melyeket Csoma József hozott Egyiptomból és ajándékozott a Kassai múzeumnak (l. ott, Aegypt. 231—237. sz.)

Az ilyen nemű legrégibb darab azonban egy kis fakoporsó, a mely egy gyermek múmiáját rejtí magában, Beöthy Zsolt birtokában. A régi birodalom idejéből való és így a Kr. e. 4. évezredből származik. A múmia arczát aranyszínű álarcz fűdi, a melyen a szemek, az orr és a száj fekete színnel vannak jelezve; homlokát lotusvirágokkal díszített szalag övezi. A fakoporsó egész hosszában (103 cm.) gypsstuccóval van borítva; ez képezi azt a fehér alapot, a melyre kék, sárga és vörös színekkel festettek reá. A nyakéknek ugyane színekből összeállított díszítményei között Anubis alakjának nyomát látjuk, alatta pedig egészen a múmia lábáig húzódó egy-soros szöveget, az áldozati formula elejét.

Beöthy Zsolt gyűjteményében különben is több nevezetes példány van, a mely bármely múzeumnak díszére szolgálhatna. E gyűjtemény annál érdekesebb, mert olyan darabok vannak benne, a melyek alkalmasak arra, hogy bevezethessenek az egyiptomi művészet történetébe, a legrégibb időktől a Ptolemæusok koráig. A IV. dynastiából (4. évezred Kr. e.) származó király szobra a gyűjtemény legrégibb darabjainak egyike és egyúttal a legrégibb egyiptomi emlék, a melyet ez idő szerint hazánk fölmutathat. Fekete dioritból készült ülő szobor. A király ruházata a kettős kötény; fejét az uræus kigyó díszíti, a királyi méltóság jelképe és egyúttal kifejezése annak, hogy a király bármikor kész ellenségei megsemmisítésére. A kerek arcz és a test formái a kemény kő daczára is igen sikerültek. A király koczkaalakú széken ül, egyenesen előre néz, kezei laposan kinyújtva nyugszanak térdein és így ez alak teljesen a berlini királyi múzeum egyiptomi osztályában levő Meten szoborhoz hasonlít. Biztos, szinte csudálatra méltó technikáról tanúskodik. A kemény követ oly ügyességgel dolgozták föl, hogy annak elérése a mai technikára nézve is nehéz feladat volna.

Nem kevésbé érdekes egy másik, kemény gránitból készült szobor feje. Hajviselete hasonlít Mentuhotépéhez a berlini múzeumban. Úgy látszik, hogy a XI. dynasztia korából (3. évezred Kr. e.) való sírszobor töredéke, mert a jobb váll és a jobb mell felső része még szintén megvan és itt világosan meglátszik az a földművelő szerszám, a melyet a szobor kezében tartott.

A Beöthy-féle gyűjtemény díszé még két múmiakép, Magyarországon az egyedüliek. Az egyik körülbelül harmincz éves férfi képmása, sötétbarna hajjal. Ajkai kissé duzzadtak, haja és rövid körszakállá göndör. A barnán alapozott fára festett kép rendkívül eleven kifejezésű. A másik kép mintegy húsz éves, fekete fürtös hajú és aranyfülbevalós nőt mutat be. Arcz kifejezése nagyon eleven és jellemző; orrának és szájának rajza épenséggel kitűnő. A legjobbak közé tartozik e képek közül, a melyek a Faijum bejáratánál levő hawarai sírmezőről származnak és a Kr. u. második évszázadra mennek vissza. Csak néhány évvel ezelőtt bukkantak föl e képek legelőbb és Európa művészei és tudósai körében nem csekély föltűnést keltettek. A görög művészet hatása alatt keletkeztek és a görög arczképfestés egyetlen emlékei.

De ezzel még a Beöthy-féle gyűjtemény érdekes tárgyainak a sorozata nincs kimerítve. Ide tartoznak még: néhány faszobor a régi birodalom korából, világoszöld és kék fayenceból készült alakok, halotti álarczok, bronzból készült istenszobrocskák, ékszerek és scarabæusok. Az egész gyűjtemény legérdekesebb példánya azonban egy macska életnagyságú bronz szobra, a melynek mellén, a patina daczára, a mely az egész felületet vastagon bevonja, gazdag díszítés nyomait tünteti föl. Nyilván az egyiptomi birodalom történetének késői korából, a saïsi-perzsa korszakból való, de nem sok múzeum dicsekedhetik hasonló szép példánnyal.

Figyelemre méltó a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának egyiptomi gyűjteménye is, nem az itt kiállított darabok számánál fogva, hanem azért, mert minden egyes tárgy fontos a maga nemében. Megtaláljuk benne cheper-Ka-ka, vagyis I. Userteszen király emlékkövét, a XII. dynastia hatalmas uralkodóját, a ki a heliopolisi hatalmas, ismeretes obelisket — mintegy két óra járásra a mai Kairótól — fölállíttatta és a ki több mint 43 éves, dicsőséges uralkodása alatt (1980—1936 Kr. e.) országa határait tetemesen kibővítette. A szóban forgó töredék valamely templom vagy sír bejáratáról való ajtófél részlete. Mészkőből készült, 61 cm. hosszú, 21 cm. széles és 9.1 cm. vastag. Nagy hieroglyphekből álló fölíratát nem a rendes vonalak kerítik be, hanem pálczák veszik körül, a melyeknek hieroglyphikus jelentősége *uas*, vagyis «hatalom». A szövegben I. Userteszen királyi czíme olvasható: *Suten bāti Cheper-Ka-Ra, Hor tauī, meri, neter nefer*, magyarul: «Cheper-Ka-Ra, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország Horusa, a nagyon szeretett, a jó isten».

A maga nemében nem kevésbbé jelentékeny egy homokkőből faragott, 66 cm. magas Osiris-szobor. Osiris trónján ül, fején viseli a királyi koronát, jelvényeit, a jogart és az ostort, tartja kezében. A trónszék hátulsó támlájába fölülről lefelé húzódó, kétsoros fölirat van bevésve, a mely Osirist mint az alvilág legfőbb lényét, az örökkévaló jóságost, minden élők uralkodóját dicsőíti. Ehhez csatlakozik a szokásos áldozati formula. De meg van jelölve annak a neve is, a ki e szobrot följánlotta. Pth-m-nb nevű főméltóság volt. Kár, hogy az új birodalom idejéből való szobornak a feje le van törve és mesterségesen erősítették ismét hozzá.

Azokhoz a sírtáblákhoz, a melyek föliratai nem ritkán az egyiptomi vallás titkos tanaiba bevezetnek és az egyiptomiak halotti tiszteletével megismertetnek, tartozik egy kemény homokkőből készült emlék, a mely csak nem rég került a néprajzi osztály birtokába. Képes ábrázolásban látjuk itt az egyiptomiaknak azt a fölfogását, hogy a jámbor, halála után isteni bárkán, istenek kíséretében kél át a menyei vizeken, a melyek az üdvözültek birodalmát határolják. Egy kerek felső befejezésű és a kettősszárnyú napkoronggal díszített emlékkő előterében bárkát látunk, benne Egyiptom öt fő istenét. A bárka orránál a sólyomfejű Ra, a napisten ül, mellette Osiris, a halottak birodalmának uralkodója. Ez a két isten az egyiptomiak mythológiájában mindig elválaszthatlan kapcsolatban van egymással. «Ra Osirisnak a lelke és Osiris Ranak a lelke», egy szent szöveg tanítása szerint. A bárka közepén Chepera isten ül, a kit arról a bogárról lehet megismerni, a mely feje fölött lebeg. Önmagából és önmagában létező lénynak a megtestesülése; ez istenről mondják a szövegek, hogy *chepera cheper desef*, «az a lény, a mely önmagát megteremté és önmagából lett». Mellette Isis istennő ül a bárkában, Osiris neje, legvégül pedig Nephthys istennő, Osiris nővére. A bárka előtt áll az elhunyt alakja és imára emeli kezeit, mintha az istenekhez a bárkába való befogadásért esedeznék. E kép alatt ötsoros fölirat olvasható, a mely a szokásos sírformulát foglalja magában, de nem Osirishoz, hanem Harmachishoz, Horushoz mint a napistenhez, továbbá Atumhoz, a heliopolisi napistenhez és Cheprához van intézve, mely utóbbinak a jelentőségét a *cheper desef* hozzátétel elég világosan meghatározza.

Ez emléknél jóval fiatalabb egy másik, vörös gránitból készült példány. Ez a töredék egy, a XIX. dynastia idejéből (vagyis a Ramessidák korából, a Kr. e. 14—13. századból) való nagyobb sírkő alsó része. A felső mezőben ábrázolt alakoknak csak lábai láthatók,

de az áldozati formula, a mely Ra, Harmachis, Atum és Ptah — Sokor — Osiris isteneknek szól, teljesen ép állapotban maradt fenn.

Elég nagy számmal vannak képviselve az úgynevezett halotti alakok is, a melyeket a halott mellé a sírba szoktak helyezni. Ezek kétfélék: 1. a halottnak és cselédségének képmásszerű szobrai, 2. Ušebti-alakok («felelők»). Minthogy ama két szellemi erő közül, a mely az embert halála pillanatában elhagyja, az egyik, vagyis a Ka, sohasem lehet meg a személyiség nélkül, és azért mindig a koporsó mellett marad, arról kellett gondoskodni, hogy a legkésőbb jövőben is, a mikor a test a legjobb bebalzsamozási eljárások dacára sem maradhat ment a teljes elmúlástól, a Kanak megadják a lehetőséget, hogy a halottnak legalább képmásával tetszése szerint egyesülhessen. Ezért szokássá vált az egyiptomiaknál, hogy még életükben gondoskodtak egy vagy több, lehetőleg hasonló képmás-szoborról, a melyeket magukkal vihessenek a sírba. Hogy azonban a földi élet kényelmének se legyenek híjjával, szolgák szobrait is elhelyezték a sírba. Ezek, a Ka éltető erejénél fogva, urokat az üdvözültek birodalmában is kiszolgálhatták. Az egyiptomiak vallási fölfogása szerint azonban a megboldogultaknak Osiris földjeit is kellett művelniök és öntözniök. A későbbi korban az egyiptomiak nem tartották ezt épen nagy boldogságnak és azért a következő kibúvóhoz folyamodtak. Minthogy a Ka, szellemi erejénél fogva az élettelen követ is életre keltheti, kis alakokat helyeztek a sírba, a melyeknek az elhunyt helyettesei gyanánt kellett a mezei munkát végezniök. Rendszerint múmiák képét viselik és földművelési szerszámokat, kapát és vetőmagos zsákot tartanak kezökben. A halott nevét veszik föl és azonnal jelentkezniök kell, ha az illető halott nevét mezei munkára szólítják. Fölrataik rendszeren a halotti könyv VI. fejezetéből vannak véve, ilyképen: «Ó-alak, ha N. N.-t azokra a munkákra szólítják, a melyeket a túlvilágon végeznek, ha arra van rendelve, hogy a földeket művelje, hogy a partokat öntözze, hogy a kelet homokját nyugat felé szállítsa, szólj te: én vagyok, itt vagyok.» Azért egyiptomi nyelven *ušebti*-knak, «felelők»-nek hívják őket. Ilyen felelőket különösen az új birodalom ideje, vagyis a Kr. e. 16. század eleje óta, nagy számmal tettek a sírokba és ennél fogva minden múzeum, a mely egyiptomi régiségek birtokában van, sok ilyen alakot mutathat föl. Hazánkban a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában találhatók a legszebbek. Egyikök a legkeményebb kőből készült és az új birodalom legszebb szobrászati művei közé tartozik. A szobrocska, a melynek alsó része hiányzik, 40 cm. magas lehetett,

múmia formája van, de az élők hajviseletét hordja. Mellén keresztbe tett kezeiben földművelési szerszámokat tart. Ez a finom kivitelű szobrocska Pda-Amun-apt nevű legfőbb Hr-hb-nek a halotti alakja. A Hr-hb az ország első köztisztviselői közé tartozott, tudós ismerője volt a szent írásoknak, ünnepélyeket rendezett és a papyrusokiratokban foglalt, az istentiszteletre vonatkozó szabványokra tanított (v. ö. Brugsch, *Aegyptologie*, 278). A Ptolemæusok korában a Hr-hb előbbi fontos szerepét, mint a törvényes előírások ismerője és mint ünnepélyes fölvonulásoknál a szent atyák előkelő képviselője, tökéletesen elvesztette. Nem volt már egyéb, mint tagja a hullákat ellátó és temetéseket rendező testületeknek, a melyeket a demotikus szövegek olyan gyakran megemlítenek.

Nem kevésbbé énevezetes egy Herka nevű asszony faszobra. A test ugyan múmiaszerű, de feje sikerült képmás. Arcza, mint a nőt ábrázoló, az új birodalom idejéből való faszobroké, sárgára, meglehetősen hosszú haja kékesre van festve. Nyakát és mellét gazdag diszítésű gallér ékíti, a mellen azonkívül Isis képe is látható. Innen egész a lábak végéig fehér sáv húzódik, a mely hieratikus írásjegyekkel az elhunyt nő nevét tünteti föl. A szobor hátán is van fölírat: az Osirishoz, ennek nejéhez, Isishez és nővéréhez, Nephthyshez intézett áldozati formula. A fejet azonfölül Osiris koronája diszíti. Az egész szobor magassága 80·7 cm. és 45 cm. hosszú, 12·5 cm. széles, 7·6 cm. magas talapzaton áll, a melynek szintén van — ma már ugyan teljesen olvashatlan — fölírata. E talapzat két hosszú oldalán, valamint mellső keskeny oldalán fölváltva vörös és kék sávokból álló szalagdísz vonúl, ez alatt többször ismétlődik az élet kulcsa, kék színnel rajzolva, két oldalán a «hatalom» képjegyével. Ez emlék kétségkívül a XIX. dynastia idejéből való, a mely I. Ramsesszel, a Kr. e. 1358. évben kezdődött.

Még egész sorozatát említhetném meg a fontos tárgyaknak, a melyek méltán tarthatnak tudományos érdeklődésünkre számot. De messze túlhaladná egy ismertető cikknek a keretét, ha minden fontosabb darabot érdeme szerint akarnék méltatni.

MAHLER EDE.

KIPLING LEGÚJABB REGÉNYE.*)

Kiplingnek egy-egy új műve mindenkor valódi irodalmi esemény számba megy. Mélyreható társadalmi problémákat ugyan soha sem bolygat, de friss lég árad ki minden kis novellájából.

Előszeretettel foglalkozik Indiával. Érti a keleti ember jellemének sajátosságait, be tud hatolni a kelet nehezen érthető szellemébe. Nincs előtte titka a buján viruló indiai növény és a nagy változatosságú állatvilágnak. Bámulatot kelt bennünk a *Jungle-book* szép couleur locale-ja s alig tudjuk elhinni, hogy európai ember tollából került ki.

És e tekintetben egyedül áll Kipling, pedig az újabb angol írói gárda nem egy tehetséges tagja próbálkozott már meg az ő általa nyitott ösvényen haladni, de nem érik őt utól, mert hiányzik náluk a rokonszenv melege, a szeretet, mely az író tárgyához fűzi s a mely nélkül nagyot, maradandó becsüt alkotni kép-telenség.

Az írói pártatlanság, mely szinte fensőbb lényként szövi fonja az élet tragicomédiájának szálait, csak kivételesen alkothat igazi remeket. Kiplingről még legnagyobb ellensége sem mondhatja, hogy pártatlan.

Minden ízében angol ő, ki az angol-szász faj boldogulása előhaladásáért lelkesül. Az ő szemeiben az angol a világ első nemzete. Rendíthetetlen híve az imperialismusnak.

Ezért az igazán szívből fakadó honszeretetéért, mely más népek jogait nem igen respectálja és eszközeiben kevésbé válogatós, külföldi bírálói, különösen a németek, kik szeretnék, ha a gyakorlati érzék helyett a náluk is már régen kiveszett beteges érzélgés és

*) Rudyard Kipling *Kim* Tauchnitz Edition. (Lipce, 1901.) 366 lap.

emberboldogító szintelen kozmopolita irány uralkodnék vetélytársuk irodalmában, a brutális nyers erő prófétájának szeretik elnevezni Kipling-et.

Igy a Spemann-féle *Goldenes Buch der Weltliteratur* igen elterjedt könyvben az angol irodalom ismertetője, Bertz szerint, nagy alakító tehetségű, igen eredeti egy író Kipling, de azért az angol irodalom nem lett volna a világ leggazdagabb irodalmává, ha Kiplingnél nemesebb szellemek nem munkálkodtak volna abban, (aber die englische Litteratur wäre nicht die reichste der Welt geworden, wenn nicht edlere Geister an ihr gearbeitet hätten).

A vádban tagadhatatlanul van némi igazság, de mai nap-ság hol nem uralkodik a nyers erőre alapított imperialismus politikája?

Vajon egy Goethe ráismerne-e a mostani lengyeleket, dánokat elnyomó, erőnek erejével németesítő honfitársaiban az emberiség közös javáért lelkesülő világpolgárookra!

Az erő kultusza különben korunk egyik főjellemvonása. Az élet harczában, melyben a gyenge elvész s csak az életképes, erős érvényesül, a könyörület, a szánalom szavára kevesen hallgatnak.

Létért küzd most csaknem minden nemzet, igaz nem annyira fegyverrel, mint az ipar és kereskedelem ezer segédeszközének felhasználásával.

A nagy versengés megszüli a gyűlöletet és az irigységet. Egy-más gyarapodását rossz szemekkel nézik Európa népei.

A régi hellének ismert mondását az istenek féltékeny irigységéről az emberekkel szemben, kis változtatással — bizvást a népek egymás iránti irigységére lehetne alkalmazni. Kipling a *Kim*-ben ezúttal is hű maradt kedvencz tárgyához.

India életét festi, azét az Indiáét, melynek úgy átérzi, érti a maga sajátos költészetét. A számtalan különböző népek, vallások, kasztok tarka tömege az a haladó európai civilisatio közepett. Bámulatosan változatos panorámája Hindosztánnak, szinte hallani véljük a keleti óriás szive dobbanását.

Ismereteinek sokoldalúsága meglepő, szép ethnographiai, valálstudományi, helyrajzi ismeretekről tesz tanuságot. Innen magyarázható az a több oldalról Kiplingnek tett szemrehányás, hogy művén erősen érzik az ujságírói modor.

Az tény, hogy egyöntetű cselekvény szorosan véve nincs műveiben; érdekes epizódok többé-kevésbbé jól összeforrasztott lánczolata a *Kim* is, mely a *Jungle-book* szerzőjéhez teljesen méltó. Mowgli

és Kim közt sok a rokonvonás, de mégsem annyi, hogy az író ismétlésekbe esnék.

Az eleven, sok természetes észszel megáldott ír fiú Kim, igazi nevén Kimball O' Hara a számára idegen keleti környezetben könnyen mozog. Anyja, ki leánykorában azelőtt dajka volt egy ezredes családjánál, kolerában korán elhalt.

Az atyja, egy fiatal ír eredetű altiszt, a katonai szolgálatot elhagyva, vasuti alkalmazott lett a Szind Pandsab-Delhi vonalon.

Neje halála után aztán elzüllött, opium-evésre adta magát. Mikor az indiai szegény európaiakra váró szenvedély testben és lélekben tönkre tette — meghalt, egész hagyatéka három írásból állott, bizonyítványai és Kim keresztleveléből.

Ezeket a félkaszt hindu nő, Kim anyjának nővére, a kinél Kim lakott, bevarrta egy bőr amulet zacskóba s a fiú nyakába akasztotta, talismánoknak nézve az európai betűs írásokat. S visszaemlékezve az opiumevő O' Hara egy zavaros jóslatára, hogy fia egykor szerencsésebb lesz atyjánál, mert egy ezredes fog majd eljönni érte kilenczszáz elsőrendű ördög élén, kiknek egy zöld mezőben álló veres bika lesz az istenük, jó hasznát fogja akkor venni ezeknek az írásoknak a fiú, gondolá.

Ezt a jóslatot a veres bikáról és a 900 ördögről, meg az ezredestről megismételi később egy hindu pap, mikor Kim a lámával utaztában Umballába jön.

Kim Lahor egy félreeső zug utcájában nő fel nagynénjénél. Gyermekévei a bazár tarka, zajos világában telnek el.

Kim rendkívül eszes, találékony fiú, mindenki szereti, az egész világ kis barátja (little friend of all the world) a neve mindenütt. Az Adsaiib-Ghar (a csodák háza a muzeum hindu neve) a lahor-i muzeum előtt találkozik először Kim a lámával s bevezeti őt a «csodák» házába.

A sok Buddha-szobor, emlék láttára áhitatos csodálkozás vesz erőt a lámán, ki a szucszeni kolostorból zarándokolt keresni a szent folyót, mely azon a helyen fakadt, a hová Gotama (a későbbi Buddha) nyila esett. Az éjszaki buddhistáknál található monda szerint Gotama beleszeretett egy gyönyörű szép leányba Gopába. Gopá szülei azonban nem akarták leányukat hozzá adni, mert mindenki elpuhult, férfiatlan embernek tartotta a szellőtől is óvott, kénye-kedve szerint nevelkedett királyfit.

Gotama, hogy kedvesének kezét elnyerhesse, különféle erő és észbeli próbáknak vetette alá magát. Ezek között volt a nyíllövés,

Az árjak kedvencz fegyverének az íjnak kezelésében való kitűnőségének kiváló tanúságát adta a Buddha-jelölt. *)

Érdekes, hogy ez az íjjali erőpróba Valmiki remekében a *Rámájánában* is nagy szerepet játszik, ezzel nyeri el ott Ráma a szép Szitának a kezét. **)

Valószínűleg innen vette azt át a buddhista író, ki a hitalapító mesés elemekkel teli életírását írta. A monda szerint, a hová a jövőendő Buddha által kilőtt nyílveendő a földbe furódott, ott egy forrás fakadt. Ebből a forrásból eredő szent folyó keresésére indult a láma. Gyönyörű, tiszta, csodálatosan naiv lélek ez a buddhista barát, ki gyermekes egyszerűsége daczára is fenséges alak. Kim úgyszólván védszárnyai alá veszi a könnyen hívó öreget, kiben a szucs-zeni csendes elmélkedések nem igen fejlesztették ki a gyakorlatias szellemet.

Az ír fiú valódi gondviselés reá nézve, óvja, vigyázz rá, koldul számára, örökdi felette szüntelen. A láma elveszté tanítványát, cséláját az úton s azt hiszi, hogy Kim az ég adta segítség, az ég rendelte cséla, ki az első pótolja s ki őt bizton a büntől tisztára mosó folyóhoz van hivatva vezetni.

Így vándorolnak aztán együtt a láma és csélája India forró ege alatt, hol gyalog, hol vasúton.

A láma lépten-nyomon csodálkozik a világ nyüzsgő raján és szent borzalommal mondogatja: „nagy és szörnyű egy világ ez!” „Om mane padme hum” fohászkodik szüntelen, olvasóját pergetve.

Aztán jön az indiai főút a Grand-trunk road leírása, ennek az óriási országútnak, mely 1500 angol mérföld hosszat szeli át Indiát s melyhez fogható sehol másutt a világon nincsen. Végig árnyas fasorok szegélyzik s alattuk szakadatlanul hömpölyög a soha ki nem apadó emberáradat, rakott szekerek, nászmenetek, ünneplő ruhába öltözött vásáros nép, a maharánik titokzatosan lefüggönyözött utazó kocsijai, a csangárok, akálik s a megvetett szanszik vegyesen.

Itt találkozik először a láma és Kim az előkelő kulu aszszonynyal.

*) A déliek a páli források, például a *Dsátákák* nem szólnak részletesen *Gotama* királyfi, a későbbi *Buddha*, házasságának történetéről, még a szanszkrit nyelven író *Asvaghosa*, a *Buddha-csarita* szerzője sem látszik tudni erről.

**) *Rámájána-er. Schlegel* (Bonn. 1829) I. 242. I. 2. 200 l. *Arcus diffractus. Rámájána* (Bombay, 1888). I. 138 l.

Érdekes alak ez az örökké csevegő maharáni, ki folyton hatóságos bűvszerek, talismánokért ostromolja a *jogin*ak nézett lámát és cséláját (tanítványát). Útközben itt teljesül be a jóslat, Kim találkozik az atyja ezredével s meglátja a zászlón a maverick ír ezred jelvényét a veres bikát a zöld mezőben.

Este a mint Kim a sátrak közt bujkál, megfogja őt Bennet a tábori lelkész.

Bennet és a másik pap, Victor atya, kivallatják a kis foglyot és észreveszik az amulet-tartóba rejtett írásokat.

Megtudva, hogy európai ember gyermeke, nem akarják többé Kim-et a lámához eresztetni.

A sanawari katonai árvaházba szándékoznak adni a megtalált fiút, de a láma közbelép s saját költségén a St. Xavier katonai intézetbe küldi Kimet. Mert a jámbor buddhista szerzetes csak a legjobb nevelést tartja valamit érőnek.

Ebben a katonai iskolában töltött évek alatt alig néhányszor látogatja meg volt hű kísérő tanítványát Kim-et a láma. Türelmesen várja míg Kim befejezi tanulmányait és visszakerül hozzá, hogy aztán együtt keressék újra a szent folyót, melyet nélküle nem remél feltalálhatni.

Kim-nek terhére esik az iskolai fegyelem, neki, kinek otthona nincs s így a szünidőket is az intézet falai között kellene eltöltenie, rendszeren megszökik vacatiokor és Mahbúb Ali, a lókereskedő és titkos angol ügynök társaságában bekóborolja Indiát.

Mahbúb Ali Kim-nek régi barátja, még kora gyermekségében ismerkedett meg vele.

A lókereskedő szereti az ügyes szemfüles fiút. Már Lahorban mint gyermek sok kényes, nagy leleményességet igénylő feladatot végzett Mahbúb Ali szolgálatában. Egy fontos üzenet átadása alkalmával ismeri meg Kim Creighton ezredest.

Az ezredes figyelmét nem kerüli el Kim merész bátorsága, felismeri benne a kémszolgálatra való kiváló hivatottságot.

Erre a sok veszélylyel járó pályára készül Kim St. Xavierben. Gyermekkora, kalandos évei, hajlama, nyugtalan természete, minden közreműködik, hogy megkedveltesse vele ezt a foglalkozást.

Az angol *Secret-service*-t Kipling előtt senki sem ismertette még ilyen behatóan és ez képezi egyik érdekességét a könyvnek.

Lurgan, Hurri Babú és Mahbúb Ali vezetik be Kim-et a kémkedés fortélyaiiba.

Az iskolából szabadulva, Kim újra útra kel a lámával, ki az

iskolai évek alatt jobbra csendes elmélkedésbe merülve, a Tirthan-ker-templom papjai körében időzött.

Hosszú kalandos vándorlás után vissza kerül a láma és Kim beteg, megtörve a sok kiállott fáradtságtól a jószívű Szahiba, a bőbeszédű radspat öregasszony házához, hol előbb is többször mint szívesen látott vendégek megfordultak.

És itt a láma napokig tartó vallásos vezeklés és elmélkedésbe merülve, extasisában beleveti magát egy folyóba, melyet a csodatevő szent folyónak vél.

Hurri Babú, a benszülött orvosnak (hakim) öltözött angol kém menti ki a vízből.

«Igen, felszabadult a lelkem», így beszéli el a láma az eseményt, «mint sas szálltam én a magasba. Valósággal meggyőződttem, hogy sem én Tesu láma, sem más lélek nem létezik.

Mint a vízcseppet a víztömeg úgy vonzotta lelkemet a Nagylélek, mely mindenek felett áll.

Abban a perczben, elragadtatásom tetőfokán magam előtt láttam egész Hindosztánt Cejlontól az én kolostorom festett szikláig. Láttam minden talpalatnyi földet, falut, várost, a mit csak valaha bejártunk.

Egy helyben, egy időben láttam mindannyit, mert mind ott voltak a lélekben. Erről tudtam meg, hogy a lélek túl van már az idő, a távolság és az anyag illúzióján. Megértettem, hogy szabad vagyok. Néztelek téged, a mint nyughelyeden feküdtél s láttalak téged esni — esni a bálványimádás felé — egy időben, egy helyben a lelkemben, mely mint mondtam már érinté a Nagy lelket.

Láttam az én, a Tesu láma testét, a mellette térdelő, fülébe kiabáló dakkai, hakimot (orvos). Aztán magára maradt a lelkem s nem láttam többé semmit, mert a Nagylélekhez csatlakozott a lelkem.

Elmélkedtem évezredek át, földi szenvedélytől menten, jól értve a mindenség okát.

És akkor — mi lesz a fiúból, ha te meghalsz? Csengett a fülembe.

Egész valómat megrendíté az irántad érzett szánalom.

Visszatérek a csélámhoz (tanítványomhoz), nehogy eltévedsz az útat, mondtam. Erre a lelkem, a Tesu-láma lelke kiszakította magát a Nagylélekből kimondhatatlan kinnal, fájdalommal; mint az ikra a halból, a hal a vízből, a víz a felhőből, a felleg a sűrű légből úgy jött, vetődött, esett, vált ki a Tesu-láma lelke a Nagylélekből.

És akkor egy hang így kiálta «a folyó!» Ime a folyó! Letekintettem a világba. Olyan volt az, a minőnek annakelőtte láttam. De láttam világosan, láttam lábaim alatt a nyíl folyóját. Abban az órában valami bűn nyomta a lelkemet, a melytől még nem tisztultam meg teljesen. Rátekerődött a karjaimra, derekamra. De én leráztam magamról és mint a sas szálltam le egyenest a folyóhoz. Világot világ után taszítottam félre a te kedvedért.

Magam alatt láttam a folyót. Leszálltam. Összecaptak fejem felett a hullámok s ime újra a Tesu láma testében találtam magamat; de büntől tisztán.

Hurri Babú tartotta fejemet a víz felett. A folyó itt van! Azok mögött a mangó fák mögött. Épen itt!» «Allah kerim! (az Úr irgalmas), jó hogy a Babú itt volt, mondá Kim. Vizes voltál-e nagyon?»

«Mit törődöm én azzal?

Emlékszem, hogy az orvos féltette a Tesu láma testét. Karjaiban hozta ki a szent vízből. Azután jött a te barátod Mahbúb Ali hordágygyal, emberekkel és elvitt a Szahiba házába.

«És mit szólt hozzá a Szahiba?» «Én ebben a testben elmélkedtem s így nem hallottam. A keresésnek vége. Szerzett érdemeimért a nyíl folyója itt van. Itt bugyogott fel ép a lábaim előtt, a mint azt előre megmondtam. Megtaláltam. Lelkem fia, a szabadság küszöbéről téptem vissza a lelkemet, hogy megszabadítsalak téged minden büntől, a minthogy én is szabad vagyok és minden vétektől ment. Igaz a kerék (a dharmacsakrát érti) az okozatok egymásba fonódó láncolata! Üdvözülésünk, megszabadulásunk biztos. Jer?» És keresztbe tette ölében a kezeit, mosolygott, mint a ki magának és szeretettjének elnyerte az örök üdvösséget. Így végződik a «Kim».

Lehet és van is ennek a műnek sok hibája, mint már mondván volt, hiányzik belőle a cselekvény egyöntetűsége, lazán összefűzött epizódok sorozata ez. De a Kim és a láma költőien szép alakja magában elég, hogy kitűnő művé tegye Kipling regényét.

Tiszta, nemes, őszinte jellem megnyilatkozása a láma minden egyes szava, cselekedete. A buddhizmust legmagasabb, legtisztább formájában vallja, menten az újabb korban bele kevert idegen, heterogen elemektől. A Nirvánát ugyan önkényesen a világlélekbe való beolvadásnak mondja az író, a mi ha ellenkezik is a buddhista fölfogással, tagadhatatlanul költőibb.

KÉGL. SÁNDOR.

ÉRTESÍTŐ.

Szemere György két regénye: A Dobay ház. 1902. — A halász regénye. 1902.

E fiatal író tehetsége fölhívja érdeklődésünket, de elég szembe-
szökő fogyatkozásai is éreztetik magokat.

E két regénynek némikép ellentétes sajátságai vannak: az egyik *A Dobay ház* a fővárosi gentryvilágot tárja elénk, cselekvényben szegény és vontatott menetű. A másik *A halász regénye* magyar paraszt környezetbe vezet, cselekvénye gazdag és változatos. Mindakettő azonban abban hasonlít egymáshoz, hogy szerencsés megfigyelések, zamatos magyar kifejezések váltakoznak bennök és eleven genre-alakok vonják magokra figyelmünket. Mindakettőnek meséje gyengén van megalkotva.

A Dobay ház egy elszegényülő magyar nemes családot rajzol, mely bizonyos külső fényt, némi álgazdagságot akar mutatni, szegénységét pedig félve rejtegeti. Van egy leányuk is, a bájos Inczi. Természetes, hogy a mama azon van, hogy leányának gazdag férjet szerezzen. De a leány nem akarja azokat a kérőket, kiket a mama pártfogol és végül egy idealista, szerény festő boldog felesége lesz.

E cselekvény mellett (mely a regényekben gyakoribb, mint az életben) folyik egy másik cselekvény. A főtemlített mama aránylag még fiatal: harminczöt éves. Buja, sőt vad asszony. A leány egyik kérője udvarol neki, eleinte csak úgy, de később ő is lángot fog és elveszi a mamát (a leánya helyett). A papa, az öreg Dobay, tudniillik a mint látja felesége új szerelmét, megmérgezi magát. Öreg vagyok, útjokat állom, ők szeretik egymást, hadd legyenek boldogok — így gondolkozik Dobay, a ki bizony nem született Othellónak.

E második cselekvény szerencsétlen. A vad, buja képekben kéjelgő mama épen oly kellemetlen alak, mint második férje. A regény egyik főhibája, hogy végül ezt a nemtelen párt bizonyos rokonszenves módon akarja föltüntetni.

A legsikerültebb alak a festő, a ki a három kérő közül (ez a hármasság is mintha a meséből volna véve) elnyeri Inczi kezét. Szerelme is költői érzéssel van tárgyalva, a festő szerénysége, rajongó, impracticus, de szeretetreméltó egyénisége jól van rajzolva. Az öreg Dobay papa azonban valószínűtlen, nemcsak öngyilkossága alkalmából, hanem naivitásában is. Fiatal korában író és költő volt, és most öreg korában elhiszi, hogy fiatalkori költeményeinek kiadásával rövid időn 50,000 forintot fog szerezni. Ezt bizony tapasztalt magyar íróval nem lehet elhitetni. (Tán kezdővel sem.)

A regényben ekképen nem sok a cselekvény, a mi van benne, az gyakran erőszakos. Ilyen erőszakos az a regényben leírt párbaj is, a melyben az orvos eleinte azt constatálja, hogy az egyik megsebesített fél halálán van, néhány perc múlva azonban fölnevet az orvos és újból constatálja, hogy semmi komoly baj sincs, csak valami merev-göresben ájult el a párbajozó. (Szemere regényeiben általában a férfiak olyan könnyen ájulnak el, mint más regényekben a nők.)

Szemerének e regénye (*A Dobay ház*) az elzüllő modern magyar gentryt mutatja be nekünk. A másik (*A halász regénye*) a vasútak előtti Magyarország betyárromantikáját tünteti föl.

Van egy egész osztálya a regényeknek, a melyeket kutató regényeknek lehetne nevezni. A főmotívum bennök tudniillik az, hogy valaki az egész regényen át keresi családjá valamely tagját, kit tőle a véletlen vagy az erőszak elrabolt. Ilyen például Jules Verne regényeinek jó része, a hol a gyermekek apjokat, vagy a férj feleségét vagy az apja fiát stb. keresi. A regény elején elveszti, a regény derekán keresi, keresi minden lehető és lehetetlen helyen, a végén megtalálja. Itt a végén szokott a cselszövő, ki mind e bonyodalomnak oka, lakolni.

Igy van ez a Szemere regényében is. A regény elején egy nyalka betyár: Ribár elrabolja Kelemen tiszaparti halász feleségét. A halász hat évig keresi Ribárt is, feleségét is. A regény végén mindkettőre ráakad Debreczenben. Ribár a volt betyár főbelövi magát, Kelemen halász pedig meglegedetten visszatér soká keresett és végre megtalált feleségével tiszaparti halászkunyhójába.

Ezt a mesét bonyolulttá és valószínűtlenné teszi Ribár, a betyár. Ez a betyár tudniillik előkelő, gazdag ember fia, ki csak egy időre mint műkedvelő betyárkodik. Aztán megint hazatér és mint tekintélyes, gazdag ember él Debreczenben. Miért lett betyár? Ezt nem tudjuk meg, pedig meg kellene tudnunk. Ilyképen valóban regényes marad Ribár alakja előttünk.

Kelemen halász kutatásainak harmadik évében egy hortobágyi csárdában találkozik Ribárral. Ámbár négyes hintón jön, nagy úr módjára viselkedik, mégis fölismeri benne a betyárt, ki feleségét elrabolta. De a döntő perczben, midőn Kelemen megtámadja és leleplezi a nagy úr módjára viselkedő Ribárt, ez ravaszságból elkezd reszketni, foga vaczog, hangja remeg. Ekkor Kelemen elereszti ellenét. «Én vagyok a vak, a bolond . . . Ribár nem tudott félni».

Ribártól pedig, midőn a négyes hintóban tova vágat a kocsisa (egy volt rablótársa) azt kérdezi: «Minek reszketél?»

«Elhitte volna-e másképen, hogy nem én vagyok én?!» — feleli Ribár.

E jelenet kétségkívül valószínűtlen. Mit látunk benne? Egy rabló, kit lelepleznek, úgy menekül, hogy reszketést színlel. Erre halálos ellensége elereszti őt, ámbár különben fölismeri. Ez az egész dolog egy túlzott, adomaszerű ötlet, mely itt nem folyik a helyzetből és a jellemekből.

Hasonlólag nem valószínű, hogy Kelemenné (a halász elrablott felesége) éveken át Ribárnak (a volt betyárnak) házában Debreczenben lakik, a nélkül, hogy a férjét vagy valamely rokonát soráról értesíthetné.

Van Szemere Györgynek egy iránya, melyet különösen ki akarok emelni, melynek ápolását különösen szeretném neki ajánlani. (De van-e szerző, ki bírálója tanácsát elfogadja?) Értem ezen pedig Szemere törekvését személyeiben azt jellemezni, a mit magyar sajátságoknak lehet nevezni, azt a mit kissé ködös kifejezéssel: magyar léleknek nevezünk.

E részben már *A Dobay házban* is egy szépen gondolt jelenetet találunk. Egy partie-hajhász lengyel elakarja kérni az öreg Dobaynak, ennek az elszegényedett, könnyelmű, de szíve mélyén derék magyar nemesnek leányát. A lengyel persze nagyokat ígér. «Az öreg Dobay pedig (így írja le Szemere) végighallgatja ünnepies, komoly arczczal. Komikus allűrjei elsímulnak szépen: egyszerű méltóság ül az arczára. A magyar nemes marad meg belőle csupán, a ki fehér oszlopos kúrián tanulta meg vérét és hazáját szeretni és imádni egy selyemfőkötös jószágos mosolygó édes anyától. Bajuszát se sodorítja, mint szokta, ha széles a kedve, fejét se vakarja, mint szokta, ha mérges; vonásai és mozdulatai nyugodtak és szelídek». A lengyel megzavarodik ezen: «Ő csak külsőségekből ismerte a gentlemant, a ki mókáival imponál az éretlen tömegnek.

A szívben és lélekben fogantatott grandseigneur: azt nem ismerte ő. Ilyet látott maga előtt».

Még erősebb ez a törekvés a magyar sajátságok föltüntetésére *A Halász regényében*. A magyar parasztot gyakran jellemzik regényíróink: de többnyire csak adomaszerűen. Szemere a magyar paraszt lelki világát: erkölcsi jelességeit, komolyságát, természet-szerűségét, naivitását, szilajságát, egyszerűségét, szabadság- és vendégszeretetét vallásosságát, szerető elmélyedéssel iparkodik föltüntetni. Szemere szemében a Kelemen halász a természet fia: erkölcsi hagyománya a természettől fakadt, «a természet pedig — írja Szemere — az erkölcs maga». A természetnek ezt az emberét nem is érdekli a többi ember. Sőt Szemere azt állítja, hogy Kelemen csak ötszáz szót ismer, a mit nem lehet elhinni, hiszen Kelemen a tokaji piaczon is megfordul és bizonyára a sok halász műszót is ismeri.

Szemere részletesen leírja a halász lelki küzdelmeit. Valami rajongó vonást adott neki, mely különösen akkor mutatkozik, midőn Kelemen rendíthetetlen bizalommal várja egy bizonyos határidőre, sőt egy bizonyos perczre elrabolt feleségét. A magyar paraszt a természetben gyökerező mély erkölcsiségét akarja Szemere akkor is festeni, midőn Kelemen kibékül halálos ellenségével, felesége rablójával, a sentimentalisan elrajzolt Ribárral és megbocsát neki.

Nem tudom, mind ezt a magyar paraszt lelkében olvasta-e Szemere (vagy talán Tolsztoj regényeiben is?), de bizonyos, hogy a magyar paraszt, a magyar nemes erkölcsi élete a magyar regényírók számára még eléggé ki nem kutatott kincseket rejt. Szeretnők, ha Szemere György mindinkább erősödő megfigyelő tehetséggel ezeket keresné.

R. Fr.

Rudolf Lehmann, Erziehung und Erzieher. Berlin, 1901., 8-r., VIII. 344 l.

Lehmann neve a német pædagogusok közt jó hangzású, a német nyelvi oktatásról szóló munkáját*) a kritika annak idején nagy elismeréssel fogadta. E methodikai művénél nem kevésbbé tanulságos, sőt általánosabb érdekű a czímben idézett könyve, mely a nevelésről és nevelőkről szól. Nem nyújt valami pædagogiai rend-

*) *Der deutsche Unterricht. Eine Methodik für höhere Lehranstalten.* II. kiadás, Berlin, 1897.

szert, egyáltalán kevés művében az elmélet, sőt mintha az elméletnek és rendszernek a pædagogiciában ellensége volna, hanem a helyett magas szempontból ugyan és eszményi lelkesedéssel pusztán gyakorlati czélokat követ, melyek beleilleszthetők a mai viszonyok közé és ép azért aránylag könnyen megvalósíthatók. A német nevelésnek jelenlegi állapotát ismerteti, kezdve a szülői háztól fel az egyetemig, dereka és magva a középiskolai nevelőoktatás, melyet a szerző hivatásánál fogva legjobban ismer és, mint műve mutatja, mindenekfölött szeret. De nemcsak ismerteti, hanem bírálja is, éles szemmel, minden fogyatkozása iránt és tanult, gondolkodó főre valló eszmékkel megjavítása és fellendítése érdekében.

A mi nevelésügyünk és a németeké között sok, majdnem túlnyomó a hasonlatosság, hisz legtermékenyebb pædagogiai gondolatainkat, egy-kettőnek kivételével, a német pædagogia szolgáltatta. Ebben nincs szemrehányás, legalább a hozzáértő szemében, mert mi csak néhány évtizeddel korábban tanultunk attól, kihez ma majd minden kulturnemzet iskolába jár. Az itt-ott, különösen a napi sajtóban felhangzó pathetikus vádak ellenére is azt hiszem, hogy ez a tanulás sem kárunkra, sem szégyenünkre nem válik sem a pædagogiciában, sem más tudományszakban. Lehmann könyve tehát legtöbb részében miránk nézve is közvetlenül tanulságos és azért megérdemli, hogy gondolkodva elolvassuk, annál inkább, mert a mi pædagogiai életünk legalább irodalmi felében, sajnos, meglehetősen meddő és tartalomban is szegényes.

Szerzőnk a német nevelésügy mai állapotát kétségtelenül pessimistikusan nézi, az ifjúságot pedig optimistikusan. A könyvnek azonban ez nincsen ártalmára, hisz minden pædagogiai reform ilyen meggyőződésből indult ki, ez kétségtelenül alapja és lelke a pædagogiai és talán minden haladásnak. Szerinte a német nevelés elmaradt a kor és a nemzeti fejlődés mögött, hiányzik belőle az egységes nagy vonás, melynek jellemeznie kellene egy egységes, nagy nép művelődését. Ennek azonban alapföltétele, hogy legalább az erkölcsi és értelmi nevelés két főkérdésére nézve teljes egyértelműség uralkodjék. A gyermek valamikor társadalmi közösségben való működésre van hivatva, ezen czélnek azonban az ő szabad egyénisége, mely legértékesebb benne, fel nem áldozható; a gyakorlati élet számára kell előkészítenünk és fölfegyvereznünk, de nem szabad megengednünk, hogy az eszményektől, melyek létének tartalmat adnak, elforduljon. Ime a nevelésnek két nagy problémája, a jellemképzés és oktatás két legfontosabb kérdése. A német nép

legjobbjaival valamikor ebben a két kérdésben nem volt nézeteltérés, a modern Németország feladatai és követelményei azonban ebben a megoldásban nem találhatnak kielégítést.

Ekként megformulázva a német pædagogiciának és így művének is két legfőbb problémáját, szerzőnk áttér arra a sokat és sokféleképen megvitatott kérdésre, vajjon egyáltalán nevelhető-e az ember? A XVIII. század rationalismusa a nevelést mindenhatónak vélte, optimismusának Kant adott klasszikus kifejezést: az ember semmi, csak a mit belőle nevelünk. Ezzel a felfogással mereven szembe állott a XIX. században az átöröklés elmélete, és a biblikus-átok, mely a harmadik-negyedik ízt sujtja, új jelentést kapott. Az átöröklésnek tényleg egyesekre és egész nemzetekre döntő befolyása van, de azért meg nem ingathatja az ember nevelhetésébe vetett évezredes hitet. Hogy mit nevelhetünk a gyermekből, az kétségtelenül az ő öröklött képességeitől, hajlamaitól, egész egyéniségétől függ. De nekünk hatalmunkban van az ő fejlődését bizonyos mértékig irányítanunk, a gyöngébb, de kíváncsatos hajlamokat és képességeket istápolhatjuk és erősíthetjük, a nem kíváncsatosakat és károsakat pedig, ha nem is irthatjuk ki, mégis gyöngíthetjük és visszaszoríthatjuk. Ily módon pedig nemcsak közvetlenül a jelen, hanem épen az átöröklés értelmében közvetve a jövő nemzedékeket is neveljük. A nevelés ereje tehát ebben a tekintetben kihatóbb, mintsem a XVIII. század rationalismusa gondolni merte volna.

Már most melyek azok az eszmények, kérdi a szerző, melyek alkalmasak arra, hogy a nevelőt hivatásában vezessék és lelkesítsék? És itt megfesti a német férfi eszményét, a milyennek Németország mai kulturális és hatalmi állása követeli. A nevelés első feladata, hogy növendékében kifejleszszen minden képességet, mely benne szunnyad, nevelje életre valóvá, testben és lélekben erőssé és ellenállásra képessé. Elő kell készítenie minden tekintetben a létért való küzdelemhez, melynek azonban ne legyen főczélja az élvezet és hatalom, önmagának se legyen czélja. Ennek a küzdelemnek állandó belső értéket csak eszményi javak adhatnak, a mint a vallásos életben való részvételből, a tudás és tudományos ismeretek iránt táplált érdeklődésből, végül a művészi alkotásból és az ilyen alkotások élvezetéből fakadnak. Így kell a gyermek egyéniségét fejlesztenünk; mivel pedig társadalmi életre van hivatva, arra kell nevelnünk, hogy az emberi közösséggel való érintkezésben az erkölcsösségtől vezettesse magát, a mely képessé teszi, hogy a maga egyéni hasznát a közösség érdekének alárendelje, a nélkül, hogy a maga belső érté-

két, a maga személyiségét feláldozná. A közösséghez tartozás eleven érzete hassa át az embert, de soha el ne veszítse a maga individualismusát. Az individualismus, mely mindig erőssége volt a német fajnak, a birodalom megalkotása óta veszélyben van. A XVIII. században még túltengett annyira, hogy merő idealismussá vált, melyből hiányzott az egybeforrasztó közszellem, a német nép reális érdekeinek fölismerése. Legfőbb képviselője és leghatalmasabb költője: Goethe. Másképen alakultak a viszonyok a XIX. században. Németország a reális politika stádiumába lépett, eszményi gondolatok helyett hatalmi kérdések és gazdasági érdekek mozgatják, az egyén eltűnik a roppant tömegek küzdelmében. E korszak élén áll a németek legnagyobb államférfia: Bismarck. Bismarckot és Goethét egy eszménynyé összeolvasztani, az ő ellentétes világnézetöket kiegyenlíteni és egységbe foglalni, annyi mint a szellemi művelődést az élet reális formáiba önteni, annyi mint egyesíteni a tett és gondolat kulturáját, mint az individualismust a legelevenebb közérzülettel egybeforrasztani. Ime a német férfi eszménye!

Szerzőnk azután rátér magára a nevelésre. A nevelői tevékenység a szoktatásból és a szorosabb értelemben vett nevelésből áll. A szoktatás kiterjed a gyermek testi, erkölcsi és értelmi életére egyaránt, de a növendék fejlődésével lassankint átengedi a tért a tulajdonképi nevelésnek, melynek az előbbeniire kell építenie. A szoktatásnak két főeszköze a büntetés és jutalom, melyet hol a tulzóan a lágy, hol tulzóan rigorosus pædagogia jogtalanul megtámad és számúzni akar. A nevelés legfontosabb eleme az oktatás, segítő eszközei a tekintély, mely az értelem és akarat felsőbbségén alapszik, az őszinte jóakarat és főként a szeretet. Az ösztön kezén a szoktatás elvezeti a gyermeket oly utakra, melyeket még nem ért, oly célok felé, melyeket még nem ismer. De azon időponttól kezdve, mikor a fiatal lélek önmagára eszmél, lassankint a célok tudatára is kell ébrednie, úgy hogy már ne akarat nélkül vezettessék, hanem öntevékenységgel törekedjék feléjük.

A következő fejezetekben arról beszél a szerző, hogy mikép oszlik meg a szoktatás és nevelés feladata az otthon és az iskola között. Szépen fejtegeti az anya hivatását a gyermeknevelésben, a szülői ház és a családi élet jelentőségét és a gyermekek és felnőttek közt való érintkezés módját. Röviden szól az iskola és a szülői ház közti viszony nehéz kérdéséről és élesen világítja meg azt az ellentétet, mely a szülők és a tanárok nevelési célja közt fönforog. Azok mindenkifölött gyakorlati nevelést kívánnak, ezek pedig hiva-

tásuk lényegét a növendék eszményi és tudományos kiművelésében látják. A kölcsönös félreértések következménye aztán, hogy az ifjú kellesténél sokkal korábban belső harcokba keveredik, melyekből csak ritkán menekül meg nagy veszteségek nélkül. Az ellentéteknek ő a játékszere és lelki küzdelmeiben vajmi kevés esetben talál kellő támaszra, szerető megértésre szülejében vagy tanárában. A szerző ki meri mondani, még az esetre is, ha megbotránkozást keltene, hogy Németország szűkében van a valódi, hivatásuk magaslatán álló nevelőknek a családban ép úgy, mint az iskolában. Kevés az érzék mindkét oldalon a gyermek belső, lelki szükségletei iránt.

Dicséretképen említi a szerző, hogy a fegyelmi állapot az iskolákban az utolsó évtizedekben javult, de a tanulók viszonya az iskolához és tanáraikhoz talán még rosszabbodott. Pedig a tanárok ritka kivétellel a legjobb célzattal és a legbarátságosabb érülettel állnak tanítványaikkal szemben. Egyik legfőbb oka ennek a ferde állapotnak, hogy a tanár most inkább mint valaha a bíráló szerepére van kárhozotva, a folytonos ellenőrzés és ítélkezés, szorgalom és viselet tekintetében természetszerűleg elidegeníti a gyermeket, úgy hogy inkább ellenségét látja tanárjában, ki állandóan üldözi, mint jóakaróját, ki az ő javán munkálkodik. Le kell tehát szállítani az ellenőrző és klasszifikáló értekezletek számát, és mindenenk fölött meg kell szüntetnünk az osztályok zsufoltságát. Akkor, de csakis akkor dolgozhatik többet a tanár tanítványaival közösen az iskolában, akkor, de csakis akkor lesz kevesebb házi munkára és így kevesebb ellenőrzésre szükség. Ez, de csakis ez segíthet, és semmi néven nevezendő miniszteri, főigazgatói rendelet vagy módszeres értekezet! Meg nem állhatom, hogy az idevágó passust, mely az osztályok maximális létszámáról szól, szóról-szóra ne idézzem, mert ennek a belátása sem intéző köreinkben, sem a művelt nagy közönségben még nem elég eleven és hathatós, mert máskülönben ez a szűgyenletes állapot nem maradhatna meg a nemzeti nevelés mérhetetlen kárára: «*Gemeinschaftsunterricht muss noch nicht Massenunterricht sein; mag es schon schwer sein, siebenzig Kindern zusammen das ABC oder das Einmaleins beizubringen, so ist eine wirklich erzieherische Behandlung in der höheren Schule einfach unmöglich, wenn man 50 halbwüchsige Knaben, oder gegen 40 Jünglinge vor sich hat. Das aber sind Zahlen, die in unseren Grossstädten keineswegs zu den Seltenheiten gehören; die Behörden haben zwar wesentlich kleinere als Norm gesetzt, in der letzten Zeit auch vielfach*

begonnen, mit dankenswerter Schärfe auf Einhaltung derselben zu bestehen; aber noch zeigt sich nicht überall die Wirkung, und ausserdem sind auch diese Normalzahlen den Anforderungen einer wirklichen Schulerziehung gegenüber zu hoch gegriffen: mehr als 30 Kinder und Knaben, mehr als 20, höchstens 25 Sekundaner und Primaner *) sollte keine höhere Lehranstalt in einer Klasse vereinigen dürfen. Möchten es die staatlichen, wie die städtischen Behörden, denen die Schulgründung obliegt, bedenken, dass nicht nur das äussere Wohl, die Gesundheit der Schüler und namentlich der Lehrer, sondern auch die innere Entwicklung, jeder wirkliche Fortschritt der höheren Schule zu einem wesentlichen Teile von dieser Forderung abhängt.* Boldog Németszág, hol ostoroznak és kárhoztatnak oly állapotot, mely mint elérhetetlen ábránd lebeg a magyar középiskolai tanárság előtt!

Ezek után szerzőnk behatóan és könyvének céljához képest tüzetesen foglalkozik a különböző középfokú iskolafajokkal és az azok tantervébe felvett vagy felveendő tantárgyakkal. Ez nemcsak a német, hanem az egyetemes pädagogiának is darázs-fészeke. Lehmann tagadhatatlanul alapos vizsgálódásokat végzett ezen a téren, mélyen belemerül a kérdések lényegébe, nem egy eszméje és indítványa életre való és megfontolásra méltó, de épen itt, és pedig nemcsak a részletekben, ingerel ellenmondásra. Bizonyos, hogy a mai életviszonyok a középiskolát rákényszerítik az ú. n. reális tárgyak intensiver felkarolására, de kétségtelen, hogy a klasszikus nyelvek tanításának kiküszöbölésével vagy csak redukálásával is a középiskolát megfosztják eszmei tartalmának leglényegesebb elemétől, attól az elemtől, melyen az újkori kultúra felépült, melyet történeti fejlődésében e nélkül megérteni lehetetlen. Tény, hogy a klasszikus tanulmányok manapság már nem gyakorolnak olyan mély és értékes hatást a középiskolai ifjúságra mint még egy pár évtizeddel ennek előtte, de ez hiba és fogyatkozás, melyet ki lehet és ki kell javítani. Ám legyenek különböző középfokú iskolafajok, de ne áltassuk magunkat azzal, hogy azokba a nemzeti irodalom közvetítő segítségével egységes és azonos szellemet vihetünk, hogy növendékeiknek végeredményben egységes és azonos nevelést nyújthassunk. Ez szépen hangzik elméletben, de a gyakorlatban megvalósíthatatlan, még ha teljesen azonos világnézetű tanférfiak is működnek bennök. A papiroson meglehet az egységes szellem és az egy-

*) Sekundaner und Primaner = a négy felső osztály tanulói.

forma jogosítás, a valóságban azonban soha sem lesz meg az egyseges műveltség és az egyforma képesítés.

Külön fejezetet szentel szerzőnk a philosophia tanításának a középiskolában. Poroszországban a philosophia tudvalevőleg nem önálló tantárgy, hanem a legfelsőbb osztályok német irodalmi tanárainak feladatuk, a tanulókat a bölcseleti tanulmányokba bevezetni. Ennek az eljárásnak persze kevés az értéke és kevés az eredménye. Szépen és lelkesen, de egyszersmind meggyőzően is fejtegeti szerzőnk a philosophia tanításának hasznát és fontosságát a középiskolában. Fölemlíti, hogy ebben a tekintetben Európa majd minden nagyobb kulturállama elhagyta Poroszországot, és ezek közt megnevezi Magyarországot is (322. l. jegyz.), hol a VIII. osztályban hetenkint három órát fordítanak a philosophiai propædeutikára. Azt persze nem tudja, hogy kevés kivétellel ennek sem több a tényleges eredménye, sokszor még a látszatja sem több mint Poroszországban.

Az utolsó fejezetben szerzőnk azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon tudomány-e a pædagogia vagy sem. Ha már valaki így veti fel a kérdést, biztos, hogy nemmel felel, de Lehmann még a tudománynyá fejlődés lehetőségét is megtagadja a pædagiától. Ezzel, bár sokan osztoznak nézetében, bizton hiszem, hogy túllő a célon. Herbart tette az első nagy és korszakos jelentőségű kísérletet, hogy a pædagiát tudományos bázison építse fel. Ethikájára és psychológiájára alapította, annak értelmében állapította meg a nevelés célját és szempontjait, ennek a segítségével a nevelés menetét és eszközeit. Lehmann szerint azonban nincs az az ethikai rendszer, mely, ha csak alapvonásaiban is tudományosan és megdönthetetlenül meg volna állapítva, úgy hogy szükségszerűen általános érvényességre emelkedhetnék. Ebben igaza van, de vajjon itt is kétségségetten fel kell-e kiáltanunk: «ignorabimus»! A psychologia sem annyira fejlett, hogy lelki életünk egész körét megvilágítaná és egész tartalmát kimerítené. Lehet, hogy ennyire soha sem is fog fejlődni és hogy különösen az érzelmi és akarati életet egész mélységében soha sem is fogja tudományosan kideríthetni. De ki ismeri itt is a lehetséges haladás határát és ki tudná megjelölni azt a pontot, melyet az emberi vizsgálódás soha át nem léphet? Bármennyire is ellenfele szerzőnk a Herbart-féle pædagiának, elfogulatlanul nem tagadható, hogy óriási szolgálatot tett a nevelésnek és főként az oktatásnak, csak az ő működése óta meri a pædagogia álmodni és céltudatosan arra törekedni, hogy néhány alap-

igazságon túl a systematikus tudományosság magaslatára emelkedjék. És ha Herbart etikája és psychológiája meghaladott, alapítható a pædagogia más újabb etikára és psychológiára is olyképen, hogy hárman, az ethika, psychologia és pædagogia párhuzamosan haladván, egymást kiegészítsék, támogassák és kölcsönösen fejlesszék. A szellemi tudományok egyáltalán nagyon hajlandók a kishitűségre, mióta a természettudományokat fejlődésök szédítő gyorsaságában nem tudják követni. Kishitűség nélkül pedig miért tagadnók meg eleve annak lehetőségét, hogy a pædagogia mint elmélet a valódi tudomány magaslatát valaha elérje? Mint gyakorlat persze sok tekintetben művészet most és az is marad mindig, és jól is van így.

Befejezésül szerzőnk röviden ismerteti a német tanárképzés mai állapotát és igen okos és komoly eszméket vet föl megjavítására és helyes irányban fejlesztésére.

Ez nagyjában Lehmann szépen és lelkesen megírt könyvének tartalma. Némely alapvető kérdésben is ellenmondásra készítet, a részletekben persze még inkább és még gyakrabban. Néha nagyon is sötét színekben látja a mai állapotot, néha meg nagyon is könnyen irányíthatónak és rózsásnak a jövő haladását. Temperamentuma el-elragadja, de mindenütt érezzük a nemzeti nevelés ügyeért hevülő szíve melegét. A mit csak kétkedve fogadhatunk, az elenyésző azon nemes eszmék sokaságához képest, melyek könyvében mint termékeny és életre érdemes magvak el vannak hintve. Valóban nagy hasznát látná nevelésügyünk, ha mindazok, kik nevelésre és oktatásra vannak hivatva, néha-néha ily könyvet is vennének kezökbe.

Bleyer Jakab.

Új magyar könyvek.

Albisy Katalin. Kova Gyuri és Társai. Elbeszélések. Budapest, 1902. Budapesti Hirlap. (8-r. 308 l.) 3 kor.

Bakonyi Károly. Iaczi kisasszony. Tizenkilencz elbeszélés. Budapest, 1902. Budapesti Hirlap. (8-r. 267 l.) 3 kor.

Bársony János. Szülészet dióhéjban. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 91 l.) 2 kor.

Békefi Remig dr. A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gotthardi czisztercei apátságok története. IV. kötet. A pásztói apátság története 1702—1814. V. kötet. — A pásztói apátság oklevéltára 1342—1812. Budapest, 1902. Pfeifer F. (4-r. VIII, 621, 513 l.) 20 k.

Berendy Béla. A legeltetés kérdése. Közgazdasági tanulmány a legelők képzése, a jelenlegi legelő-erdőknek megszüntetése és a jövő gazdálkodás ideális alakzatának, a ligetes-legelőnek alakítása tárgyában. Budapest, 1902. Ifj. Nagel Ottó. (8-r. 52 l.) 1 kor. 20 fill.

Csapodi István dr. A szemészet kézikönyve. Második bővített és átdolgozott kiadás. 57 ábrával. Budapest, 1902. ifj. Nagel Ottó. (8-r. XVI, 490 l.) 8 k.

Dallos Béla. Leányok és asszonyok. (Elbeszélések.) Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 91 l.) 2 k.

Faller Károly. A fémkohászatlan kézikönyve. (Különös rész, II. kötet.) Arany, ezüst, platín és kénese. Selmeczbánya, 1902. Joerges A. özv. és fia. (8-r. XIII, 355 l.) 10 k.

Fináczy Ernő dr. A magyarországi közoktatás története Mária-Terézia korában. II. köt. (1773—1780.) Budapest, 1902. Akademia. (8-r. VIII, 525 l.) 8 kor.

Géczy István. A régi szerető. Népszínmű 3 felv. (Fővárosi színházak műsora. 121., 122. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 64 l.) 60 fill.

Glósz Miksa. Gyakorlati tot nyelvtan. Dr. Ahn tanmódszere szerint. 3. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 210 l.) 2 k. 20 f.

Gúti Soma. Házasodjunk. Bohózat 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 123—124. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 51 l.) 60 fill.

Gyarmathy Zsigáné. Az új hajtások. Regény. Goró Lajos eredeti rajzaival. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 211 l.) 2 k. 40 f.

György Endre. A középbirtokos hitele és a szövetkezeti rak-tár kérdése. Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. 33 l.) 1 k.

Hajdu Gyula. Első fecskék. (Elbeszélések.) Nagy-Kanizsa, 1902. Fischel F. (8-r. 160 l.) 2 k.

Jellachich István dr. Törvényszéki orvostan. (Medicine Forensis). Jogászok számára. Budapest, 1902. Politzer. (8-r. 368 l.) 7 k.

Jókai Mór. A magyar nemzet története regényes rajzokban. II. kötet. Második képes kiadás. Budapest, 1902. Franklin-Társ. (8-r. 341 l.) 4 k.

Kelen József dr. A diétás konyha. Hogyan táplálkozzunk? Nélkülözhetetlen tanácsadó egészségesek és betegek számára. Budapest, 1902. Barta L. (8-r. 152 l.) 1 k. 50 f.

Kuncz Ignác. A nemzetállam tankönyve. Harmadik, bővített kiadás. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. XIX, 439 l.) 7 k. 50 f.

Lederer Ábrahám. Az akarat embertani és neveléstani szempontból. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 80 l.) 60 f.

Lisznyay Damó Endre. A haza-szeretet. Politikai tanulmány. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 192 l.) 2 k.

Litschauer Lajos. Szállítás. Különös tekintettel Magyarországi bányászati viszonyaira. (A magyar bányász-felőr kézikönyvtára. IX. kötet.) Selmezbánya, 1902. Joerges A. özv. és fia. (8-r. VIII, 160 l.) 3 k.

Malthus T. Róbert. Tanulmány a népesedés törvényéről. Fordította és előszóval ellátta György Endre. (Nemzetgazdasági írók tára. Kiadja a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottsága). Budapest, 1902. Politzer (8-r. XV, 623 l.) 6 k.

Mocsári Béla dr. A háló. Vígjáték 3 fölvonásban. Budapest, 1902. Orsz. közs. nyomda. (8-r. 79 l.) 60 fill.

Monostory Károly. A lótenyésztés és lógondozás alapvonalai. A kisgazdák szükségleteihez mérve. (Falusi könyvtár. 56—57.) Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 192 l.) 2 k.

Nagy Endre. Egynapos özvegy. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 126 l.) 2 kor.

K. Nagy Sándor. A nők törvénykönyve. A nők jogaira és kötelességeire vonatkozó összes törvények és rendeletek alapján. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 232 l.) 2 k. 50 f.

Népszámlálása, a magyar korona országainak 1900. évi —. I. rész. A népesség általános leírása községenként. (Magyar statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. kötet.) Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (4-r. VI, 45, 609 l.) 6 k.

Ónodi Adolf dr. A gége idegeinek boncztana és élettana. Kiegészítő kórtani adatokkal. A m. t. Akadémia megbízásából és támogatásával saját vizsgálatai alapján írta. (Mathematikai és természettudományi közlemények XXVIII. köt. 1. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 183 l.) 3 kor.

Papp Antal dr. A községi közegeket érdeklő illetékszabályok. (Közigazgatási könyvtár. IV. évf. 2., 3. sz.) Budapest, 1902. Orsz. községi nyomda. (8-r. 230 l.) 2 kor. 40 fill.

Pázmány Zoltán. A haszonélvezet a római jogban. Kecskemét 1902. Gallia. (8-r. IX, 262 l.) 5 k.

Pecz Vilmos dr. Ó-kori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából a magyar tudományos Akadémia támogatásával szerkesztette —. I. kötet. A—L. Budapest, 1902. Franklin-T. (Lex. 8-r. VIII, 1143 l.) 18 k.

Poroszkay Béla. A szövetkezeti magtáraknak különös fontossága hazánkban. Nagy-Becskerek. 1902. Pleitz F. P. (8-r. 43 l.) 1 k.

Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné. Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. IX, 775 l.) 5 k. — Az olcsóbb kiadásé 2 k. 50 f.

Saárossy-Kapeller Ferencz. A méhészet multjáról és jelenlegi közigazgatásáról. A méhészet védelmére és fejlesztésére vonatkozó intézmények és törvényes szabályok. (Közigazgatási könyvtár. IV. évf. 4—5. sz.) Budapest, 1902. Közs. nyomda. (8-r. 142 l.) 2 k. 40 f.

Schmidt Imre. Nyilvános számadásra kötelezett pénzintézetek adói és illetékei. Elméleti és gyakorlati kézikönyv részvénytársaságok és szövetkezetek részére. Privigye. 1902. (Budapest, Grill K.) (8-r. XI, 242 l.) 5 k.

Selonszkij N. N. A jövő világából. Fantasztikus regény. Orosz eredetiből fordította Ambrozovics Dezső. Budapest, 1902. Franklin-Társ. (8-r. 262 l.) 3 k.

Schwarz Gusztáv dr. Codificationalis dolgozatok. Budapest, 1902. Grill. (8-r. VIII, 849 l.) 10 kor.

Sienkiewicz Henrik. Öt kövessük és egyéb elbeszélések. Budapest, é. n. Pallas, (8-r. 135 l.) 1 kor.

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és magyar iskolai szótár. Második magyar-német rész. Budapest, 1902. Franklin-Társ. (8-r. 7, 464 l.) 3 k. 50 f.

Smialovszky Valér dr. Államhitelünk és conversióink Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 27 l.) 50 fill.

Szenző Lajos. A testgyakorlás története. Budapest, 1902. Légrádi testvérek. (8-r. 103 l.) 1 kor. 60 fill.

Szigethy Lajos. Búr földön. Egy magyar harcos dél-afrikai élményei. Sopron. 1902. Thiering Gy. (8-r. 137 l.) 3 kor.

Tolstoi Leo gr. Karenin Anna. Regény. Fordította R. Trux Hugóné. 2 kötet. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 378, 410 l.) 6 kor.

Tormay Béla. Állatorvosi föladatok a köztenyésztés terén. (Az állatorvosi kézikönyvtár V. kötet). Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. VI, 176 l.) 4 kor. 50 fill.

Varga Ottó. Aradi vértanúk albuma. Arad sz. kir. város közönsége és az aradi Kölcsey-egyesület megbízásából szerkesztette. Budapest, 1902. Lampel R. (4-r. 300 l.) 15 kor.

Vargha Ferencz. A gyakorlati ügyvédi és birói vizsgálatok reformja. Budapest. 1902. Franklin-Társ. (8-r. 32 l.) 70 fill.

Hibaigazítás. A *Budapesti Szemle* 309. számában a 486-ik lapon *Gombon Zoltán* helyett *Gombocz Zoltán* olvasandó.

A REICHSTADTI HERCZEG POLITIKAI ÁLLÁSA.¹⁾

Midőn I. Napoleon és Mária Lujza főhercegnőnek Bécsben száműzetésben élő fiát 1818-ban a «reichstadti herceg» méltóságával ruházták föl, ezzel az egész világnak tudtul akarták adni, hogy Ferencz császár unokája csakis osztrák hercegnek tekintendő, a kit azonban a monarchiában a főherczegek után, az első rang illet meg. Ez a czim hivatva volt a Bourbonokat attól a nyugtalanságtól megmenteni, melynek őket az ifjú Napoleon létezése tette ki.²⁾ Metternich jól tudta, hogy Bonaparte hívei mindenba készen állanának Mária Lujza regensségét II-ik Napoleon javára támogatni. Hisz Savary, Napoleon egykori rendőrminisztere, tényleg is kijelentette, hogy az ex-császárné regensségének diadala Ausztriának egyetlen szavába kerül.³⁾ Az sem volt ismeretlen előtte, hogy Maret, bassanói herceg, XVIII-ik Lajost bitorlónak és magát Franciaország egyedüli jogos uralkodója: II. Napoleon miniszterének tekintette. Az ő uralkodásának helyreállítására ajánlotta föl Fouché is szolgálatait.⁴⁾ Az is csak gyanút keltethetett, hogy a császárság bukása óta Ausztriában letelepedett Napoleonidák Bécs közelében óhajtottak lakni. Ennek, közmeggyőződés szerint, nem lehetett más célja, mint a kis her-

¹⁾ E tanulmány Wertheimer Edének közelebbről Cottánál Stuttgartban megjelenendő és új források alapján írott: *Der Herzog von Reichstadt* című művének IX. fejezete, melyet szerző bő kivonathan a M. Tud. Akadémia 1902 október 13-án tartott osztályülésében olvasott föl.

²⁾ Krusemark sürgönye Bécsből, 1818 febr. 4-én. Porosz kir. titkos áll. levéltár.

³⁾ Eduard Wertheimer: *Die Verbannten des ersten Kaiserreichs*, 252. l.

⁴⁾ U. o. 300. l.

⁵⁾ U. o. 200. l.

czeknek alkalom adtán bekövetkezendő megszőktetése.¹⁾ A trónjától megfosztott császári sarjadék nagy számban megjelent arczképeivel a bukott uralkodóház örökösének emlékezetét akarták ébren tartani. Medaillonokat, zseb- és nyakendőket, sipkákat, nadrágtartókat, ivópoharakat, késeket, pipákat, dohányszelenczéket és más a mindennapos használatra szolgáló tárgyakat²⁾ használtak föl arra, hogy a herczeg arczképét a nép tömege között terjeszszék. Az arczképek egyik legbuzgóbb terjesztője Goubeaud festő volt.³⁾

Természetesen olyan apróbb költeményekben és más alkalmi iratokban sem volt hiány, melyek szintén a száműzött emlékezetét akarták fölújítani. Bármennyire állították Bécsben, hogy több Napoleon nincs, hanem csak Ferencz, reichstadti herczeg, létezik, ez a bonapartista francziákra csekély hatással volt. Majd hallani lehetett azt is, hogy József, Napoleon legidősebb fivére, az empire tekintélyes és befolyásos híveivel szövetkezve, élénk tevékenységet fejt ki a római király trónra juttatása érdekében.⁴⁾ Törekvése már azért is termékeny talajra talált, mert a szabadelvű párt kebelében épen akkorig ünnepelték, a császárság eszméje újjászületését. Az idő enyhítő hatása alatt most már csak arról a fényről emlékeztek meg, mely, Napoleon jogara alatt, Franciaországot körülvette; az ő gyűlöletes kényuralmáról alig volt többé szó.⁵⁾ A bonapartisták, kik az orleanidákban mindenesetre veszedelmes vetélytársakat láttak,⁶⁾ sikeresen igyekeztek ezt a ked-

¹⁾ Jelentés 1817 május 23-áról. A cs. k. belügyminiszterium levéltára Bécsben. E levéltár ezentúl «B»-vel lesz mindenütt megjelölve.

²⁾ Welschinger: *Le roi de Rome*. 315. l.

³⁾ Sedlnitzky Kolovrathoz. Bécs, 1817 aug. 22.: *Grand propagateur des portraits du fils de l'archiduchesse Marie Louise; dange-reux*. B. A herczeg arczképeire nézve l. John Grand-Carteret érdekes könyvét: *L'Aiglon en images et dans la fiction poétique et dramatique, avec 138 reproductions des portraits et estampes*. 1901.

⁴⁾ Követségi tudósítás Oroszországból. 1817. Itt egyszer s mindenkorra megemlítem, hogy mindazok az acták, melyek őrzésének helye különösen főlemlítve nincs, a bécsi házi-udvari- és állami levéltárból származnak.

⁵⁾ Capefigue: *Histoire de la restauration*. 5. köt.

⁶⁾ Jelentés Oroszországból. 1817. Esterházy londoni nagykövet 1816 február 22-én azt közölte Metternichchel, hogy az orleansi her-

vező hangulatot kizsákmányolni. A kedélyek tényleg még a legképtelenebb hírek befogadására is alkalmasokká voltak téve és azok terjesztésének csak *egy* célja volt: egyengetni a császárság helyreállításának útját. Mi volt hát természetesebb, mint hogy a bonapartisták Bécs felé irányozták tekintetüket? De ők nem Ferencz császártól, a herczeg nagyatyjától, vagy utóbbi miniszterétől, Metternichtől, várták a segítséget.

Csodálatos, hogy mindegyre Károly főherczegben vélték az ifjú Napoleon védő szellemét fölfedezhetni. Ez a fölfogás, minden látható alap nélkül, már 1815-ben el volt Franciaországban terjedve, és azóta mit sem vesztett erejéből. Már 1818-ban fölhívták Károlyt, érvényesítené befolyását oly irányban, hogy a császári sarjadék adassék vissza Franciaországnak.¹⁾ Néhány év múlva — 1821-ben — újból írtak neki és ismételten kiemelték, hogy a francia nép ismeri a herczeg iránti gondoskodását, áldja is őt ezért és hogy neve közzájön forog. «Főnségedben» — így szól az irat — «az újabbkori Ebroit²⁾ látják, ki unokaöcsészét ismét a trónra emeli, megóván őt előbb minden ellenségétől. Vajha már holnap fölvirradna a holdog nap, melyen Franciaország hangosan hirdethetné, hogy üdvét a hön szeretett és várva-várt herczeg megtartása révén, Önnek köszönheti.»³⁾ Ezek az üzelmek természetesen nem voltak alkalmasak a herczeg fölött gyakorolt fölügyelet csökkentésének előidézésére. Úgyde Napoleon halála után (1821 május 5) maga Metternich is abban a véleményben volt, hogy a császár pártja fölbomlik és tehetlenné válik. Ezt a föltevést az ex-császár szellemileg legkiválóbb fítestvérének biztosításai is megerősítették. «Csakis megfoghatatlan elvakultság» — így írt Bonaparte Lucian Metternichnek — «tulajdoníthat nekünk fivérünk halála óta, valamelyes politikai jelentőséget.»⁴⁾ A bécsi udvar tényleg enyhíteni kezdte a Napoleonidák irányában eddig alkalmazott

czeg nézete szerint, Franciaországban még három párt is léteznék «dont le plus puissant est celui qui se prononce pour le petit duc de Parme».

¹⁾ Károly főherczeg ezt az ismeretlen oldalról jött levelet, 1818 május 11-én, Grünne gróf útján, Metternichnek küldte meg.

²⁾ Ebroit a Merovingiak alatt 656—660-ig major domus volt.

³⁾ Károly főherczeghez. London, 1821 május 31.

⁴⁾ Lucian Metternichhez. Canino, 1821 aug. 26.

szerföltött szigorú óvórendszabályokat. De azért még sem engedték meg, hogy bárki közülök a herceget láthassa, avagy csak az utóbbi székhelyének közelében tartózkodhassék. Hiú ábránd volt azonban föltenni, hogy a császár halála az ő hívei erejét és erélyességét meg fogja bénítani. Ha ők eddig rokonszenvöket és reményseikeket atya és fiú között osztottak meg, most már érzelmeiket kizárólag az utóbbira, mint a dynastia tulajdonképeni fejére, szoríthatták. Az ő szemökben most már a reichstadti herceg volt Franciaország törvényes uralkodója, kit mint II. Napoleont kizárólagosan illet meg, a bitorló XVIII. Lajos elfoglalta trón. Maga Manuel, ki Fouchéval szövetkezve, 1815-ben legtöbbet tett a császár fiának mellőzése érdekében, most a Bourbonok ellen foglalt állást.¹⁾ Ekkoriban már csak II. Napoleon trónra emelésében látta a haza javát.²⁾ Beauharnais Jenő herceg, az egykori olasz alkirály, kész volt a hozzá intézendő fölhívást követni és a reichstadti herceget Franciaország uralkodójává tenni.³⁾ A hadseregnek számos tagja minden pillanatban készen állott a kitörésre, kézzelfogható jeléül a mélyreható elégtelenségnek, melylyel az uralkodó kormány irányában viseltettek. Szabadelvű Bonapartisták, köztársaságiak, carbonarik, bármennyire eltérők voltak is egyébként az ő nézeteik, egyesített erővel támogattak minden, a Bourbonok megbuktatására irányuló törekvést. A király föl sem lélegzelhetett. Alighogy lecsillapodott az 1820 augusztusi összeesküvés szülte izgalom, 1821 januárius 27-én egy újabb esemény ejtette a Tuileriák lakóit a legnagyobb félelembe. Ezen a napon robbant föl a XVIII. Lajos termeinek közelében levő lépcsőre, bűnös kezekkel elhelyezett puskaporos hordócska, szétrombolva a kastély ajtóit és ablakait. A kedélyek izgalma és feszültsége nem csökkent. Egymás után akadtak lelkes férfiak, kiknek egyetlen kívánsága volt császárijok fiát Franciaországba viszhozni. 1823 augusztus havában két francia katonatiszt Richard és Lobre oly szándékkal jött volna Bécsbe, hogy megzöktessék ⁴⁾ a herceget, kinek nevében a rövid idővel azelőtt

¹⁾ Guizot: *Mémoires*. I. 310.

²⁾ U. o.

³⁾ Hortense királyné sógornőjéhez Leuchtenberg Augusztá hercegnőhöz (Jenő neje). Róma, 1831 jan. 27. Porosz kir. titk. áll. levélt.

⁴⁾ Metternich Sedlnitzkyhez. 1820 aug. 26. B.

a spanyol forradalom leküzdésére kiküldött francia csapatok keblében, a francia-spanyol határon regensséget alkottak.¹⁾ A helyzet annál veszedelmesebb volt, mivel minden pillanatban a beteg uralkodó halálának bekövetkezésétől kellett tartani²⁾ és már arról is beszéltek, hogy öcsse, Artois gróf, leköszönni készül.³⁾ Lett volna a reichstadti herczeg megfelelő korban és lett volna nagyatyja és Metternich kész a szükséges támogatás nyújtására: bizon az ő proklamáltatására soha sem kinalkozik vala kedvezőbb pillanat. Koronként egymásik híve még Bécsbe is merészkedett jönni, hogy itt személyesen lépjen, a herczeg ügye érdekében, közbe. Midőn utóbbi, 1826 augusztus 24-én, a persenbeugi császári kastély kivilágítása alkalmával, nagybátyjával, Lajos főherczeggel, estve kikocsizott, egy előkelő ruházatú ifjú ember, név szerint Doudeuil, egy levelet dobott a kocsiba. A főherczeg, a kinek az irat ölébe hullott, és a ki rögtön észrevette, hogy az unokaöccsének szól, sietve elkapta a levelet. Az egész esemény olyan hirtelen ment végbe, hogy a herczeg mit sem vett észre. Visszatérve a kastélyba, Lajos a levelet ott időző császári bátyjának adta át. Az irat lelkes fölhívást intéz az ifjú Napoleonhoz, sietne, habozás nélkül Franciaországba. «Sire» --- így szól az irat --- «30 millió alattvaló esengve várja visszatérését és mert szerencsém van közéjök tartozni, én hozom Fölségednek az ébredés csillagát,»⁴⁾ mely utóbbi kifejezés a levélhez csatolt háromszínű kokárdára vonatkozott. De a herczegnek nem mindenik híve járt el azzal a ragaszkodással és önzetlenséggel mint Doudeuil. Akárhányan közülök a propagandából jövedelmező üzletet csináltak. Ilyen kalandor volt bizonyos Sr. de Parrot is, Montheliardból, ki egy Scherer nevű német könyvnyomdászszal szövetségbe, II. Napoleon nevében kiáltványokat nyomtatott, a melyeket, a maga készítette kokárdákkal egyetemben, ezer meg ezer példányban osztogatott ki. Ezt aztán arra használta föl, hogy Müller álnév alatt, a fölső rajnai præfectus előtt, fontos leleplezésekkel álljon elő, melye-

¹⁾ Guillon: *Les complots militaires*. 274. s k. l.

²⁾ Vincent Metternichhez. Párizs, 1823 jan. 30.

³⁾ U. a. ugyanahhoz. 1824 jan. 12.

⁴⁾ B. Noé von Nordberg: «Aus den Erlebnissen eines Wiener Polizeidirektors», *Feuilleton des Fremdenblattes*. 1887 jul. 9., emlékezet után idézi a levél tartalmát.

ket busásan meg akart fizettetni. Fontoskodó titkolódzással adta elő, hogy Elzászban II. Napoleon javára regensséget létesítettek, mely a nép között kiáltványokat és kokárdákat terjeszt. A badeni rendőrségnek sikerült azonban ezt a csalót, ki ajánlataival a badeni hatóságok előtt is föllépett, leálcázni, mire ő czinkostársával, Schererrel, együtt fogságba jutott.¹⁾ Ugyanebben az időben igyekezett a titkos társaságokban való részvétele által ismeretes és Döringnek is nevezett Witt, egy mesét terjeszteni, mely, föltéve, hogy egyéb céljai nem is voltak, az ő tekintélyét volt hivatva barátai előtt emelni. El akarta ugyanis hitetni, hogy Metternich és Bubna gróf igyekeztek őt Milanóban és Veronában olyan titkos társaságoknak Schweizban és Németországban leendő szervezésére rábírní, melyek földadatukul tüzik ki Olaszországban II. Napoleon javára szolgáló politikai forrongások előidézését. Döring mindenütt mint a bécsi udvar üldözöttje igyekezett föllépni, kit azért üldöznek, mert vonakodott a kérdéses megbízatásra vállalkozni.²⁾

Nem bizonyítja-e mindez, hogy a viszonyok, a reichstadti herczegre nézve, nem voltak kedvezőtlenek? Schweizban számos hive volt.³⁾ Magában Franciaországban, napról-napra növekedett a bonapartisták száma és befolyása. És első sorban maga a francia kormány egyengette ellenfelei útját. A francia udvar félelemtől eltelve tekintett a bécsi Burg felé, melynek falai között a reichstadti herczeg tartózkodott. A Bourbonok, a helyett, hogy böles rendszabályokkal rendet teremtve, a fölforgatásokat csirájokban elfojtották volna, kizárólagosan a serdülő reichstadti herczeggel foglalkoztak.⁴⁾ Elfeledték, hogy mit tett érettök 1814-ben Ferencz császár, hogy utóbbi volt az első, ki feléjük kezét nyújtotta és őket I. Sándor orosz czárral szemben megoltalmazta. A Bourbonok most épen az ellenkezőt sejtették. Azt hitték, hogy Ausztria a Tuileriákkal kitörendő viszálya esetében pillanatig sem késne a reichstadti

¹⁾ A párizsi rendőrség igazgatójának jegyzéke Vincenthez 1823. (A keltezés napja hiányzik. Mindenesetre junius végéről való.)

²⁾ U. o.

³⁾ Erlach Frigyes bir. gróf János főherczeghez. Párizs, 1815 november 15.

⁴⁾ Deliëges Ch. ügyvéd Pilathoz, a bécsi «Österreichischer Beobachter» kiadójához. Párizs, 1828 decz. 3.

herczeget hatályos fegyverül fölhasználni. Akkoriban Bécs és Páris között egészen komoly szóváltás folyt Olaszország miatt, a hol Franciaország féltékenyen őrködött Ausztria minden olyan lépése fölött, melylyel utóbbi hatalmi körét tágítani igyekezett. Az ifjú Napoleon előretolását, egy esetleges össze-tűzés esetében, a Tuileriák kormánya nagyon szorgosan vetette a mérlegbe.¹⁾ Az ő létezése tehát nehéz gondokat okozott a francia udvarnak, melyet, e miatt, azzal gyanúsítottak, hogy a herczeg életére tör. Ily erőszakosság nem is állott ellentétben az ultraroyalisták multjával. Hisz ők orgyilkosokat fogadtak föl, hogy Napoleont Elba szigetén eltegyék láb alól! És nem e fanatikus párt hívei ordítózák-e tele Bécsset azzal, hogy a fattyú — Napoleon fia — részére a kötelet készen kell tartani? Tőlök származott az a javaslat is, hogy a szerencsétlen herczeget barátesuhába kell bűjtatni és ezzel örök időkre ártalmatlanná tenni. A királypártiak eléggé ismeretes illetén gondolkozásmódja mellett a bonapartisták hihetőnek tartották, hogy a francia udvar titokban a herczeg elemésztésére törekszik. Az osztrák kormány egy idő óta több ízben kapott óvatosságra intő figyelmeztetéseket. 1816 májusában a friauli születésű Della Pietra Péter azt a jelentést tette, hogy Franciaországban Mária Lujza és a parmai herczeg ellen összeesküvés készül, melynek élén Anglès gróf, a rendőrminiszter, áll. Bécsben e tudósítást egy nyereszkesedésre vágyó ember képzetele szüleményének tartották.²⁾ Egy névtelen — ki nem volt más, mint bizonyos Bigaud³⁾ — 1817 januarius havában azt írta Károly főherczegnek Londonból, hogy Jules de Polignac gróf, Fitzjames herczeg és Mr. de Bruges, mint a kik a merénylet vezetésével vannak megbízva, készek a herczeg gyilkosának, a tett végrehajtásáért, 500,000 tallért fizetni. Állítása szerint, mindezeket de Beaumont gróftól, a francia rendőrségnek éppen Londonban időző főfőlügyelőjétől tudta volna meg. Megnevezett továbbá bizonyos, az angol fővárosban lakó Ducquesnoy grófnőt, kinek állítólagos kijelentése szerint: sem az atyának, sem a fiúnak nem szabad megmenekülni, és a ki vállalkozott

¹⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1829 jan. 11.

²⁾ Sedlnitzky Metternichhez. Bécs, 1816 jun. 1. B. Itt lelhető föl a Pietrára vonatkozó egész anyag.

³⁾ Sedlnitzky előterjesztése. Bécs, 1818 aug. 29. B.

volna, Napoleon meggyilkolása céljából, Szent-Ilonába utazni, csak épen a fiút vállalja aztán más valaki magára.¹⁾ A bécsi rendőrség eléggé komolynak tekintette a dolgot arra, hogy a kellő intézkedésekhez nyúljon.²⁾ Ferencz császár pedig elrendelte, hogy a herczeg kormányzóját az összes, az ifjú biztonsága érdekében alkalmazott rendszabályokról értesíteni kell.³⁾ Ez a Bigaud, ki egykoron Lyonban rendőrbiztos volt, 1818-ban figyelmeztette Mária Lujzát, hogy utazásainál óvatosabb legyen, mint eddig és ezzel az alkalommal fontos titkok fölfedezésére kínálkozott.⁴⁾ 1821-ben újabb följelentés érkezett.⁵⁾ melyet nem tekintve másokat — 1827-ben, Nancyból bizonyos Rochaux beadványa követett.⁶⁾ E vádaskodások nagy részénél valószínűleg a kapzsiság játszotta a főszerepet, az illetők célja lévén leleplezéseik fejében pénzt zsarolni.⁷⁾ Ilyen alacsony indító okot, persze nem lehetett Savarynál, Napoleon rendőrminiszterénél, föltételezni, ki 1828 december 21-én Napoleon egyik szolgálatot tevő tisztje: Mr. de Résigny kíséretében, Apponyi grófhhoz, a bécsi udvar képviselőjéhez, ment, hogy a császár unokája ellen tervezett gyilkossági merényletet tudomására hozza. Ő úgy nyilatkozott a bécsi nagykövet előtt, hogy a győzelmes szabadelvű párt a Bourbonokat el akarja üzni és a megüresedett trónt az orleansi herczegnek akarja juttatni, a ki ellen azonban a főnemesség és a papság állást készül foglalni. Ez az utóbbi hatalmas párt nyiltan ki is jelentette, hogy a tervezett fölforgatás esetében, inkább Napoleon fia mellé sorakoznak. Így hát a szabadelvűek arra a meggyőződésre jutottak, hogy a jövő a reichstadti herczegé.⁸⁾ Épen ezért Pozzo gróf, Hyde de Neuville, Bertin de Vaux és egy vezérkari tábornok a herczeg megöletésére szövetkeztek,⁹⁾ mert meg vannak győződve, hogy utóbbi trónra jutását, éle-

¹⁾ Károly főherczeghez. London, 1817 jan. 2. B.

²⁾ Sedlnitzky előterjesztése. 1817 máj. 16. B.

³⁾ A császár sajátkezű resolútiója máj. 30-ról Sedlnitzky 1817 máj. 16-iki előterjesztéséhez. B.

⁴⁾ Sedlnitzky előterjesztése. 1818 jan. 29. B.

⁵⁾ Gróf Pálffy, drezdai osztr. követ a prágai vágrófhhoz. Drezda, 1821 szept. 27. B.

⁶⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1827 aug. 3.

⁷⁾ U. o. Kolovrat gróf Sedlnitzkyhez. Prága, 1821 decz. 6.

⁸⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1828 decz. 21.

⁹⁾ U. o.

tökkel fogják megfizetni.¹⁾ «Mondja meg» — így fejezte be Savary fejtegetéseit — «Metternich herczegnek, hogy mind-annak, a mit előadtam, föltétlen hitelt adok».²⁾ Ezen az izzó talajon, a melyen a herczegnek még csak az árnyéka is félelmet keltett és a hol a gyilkossági merénylet szándékát még Metternich sem merte egyenesen tagadni, bomba módjára hullott le Barthélemy költeménye: *Le fils de l'homme*, «a férfi fia».³⁾ A vers óriási hatását csak az a nagy izgalom magyarázhatja meg, mely a francziákat akkoriban elfogta. Lelkesen daloltak a versek az ifjú Napoleonról, a magas politikának erről az áldozatáról, kit nem átkodik az osztrák udvar bár lassan, de biztosan tönkre tenni. Bármily súlyosan hangzott a vád, melyet Barthélemy a bécsi udvar ellen emelt, az mégis eltörpült a bizalomnak amaz erőteljes hangoztatása mellett, a melylyel a költő a császárság újjáébredését hirdette. Tökéletesen igaz lehet Apponyi grófnak az az állítása, hogy Barthélemyt költeménye megírásakor, nem annyira az Ausztria elleni vádaskodás czélzata, hanem inkább az a gondolat vezérelte, «hogy polgártársai érdeklődését a reichstadti herczeg iránt fölkeltse, a bonapartista párt reménységét és bátorságát ébren tartsa és a francia kormányt népszerűtlenné tegye.»⁴⁾ Barthélemyt meghunnyászkodó birái 3 havi fogságra és 1000 frank pénzbírságra ítélték.⁵⁾ A kormány győzött, de az ő 1829 július 29-iki diadala valóságos pyrrhusi győzelem volt. Pedig bizonyára helyesebben cselekedett volna, ha most, midőn összes ellenfeleivel elkeseredett élet-halál harczot folytatott, követi a hallgatásnak azt a politikáját, melyet Portalis minister minden áron megtörni igyekezett. Nem a pörrel halálra sebezni szándékolt költő semmisült meg, hanem a Bourbonok dynastiája került a pörből halálosan megsebesítve elő. Barthélemy dicsősége a legnagyobb diadalt aratta. Sokkal nagyobb,

¹⁾ Apponyi Metternichhez, Párizs, 1828 decz. 21.

²⁾ U. o.

³⁾ «Le fils de l'homme ou souvenirs de Vienne, par Méry et Barthélemy.» Párizs, 1829.

⁴⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1829 jun. 12.

⁵⁾ Procès du fils de l'homme avec la défense en vers prononcée à l'audience du 29 juillet 1829 par Barthélemy. Paris. A. J. Denain 1829. — Schmidt: *Zeitgenössische Geschichten*, sajtóhibából teszi a pénzbírságot 10,000 frankra.

mint a minőről ő, még legmerészebb álmaiban is, ábrándozott. És vajon elérte-e az udvar azt, hogy a költő eliteltetése után a reichstadti hercegről semmi, vagy kevesebb szó essék? Hiába oktatta ki a miniszterium a prèfet-ket: «Napoleon fiához sem a történelemnek, sem Franciaországnak nincs köze.»¹⁾ X. Károly kénytelen volt tapasztalni, hogy a francziák rokonszenves tekintete csak most fordult igazán Bécs felé, hol egykori császárijok fiát, állítólag, korai sirja felé viszik. Mily kevésbé kellett a bécsi udvarnak ettől a vádtól tartania, leginkább bizonyítja az a körülmény, hogy a «fils de l'homme»-ot épen annak parancsára mutatták meg a reichstadti hercegnek. Montbel korántsem vezették félre azzal az állítással, hogy a herceg igenis elolvasta az őt oly közelről érintő költeményt.²⁾ Az ő tanítója, Obenaus báró, maga meséli el nekünk, hogy a herceggel a költemény tartalma fölött hosszabb megbeszélést folytatott.³⁾ Csak sajnálni lehet, hogy ő e megbeszélés tartalmát nem közli. De, ebben a részben, eléggé ékesen szól a naplóban föllelhető rövid adalék is. Kézszel foghatólag megczáfolja az Masson állítását, mintha a herceget, mindaddig, míg Marmont marsall Bécsbe érkezett — tehát az 1830-iki juliusi forradalmat követő időkig — a Franciaországban 1796-tól 1815-ig végbe ment események felől, teljes tudatlanságban tartották volna.⁴⁾ A herceg gyakran beszélt Obenaus-szal az ő politikai állásáról,⁵⁾ a mi megint mutatja, hogy saját jelentősége felől nem pusztán csak homályos sejtelmekkel birhatott. Ha ő 1830-ig mit sem tudt volna Franciaország legújabb történelméről, miként nyilatkozhatott volna már 1827-ben a legfigyelenre méltóbb módon, Napoleon felől? A midőn ugyanis, az említett évben, Neipperg gróf azt tanácsolta neki, hogy a francia nyelv elsajátítására a legnagyobb gondot fordítsa, ekként felelt anyja barátjának: «E jó tanácsok nem hullnak sem terméketlen, sem hálátlan talajra.

¹⁾ Welschinger: *Le roi de Rome*. 316. l.

²⁾ Montbel: *Le duc de Reichstadt*. IV. fejezet.

³⁾ Báró Obenaus naplója. 1829 aug. 11. és 13. Báró Obenaus Oszkár alezredes tulajdona.

⁴⁾ Masson: «L'Aiglon». *La Revue de Paris*. 1900 ápr. 1.

⁵⁾ Obenaus naplója: 1825 jan. 18. «Auf dem Mittagsspaziergange Unterredung über das politische Verhältniss des Prinzen zur kaiserlichen Familie und zur übrigen Welt».

Minden elképzelhető indító ok fokozza bennem a vágyat arra nézve, hogy magamat abban tökéletesítssem és behatoljak egy olyan nyelv nehézségeibe, mely ebben a pillanatban tanulmányaim leglényegesebb részét alkotja. Hisz ez az a nyelv, melyen atyám mindazokat a csatákat vezényelte, melyek nevét dicsőséggel árasztották el és a melyben az ő, a hadi művészetről szóló páratlan emlékirataiban, a legtanulságosabb emlékezetet hagyta hátra maga után. Az ő akarata volt egész haláláig, hogy ne tagadjam meg azt a nemzetet, melynek keblében születtem.»¹⁾ Már nagyon korai időkben a császár fiának érezte magát, a minthogy egy ízben ki is jelentette volna: «*Életem főczélja, hogy ne legyek méltatlan atyám dicsőségére.*»²⁾ Hisz az ifjú Napoleon nem ismert magasabb czélt, mint a császár dicső hagyományainak legfőbb kincseként való ápolását. Mohón szívta magába mindazt, mi rá vonatkozott, úgy hogy Belliard gróf francia tábornok kénytelen volt a hercegről kijelenteni: «*Atyja életének egész történetét ismeri, de ismeri a magáét is.*»³⁾ És ez a saját története ösztökölte őt arra, hogy több legyen, mint a mennyire a sors őt eleddig jutni engedte. Ördögös erővel megszállta lelkét a vágy: kiemelkedni abból a helyzetből, melybe a viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt sodortatott. Obenaus báróhoz így szólt egy ízben: «Többször nézem magam a tükörben és elgondolom: ez a fő már viselt koronát és most minden dísztől meg van fosztva. Ha a lengyelek királyokul választanak, fön akarom tartani az egyensúlyt Oroszország és Ausztria között.»⁴⁾ Alig ejté ki e szavakat, midőn a kis tükör, melyet kezében tartott, valamely figyelmetlenség miatt összetört. Mint minden fatalistikus gondolkozású ember, ő is mindjárt meg volt győződve, hogy ez a baleset nem jó előjel terveinek sikerére nézve.⁵⁾ Most még nem sejtette, hogy egész jövő szerencséje ellenséges csillagzat hatalmába jutott. A nagy név, melyet viselt, átokká vált rá nézve. Az összes hatalmasságok attól

¹⁾ Közöltem a *Neue Freie Presse* 1898 ápr. 8-iki számának tárczájában. Francia fordítása a *Revue Bleue*-ben, 1900 márcz. 24.

²⁾ Schmidt Adolf: *Zeitgenössische Geschichten*. 387. l.

³⁾ Belliard Crès hercegnőhöz Andelot-ban. Bécs, 1830 szept. 6.

⁴⁾ Obenaus naplója. Junius 4. Az év megjelölése nélkül. Báró Obenaus Oszkár alezredes úr tulajdona.

⁵⁾ U. o.

tartottak, hogy trónra jutásával azonnal fegyvert ragad, méltóvá teendő magát atyja hadi dicsőségére. Ez a vélemény mindenütt áthághatatlan akadályként állott útjába. Különösen kitűnt ez az 1830-iki júliusi francia forradalom kitörésekor. Az alatt az idő alatt, mely a forradalom győzelmének megtudása és az orleansi hercegnek időközben bekövetkezett trónra emelése között eltelt, Metternichnek okvetlen, a reichstadti hercegre, mint Franciaország esetleges jövődöbéli uralkodójára kellett gondolnia, annyiival is inkább, mert jól tudta, hogy a bonapartisták a szabadelvű párttal karöltve haladtak.¹⁾ «Vive Napoleon II» kiáltás mellett folyt az utcai harc Párizsban.²⁾ De a vezér nélküli párt nem lelte föl önmagában saját támaszát.³⁾ A császár fiának az volt a szerencsétlensége, hogy távol Franciaországtól, mint a nemzet előtt ismeretlen egyéniség élt Bécsben az ottani udvar fölügyelete alatt. Ha ő a döntő pillanatban Franciaországban időzik vala, kétségtelen, hogy a trón az övé lett volna.⁴⁾ Ha Apponyi a herceg híveit csak egyetlen biztató szóban részelteti, az egész mozgalom az ő javára fordult volna. De a nagykövet néma maradt minden közbelépésének kieszközlésére irányzott kísérellettel szemben. Hiába állíták elébe, hogy egyedül a herceg lehet képes az uralkodó fejtelenségnek véget vetni, hogy egyegül az ő személye képezheti Európa trónjainak biztosítékát. A páduai herceghez, ki őt fölkereste és támogatását kérte,⁵⁾ így felelt volna: «Én Napoleon fiát nem ismerem, hanem csak Mária Lujza fiát.»⁶⁾ Pedig ő is kénytelen volt elismerni, hogy a reichstadti herceg megjelenve most Franciaországban, ennek urává lett volna.⁷⁾ Ez volt egy egykori, de most már a Napoleon házához többé nem ragaszkodó császári tiszt nézete

¹⁾ Gróf Caraman Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 12. A levél nincs aláírva. De az állami kancellária Caramant, az egykori bécsi francia nagykövetet, jelölte meg, a levél hátlapján, annak szerzőjéül.

²⁾ Apponyihoz; mellékelve az ő jelentése. Párizs, 1830 aug. 22-én. — Maubreuil Metternichhez. Párizs, 1831 aug. 12. — Apponyi Metternichhez. Párizs. 1830 aug. 16. — Hortense királyné fiához Charles Louis Napoleonhoz. Arenenberg, 1830 aug. 30.

³⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 28.

⁴⁾ Hortense királyné fiához. 1830. aug. 21.

⁵⁾ Apponyi Metternichhez. 1830 aug. 7.

⁶⁾ Lagranciére barátjához. Párizs, 1830 szept. 16. B.

⁷⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 28.

is, ki 1830 szeptember 16-án a következőket írta egyik barátjának: «Ha az ifjú Napoleon egy hó letelte előtt megjelenik a határon, császár és a Tuileriák birtokosa lesz.»¹⁾ Ezt ő annak az erőteljes bonapartista propagandának a hatása alatt mondotta, mely a nép minden rétegében érezte hatását. Valamint Napoleon 1815-ben Ausztria beleegyezését hirdette szökéséhez Elba szigetéről, azonképen a császáriak most is azt a hírt terjesztették, hogy Metternich kijelentette volna a herczeg átengedését, ha a francziák így kívánnák.²⁾ Mert jól ismerték az ily biztatások erejét; mert ezzel fokozták a császárság ama nagy számú híveinek bátorságát és bizalmát, kik a hivatalnokok testületéhez és a hadsereghez tartoztak. Minden eszközt megragadtak, hogy a közvéleményt az ifjú Napoleon javára lelkesítsék. Az összes színházakban olyan darabokat adtak elő, melyek középpontja a nagy császár volt. A kirakatokat teleaggatták olyan arczképekkel, melyek őt fiával mutatták. Elkezdve a Madeleinetől egész a St. Antoine külvárosig az összes, ott fölállított mutatványos bódék olyan képekkel gyönyörködtették a kíváncsiakat, melyek kivétel nélkül a császárság dicső tetteit hirdették. Az utczákon a munkások olyan lámpaernyőket árultak, melyeken a fellegek közül előtörő császár volt látható, a mint alvó gyermekének egy sassal a francia koronát küldi meg. Mindenütt idézték a herczegnek azokat a mondásait, melyeket a vele állítólag Bécsben érintkezett egyéniségekhez intézett. Nem törődve e mondások valódiságával, a bonapartisták épen csak arra néztek, hogy a jövő császár szülőházáját hön szerető francia herczegként legyen oda állítva.³⁾ Deschamp, egykori császári gárdezredes, egy bátor, sőt vakmerő, e mellett óriási testalkatú férfiú, hangosan hirdette, hogy megy Bécsbe a herczeget Metternichtől visszakövetelni és, hogy jót áll arról, miként nélküle nem fog visszatérni.⁴⁾ Ily leplezetlen és nyílt alakban folyt az izgatás. Lajos Fülöp az ezredes Bécsbe utazásának tényét nem is tagadhatta. Ő Ferencz császárhoz helye-

¹⁾ Lagranciére barátjához. Párizs, 1830 szept. 16. B.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. — Fitzjames herczeg Mme de C.-hez. Párizs, 1830 nov. 5.

⁴⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 16. — Mémoire par M. Dudon. Kelet nélkül.

zett bizalmával vigasztalta magát, kiről föl nem tette, hogy megengedje unokája visszatérését Párisba.¹⁾ De ez a szenvedett bizalom merő tettetés volt. Bensőleg reszketett arra a gondolatra, hogy a bonapartistáknak mégis sikerülhetne a császár fiát visszahozni. Ez a félelem csikarta ki Franciaország új királyától azt a közföltűnést előidéző rendeletet, mely a Napoleónidák száműzetését továbbra is főnállónak jelentette ki.²⁾ A nem várt rendszabályt, külsőleg, a megkötött európai szerződésekkel igyekeztek okadatolni.³⁾ A júliusi király, megtagadva forradalmi eredetét, kikiáltatása után, legsürgősebb teendőjének tekintette, a hatalmakat megnyugtatni, hogy neki nincs szándékában a létező állapotokat megváltoztatni. Ennek az ígéretének fejében kérte a francia nép részéről ráruházott királyi hatalom elismerését. Ilyetén küldetéssel menesztették Belliard gróf tábornokot Bécsbe.⁴⁾ Prokesch szerint, Hortense királynénak, Napoleon mostoha leányának ez a híve, egyike volt azoknak az összeesküvő tábornokoknak, kik aláírásaikkal kötelezték magukat Metternich irányában arra, hogy a herceget diadalmasan viszik vissza Párisba.⁵⁾ Minden fáradozásunk mellett sem sikerült ezt az érdekes okmányt föllelnünk, valamint arra nézve is adatokat találnunk, hogy Belliard új ura ellenére járt volna el Bécsben. Igaz, hogy Metternichhez egész sereg kérdést intézett az ifjú herczegre vonatkozólag, ki előtt bemutatkozni is akart, mely szándéka azonban nem sikerült.⁶⁾ De e kívánságán kívül semmi olyas kijelentést nem tett, melyet az ő rovására lehetett írni.⁷⁾ Ellenkezőleg, legfőbb törekvése volt Ausztria részéről Lajos Fülöp gyors elismertetését kieszközölni, mint a melylyel, épen úgy mint a többi hatalmakkal, jó viszony létesítésére törekszik. «Ez» — így írt Belliard Párisba — «az én politikám és összes barátaim poli-

¹⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 16.

²⁾ Molé Apponyihoz. 1830 aug. 25.

³⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 aug. 28. Charles Louis Napoleon Louis Napoleonhoz. Florenczben, 1830 szept. 18.

⁴⁾ L.: *Mémoires du comte Belliard, publiés par M. Vinet*. I. 331. 1842. Metternich: *Nachgelassene Papiere*. V. 18.

⁵⁾ Prokesch: *Mein Verhältniss zum Herzog von Reichstadt*. 80. l.

⁶⁾ Maltzahn porosz követ jelentése. Bécs, 1830 szept. 5. Porosz kir. titk. áll. levélt. — *Mémoires du Belliard*. I. 333.

⁷⁾ Maltzahn jelentése. 1830 szept. 15. Por. kir. titk. áll. levélt.

tikája». ¹⁾ Ha ő Metternich-el szemben csakugyan kétértelmű magatartást tanusít és nem lép vala Lajos Fülöp békeszeretete javára tartózkodás nélkül sorompóba: küldetésének célja, az új királynak Franciaország uralkodójaként való elismertetése, alig következhetett volna ily gyorsan be. Jogosan kétségbevonhatjuk, hogy egy volt császári tábornokoktól eredő okmányt terjesztettek volna Metternich elé, és hogy ő kiejthette volna azokat a szavakat, melyeket Prokesch, híres könyvében, a cancellár szájába ad. ²⁾ Semmi esetre sem állithatta Metternich, miként Bonaparte József részes az összeesküvésben. ³⁾ Hisz a császárnak ez az Amerikában élő fivére csak akkor tudta meg a juliusi forradalom kitörését, midőn Belliard már Bécsbe utazott, nem is lehetett tehát abban a helyzetben, hogy az összeesküvésben állítólag részt vevő tábornokokkal közelebbi összeköttetésbe lépjen. Viszont nagyon valószínű, hogy midőn az elégtelenség Lajos Fülöppel szemben nőttön-nőtt, Metternichnek ajánlatokat tettek a herceg visszatérése érdekében. Prokesch nyilván különböző keletű eseményeket cserél össze, a minthogy csakis emlékezete nagyfokú gyöngeségére vezethető vissza az a tévedése is, melynek eredményeképen a már 1820-ban Triesztben elhalt Fouché, otrantói herceget, 1830-ban mint a tábornokok közvetítőjét szerepelteti Metternichnél. ⁴⁾ Fouché fia, Athanasius gróf 1830 novemberében jött Bécsbe, ⁵⁾ de nem mint a tábornokok küldötte, hanem mint Bonaparte József bizalmi férfia. ⁶⁾

Mióta Napoleon testvérei X. Károly bukásáról tudomást szereztek - oly esemény, melyre ők nem számítottak ⁷⁾ — mindannyian megindultak, hogy Bécsben élő unokaöccsöket az árvaságra jutott trónra emeljék. Bonaparte József első sorban érezte magát kötelezve, hogy öccse jogainak hivatott védelmezőjeként emelje föl szavát. Hisz Napoleon, halála előtt, különösen az ő figyelmébe ajánlotta kiskorú fiát. József tény-

¹⁾ Belliard Crès hercegnőhez Andelotban. Bécs, 1830 aug. 27. U. a. Rumigni grófhhoz Münchenben. Bécs. 1830 aug. 28.

²⁾ *Mein Verhältniss zum Herzog von Reichstadt.*

³⁾ U. o. 80. l.

⁴⁾ Prokesch, id. m. 80. l. I. még, Welschinger, id. m. 353. l.

⁵⁾ Gróf Fouché Athanasius Metternichhez. Bécs, 1830 nov. 23.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ Jung: *Lucien Bonaparte*. III. köt. 398. l.

leg azonnal lázas tevékenységet fejtett ki.¹⁾ De nemcsak ő, hanem ifjabb testvére Bonaparte Lucian is hivatva érezte magát, unokaöcsese jogai érdekében föllépni. Meg volt győződve, vagy legalább is meggyőződve látszott lenni arról, hogy a «jakobinismus Hydrájának» fejét csakis a császár fiának segítségével lesz lehetséges leütni. «Legyen szives» — így nyilatkozott ő a florenczi osztrák követtel szemben — «Metternich herczegnek megmondani, hogy rám minden alkalommal számíthat». ²⁾ Bátorabban, merészebben és elszántabban mint Napoleon két fitestvére, lépett föl a császár egyik unokahuga: Camerata Napoleone grófné, Bacciochi Eliza leánya. Mig József és Lucian actiójukat levelekkel és előterjesztésekkel vezették be, ez a fiatal hölgy, minden előzetes kérdezősködés nélkül, Bécsbe utazott, hogy unokaöcsesét megszöktesse. Vére már a juliusi forradalom kitörésének első hírére erős izgalomba jött. Mennyire sajnálta, hogy a párisi eseményekben nem lehetett személyesen része! «Ki láthatja» — így kiált föl — «mindezeknek végét előre? A mi engem illet, hiszem, hogy egy hosszú és mélyreható drámának még csak a legelején vagyunk.» ³⁾ Ránézve csakugyan ez a dráma kezdődött meg, midőn, minden akadály megvetésével, merészen a vándorbot-hoz nyúlt, hogy Rómából Ausztriába jusson el. Azzal az ürügy-gyel, hogy Ausztriában élő atyját és fivérét akarja meglátogatni, a pápai államtitkártól, Velenczén és Trieszten át, Bécsbe szóló útlevelet kért, Lützow grófnak, az osztrák követnek, kitől útlevele láttamozását kérte, azt mondomta, hogy valamint atyja és fivére, úgy ő is osztrák alattvalónak tartja magát. Kerülendő minden fölösleges föltűnést, Lützow gróf teljesítette kívánságát. Tette ezt abban a meggyőződésben, hogy a grófné bár különöz jellemű, de csöppet sem veszedelmes. Nem is álmodta, hogy ebben a szép női fejecskében magas röptű, de az államra nézve veszélyes tervek üzik egymást. «Mondhatom» — írja Lützow — «hogy ő politikailag teljesen jelentéktelen; bár nagy súlyt fektet származására, majmolja elhunyt nagybátyját, szereti a lovakat és kutyákat, szórakozásokat és vigas-

¹⁾ *Mémoires du roi Joseph Bonaparte*. X. köt. 335—367. l.

²⁾ Bombelles Metternichhez. Florencz, 1830 okt. 9.

³⁾ Napoleone Camerata Mme Braighoz, Lipona grófnőnél Trieszben. Róma, 1830 aug. 26-án. B.

ságokat, de politikai üzelmekhez nincs tehetsége, se megfontoltsága, se pénze». ¹⁾ Ugyde már Velenczében megtudták egyik elfogott leveléből, hogy «fontos ügyben» utazik Triesztbe. ²⁾ Ez a levél arra ösztönözte a rendőrigazgatót, hogy szemmel tartsa őt. ³⁾ Ám nemcsak levele, hanem egész föllépése igen gyanussá tette őt a rendőrség előtt. Folyvást háromszinű díszszel túlhalmozott férfiruhákban járt. ⁴⁾ A velencei rendőrigazgató tehát egyetlen pillanatig sem tartotta kétségesnek, hogy a grófné utazása «a Bonaparte család közös érdekével» függ össze. ⁵⁾ Miután útlevele rendben volt, és ingóságainak, illően megválasztott ürügy alapján bekövetkezett, beható átvizsgálása semmi gyanús jelenséget nem tárt föl, kénytelenek voltak tovább utazását akadálytalanul megengedni. ⁶⁾ Megérkezvén a grófné Triesztbe, ⁷⁾ hol tervét, minden valószínűség szerint, nagynénjével a nápolyi exkirálynéval megbeszélte, ⁸⁾ útját október 19-én, mint Camerata grófné, Bécs felé tovább folytatta. ⁹⁾ Nem áll tehát Welschingernek az az állítása, hogy ő az osztrák fővárosban álnév alatt tartózkodott. ¹⁰⁾ Viszont Masson még csak képzelni sem tudja, hogy a máskülönben oly szigorú osztrák rendőrség, mely Bécs kapuit minden Napoleonida elől elzárta, épen e fiatal hölgygel szemben lett volna elnézőbb. ¹¹⁾

¹⁾ Gróf Lützow Porcia herceghez Triesztben. Róma, 1830 szeptember 14. B.

²⁾ Napoleone Camerata Lipona grófnőhez Triesztben. Róma, 1830 szept. 4. B.

³⁾ A velencei rendőrigazgató megjegyzése Camerata 1830 szept. 4-iki leveléhez. B.

⁴⁾ Cattanee trieszti rendőrigazgató jelentése Sedlnitzkyhez. Trieszt, 1830 okt. 18. B.

⁵⁾ Amberg velencei rendőrigazgató jelentése. Velence, 1830 szept. 16. B.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ A trieszti országos kormány Sedlnitzkyhez. Trieszt, 1830 szeptember 23. B.

⁸⁾ *La Revue de Paris*. 1900 junius. Masson: «L'Aiglon et la comtesse Camerata.» Ezt sejteni engedi Camerata itt közölt levele Lipona grófnőhez. (Bécs, 1830 decz. 15.)

⁹⁾ Herceg Porcia gróf Sedlnitzkyhez. Trieszt, 1830 okt. 20.

¹⁰⁾ Welschinger: «La légende et l'histoire». A *Journal Des Débats* 1900 május 1. számának tárczája.

¹¹⁾ Masson: «L'Aiglon» a *La Revue de Paris* cz. folyóirat 1900 április 1. számában. 588. l. Masson e dolgozatában még egyáltalában

Írányában azonban igenis kivételt tettek, mert szabályszerű útlevele volt, mert Lützow megtagadott tőle minden jelentőséget és — mindenek fölött — mert hirdette osztrák állampolgárságát, követelve, hogy vele mint ilyenekkel bánjanak el. A rendőrség minden esetre korán megbánta lanyhaságát. Midőn a reichstadti herczeg november 14-én nevelőjéhez, Obenaushoz ment, sikerült a rája leselkedő grófnénak őt a lépcsőn üdvözölni.¹⁾ Állítólag szenvedélyesen megragadta és ajkaihoz szorította a herczeg kezét és fölkiáltott volna: «Ki gátolhat meg engem abban, hogy uralkodóm kezét megcsókoljam?»²⁾ De még nem is maradott meg ennél a szenvedélyes találkozásnál. A grófné, ki jól beszélt németül,³⁾ mint látszik, megvesztegette a herczeg egyik szolgáját, hogy ő hozzá leveleket juttasson. Dietrichstein gróf Cameratanak két ilyen, a herczeghez intézett leveléről emlékszik meg.⁴⁾ Viszont Prokesch csak egyetlen-egy levélről szól,⁵⁾ de még ennek valódiságát is kétségbe vonják, az állítólag hibás aláírás miatt.⁶⁾ De az a tény, hogy a herczeg tőle november 24-én levelet kapott, elvitathatlan⁷⁾ és nincs ok, mely a november 17-iki irat apokryph voltát támogatná. Egész tervének teljesen megfelel, ha unokaöccsét, kit döntő elhatározásra akart rábírní, nyíltan fölhívta, nyilatkozzék: ha vajon jövőben mint osztrák főherczeg, vagy francia fejedelmi sarj akar-e eljárni.⁸⁾ Ha azonban Camerata novem. 17-iki levelét valódinak is ismerjük el, Prokeschnek összes többi, rávonatkozó elbeszéléseit nagyon megbízhatatlannak kell kijelentenünk. Nevezett író szerint a herczeg, unokanővérével történt találkozása után, a legnagyobb izgalomban rohant föl a lépcsőn Obenaus lakására, hol azonnal

kétségbevonja Camerata jelenlétét. De ezt későbbi cikkében: «L'Aiglou et la comtesse Camerata» (*La Revue de Paris* 1900 június 1.) már elismeri.

¹⁾ Dietrichstein naplója. 1830 nov. 11. Oettingen-Wallerstein Móríc herczeg levéltára.

²⁾ Prokesch. id. m. 31. l.

³⁾ Lützow Metternichhez. Róma, 1830 szept. 14. E.

⁴⁾ Dietrichstein naplója. 1830 nov. 24. Oettingen-Wallerstein hg. levéltára.

⁵⁾ Prokesch, id. m. 29. l.

⁶⁾ Masson, id. h. 588. l.

⁷⁾ Dietrichstein naplója. Oettingen-Wallerstein hg. levéltára.

⁸⁾ Camerata levele a herczeghez, Prokeschnél, id. h. 30. l.

megtudta a neki oly hódolatteljesen kezécsókoló hölgynek kilétét.¹⁾ Hát ugyan honnan tudták, hogy ez a nő Camerata grófné? Obenaus kivételével őt senki sem látta és magának Prokeschnek állítása szerint is, a herczeg nevelője sem tudakozódott a grófné neve után. Az sem helyes, hogy Camerata csakis pár nappal a találkozás előtt érkezett volna Bécsbe.²⁾ Ő november 14-ike előtt legalább 15 nappal már Bécsbe érkezett,³⁾ még abban az esetben is, ha az utazás Triesztől a császárvárosig 10 napba került volna, a mi mindenesetre túlzott föltevés. A legmesszebb azonban akkor megy Prokesch, midőn azt állítja, hogy Metternich, a cancellár, és Sedlnitzky, a rendőrség feje, mit sem tudtak Camerata szándékairól és hogy e férfiak csakis a reichstadti herczeg halála után avatattak be a gondosan őrzött titokba.⁴⁾ Mindenesetre örökre megfejtethetlen marad, mi bírhatta Prokescht ily hihetetlen történetek elmesélésére. Mert kétségtelen, hogy úgy Metternich, mint Sedlnitzky, Camerata minden lépéséről értesülve voltak. És utóbbi meggondolatlan magatartása vonta maga után, hogy a rendőrség őt Bécsből, hol «kellemetlen emléket» hagyott hátra, kiutasította.⁵⁾ Fölöslegképen maga Metternich is elmondja nekünk, mily jól ismerte a grófné tervét. «Camerata asszony» — így ír ő a római követhöz — «nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a reichstadti herczeget rábírja, szöknék meg és állana a Bonaparte család híveinek élére. Kénytelen lévén belátni, hogy lépései teljesen sikertelenek maradtak és Bécs elhagyására utasítatván, Camerata asszony sem férjéhez, sem atyjához nem akart visszatérni, hanem kijelentette, hogy legalább egyelőre, Ausztriában akar letelepedni és végül Prágába ment.»⁶⁾

Ámde nem minden Napoleonida rajongott úgy a reichstadti herczegért, mint Camerata grófné. A későbbi III. Napoleon császár idősebb fivére, ugyanaz, ki 1821-ben az osztrákok

¹⁾ Prokesch, 31. l.

²⁾ U. o.

³⁾ Masson: *La Revue de Paris*, 1900 június 615. l. közli a grófné egy Bécsből 1830 okt. 30-áról keltezett levelét, mely állításomat szintén megerősíti.

⁴⁾ Prokesch. 79. l.

⁵⁾ Metternich Lützowhoz. Bécs, 1831 máj. 3. B.

⁶⁾ U. o.

ellen küzdött és még az utóbbi évben Forliban elhalálozott, Lajos Fülöp kikiáltatását Franciaország királyává, az 1830-iki forradalom legszebb betetőzésének jelentette ki.¹⁾ Nagybátyja fiáról még csak tudomást sem akart szerezni. «A mi Napoleon reichstadti herczeg pártját illeti» — így irt Napoleon Lajos herczeg, Lajos és Hortense fia — «én egyáltalában nem hiszem, hogy ilyen léteznék, vagy ha igen, az nagyon csekély lehet. Melyik igazi francia szív kívánhatná uralkodójául Ferencz császár unokáját és Metternich tanítványát és nyugodhatnék ekként abba bele, hogy Ausztria befolyása alatt lássa magát? Nem, nem! Ez az osztrák befolyás ránk nézve mindig végzetes volt! Ez a gondolat borzalommal töltene el és nem is haboztam e véleményemet oly férfiakkal szemben is kijelenteni, kik e tárgyról másként gondolkoztak, mint én».²⁾

De miként vélekedett maga a herczeg az ő helyzetéről? Tekintete változatlanul Franciaország felé volt irányozva, és ennek az országnak állapotai felől heves vitákat folytatott bensőbb környezetével.³⁾ Titokban a trónra készülődött, melyet mint nagy atyja méltó fia remélt betölthetni. A hozzá közel állók jól láthatták, mily mély benyomást gyakorolt rá X. Károly elűzetése. Szenvelgett közönyössége senkit sem vezetett félre. Forestivel egyik tanárával, úgy beszélt az 1830-iki francia forradalomról, mintha az csak egy pusztá történelmi esemény jelentőségével birna rá nézve.⁴⁾ Többször visszatért a császári család körében, erre a fontos tényre, hihetőleg azért, hogy annak az ő személyére vonatkozó nézetét kikémlelje.⁵⁾ Mert sehogysem ment fejébe, hogy ő csupán új hazája első tábornoka legyen — ezt a szerepet szánta neki tudniillik legközelebbi környezete. Hisz ő abban a véleményben volt, hogy egykor, mint Franciaország császára, sokkal inkább hasznára válhatik Ausztriának, mint egy második savoyai Jenő képében.

¹⁾ Louis Bonaparte Belliard grófhoz. Florencz, 1830. augusztus 19.

²⁾ U. o.

³⁾ Obenaus naplója. B. Obenaus Oszkár cs. és kir. alezredes tulajdona.

⁴⁾ Foresti följegyzései. Öttingen-Wallenstein herczegi levélt.

⁵⁾ U. o. «Cependant j'ai pu plusieurs fois m'apercevoir qu'il parlait souvent de cette révolution dans ses conversations avec la famille impériale.»

Már csak a vágy, atyja végső akaratát teljesíteni, vissza kellett, hogy tartsa őt attól, hogy magát osztráknak érezze. Ő mindig francia hercegnek kívánta magát tekintetni, ki soha sem feledhette, hogy bölesője francia földön ringott. De bármennyire óhajtotta Franciaország koronáját fejére illesztve látni, mégis visszaretent attól a gondolattól, hogy a legfőbb hatalmat egy párt fejeként szerezzé meg. Az atya, kinek a hatalmat még el kellett hódítania, lehetett pártember, a fiú már nem. A törvényes örökös büszke öntudatával mondá ő egy ízben: «Én nem lehetek kalandor és nem dobhatom magam a pártok játéklabdájául oda. Franciaországban tisztult helyzetnek kell bekövetkeznie, mikorra én lábamat oda beteszem».¹⁾ Tudni akarta, miként dolgoznak felőle, hogy szellemileg csakugyan olyan elsatnyultnak tartják-e, mint a milyennek őt Barthélemy tüntette föl.²⁾ Visszafojtott lélekzettel leste, ha vajon a francia nép kívánja-e visszatérését? 1830 októberében a francziák erre tényleg nagy hajlandóságot mutattak és Ausztria egyetlen jóváhagyó intésére készek lettek volna, akaratokat megvalósítani.³⁾

De hiába várt a herceg az egész nemzet meghívására. Annak hangja el sem hatolhatott volna hozzá. Metternich szilárd falként helyezkedett közbe. Egyetlen hangot sem tudott ő meg a személye körül folyt versengésből. Metternich nem akarta őt kiadni. Ő e részben, 1830-ban épen úgy gondolkozott, mint 1829-ben. Midőn ez időtájt az utolsó uralkodó Bourbon attól tartott, hogy a bécsi udvar Ferencz császár unokájának politikai szerepet szánt Franciaországban, Metternich a leghatározottabban kikelt minden ilyes aggodalom ellen.⁴⁾ Mintha a francia külügyminiszter, Apponyi megnyugtató szavaira, akárcsak Metternich gondolatát fejezte volna ki e szavakkal: Ausztria politikai öngyilkosságot követne el, ha eszébe jutna a reichstadti herceget, a zürzavarok és fölforgatásnak ezt az eszközét, Francziország ellen fölhasználni!⁵⁾

¹⁾ Prokesch, id. m. 17. l.

²⁾ U. o. 22. l.

³⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1830 okt. 31.

⁴⁾ Metternich Apponyihoz. 1829 jan. 24.

⁵⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1829 febr. 5. «L'Autriche» — úgymond Portalis — «commettrait un suicide politique en voulant faire jouer un rôle au duc de Reichstadt; elle ne pourrait employer

Hihető-e azonban, hogy a herceg nagyatyjában erősebb támaszt talált volna becsvágyó terveihez, mint Metternichben? Vajon mondhatta-e csakugyan Ferencz császár leánya fiának: «Ha a francia nép téged kívánna és a szövetségesek belenyugosznak, nincs kifogásom az ellen, hogy Franciaország trónján lássalak». ¹⁾ Meglehetősen biztosan állíthatni, hogy a császár soha sem ejtette ki e szavakat.

Közte és Metternich között semmiféle nézeteltérés nem volt az unokáját megillető állásra nézve. Világosan kitűnik ez a következő ténykörülményből. Rövid idővel a júliusi forradalom kitörése előtt, Németalföldön egy rézmetszet jelent meg, mely a herceget abban a pillanatban ábrázolja, midőn ezrede fölött szemlét tart és Ferencz császárhoz ekként szól: «Sire, harmincz ilyen ezreddel óhajtanék birni». Nagyatyjának arra a kérdésére, mit tenne velök, így felelt: «Akkor elmennék Franciaországba, hogy keresztlevelem kivonatát elhozzam». Mire Ferencz megjegyzi: «Ennek még nem jött el az ideje». Midőn Ferencz császár erről a képről tudomást szerzett, rögtön megparancsolta, fejezzék ki a francia követ előtt megbotránkozását a nevével történt «szégyenletes visszaélés» miatt. ²⁾ Föl lehetne ugyan hozni, hogy ez csak afféle, az udvari körökben gyakran előfordulni szokott alakoskodás volt. De ezt csak nem lehet arról a titkos utasításról is állítani, mely 1831 június 9-én gróf Hartmann tábornok, a herceg katonai nevelője részére, bocsátatott ki. Ez a Ferencz császár sajátkezű aláírásával és jóváhagyásával ellátott okmány jellemző arra a fölfogásra nézve, mely az udvar körében, a herceg politikai jelentősége felől uralkodott. A legvilágosabban megczáfolja az a császárnak minazokat az állítólagos kijelentéseit, melyeket Prokesch az ő szájába ad, mintha ő valaha unokáját Franciaország trónjával kecsegtette volna. ³⁾ Ez az okmány kétségtelennek

cet instrument de troubles et de subversion sans compromettre en même temps de la manière la plus dangereuse sa propre tranquillité qui sous tant de rapports est indissolublement liée à celle de la France».

¹⁾ Prokesch, id. m. 41. l.

²⁾ Előterjesztés 1830 július 2-áról, a császár 25-iki resolútiójával.

³⁾ Castellane marsall nagyon jól volt értesülve, midőn naplójában (II. köt. 319. l.) ezeket mondja Ferencz császárról: «Je sais bien

tekinti, hogy az atya jogainak elenyészttével, a fiú jogai sem állhatnak fönn. «Szülőhazájától törvényesen elválasztva» — így szól az okirat — «megszűnt a herczeg francia lenni». De kárpótlásul e veszteséggel szemben, úgymond az utasítás, a herczeg, közvetetlenül a főherczegek után, Ausztria első alattvalójává emeltetett. «Ezzel» — így hangzik az tovább — «viszonya az uralkodó ház tagjaihoz és alattvalóimhoz világosan meg van jelölve és az ő, előttem jól ismert nemes gondolkozásmódja és helyes elvei kezességet nyújtanak nekem arra nézve, hogy ő sohasem fogja azokat a kötelezettségeket szem elől tévesztetni, melyek őt, magasztos viszonyából kifolyólag, velem és trónom utódjaival szemben terhelik». Az utasítás azonban a legfőbb súlyt arra fekteti, hogy a császár unokája, nagyon sajátságos helyzete következtében, mindig többé-kevésbé háladatos eszköze lehet becsvágyó kalandoroknak, oly veszély, melyet, fiatal kora és a dicséret és becsmérés iránti fogékonysága mellett, nem szabad kicsinyelni. «Ily veszélyek eltávolítása» — így oktatja ki a császár Hartmann grófot — «az ön legfőbb kötelezettségét képezi. Abban a meggyőződésben, hogy Ön embere lesz annak, a herczegnek is, saját java és biztonsága érdekében, kezét kell nyújtania Önnek. Az Ön személyében a herczeget fenyegető veszélyekkel szemben, a legfőbb ör és a tanácsadó kötelezettségei fognak egyesülni. A herczeg Ön iránt bizalommal lesz köteles viseltetni, mely nélkül Ön, a herczeg legnagyobb hátrányára, a célra vezető eszközök fölött nem rendelkezhetik. Önnek tehát szemeit — hangsúlyozza a császári utasítás — folyvást a herczeg környezetére kell irányoznia és ezt a figyelmet különösen az idegekkel való érintkezésére kell kiterjesztenie. Az idők folyamában bizonyára fognak nem tiszta szándékú emberek, kölcsönvett álarczban, a herczeghez tolamakodni. Az ilyenekre — mondja

que je pourrais avec lui (le petit Napoléon) faire du mal au roi Louis-Philippe, mais pareille chose est loin de ma pensée. Je l'ai élevé comme étranger à la France.» Welschingernek nincs igaza (id. m. 355. l.), midőn e szavak valódiságát kétségbe vonja; mert azok tökéletesen megfelelnek Ferencz császár gondolkozásmódjának. Bonaparte József király is rosszul volt értesülve, ha azt mondatja Ferencz császárral, hogy az ő Franciaországba leendő meghívásának nem fog ellene mondani, föltéve, hogy ez a nemzet kívánsága volna. L. az ex-király levelét Garsounál, Barthélemy et Méry, 41. l.

az utasítás — már távolról kell ügyelnie és a herczeget barátságos egyetértéssel, minden egyes esetre szükség lesz figyelmeztetnie. Személyes bebocsáttatást senkinek sem engedélyez hozzá, kinek viszonyai Ön előtt nem teljesen ismeretesek, hogy ezzel lelkiismeretétől a hátrány vagy veszély gondolatát már eleve eltávolíthassa». ¹⁾

Kétségtelen, hogy a juliusi forradalom kitörése után igenis foglalkoztak annak a herczeg állására gyakorolható kihatásaival. ²⁾ De még X. Károlynak akkoriban Bécsben élő, egykori minisztere: gróf Montbel is kénytelen volt elismerni, hogy Ferencz császár sohasem engedte meg unokájának valamely politikai cselszövénybe való beleelegyedését. ³⁾ Szigorúan ügyeltek arra, hogy ő a megszabott politikai magatartástól egyetlen vonalnyira se térjen el. Midőn nagykorúnak nyilvánítva, egy ízben «az osztrák mérséklet határait» ⁴⁾ túllépte, udvartartását könnyörtelenül fölsozlatták és kényszerítették őt nagyatyja frugalis étkezéseiben részt venni.

Azok szerint, miket tudunk, azt is határozottan ellenezték, hogy őt egyik párt Belgium újonnan létesített trónjára hívja meg. ⁵⁾ Semmi szükség sem volt arra, hogy Lajos Fülöp ⁶⁾ és lord Palmerston Belgium illetén választása ellen tiltakozzanak. ⁷⁾ Ily kifogástalan magatartás öntudatában jogosan kérdezhetette Metternich: Hát senki sincs Párisban, kinek eszébe ötlött volna, hogy Ausztria II. Napoleon irányában «ily bölcsen és erényesen» viselkedik. ⁸⁾ Mindazáltal a cancellár még-

¹⁾ Utasítás Hartmann gróf részere, 1831 június 9-éről.

²⁾ Montbel Adelphe Esquirolhoz Párizsban. Bécs, 1831 november 25.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Apponyi Metternichhez 1831 jan. 8. . . . des orateurs ont proposé l'élection du duc de Reichstadt et du duc de Leuchtenberg.

⁶⁾ Sebastiani külügyminiszter ekként nyilatkozott: «qu'il (Lajos Fülöp) persisterait également dans l'exclusion des ducs de Reichstadt et de Leuchtenberg». Apponyi Metternichhez. Párizs, 1831 jan. 24.

⁷⁾ Maltzahn porosz követ jelentései. (Por. kir. titk. áll. levélt.) Bécs, 1830 decz. 3. és 1831 jan. 3.

⁸⁾ Metternich Apponyihoz, 1831 jan. 16. . . . «que nous sommes des gens aussi sages que vertueux de notre conduite à l'égard de Napoléon II.» Ez a szöveg elűt attól, melyet Metternich, *Nachg. Papiere*. V, 116. lapon közöl.

sem akarta ezt a politikai mérsékletet a bécsi udvarra nézve, föltétlen törvénynyé tenni. Ahhoz csak addig ragaszkodott, míg az új francia kormány meggondolatlanul meg nem zavarja a világ békéjét és nyugalma. Midőn ő fölfedezte, hogy Olaszországban, Franciaország hozzájárulása mellett, forradalmi propagandát üznek, melynek éle Ausztria ellen irányul, kilépett eddigi tartózkodó helyzetéből. Csakis most gondoltak komolyan arra, hogy a herceget nem ugyan Franciaország trónjára emeljék, hanem, hogy az ő személyét Lajos Fülöppel szemben, hatályos fenyegetés eszközével játszodják ki.¹⁾ Kapóra jött Metternichnek az olaszországi mozgalom bonapartistikus jellege és az, hogy ott II. Napoleonnak az olaszokhoz intézett kiáltványaira találtak,²⁾ és hogy még Lajos exkirály mindkét fia is fegyvert ragadott a pápa és a többi olasz fejedelmek elűzése céljából.³⁾

A cancellár most már pillanatig sem habozott, hogy Lajos Fülöpöt e bonapartista-forradalmi propaganda üzelmeibe beavassa. A kép teljessé tétele érdekében közléseket küldött Párisba a Napoleon-családnak hozzá intézett aján-

¹⁾ Maltzahn, Bécs, 1831 febr. 12. (2-ik sürgöny.) Por. kir. titk. áll. levélt. Mr. le prince de Metternich finit par déclarer que si le gouvernement français accordait son soutien aux révolutionnaires d'Italie, le cabinet de Vienne se regarderait aussi comme en droit d'user de toute la force de sa forte position contre la faible position du roi Louis Philippe et de recourir à la dernière extrémité au moyen qui se trouve en ses mains, c'est-à-dire de lui opposer le duc de Reichstadt. C'est surtout cette dernière partie de la dépêche réservée dont son Altesse désire comme de raison qu'elle reste entièrement secrète entre les cabinets». L. erre nézve: Metternich, *Nachgelassene Papiere*, V. 149. s k. l. Tulajdonképpen Metternich 1830 szeptemberében gondolt arra, hogy bizonyos esetekben a herceget fegyverül használja. Maltzahn, 1830 szept. 5-én (Por. kir. titk. áll. levélt.) úgy írt: «Mr. le prince de Metternich pense que dans ces conjectures (Lajos Fülöp félelme a reichstadti herczeg miatt) ce jeune prince peut devenir entre les mains des puissances alliées un bon moyen d'en imposer à certains partis en France». Amint Ficquelmont az Oroszországba küldött nagykövet egyik sürgönyéből kivehető, (Pétervár, 1831 márcz. 22/10.) Miklós császár nem helyeselte a reichstadti herczeg esetleges actióba léptetésével történő fenyegetőzést.

²⁾ Maltzahn jelentései. Bécs, 1831 febr. 11. Por. kir. titk. áll. levélt. «Le nom de Napoléon II. se trouve dans plusieurs proclamations saisies».

³⁾ Metternich: *Nachgelassene Papiere*, V. 118. l.

latairól is. Apponyit utasította, mutassa meg a királynak Bonaparte Józsefnek azt a levelét, melyet közvetlenül a júliusi forradalom után, a reichstadti herczeg érdekében, a császárhoz intézett.¹⁾ Ez a leleplezés mély benyomást gyakorolt és Metternich örült, hogy az olasz forradalom bonapartista jellegét oly erőteljesen hangsúlyozta.²⁾ Lajos Fülöp az osztrák nagykövetnél több ízben tudakozódott a reichstadti herczeg felől és, az őt erről az oldalról fenyegető veszéllyel szemben, azzal a megjegyzéssel látszott magát megnyugtanni akarni, hogy: a legnagyobb bizalommal viseltetik Ferencz császár loyaltása iránt, mert meg van győződve, hogy sohasem fog a közbékét veszélyeztető alattomos politikát követni. Nem tagadhatja — úgy mond — az olasz forradalom bonapartista irányzatát, a melynek leküzdése egyaránt van a bécsi és párisi kabinet érdekében.³⁾ Bármily kicsinylőleg nyilatkozott gróf Sebastiani, az egykori császári tábornok és jelenlegi franczia külügyminiszter, a bonapartista párt csekély eszközeiről,⁴⁾ Lajos Fülöpre nézve valóban itt volt már az ideje, hogy az amúgy is ingadozó trónját végveszedelemmel fenyegető forradalmi mozgalomtól elszakítsa magát. A bonapartisták száma korántsem volt oly csekély. Erről kénytelen volt nem sokára meggyőződni. Bonapartisták és anarchisták vállvetve egyesültek a júliusi királyság megdöntésére, terjesztve azt a mondát, hogy Európa udvarai kedvezően fogadnák II. Napoleon proclamáltatását. «Párisban» — ekként írt egy hölgy — «1200—1500 ördög a köztársaságot akarja. A ki huszonöt éves és van négy tallérja a zsebében, az V. Henriket vagy a reichstadti herczeget kívánja. Az alsóbb néprétegek és a hadsereg teljesen bonapartista érzelműek».⁵⁾

Kivéve a Bonaparte-család tagjait, a kikről azonban Franciaországban mit sem akartak tudni, egyetlen kiemelkedő személyiség sem fordult még a bécsi udvarhoz a reichstadti herczeg érdekében tett ajánlatokkal. Ez legelőször 1831

¹⁾ Metternich Apponyihoz, 1831 febr. 19. József levele közölve van: *Mémoires du roi Joseph*, X. köt. 351. l.

²⁾ Maltzahn sürgönye Berlinbe. Bécs, 1831 márcz. 4. Por. kir. titk. áll. levélt.

³⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1831 márcz. 1.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Egy névtelen hölgy levele. Párizs, 1831 jul. 20.

májusában történt meg. Mauguinnel, a szélső bal hiú, szószátyár szónokával szövetkezve, most Montholon tábornok, I. Napoleon végrendeletének egyik végrehajtója, szállott nyíltan sikra a herczeg ügye mellett. Montholon, ki akkoriban Bernben tartózkodott, egy napon, Bombelles grófnál, az osztrák követnél, jelentkezett. Némely, Mária Lujza pénzbeli igényeit érintő lényegtelen megjegyzés után, kirukkolt tulajdonképeni kívánságával, melyet szigorú titoktartás kikötése mellett közölt a követtel. Meg vagyok bízva — úgymond — Mauguin részéről, megkérdezni, ha vajon kaphatnék-e valamely fölvett név alatt, Bécsbe szóló útlevelet, hogy Metternichhez beszélhessek és megismerhessem az ő szándékait II. Napoleon küszöbön levő kikiáltatására nézve. Mauguin 1823 óta elnöke azoknak a titkos társaságoknak, melyek egész Európát forradalmi lázba ejtették. Az ő köztársasági irányzata csak álarcz, mert összes törekvéseinek valódi czélja a császárság helyreállítása, a mire nézve Ausztria segítségét óhajtaná igénybe venni. Ő nem írásbeli, hanem csak Montholonnal szemben kijelentendő szóbeli ígéretet kíván arra nézve, hogy a bécsi udvar nemcsak bárminő hadüzenetet el fog hagyni, hanem a herczeg trónra jutásával, legott ennek szövetségesévé lesz. Ezzel az ígérettel szemben Mauguin készen nyilatkozott a cancellárnak, a titkos társaságok összes üzelmeinek kulcsát kiszolgáltatni és vele szövetkezve, a jacobinismus megsemmisítése végett, mindent elkövetni.*) Mauguin egy emlékiratban, melyet Montholon útján, Metternichhez leendő juttatás végett nyújtott át a követnek, részletes tervezetet dolgozott ki arról az alkotmányról, melyet II. Napoleon részéről életbe léptetve látni óhajtott.**) Itt Mauguin még behatóbban kifejtette, mint Montholon, mennyire megköveteli Ausztria érdeke a császárság helyreállítását, mert máskülönben a lázban égő Franciaország egész Európát a forradalommal fenyegeti.

Midőn Metternich e kijelentésekkel szemben ékesen szóló hallgatásba merült, Mauguin elérkezettnek vélte az időpontot, hogy Ausztriát fenyegetések segélyével, a tervezett vállalatban való részesedésre kényszerítse. Montholon utasítva volt augusztus 8-án Bombelleshez levelet intézni, mely, makacs

*) Bombelles gr. Metternichhez. Bern, 1831 máj. 29.

**) Mellékelve Bombelles 1831 május 29-iki sürgönyleveléhez.

vonakodás esetére, az egyeduralkodó formának hódoló Európának — a forradalmi propaganda segélyével — a legszörnyűségesebb pusztító háborút helyezi kilátásba, Ausztriának pedig megígolja, hogy hat héttel az első ágyúlövés eldördülése után, foszlányokra fog szakadozni. «Mauguin úr» — így irt Montholon — «megbizott Önnel tudatnom, hogy ha az osztrák kormány beleegyezik II. Napoleon kiadatásába és abba, hogy ő a francia határra vitessék, őt 100,000 bourgognei és lyoni nemzetőr fogja fogadni és a dictaturát a kamara őt évre rá fogja ruházni. Ennek fejében följánlja a párt a császárnak (Olaszország és Lengyelország koronáját, sőt ha a császár kívánná, Németország helyreállítását is, a császári jogar alatt.¹⁾

Mauguin, ki már a világ urának tartotta és indíttatva érezte magát, trónokat és országokat tetszése szerint adományozni, czélszerűnek látta — legalább Montholon közlése szerint — a Bombellesel folytatott tárgyalások mellett, Berry herczegnővel, Henry de Bordeaux anyjával, is összeköttetésbe lépni. A bordeauxi herceget Mauguin, anyja kizárólagos gyámsága mellett, mint I. Henrik császárt, akarta kikiáltatni. Jelvényül a trikolort szánta a liliomokkal és fölötte a császári sassal. Mauguin eléggé bőkezű volt, X. Károlynak, a trónörökösnek és utóbbi nejének, az örökös száműzetés fejében több milliónyi évi nyugdíjt engedélyezni. Ezzel szemben legyen Lajos Fülöp, kit mindenek előtt akart megbuktatni, egész családjával, minden kárpótlás nélkül, örökre elűzve.²⁾ Ez a jelenség, kapcsolatban a már ismeretes bonapartista mozgalmakkal és a császárság csekélyebb jelentőségű híveinek Metternichhez intézett leveleivel, különös figyelmet igényelt. Az a hang, melyen Mauguin, mint egyik hatalmasság a másikkal beszélt, tekintve, hogy a néptribun semmi bizonyítékát sem adta annak, hogy Lafayette, Odillon Barot, Lamarque vele egyet értettek volna, hogy tehát röviden a többség mögötte áll,³⁾ ugyan nem imponálhatott a cancellárnak.⁴⁾ Ámde azért Mauguin, bármily lealázó módon gondolkozott is Met-

¹⁾ Montholon levele Bombelleshez augusztus 8-áról. Mellékelve utóbbi 1831 augusztus 9-iki sürgönyleveléhez.

²⁾ Bombelles Metternichhez. Bern, 1831 szept. 12.

³⁾ Montholon Bombelleshez. 1831 aug. 6.

⁴⁾ Metternich Bombelleshez. Bécs, 1831 aug. 21.

ternich az ő jelleméről,¹⁾ mégis hatalmas személyiség volt, kinek a kamara ülésében történt nyílt megtámadtatása miatt még egy Casimir Périer is keservesen volt kénytelen lakolni. Metternich mindenekelőtt attól tartott, hogy Mauguin az ifjúságra gyakorolt befolyásával Franciaországban olyan zavarokat támaszthat, melyek a márczius 31-dike óta a kormány élére jutott Casimir Périernek bukására vezethetnek.²⁾ E férfiú személyében látta a cancellár a francia királyság utolsó conservatív támaszát, őt tekintette az egyetlen személyiségnek, kinek meg van ereje és akarata a forradalmi elemek túláradó mozgalmát föltartóztatni.³⁾ Tisztán állva azzal a váddal szemben, melyet ellene Mauguin emelt, hogy tudniillik kevésbé megbízható bonapartisták szövetségében, Lajos Fülöp ellen conspirál,⁴⁾ el volt határozva Metternich a francia minisztert figyelmeztetni. Bár a politikai tisztesség tiltotta azon férfiak megnevezését, kik őt terveikkel megismertették, de attól már mi sem tarthatta vissza, hogy a francia minisztert magokba a fölforgató törekvésekbe beavassa.⁵⁾ Périert azonban az ily félben maradt lépés nem elégítette ki.

Csakis a nevek megismerése — mondá Périer Apponyinak — válhatik hasznunkra és vezethet az ármánykodások megismeréséhez. A nevek elhallgatása megnyugtató helyett fölzaklatást, fölvilágosítás helyett félrevezetést jelent.⁶⁾ Casimir Périer álutakon igyekezett Metternich titkát kicsikarni.

¹⁾ Montholon Bombelleshez. 1831 aug. 8.

²⁾ Metternich Apponyihoz. Bécs, 1831 okt. 28.

³⁾ U o.

⁴⁾ Montholon aug. 8-iki levelében ezeket írta Bombellesnek: «Mr. Mauguin m'a a dit à son passage à Bern que le prince de Metternich conduisait en France quelques intrigues Napoléonistes, mais qu'elles étaient en bien mauvaises mains». A mire Metternich 1831 aug. 21-én ekként felelt Bombellesnek: «Veuillez bien Mr. le comte, donnez à cette assertion auprès de Mr. de Montholon le démenti le plus exprès et le plus formel; nos intrigues en effet ne sauraient être en mauvaises mains puisque nous n'en entretenons ni avec le parti Bonapartiste, ni avec aucune autre en France.» Ennek értelmében szorul helyreigazításra az is, mit Hillebrand (*Französische Geschichte*, I. 642. l.) mond.

⁵⁾ Metternich Apponyihoz. 1831 aug. 24. Teljesen hamis Hillebrandnak az az állítása (id. m. 643. l.), mely szerint Metternich megbízta Bombellest a tárgyalások vezetésével Schweizban.

⁶⁾ Apponyi Metternichhez. 1831 nov. 10.

Javasolta, hogy Ausztria őrizze meg hallgatagságát, de — és ez nem szokatlan diplomatiái fogás — nyújtson alkalmat arra, hogy egy, a teljes tényállást tartalmazó, Apponyihoz intézett sürgöny elveszszzen, hogy azt aztán a francia ügynökök megtalálhassák. Vagy pedig föl kellene tartóztatni azt a futárt, ki ily tartalmú utasításokat hoz Párisba. «Minél ellentétesebb» — jegyzi meg erre nézve Apponyi — «ez az ajánlat a miniszter nyílt, loyális jellemével, annál szembetűnőbb, hogy — saját beismerése szerint is — «mily végtelen fontosságot tulajdonít ily leleplezésnek».*) Metternich azonban egy lépésnyire sem volt hajlandó kijelentett magatartásától eltérni és a nevet semmi szín alatt sem akarta elárulni. Ezzel szemben, Napoleon fiterstvérei irányában, már kisebb figyelem tanúsítására érezte magát indíttatva. A mint nem csinált titkot a francia kormány előtt Bonaparte József törekvéseiről, azonképen most Périert Jerôme Bonaparte hasonló vállalkozásairól is értesítette. Utóbbi is 1831 novemberében azzal a kéréssel lépett föl, hadd küldhessen Bécsbe egy bizalmi férfiút, hogy a bécsi kormány hallgatag beleegyezését II. Napoleon trónra emeléséhez megszerezhesse — oly kívánság, melyet a leghatározottabban visszautasítottak.***) A bécsi udvar alig tudott azon sok csábítgatás ellen védekezni, melyekkel Ferencz császárt, unokája érdekében, a bonapartista actióba bevonni igyekeztek. Tekintettel a szüntelen, de kilátás nélküli ostromokra, jogosan hangoztathatta Metternich az összes udvarokkal, sőt Lajos Fülöppel szemben is, a bécsi kabinet egyenesességét és őszinteségét. Kétségtelen, hogy a bonapartista fölkelés kitörése Metternichnek egyetlen szavába került volna. Ez volt Gneisenau marsall terve, ki folyvást visszatért arra a kedvencz eszméjére, hogy Ausztriának — Franciaország teljes földarabolásának előidézése végett — a reichstadti herczegnek kellene kihasználnia.

Jó volna — így vélekedett ő — a bordeauxi herczegnek a déli és nyugoti vidékeken erős pártját támogatni, ennek ellensúlyozása végett pedig, a bonapartistáknak az északi részen többségben levő pártját segíteni. «Ettől a pillanattól

*) Apponyi Metternichhez, 1831 nov. 10.

**) Saurau gr, Metternichhez. Flórencz, 1831 nov. 29. — Metternich Apponyihoz. Bécs, 1831 decz. 27.

kezdve» — ekként nyilatkozott ő a berlini osztrák követ előtt — «Franciaország megszűnnék ránk nézve veszélyesnek lenni és mi ennek az országnak belső helyzetében fölleljük nyugalmunk legbiztosabb kezességét, melyet kénytelenek vagyunk most nyomasztó és idővel elviselhetetlen fegyverkezésekkel megvásárolni». ¹⁾ Bár Metternich lelke mélyéből gyűlölte Lajos Fülöp uralmát, ki forradalom útján és a legitimitás elvének megsértése révén került a trónra, még sem akart a Gneisenau javasolta mérges szerhez nyulni. Ő attól félt, hogy a júliusi király bukása a forradalmi propaganda erősítésére fog vezetni és csakis a francia kormány magatartásával rákényszerítve, szánta rá magát 1831 februáriusában arra a fenyegetésre, hogy Lajos Fülöppel a reichstadti herceget állítsa szembe. Komolyan világért sem akart ő a herceg híveivel szövetkezni, s mióta Franciaország ügyeit Casimir Périer vezette, ez utóbbi miniszteriumának állandó sikert kívánt. ²⁾ Épen azért, mert ő Périivel egynek érezte magát a forradalmi mozgalmak leküzdésére irányuló törekvésben, irányozta 1831 októberében a francia miniszterelnök figyelmét Mauguinre, ki rövid idő előtt, mint a reichstadti herceg érdekeinek védelmezője, szállott sikra. Az azonban nem igaz, hogy a titkot, adott szava megszegésével, Casimir Périer előtt, leleplezte volna. ³⁾ A nevek megismertetését sürgető kéréssel szemben hivatkozott kötelezettségére, mely tiltotta a kétszínű játékot. ⁴⁾ És ő tényleg a magas állásban levő bonapartisták egyi-

¹⁾ Trauttmansdorff herceg Metternichhez. Berlin, 1831 márczius 15.

²⁾ Sardinia bécsi követe Pralormo, azt állítja 1830 jun. 30-án, hogy Metternich a herceget minden eshetőségre tekintettel továbbra is készletben tartotta. «C'est pour cela» — úgymond — «que le jeune homme commence à être mis en évidence. qu'on réveille en lui le goût militaire, qu'on le prépare en un mot à jouer un rôle». Ez bizonyára helytelen. L. Hillebrand id. m. I. köt. 643. l.

³⁾ Prokesch, id. m. 61. l. «Die Namen der Wortführer gab Fürst Metternich . . . nicht Preis, mit Ausnahme eines einzigen Mauguins, der für den Herzog ohne Werth war».

⁴⁾ Metternich Apponyhoz. Bécs, 1831 okt. 28.: «Nommer les individus nous est impossible; notre caractère moral s'y refuse. Ce que par contre il nous impose toujours comme un devoir, c'est de ne pas jouer un double jeu.»

két sem árulta el.¹⁾ Arról sem ejtett el egyetlen szót sem, hogy Mauguin segítségért fordult hozzá. E férfiút Casimir Périer előtt csak «egy forradalmárként» jelölte meg, a ki, akár mint radicalis, akár mint bonapartista, vagy karlista, mindig ott settenkedik, a hol hasznót remél.²⁾ Egy lépéssel azonban mégis tovább ment Metternich, midőn 1831 decemberében, báró Collins, volt francia tiszt személyében, egy újabb bonapartista emissarius érkezett Bécsbe, kit Hulot tábornok, Moreau sógora, rendkívül megleghangú ajánló levéllel látott el egy Metternich-chel közeli összeköttetésben álló, kiváló bécsi személyiséghez.

Maga a levél mit sem szólt Collins küldetésének céljáról. De a tábornok jóindulatára támaszkodó francia tiszt, a szóbeli érintkezés folyamán nem csinált titkot megbízatásából és kérte közlései közvetítését Metternich előtt. Nem egyes párt-ról van most — úgymond — szó, hanem a Lajos Fülöp ellen irányzott nagy nemzeti mozgalomról, kinek trónja tarthatatlan és az általános fölkelés nyomása alatt, márczius havában menthetetlenül össze fog omlani. Csakugyan föltűnő volt, hogy Collins fejtegetéseiben majdnem ugyanazokat a phrasisokat használta, melyekkel az utóbbi időkben a bonapartista tábor küldöttei éltek.³⁾ Collins is hangsúlyozta, hogy Lajos Fülöpöt vagy csak az ifjú Napoleon, vagy bordeauxi Henrik, vagy a köztársaság követheti. Henrikre nem kerülhet a sor, mert őt a nép zöme visszautasítja. A köztársaság háborúval, fejetlenséggel és forradalommal van egybekötve. Mindez elkerültetésnek, ha a francia nép kívánsága: II. Napoleon meghívása teljesezésbe megy. Collins hangsúlyozta, hogy csak Ausztria egyetlen intésére van szükség és egy jól ismert francia tábornok legott Bécsbe jön, hogy megnyugtatót adjon a Napoleoni dynastiához hű francziák eszközeire nézve. Ezzel szemben a

¹⁾ Metternich Apponyihoz, Bécs, 1831 oct. 28. «Vous pouvez ainsi confier à ce ministre que ce sont des hommes marquants par leur existence sociale, mais connus par leur attachement au Bonapartisme qui se sont adressés à nous».

²⁾ U. o. «Désigner le parti auquel appartient Mr. Mauguin, serait impossible, il sert tous ceux qui veulent et qui voudront renverser ce qui existe. Ne tenant à aucun principe, autant support d'un despotisme effréné que d'un radicalisme sans bornes, Bonapartiste, Carliste, radical, il est tout ce qui lui semble pouvoir lui faire jouer un rôle et lui valoir du profit».

³⁾ Metternich Apponyihoz. 1831 decz. 27.

leghatározottabban vonakodott megbízóit — Bonaparte József kivételével — megnevezni, mindaddig, míg küldetését siker nem koronázza.¹⁾ És mert ehhez, minden fáradozás ellenére is, ragaszkodott, Metternich elrendelte Collins kiutasítását Bécsből.²⁾ Metternich a bonapartistáknak ezt az újabb kísérletét eléggé fontosnak tekintette arra nézve, hogy azt a francia kormány tudomására hozza. Ő elhallgatta ugyan Collins bécsi útját, de igenis megemlékezett Hulot tábornoknak bizonyos francia férfiú részére kiállított ajánló leveléről, hogy a tábornok megnevezésével kiinduló pontot nyújtson az utóbbi összeesküvő társai fölfedezésére. Casimir Périert becsületszávára kötelezték, hogy csakis a megjelölt úton haladjon, nehogy Metternichet a szószegés vádjának tegye ki.³⁾ A francia miniszter elfogadta a kikötött föltételt. De nem kis mértékben volt meglepetve, megtudván, hogy a császárság visszaállításához annak a Moreaunak sógora nyújt segédkezet, a ki Napoleon elleni küzdelemben életét áldozta föl.⁴⁾ Mindazonáltal Casimir Périer szilárdul el volt határozva, hogy a reichstadti herceg érdekében tervezett fölkelést teljes erejével el fogja fojtani. Mint mondá, kevésbbé fél a karlistáktól és bonapartistáktól, kik saját műveket, a júliusi forradalmat, épen úgy semmivé tennék, mint a hogy az ultra-royalisták X. Károlyt számkivetésbe küldötték.⁵⁾ A minisztert csak az foglalkoztatta, hogy minden Lajos Fülöp királysága ellen irányuló, nyílt föllépést és alattomos aknamunkát elnyomjon. A kitűzött cél azonban nagy csapás érte, midőn ez az aczél-ember, épen a legválságosabb pillanatban, 1832 május 16-án a dühöngő kholera áldozatául esett. Az előtt gyakran mondotta: «Szárnyaszegett, súlyos beteg vagyok, de az ország még betegebb, mint én».⁶⁾

Gyöngé utódai alatt a miniszteriumban újból összeszedték magokat a Lajos Fülöppel ellenségesen szemben álló pártok. Bordeauxi Henrik anyja, Berry hercegnő, ez az elszánt és vakmerő nő, déli Franciaországban kötött ki, hogy a Carlismus zászlóját kibontsa. E párt pénze működött akkor is

¹⁾ Metternich Apponyihoz. 1831 decz. 27.

²⁾ U. a. ugyanahhoz. 1832 jan. 8.

³⁾ U. a. ugyanahhoz. 1831 decz. 27.

⁴⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1832 jan. 9.

⁵⁾ U. a. ugyanahhoz. 1832 jan. 12.

⁶⁾ Hillebrand: *Geschichte Frankreichs*. I. 337. l.

közre, midőn június 6-án, Lamarque tábornok temetése alkal-mával, egy köztársasági lázadás tört ki, melyet fegyveres erő-vel kellett elnyomni és a mely Lajos Fülöp győzelmével vég-ződött. Ha ezek a hős köztársaságiak, kik magokat a karlisták részéről, a gyűlölt király ellen, faltörő kos gyanánt engedték fölhasználni, «Vive la République» helyett «Vive Napoléon»-t választják vala harczi kiáltásul, kétségtelenül, ezer meg ezer ember csatlakozott volna hozzájuk. De a «Vive la Républi-que», mely olyannyira emlékeztetett Robespierre rémuralmára, nem talált visszhangra annak a népnek keblében, melynek Napoleon volt az ő bálványa.¹⁾

Apponyi nagyot tévedett, midőn a Carlismus iránti túlzott vonzalmában, folyvást hangoztatta, hogy: a nemzet józan része üdvét egyedül V. Henrik visszatérésétől várja. A francia nép szélesebb rétege, a hadsereg a reichstadti herczeg mellett fog-lalt állást. Heine Párizsból a következőket írta Németországba: Ha egyszer az elégületlenek valami döntő lépésre szánják rá magokat, az ifjú Napoleont fogják uralkodóul kikiáltani.²⁾ De a vezetők végzetes hibába estek, midőn Ausztria beleegyezése nélkül nem merték a döntő szót kimondani. A császári mar-sallok, a nagy méltóságok viselői csakis biztosra akartak in-dulni és óvakodtak vagyonukat, a bécsi udvar támogatása nél-kül, egy mindenesetre kétséges játszmán, kockára tenni. Az ifjúi hév, mely egykoron őket I. Napoleon alatt olyan hősi tet-tekre ragadta, immár elhamvadott. Az idő és életkor³⁾ meg-viselte őket, megbénította tetterejöket és a pártot a békés be-várásra kárhoztatta. «A császáriak alávaló gyalázatossága az udvarnál» — írja egy hölgy — «sok kárt tett a közvélemény-ben».⁴⁾ A herczeg kikiáltása, mindenesetre csak félmunka lett volna, míg Ferencz császár vonakodott unokáját kiadni. De azért a siker mégsem maradott volna el, ha a herczeget egy-szer kikiáltják és azután nyomatékosan ragaszkodnak kiada-tásához. A fenyegető fejtelenség nyomása alatt, mely Lajos

¹⁾ L. Heine érdekes levelét, Párizs. 1832 június 7-éről *Fran-zösische Zustände* cz. művében.

²⁾ Heine levele, Párizs, 1832 jan. 19. *Französische Zustände*.

³⁾ Victor Hugo Bonaparte József királyhoz, 1831 szept. 6. L. Victor Hugo: *Correspondance*. 119. l. «Les anciens hommes de l'empire ont été ingrats ou sont usés».

⁴⁾ Egy hölgy levele Párizsból. Kelet nélkül.

Fülöp bukását váltja vala föl, Metternich mégis csak elszánta volna magát a reichstadti herceg trónfoglalásának elismerésére. Hisz egy ízben, midőn a bonapartisták a herceget Olaszország királyává szándékoztak kikiáltani, ő maga kijelentette: «A római királyt, kit pártja oly élénken követel, inkább kellene választanunk, mint szövetséges köztársaságok, vagy egy Ausztriával szemben ellenséges érülettel viseltető királyság létesülését».¹⁾ A vezető férfiak egyike sem ismerte a cancellárnak ezt a gondolkozásmódját és ezért el is mulasztották annak a lépésnek megtételét, mely talán törekvéseiket sikerrel koronázta volna. Napoleon Károly Lajos herceg, a császárság későbbi örököse is, ellentétben elhalt fivérével, ki az osztrák udvarban nevedett unokatestvéréről mit sem akart tudni, minden üdvöt Ausztriától várt. Értesülve a juniusi napok küszöbön álló köztársasági forradalmáról, Napoleon Károly Lajos egyenesen arra gondolt, hogy a nép egy részének ezt a kitörését a császárság ügyének javára zsákmányolja ki.²⁾ Már 1832 május 28-án megírta Metternichnek, hogy a köztársaságiak, a hatalom megszerzése érdekében, döntő csapásra készülnek. Itt az ideje a herceg lobogójának kibontására, mely köré ismert férfiak sorakoznának; csak hogy írásbeli biztosítást kellene nyerniök arra nézve, hogy a herceg a följánlott koronát nem fogja visszautasítani.³⁾ Az okmány, melyet a hercegnek aláírásával kellett volna ellátnia, ekként hangzott: «Tábornok! Ismerem irántam ápolt érzelmeit. Az a ragaszkodás, melylyel Ön, hős francziákkal egyetemben, atyám emlékét őrzi, mélyen meghat. Boldog leszek, ha egykor teljes hálámat tanúsíthatom és bebizonyíthatom, hogy Francziaország boldogsága képezi legdrágább érdekemet».⁴⁾ Metternich Napoleon Károly Lajos levelét semmi figyelemre sem méltatta. «A rend és béke» föntartása

¹⁾ Metternich Apponyihoz. 1831 márcz. 12.

²⁾ U. a. ugyanahhoz. 1832 jun. 21. «Cette lettre (Metternichhez) prouve que ce jeune homme était informé avec exactitude de l'existence de la vaste conjuration républicaine qu'il a voulue faire tourner au profit de son nom».

³⁾ Charles Louis Napoléon Metternichhez. Arenenberg, 1832 máj. 28.: «Je connais des personnes influentes placées dans la position de servir mon cousin. Ils ne demandent pour agir que l'assurance qu'il ne refuserait pas la place, où le sort l'a fait naître».

⁴⁾ Mellékelve Napoleon Károly Lajosnak Metternichhez intézett 1832 május 28-iki leveléhez.

iránti lelkesedésében a legjobb válasznak tekintette, Napoleon Károly Lajos érintett lépését Lajos Fülöp kizárólagos tudomására hozni. Még mielőtt Apponyi e végből a francia királynál kihallgatásra jelentkezett, Maison marsall, a bécsi francia követ, már megküldte arról szóló jelentését Lajos Fülöpnek. Ez a nagy bizalom fölött érzett kitörő örömeiben, a levelet a minisztertanács elé terjesztette. De mert Apponyi tőle titoktartást követelt, kijelentette, hogy Metternich kívánságának eleget fog tenni. «Kívánom azonban» — tette hozzá — «hogy kabinet-jök e loyaltási ténye a legszélesebb körű nyilvánossággal ruháztassék föl. Sőt azt hiszem, hogy ezzel Franciaország-nak és Európa békéjének és nyugalmanak általános érdekével szemben, nagy szolgálatot teszek». ¹⁾

Vajon helyesen cselekedett-e Metternich, midőn a Napoleonidák kérései elől elzárkózva, császára unokája elől elzárta az utat a francia trónra? Nem lett volna-e a bölcs politika követelménye, megengedni, hogy a bécsi udvar iránt a legmélyebb hála érzelmeivel ²⁾ viseltető herceget, Franciaország uralkodójává kiáltsák ki? Az ifjú Napoleon pedig számított is erre. «Balsikerrel végződven az a kísérlet, mely a Bourbonok királyi ágát a francia trónon meg akarta tartani» — így nyilatkozott ő Prokesch előtt — «nem lett volna-e a hatalmak előtt az egész Európától elismert császár fia, Mária Lujza fia, nagyobb bizonyíték, mint Égalité fia? És ha már kényszerítve voltak a forradalomnak ezt az engedményt tenni, vajon nem tudták-e, hogy az hiába való?» ³⁾ Ausztria és Franciaország szövetsége sokkal biztosabb lett volna II. Napoleon, mint Lajos Fülöp alatt, ki mindjárt kezdetben háborús hangulatba került. A modenai Misley kijelentése eléggé ékesen szólóan bizonyíthatta Metternich előtt, mennyire reszkettek Olaszországban Ausztria és a II. Napoleon uralma alatt álló Franciaország szövetségétől. Hisz ez nyíltan megmondotta, miként Bécsben 1000 olasz tör fölött rendelkezik, hogy az Ausztria iránt baráti érzelmekkel viseltető herceget, mielőst hazájába visszatér, meggyilkoltassa. ⁴⁾ Hát elfeledhette-e a cancellár, miért

¹⁾ Apponyi Metternichhez. Párizs, 1832 jun. 29.

²⁾ Prokesch, id. m. 17. l.

³⁾ U. o. 51. l.

⁴⁾ Résumé d'une conservation avec Mr. le baron de Collins. Bécs, 1831. Mellékelve Metternichnek Apponyihoz intézett december

szállott egykor Napoleónért, az atyáért sikra, miért vonakodott őt 1814-ben, egészen az utolsó óráig, trónjától megfosztani? Hisz a fiú, ki nem hódítás segélyével jutott uralomra, sokkal nagyobb kezességet nyújtott a béke javára, mint a szakadatlan diadalokra utalt katonacsászár! Bár belátta Metternich, minő előnyök származnának Ausztria javára a II. Napoleon uralma alatt álló Francziaország részéről, mégis kötve érezte magát a többi hatalmakkal létre jött azon szerződések miatt, melyek Napoleon házáat az európai uralkodó családok sorából örök időkre kitörölték. Most Lajos Fülöpnek a fölkelők fölött 1832 június 6-án kivívott győzelme után, kevésbbé gondolt a herczegre, mint valaha. Most már Lajos Fülöpben látta az erős szövetségest az anarchia legyőzésére; őt tekinté a minta-uralkodónak, kit követendő példányképül ajánlott a kis német fejedelmeknek, hogy hasonló erélylyel és bátorsággal lépjenek föl a régi állami rend ellenségeivel szemben.*) De még ha túl is akarta volna magát az 1814- és 1815-ben kötött szerződéseken a herczeg érdekében tenni, ez a lépés most már hiába való lett volna. A herczeg 1832 májusának közepe óta súlyos beteg volt, vele a politikának nem kellett többé számolnia. Ugyanazon a napon, melyen Metternich Napoleon Károly Lajos levelét a francia királynak kiszolgáltatta, ezeket írta császári ura unokájáról Apponyinak: «*Én őt nemsokára elveszettnek tekintem. Nyilvánvalóan olyan tudó-*

27-iki utasításához. «*Le Modenais Misley m-a-t-il (Collinsnek) dit, en parlant un jour de l'avenir de la France et de l'alliance qui sous Napoléon II se formerait entre elle et l'Autriche et consoliderait ainsi l'esclavage de l'Italie, ajouta, qu'il avait à Vienne des milliers d'Italiens à sa disposition et qu'il saurait faire disparaître le jeune prince avant qu'il put servir à appesantir le joug de sa patrie.*»

*) Metternich előterjesztése. 1832 jun. 12. «*Das Ereigniss (Párizs ostromállapota) gehört zu den bedeutenden und es trägt das Gepräge der Zeit. In ihm wiegt das Schlechte das Gute auf und umgekehrt. In Anbetracht des Principis kann nichts Aergeres geschehen, als die Consolidierung der elenden, aller rechtlichen Grundlage ermangelnden Regierung Louis Philipps. In Hinsicht des aufgeregten Zustandes der Welt ist das Unterliegen der revolutionären Fraction ein Glück, denn es bietet den anderen und insbesondere den deutschen Regierungen die Möglichkeit, ebenfalls kräftiger, als es bisher der Fall war, auf die Erhaltung der Ruhe zu wirken. In dieser wie in allen Gelegenheiten müssen die Monarchen aus dem, was die Ereignisse Gutes darbieten, Nutzen zu ziehen sich befeissen.*»

betegségben szenved, a mely semmi életkort nem kimél ugyan, de a huszonegy éves ifjút annál biztosabban megöli.*) A francia ifjúság vonzalma, melyet Hugo Victor a császári ivadék javára élesztetni törekedett,**) többé mit sem segíthetett azon, ki már a halál kiszemeltje volt és életét a reménytelen nagyság küszöbén, nem Franciaországban, hanem távol idegenben, a száműzetésben kellett, hogy befejezze!

WERTHEIMER EDE.

*) Metternich: *Nachgelassene Papiere*. V. 277. 1.

**) Correspondance de Victor Hugo. 119. 1.

A DUNA ÁRVIZEI.

Az elemi csapások közt, melyek az emberiséget időnként meglátogatják, gyakoriságuk és az ellenök való védekezés nehézsége szempontjából az árvizeknek kétségen kívül igen nagy a jelentőségök. Gyakoriságuk az emberi erőn felül álló, tisztán természeti jelenségektől függ s számuk csökkentése nincsen hatalmunkban. De az ellenök való védekezés az emberi mesterség és okosság dolga s az árvizek veszedelmessége abban a mértékben csökken, a mint keletkezésök okait megismerjük, természetöket tanulmányozzuk, védműveket emelünk ellenök és közeledtöket, valamint várható magasságukat előre jelezhetjük.

Épen ezért az emberi kutatás, midőn vizsgálat tárgyává teszi őket, nem végez haszontalan és fölösleges munkát.

Így látjuk, hogy a dunai árvizek régebben, míg nem tanulmányozták őket s míg kellő szakértelemmel védműveket nem emeltek ellenök, óriási károkat okoztak az emberben és mindenféle javaiban, úgy annyira, hogy egy-egy régi árviz borzalma és nagyszerűsége hosszú ideig megmaradt az emlékezetben. Ma már a tudomány és mesterség révén a dunai árvizek sokat veszítettek jelentőségökből s nincs messze már az az idő, midőn lefolyásukat az emberi tudományba vetett bizalommal és teljes megnyugvással szemlélhetjük.

A dunai árvizek tanulmányozásában az első lépés volt keletkezésök okainak vizsgálata. Ebben a dologban a Dévény fölött elterülő, Magyarország határszélén kívül eső, fölső Dunamedence hydrologiai *) viszonyai játszanak főszerepet.

*) A hydrologia szó aránylag új és általánosságban a vízről szóló tudományt jelenti; szorosán véve a víz körmozgásának vizsgálata, a míg a tengerből fölszáll, fellegekké és esővé sűrűdik, hogy aztán a folyómedrekben újra a tengerbe térjen vissza.

Dévény fölött az a terület, melyről a csapadékvíz a Dunába húzódik (a Morva folyó nélkül) 104,571 km² nagyságú. E nagy medence hydrologiai szempontból két zónára osztható: a közép-hegyek és a magas-hegyek zónájára. A közép-hegyek zónája magába foglalja a Duna forrásvidékét és a medence baloldali részét; míg a jobboldali mellékfolyók vízgyűjtő területe legnagyobb részben a magas-hegyek zónájához, az Alpok vidékéhez tartozik.

A Duna a Schwarzwaldban csak mintegy 1000 m. magas hegyekből ered s az egész baloldali vízgyűjtő terület gerince csak Csehország határán emelkedik valamivel 1000 m. fölé, de helyenkint 500 m. alá is száll; a legalacsonyabb pont, a hol a Lajos-csatorna a Duna medencéjéből a Rajna medencéjébe vezet, 425 m. magas.

Egészen mások a viszonyok a jobboldali vízgyűjtő területen; itt a hegyek 3000 méteren fölül emelkednek; a legmagasabb pont a Berninákban, az Inn forrásvidékén 4052 m. s csak épen a keleti oldalon, Magyarország határa felé lapulnak el 1000 méteren alulra.

Azonkívül a baloldali vízgyűjtő terület nagy része laza, vizet átbocsátó; a reá hulló csapadék tekintélyes része a földre szivárog s nem fut le hirtelenséggel a folyók medrébe. Csupán a legmagasabb részek, főként a Csehországgal határos területek kötöttek s kedvezőek a fölszíni vizek csörgedeztetésére; de e kötött területek csekély kiterjedésűek.

Ellenben a jobboldali vízgyűjtőben a magas hegyek régiója nagyrészt kötött sziklából, kristályos palából és plutói kőzetekből áll, melyek a vizet csak kis mértékben nyelik el úgy, hogy a reájok jutó csapadék főrésze szabad áradatban zuhan alá a folyók medrébe.

Továbbá a baloldali vízgyűjtő a téli hó zónájába esik, míg a jobboldali vízgyűjtő jó része az örök hó zónájába. Ott csak télen hull a hó; itt még forró nyáron is van hóesés. A baloldali vízgyűjtőről, valamint a jobboldali dombosokról és előhegyekről tavasszal teljesen elolvad a hó, míg a magas hegyvidék hava még nyáron sem olvad el egészen.

A Dévény fölötti egész medence csapadékának legnagyobb részét az Északi-tengertől jövő levegő-áramlatok hozzák s ebben a tekintetben az egész medence, a jobb, valamint a baloldali rész is egyöntetű meteorológiai jelenségeknek

alávetett. Az Alpok gerincze ugyanis elvágja a Földközi-tenger felől jövő levegő-áramlatok útját úgy, hogy a déli szelek csak nehezen és csak párójuktól mogfosztottan tudnak az Alpok északi lejtőire jutni; ezek a szelek tehát nem hoznak esőt a Duna medencéjébe. Míg az északról és északnyugatról jövő esős szeleket a Duna északi vízválasztóján nem tartóztatják föl magas hegyek, mert mint említettük, a balparti vízválasztó gerincze aránylag alacsony; így hát az Északi-tengertől jövő párás levegő-áramlatok föltartóztatás nélkül jönnek a Dunához, beleütköznek a jobboldalon húzódó magas Alpok lejtőibe s itt ejtik le csapadékukat. A medence baloldali része kevesebb csapadékot kap, mert szélárnyékba esik s mert a jobboldali hegyek jóval magasabbak.

A mi a csapadéknak az év folyamán való eloszlását illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az egész terület *continentalis* jellegű s így a legtöbb csapadékot nyáron, júniustól augusztusig kapja, míg a legkevesebb csapadék a téli évszakban, deczembertől februárig hull. És bár a téli csapadék kevesebb a nyárinál, mégis jelentős, mert fölgyl, tározódik tavaszra s olvadáskor nagymennyiségű vizet ad a folyóknak.

Az elmondottak alapján a Felső-Duna vízjárását könnyű megállapítanunk. E leírás szerint az Inn és az Alpok folyói jelentékenyebb szerepet játszanak a Duna vízjárásában, mint maga a Fő-Duna. A jobboldali mellékfolyók magasabb és kötöttebb medencéből eredvén, hevesebb jellegűek, több csapadékot kapván aránylag bővebb vízűek s jégárakból is táplálkoztván, állandóbb víztömegűek.

A Dévénny fölötti Felső-Dunán kétféle árvíz szokott jelentkezni. Egyik a tavaszi, a melyen a baloldali vízgyűjtő terület hava szokott lefolyást találni, a jobboldali alacsonyabb hegyek havával együtt. Ez a kisebb tömegű árvíz; bár gyakran erős tavaszi esővel kapcsolatban jelentékenyebbé válik. És ha helyenkint kivételes magasságot ér el ez a tavaszi árhullám, ez nem a nagy víztömeg miatt van így, hanem az olvadás vizével együttesen levonuló jégtablák összetorlódásától, mely azonban mindig csak helyi jelenség.

A második, a nagyobb tömegű árvíz nyáron jelentkezik, rendszeren júliusban és augusztusban, kivételesen júniusban és szeptember elején. Ekkor a bőséges nyári esőkhöz a Magas-Alpok hava is jelentékeny vízmennyiséggel járul s főként az

Inn, Traun és Enns szokták a Dunát magasra duzzasztani. Hogy némelykor szeptemberre tolódik hátra a nyári árvíz (miként ez például 1899-ben történt), ennek magyarázatát az eső havonkénti eloszlása adja. A Felső-Inn medenczejében (például Bevers és Sils-Maria csapadékmérő állomásokon) szeptember hónap a legesősebb s ha a légköri helyzet véletlenül a medence többi részeire is kiterjedő esőzést hoz, akkor az árvíz szeptemberben jelentkezik.

A tavaszi árvizek a Duna e felső medenczejében lassabban fejlődnek ki, mint a nyári árvizek, melyek igen hevesek. A nyári árvíz Passaunál, hol a Duna és Inn egyesülnek s a folyó általános jellemét megnyeri, igen gyors emelkedésű, de épen oly gyors a víz apadása is. Főként az Inn vízállásainak a változása hirtelen; például 1899 szeptemberében az Inn Schärdingnél egy nap alatt 5·1 métert áradt. A nyári árvizek azonban e felső szakaszon csak rövid tartamúak s három nap alatt a legnagyobb árvizek is visszatérnek a mederbe.

A magyarországi Duna Dévénytől a Dráva torokig nagyjában a Felső-Duna vízjárását mutatja. A Drávaig beléje szakadó magyarországi folyók nem olyan jelentékenyek, hogy a Dunát irányítani tudnák. E szakaszon is megtaláljuk hát a felső szakasz két jellegzetes árvizét: a tavaszt és a nyárit.

A tavaszi árvizek rendszeren Dévény és a Dráva torok között is kisebb tömegűek a nyárinál, de helyenként a jégtorlódások következtében mégis magasabbra emelik a vízszint. A jégtorlódás e szakaszon gyakoribb és veszedelmesebb, mint a Dévény fölötti szakaszon. Ugyanis az enyhe idő és olvadás a Felső-Duna vidékén előbb köszönt be, mint Magyarországon, hol még az időben a jég a hideg miatt rendszeren erősen áll. A felső vidékek jege tehát előbb indul el, mint az alsóé s a fölülről jövő jégtablák reá zúdulnak az álló jégkéregre, összeverődnek és veszedelmes torlódásokat okozhatnak. Ezek a torlaszok aztán hirtelen megduzzasztják a folyót s néha helyenként 10 m. magasra is fölemelkedik a vízszint a legkisebb vízállás fölé a nélkül azonban, hogy ez az árvíz a folyó nagyobb szakaszára terjedne ki. Sőt a torlaszok képződésére épen kisebb tömegű árvíz szükséges. A kis tömegű víz ugyanis, ha meg is bontja helylyel-közzel a folyó jégpáncélját, a nagy jég-tömeget nem tudja elég erővel elragadni; a jég újra meg-megáll, összeverődik s mögötte aztán a víz fölgyl, míg elegendő

nyomása lesz, hogy a torlaszt megbontsa. Ha a torlasz fölbomlik, a víz egy része hirtelen kiszabadul a gátja mögül, mintegy kifut a jég alól s a folyás újra elerőtlenül. Valamivel lejjebb, hol a mederben szigetek és zátonyok vannak, aztán újra megáll a jég s a tünemény ismétlődik. Ha a jégmenés nagy tömegű vízzel indul meg, akkor ritka esetben képződik torlasz s ha képződik is, csak rövid ideig tart. Előfordul az az eset is, hogy a jég elmenetele után indul meg a tulajdonképeni olvadás, mely rendszeren több kisebb árhullám egymásutánjából áll. Míg a Dévény fölötti Felső-Dunán a hóolvadás árvize sohasem jelentékeny, addig a dévény-drávatoroki szakaszon már volt reá eset, 1876-ban, hogy fölülről jövő apró árvizek itt utólérték egymást, mintegy egymás fölé tornyosultak és összehalmozódva jelentékeny vízállásokat idéztek elő. De az ily eset csak kivételes s a dévény-drávatoroki Dunaszakaszon általában a hóolvadás árvizei nem nagyok.

A második, a nagyobb tömegű árvíz épen úgy, mint a Felső-Dunán, itt is nyáron jelentkezik. Azonban ez a nyári árvíz Magyarországon némi átalakuláson megy keresztül, mert nem tekintve a tavaszi hóolvadás árhullámát, a magyar folyók nem akkor áradnak föl, midőn a Felső-Duna és így az Ausztria felől jövő árvíz Magyarországon nem kap oly víztöbbletet, mely megnövelné, vagy jelentőségében megtartaná s így az árvíz lefelé haladtában fokozatosan ellapul. Ugyanis a magyar folyók, a Morva, Rába, Vág, Garam és Ipoly a Közép-tenger felől jövő levegő-áramlatoktól kapják az esőt, a Felső-Duna medenczéje pedig az Északi-tengertől. Az a ciklon, mely erős lecsapódásokat okoz ott, nem adhat erős lecsapódásokat itt. Vagyis a kétféle árvíz nem történhetik meg ugyanazon időjárás mellett. Gyorsan változó időjárás pedig nem okoz ily kiterjedt medenczében rendkívüli árvizeket, melyeket inkább állandó ciklonok, sok ideig tartó egy irányú párás levegő-áramlás és esőzés idéznek elő.

A felsorolt magyar folyók közül némileg kivétel a határszéli Morva folyó, mely néha az Északi-tenger felől is kaphat jelentékeny csapadékot. Így például az 1897. évi nyári árvíz idején az Északi-tenger párái még nagy tömegben jöttek át a csehországi hegyeken a Morva vízgyűjtőjébe s itt erős lecsapódások történtek, míg a Vág, Nyitra stb. ez alkalommal is csak kevés csapadékot kaptak.

Az árvizek járásában a dévény-drávatoroki szakaszon még más változás is észlelhető: a vízszin esése az Alföldön fokozatosan megkisebbedik s a folyó mindinkább elveszti heves vízjárását. Sebessége csökken, árvizei lassabban keletkeznek és hosszabb ideig tartanak s Budapestnél a Dunát már a lassú vízjárású folyók közé sorozhatjuk. Legnagyobb vízkor a folyó itt másodpercenként $10,000 \text{ m}^3$; míg legkisebb vízkor 500 m^3 vizet szállít; e két víztömeg aránya $\frac{1}{20}$.

A Drávatoroktól lefelé a Dráva folyó érezteti hatását a Dunára. Ez a hatás főként a tavaszi árvizekre, a jégtorlódások képződésére fontos, a mennyiben a Drávatoroktól lefelé a jégjárása a Dunán nem okoz már bajt. Ugyanis a Dráva vidékén a meleg és az olvadás előbb indul meg, mint a magyarországi Dunán; a Dráva föláradó vize aztán a Drávatorok alól elviszi a jeget úgy, hogy később a felső jég levonulásának szabad útja van. Különben is a Dunának ez az alsóbb szakasza délibb fekvésű, melegebb klímájú s rajta a jégképződés nem olyan erős, mint a felsőn, úgy hogy a Drávatorok alatt még jégdugulásból, torlódásból eredő árvizet nem észleltek.

De van más hatása is a Drávanak a Dunára. A Dráva árvizei leginkább tavasszal a hóolvadásból eredőleg és ősszel az őszi esőzés alkalmával állanak elő. Árvizei azonban nem mutatnak olyan szabályos eloszlást, mint a Dunáié s jóformán minden évszakban keletkezhetnek. A Dráva legnagyobb áradásai nem esnek össze a Duna legnagyobb áradásaival, mert a Dráva a Földközi-tenger felől, a Duna a Német-tenger felől kapja csapadékát. S míg Közép-Európán északnyugati légáramlás vonul keresztül, mely a Felső-Dunára hoz csapadékot, ugyanakkor nem fújhat ott délkeleti szél, mely a Dráva vidékén idéz elő esőt. Mindazonáltal a hóolvadás hosszantartó árhullámai igen gyakran találkoznak a Drávatoroknál s Gombostól lefelé megnövelik a Duna árvizét úgy, hogy lefelé már a tavaszi árvizek a legmagasabbak a Dunán.

Lejjebb a Tiszafolyó érezteti hatását a Drávára; a Tisza két nevezetes árvizet szokott hozni évenként: tavasszal a hóolvadását és júniusban a nyári esőzéseket, az úgynevezett zöldárt.

A Tisza tavaszi árvize sokkal nagyobb a nyárinál és sokkal huzamosabb ideig tart s épen ezért rendszeren találkozik a Duna tavaszi árvizeivel. A Tiszatorok alatt ezért a tavaszi ár-

vizek adják a legmagasabb vízállásokat, mint cz 1888-ban és 1895-ben történt.

A Tisza nyári árvizének nincs nagy jelentősége a Dunára, mert a két folyó nyári föláradása sohasem egyidejű. A Duna árvizét az északról délfele húzódó olyan ciklonok idézik elő, melyeknek középpontja sokáig megmarad Magyarországon, míg a Tisza nyári árvizét a nyugatról kelet felé húzódó ciklonok hozzák, melyeknek középpontja az ország északi határán kívül, vagy északi Magyarországon vonul keresztül s megül az északi és északkeleti Kárpátok fölött. Így hát két különböző, egy időben föl nem lépő meteorologiai jelenség idézi elő a két föláradást, mely nem eshetik össze. S valóban nem is volt még eset reá; sőt legtöbbször (például a 1890-ben is) a Tiszán igen kis vizek vannak, midőn a Duna a nyári árvizét hozza.

A Száva legnagyobb árvizei tavasszal a hóolvadáskor (például 1888-ban és 1895-ben), valamint ősszel (például 1878-ban) állanak elő s e kétféle árvíz mindenike egyformán jelentékeny. Az első a Duna nagyvizével találkozhatnak, míg az utóbbiak nem, hasonló okokból, mint ezt a Drávánál említettük. A Szávatorok alatt tehát a tavaszi árvizek szoktak a legnagyobbak lenni. Kivételt csak az 1897. évi juniusi árvíz alkot a Szávatorok alatti szakaszra, midőn a Felső-Dunáról és Száváról egymásután következő, aránylag nem nagyon magas árhullámok egymásra halmozódása okozott majdnem az 1895-ikivel egyenlő magasságú árvizet.

A Duna Magyarország alatti szakaszán a délkeleti Kárpátok és a Balkán vizeinek befolyása alatt is áll, melyek csapadékukat a Fekete-tenger felől kapják; a torkolati részt pedig már a tenger közelsége is befolyásolja. Az alsó szakaszon az egész, 808,578 km² nagy Duna-medence változatos csapadékeloszlásának eredménye adja meg a folyó vízjárását. Legnagyobb árvízkor a Duna 28,000 m³, legkisebb vízkor 2000 m³ vizet szállít a tengerbe; a kis- és nagyvíz közötti arány tehát $\frac{1}{14}$; a torkolathoz a vízhozomány három főágban oszlik meg: a baloldali, Kilia-ág, a vízhozomány $\frac{17}{27}$ -ed részét; a középső, Szulina-ág $\frac{2}{27}$ -ed részét s végül a jobboldali Szent-György-ág $\frac{8}{27}$ -ed részét szállítja.

Összefoglalva most a mondottakat a magyarországi Dunán Dévénytől a Drávatorokig a legnagyobb vízállásokat a jégtorlódások okozzák, de az ilyen módon keletkező árvizek csak

helyi jelentőségűek; az egész folyószakaszra kiterjedő, legnagyobb tömegű árvizek mindig a nyár folyamán (ritkán szeptember elején) következnek be. Szokott némelykor a jég levonulása után, a hóolvadás levéből is jelentős árvíz összeverődni, de ez csak ritkán történik meg. A Drávatorok alatt a legnagyobb árvizek mindig a hóolvadással kapcsolatosak; itt jégtorlódások nincsenek s a nyári árvizek elvesztik jelentőségüket; mert sem a Dráva, sem a Tisza, sem a Száva nem hoznak ilyenkor sok vizet.

Lássunk most néhány példát a különböző természetű árvizekre vonatkozólag.

A jégtorlódással kapcsolatos árvizek közül kiválólag híres az 1838-diki, mely Pest város legnagyobb részét és Buda város alacsonyabb fekvésű helyeit rombadöntötte.

Erről az árvízről Vásárhelyi Pál hírneves mérnökünk műszaki fölvételeket csinált és részletes leírást adott az *Athenaeum* című folyóirat 1838. évi folyamában.*) Ő utána közzöljük az ide vonatkozó adatokat.

Az 1837. év decemberének második felében a Duna erős zajlásban volt. A folyó akkori rendezetlen állapotában a jég a zátonyos, szigetes szakaszokon több helyütt megállott. Budapest alatt Fadd táján, a Hármasszigetnél december 24-én állott meg a jég s aztán e ponttól kezdve fölfelé fokozatosan képződött a Dunán az állójég, a mint fölülről a jégtáblák odahegedtek.

December 20-dika táján enyhe idő mellett esőzés volt a felső vidékeken úgy, hogy a Felső-Duna jege jórészen elindult. Később erős hideg mellett friss jégzaj is képződött. Mindez a sok úszó jég nem talált szabad levonulást, mert a budapestalatti befagyott Dunaszakasz föltartóztatta úgy, hogy 1838 január 6-dikán reggel már Budapest között is megtörtént a beállítás.

Mivel a jégzaj áradó vízzel jött, a víz ereje az álló jégkéreg alá vitte a táblák egyrészét s helyenként erős dugulásokat, torlaszokat alkotott. Ilyen torlasz támadt a Csepel-sziget orránál is, hol a folyó két ágra szakad s elragadó ereje a megoszlás következtében megcsökken. A torlódás itt oly nagy

*) Vásárhelyi Pál: *A budapesti állóhid tárgyában. Athenaeum.* 1838. évfolyam.

volt, hogy --- miként a műszaki fölvételek megmutatták --- a folyam medrének háromnegyed része jég volt és csak egy-negyed részén folyt víz.

Midőn a Duna január 6-án reggel Budapestnél beállott, a vízszin hirtelen 20' 6'' 9'''-nyira emelkedett a 0 víz fölé, mely utóbbi körülbelől a legkisebb vízállást jelzi. Később a folyó megapadt, de Budapesten azért a víz tovább is magas volt. Ezt a magas színvonalt kétségtelenül a jégtorlódás idézte elő, mert fölülről aránylag csekély víztömeg jött, mely azonban az eldugult medren nem tudott szabadon lefolyni, hanem földuz-zadt. Hogy tényleg a Duna ez időben nem volt nagy víztömegű, mutatja az is, hogy Bécsben a víz színe a tél folyamán csak 0 és 4 láb között változott.

Ekközben Budapest fölött a szent-endrei sziget orránál is jégtorlasz képződött úgy, hogy a főváros két torlasz közé került.

Február vége felé kezdett aztán a Duna Budapestnél újra áradni s márczius 12-ikéig az áradás meglehetősen lassú volt. Márczius 13-án a folyó a Szent-Endre szigeti jéggátat át-törte; az innen fölszabaduló jégtáblák azonban nem tudtak levonulni, mert a csepelszigeti torlasz föltartóztatta őket. A meder ennek következtében még jobban eldugult s a víz oly rohamosan nőtt, hogy márczius 14-én hajnalban már 27 láb 1 hüvelyk és 9 vonal magasságú volt. Később a soroksári Dunaágban a torlasz kissé megbomlott és lejobb vonult, mi a vízszinten egy kis apadást vont maga után. De a jég csak-hamar újra megállott s a víz márczius 15-én éjjel 11 órakor a legmagasabb fokára 29' 4'' 9'''-ra hágott. Ekkor a torlasz megbomlott, s a víz előbb lassaban, később gyorsabban apadt úgy, hogy márczius 28-án már csak 14'-on állott.

A márczius 15-diki 29' 4'' 9''' magas vízállás,*) melynek métermértékben 936 cm. felel meg, oly nagy vizet jelent, minőt Budapesten sem előtte, sem utána nem észleltek. Az ár elöntötte a fővárost és miliókra menő károkat okozott.

De a nagy szerencsétlenségnek üdvös hatása is volt. A nemzetet fölrázta nembánomságából s erős tevékenységre sarkalta. Megindultak a nagy vízszabályozó munkálatok, köz-

*) Egy-egy régi épületen, például a Rókus kórházon, táblácska mutatja e nevezetes árvíz magasságát.

gazdasági életünk föllendült s a főváros romjaiból megifjodva épült újjá.

Ezen a híres torlódásos árvízen kívül még egy ily árvíz leírását adjuk, egyrészt azért, mert róla a földművelésügyi miniszteriumban szervezett Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztálya részletes fölvételeket tett és alaposan tanulmányozta, másrészt, mert újabb időben állván elő, közvetlenebb érdekű.

Ez a torlódás az 1900. év elején Paks alatt, Budapesttől lefelé, mintegy 150 klm. távolságban képződött a Dunán. Előzőleg 1899-dik év decemberében rendkívül erős hideg volt az országban úgy, hogy a folyókat erős jégkéreg borította. A Dunán Baja fölött december 15-én, Pakson december 17-én állott meg a jég s csakhamar egész Bécsig csekély kivétellel majdnem mindenütt beállott a folyó.

December vége felé az időjárás egyszerre megenyhült; olvadás és kismértékű áradás következett be, minek következtében a felsőbb folyószakaszokon a jég fölbomlott, de az alsóbb szakaszokon s így Paksnál is szilárdan állott. A fölülről jövő jégtáblák egy része a Paksnál álló jégkéreg alá került s a medret erősen eldugta. Már december 31-én Pakson rohamosan emelkedett a víz; még nagyobb emelkedés állott be a nivóban január 8. és 9-dike között, midőn egy nap alatt 1·24 métert nőtt a víz; az áradás egész január 14-éig folytatódott, midőn a vizállás 602 cm.-t ért el. Ekkor a fölülről jött csekély áradás megszűnt s nem volt remény, hogy a torlódás egyhamar fölbomoljon.

A vízrajzi osztály ebben az időben fölvételeket készített a torlódásról. E fölvételekből kitűnt, hogy a torlódás mintegy 11 km. hosszú és Gerjen község alatt 9 km.-re kezdődik és terjed fölfelé. A torlódás fölött 14 km. hosszúságban erősen összeverődött jég állott, míg a torlódás alatt helyenkint síkvíz és mintegy 11 km. hosszúságban állójég következett.

A megejtett fölmérések szerint a jég a torlaszban 2—3 m. vastag volt a víz alatt; helyenkint fenéig ért a jégkéreg: a felszínen pedig 6—8 m. magas jégdombok képződtek úgy, hogy a torlódás csúcspontja a fölötte 142 km.-nyire fekvő budapesti alsó rakodópart magasságával színel. Ott, a hol a jég leginkább megszűkítette a medret, mintegy egyharmadát zárta el úgy, hogy a víz csak kétharmad mederrészen folyhatott.

A 11 km. hosszú torlódásban mintegy 16·5 millió m³ jég verődött össze, míg a torlódás fölötti 14 km hosszú befagyott szakaszon mintegy 14 millió m³ jég volt. Ily formán Paksnál a torlaszban és a torlaszszal egybefüggő, álló jégtömegben 30·5 millió m³ jég helyezkedett el.

Szó sem lehetett arról, hogy ily óriási jégtömeget robantással, vagy más mesterséggel eltávolítsanak s ezért szinte összetett kézzel kellett bevárni az árvíz lefolyását.

Január 21-dikén a víz ismét áradni kezdett s január 27-dikén 700 centiméterre emelkedett s így az eddig észlelt legnagyobb, jégnélküli vizet is meghaladta s a helyzet kezdett aggasztó lenni, bár a töltések koronája még két méterrel volt magasabb az árvíz színénél. Azonban senki sem tudhatta meddig fog még az áradás tartani. Kedvező jel volt a torlasz fölbomlására, hogy a torlasz alatti jég elment s magában a torlaszban is mozgások mutatkoztak. Végre január 27-dikén délután fél 2 óra tájban a torlódás nagy robajjal megindult és minden baj nélkül elmúlt az árvíz-veszedelem.

E két torlódásos árvíz után lássunk most egy nyári jellegű árvizet. Erre tipikus példa az 1899. évi árvíz.

A XIX. század utolsó tizedében a Dunán két nagy árvíz vonult le rövid két esztendei egymásutánban: az egyik az 1897-diki, másik az 1899-diki. Mindkét árvíz keletkezésében és lefolyásában sok hasonlóságot mutat. Oly időben jelentkeztek, midőn a folyón jég nem volt és az örökhó határán alul semmi hó nem borította a vízgyűjtő medenczét úgy, hogy a magas vízállásokat csak a hosszú ideig tartó s erős intenzitású esők idézték elő. A két árvíz közül az 1899-diki volt a nagyobb.

Az 1899. év szeptember 8-tól 14-éig óriási lecsapódások voltak az osztrák tartományok azon részeiben, melyek a Duna vízgyűjtő-medenczéjéhez tartoznak. Már megelőzőleg szeptember 1-től 7-ikéig voltak itt kisebb lecsapódások, melyek a nagy árvíz előkészítő esőül szerepeltek s a talajt telítették. Szeptember 8-án kezdődött el aztán a nagyobb esőzés, mely maximumát általában 12-én érte el.

A Duna forrásvidéke és a balparti mellékfolyók az esőből csak jelentéktelen részt kaptak. A csapadék jórésze a jobbparti mellékfolyók zónájába jutott. Mindazonáltal épen nem a legmagasabb gerinczek és csúcsok kapták a legtöbb csapadé-

kot. A déli vízválasztógerincz és a Duna mély völgye között van egy öv, mely a legtöbb csapadékot fogta föl.

Észlelhető volt az is, hogy a szeptember 8—14-diki eső bizonyos centrumokat mutat, melyekben a csapadékmaximumok léptek föl. Mintegy kilencz ilyen centrumot lehetett megkülönböztetnünk, melyek általában nyugat-kelet irányú vonalban helyezkedtek el.

E csapadékközéppontok mindenikében szeptember 8-tól 14-dikéig 400 mm.-en fölüli volt a csapadék. Az abszolút maximumot Alt-Aussee állomáson észlelték, hol ez idő alatt 665·3 mm.-t mértek.

Igen sok állomáson szeptember 12-én, tehát egy nap leforgása alatt, több mint 200 mm. eső esett; Mühlauban ugyan-ezen egy nap alatt 287·5 mm.-re emelkedett a csapadék.

Az egész Felső-Duna medenczében a forrásoktól a Morva beömléséig szeptember 8. és 14-dike között 15·8 köbkilométer csapadék hullott.

Ez óriási csapadéknak csak egy része volt folyékony alakú; más része a magasabb hegyeken hó alakjában jelentkezett. De a hótömegek azért nem kevésbé voltak veszedelmesek az árvíz kialakulására, mert belőlök igen sok helyütt lavinák képződtek, melyek gyors oladásukkal tetemesen és hirtelen megnövelték a folyómedrekbe jutó víztömeget.

Magán a szorosan vett Fő-Dunán aránylag kevés lévén a csapadék, a vízállások sem voltak magasak. A Duna vízállásai abban a mértékben nyertek jelentőséget, a mint a jobboldali mellékfolyók beléöntötték hozományukat. A Lech torkolataig még árvízzről alig lehetett szó; a Lech és Isar már jelentékeny víztömegeket zuditottak a Dunába, bár a vízszin az Inn torkolataig nem mutatott rendkívüli magasságokat.

Az Inn torkolatánál azonban megváltozott a folyó képe s az árvíz a maga nagyszerűségében kifejlődött. Lennebb a Traun és az Enns duzzasztották magasra a Dunát, melynek árvize csak a magyar határ felé kezdett valamivel ellapulni, mert a Morva csak jelentéktelen víztömeget hozott.

Egész Ausztriában jelentékeny károkat okoztak a kiöntések és csapadékvizek úgy, hogy az 1899-iki árvíz a XIX. század egyik legnagyobb árvize volt, mely helyenkint az addig észlelt legnagyobbat is meghaladta. Bécsnél a maximalis vízállásnál, mely 566 cm. volt, a mérések szerint 10,500 m³ víz

folyt el másodpercenként és az egész árvíz tartama alatt, az áradás kezdetétől addig a pillanatig, a míg a víz ismét az áradás előtti vízállásra süllyedt, 6·5 köbkilométer folyt el. Így tehát a lehullott 15·5 köbkilométer csapadéknak mintegy 42%-a folyt el Bécsnél, a többi elpárolgott, vagy földalatti utakon szivárgott el. *)

Az árvíz Magyarországra jutva lassan, de folytonosan vesztített kivételes jellegéből, mert a magyar folyók, a Vág, Rába, Nyitra, Garam, Ipoly nem voltak magasak és nem szolgáltatottak a Dunának oly víztöbbletet, mely az árhullám magas nivóját fönnttarthatta, vagy épen fokozhatta volna.

Mindazonáltal Pozsonyban az árvíz szeptember 19-én 770 cm.-re emelkedett, mily magasságot jég nélküli árvíz még el nem ért ott.

Szeptember 19-ike meghozta az első töltésszakadást is a Vág balpartján levő ármentesítő társulat 15,012 holdja víz alá került. Ugyanez nap este a Szigetközi Ármentesítő Társulat 10,000 holdnyi területét öntötte el az ár. A következő napon, szept. 20-án a Rábaszabályozó Társulat 4070 holdnyi és az Alsó-Csallóközi és Csilizközi Egyesült Ármentesítő Társulat 63,700 kat. holdja került víz alá töltésszakadás következtében. Érdekes, hogy ez utóbbi szerencsétlenség nem a töltés rossz volta, hanem a talaj minősége miatt következett be. A Csallóköz talajának legnagyobb része igen laza homokkavics rakomány, mely a vizet nagy mértékben átbocsátja. Midőn aztán a Dunában magasra emelkedik a víz, a töltés aljától néha jó messze, a mentett oldalon ugrókút módjára buggyan föl helyenkint a víz. Ez ugrókút körül csonkakúpszerű halomba rakódik a vízzel együtt föltörő homok úgy, hogy valóságos apró vízvulkán képződik, mely töleszerűalakú mélyedéséből vizet és homokot hány ki. Ilyenforma fölbuggyanás keletkezett a már említett veszedelem alkalmával a töltés aljától nem messze s oly erővel hányta ki a földet, melyet leginkább a töltés alól hozott, hogy a töltés csakhamar beomlott.

*) Az 1899-iki árvíznek Ausztriára vonatkozó adatait l. bővebben «Die Hochwasserkatastrophe des Jahres 1899 im österreichischen Donaugebiete. Herausgegeben vom k. k. hydrographischen Central-Bureau» című munkában.

Ezek a töltésszakadások egyszerre lejjebb szállították az árvíz magasságát, mely Komáromtól lefelé egyre jobban csökkent s a Drávatoroknál már elvesztette kivételes jelentőségét.

A főntebb említett árvizek, vagyis a jégtorlódással kapcsolatos és a nyári esőzésből eredő árvizek, miként már említettük, a dévény-drávatoroki Dunaszakaszon fontosak. Lejjebb haladtukban ellapulnak.

A Drávatorok alatti szakaszon a hóolvadás tavaszi árhulláma a legnagyobb, melyre például az 1895. évi árvizet hozzuk föl.

Az 1894/95-ik év telén (deczember, január, február) a Duna Dévény fölötti vízgyűjtő-medenczejében kiválóan sok hó esett; épen így a Dráva, Száva és Tisza, valamint a többi magyar folyók medenczejében is. A Tisza medenczejében pl. 1882-ig visszamenőleg, ameddig tanulmányainkat kiterjesztettük, nem volt olyan erős csapadékú tél, mint az 1894/95-iki.

A nagy hőmenyiség, mely a tél folyamán tározódott, részben márczius elején kezdett olvadni, de az igazi olvadás, kapcsolatban erős, meleg, tavaszi esőkkel. márczius végén következett be.

Az olvadás első jelenségeivel megindult a jég a Dunán s itt-ott torlódva, de általában minden nagyobb veszedelem nélkül levonult. Az igazi tavaszi árvíz csak ezután jött.

Az olvadás hosszú folyamat lévén, árvize nem keletkezik hirtelen. A felső folyószakaszból egymásután jöttek az 1895 márczius havában is az aránylag nem magas árhullámok, hogy aztán az Alföldön, hol a folyó sebessége megcsökken, összehalmozódjanak.

Pozsonynál a víz ápril 1-én érte el legnagyobb magasságát, de csak 585 cm.-re emelkedett (a legnagyobb jeges víz 982 cm., a legnagyobb nyári víz 770 cm. volt). Lejjebb Komáromnál, (Budapesten és Pakson még mindig nem volt az árvíz jelentékeny. Budapesten csak mintegy félméterrel haladta meg a víz az alsó rakodópart magasságát, mely 570 cm. magas a 0 víz fölött).

Paktól lefelé aztán az árvíz lassankint kivételes jelentőségűvé vált egyrészt azért, mert az árhullámok összegeződtek, másrészt azért, mert a Dráva, Tisza és Száva rendkívüli

víztöbbletet szolgáltatottak a Dunának. A Tiszán pl. a mennyire az észleletek visszamennek, Szolnoktól lefelé nem volt oly magas víz, mint az 1895-iki.

A folyóinknak ez az általános, nagy fölaradása több mint egy hónapig tartott s a Tisza és Temes-Bega vidékén töltésszakadások miatt mintegy 100,000 hold került víz alá.

A Dunán, bár a Drávatoroktól lefelé Orsováig a víz az észlelt legmagasabbat általában mindenütt meghaladta, sehol sem történt komolyabb veszedelem.

E három árvízi typus fölsorolása után lássuk azokat az intézkedéseket, melyeket az árvízveszedelem csökkentése céljából tettek.

Mindenek előtt a torlódások képződésének megakadályozása volt a főszükség.

A torlódások a sekélyes, széles, lapos medrekben, a zátonyos helyeken, vagy ott, ahol a vízfolyást szigetek osztják meg, képződnek leginkább, mert ily helyeken a jégtáblák könnyen megakadnak s a víz elragadó ereje kicsiny. Ennél fogva az ily rendetlen medreket kellett szabályozni.

Észlelték azt is, hogy ott, ahol a Duna medre egységes, hol kis vízkor a meder 400 m-nél nem szélesebb s ahol a kisvízi mélység legalább 2·5 m, ott jégtorlódás nem fordult elő.

Így tehát végig az egész dévény-drávatoroki szakaszon ezt a legfőlebb 400 m. széles és legalább 2·5 m. mély kisvízi medret kell előállítani, hogy a torlódások ki ne képződjenek.

És ebben a tekintetben első sorban is Budapest főváros alatt kezdték meg a munkálatokat. Elzárták a soroksári Duna-ágot, hogy a folyó csupán a budafoki ágban folyhasson. Aztán kotrással és összeszorítással kiképezték a budafoki mederágot úgy, hogy a kellő szélessége és mélysége meglegyen. És csakugyan, mióta e munkálatokat végrehajtották, a fővárost torlódásból eredő árvíz nem fenyegette.

Érdekes, hogy a laikus közönség több alkalommal ellene nyilatkozott a soroksári ág elzárásának és megtörtént, hogy egy-egy árvíz alkalmával az ág megnyitását követelte, de a műszaki hatóság ellenzésén megtört a közönség kívánsága. Így pl. 1891-ben, midőn még a budafoki ág nem volt annyira rendbehozva, mint manapság, Ercsi és Budafok között márczius 11-én jégtorlódás keletkezett, mely a víz színét Budapesten 689 cm-re, vagyis az alsó rakodó part fölé több, mint

1 m-rel emelte. Azonkívül Budapest fölött Verőczenél is volt torlódás és így a főváros ismét két torlasz közé került, mint az emlékezetes 1838-iki árvíz alkalmával. A víz növekedésével a közönség zúgolódva követelte a soroksári elzárás megnyitását, mert abban a véleményben volt, hogy két ágba jobban el tud folyni a víz, mint egy ágba. De a műszaki hatóság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a folyó elragadó erejét koncentrálni kell, mert ekkor hamarabb megbontja a torlaszt; a soroksári ág megnyitása csak ideiglenesen sülyesztette volna le a vízszint s a fölülről jövő jégtáblák csakhamar azt is eldugták volna s a veszedelem csak nagyobbá lett volna. A műszaki hatóság okoskodását a későbbi fejlemények teljesen igazolták, mert a budafoki jégtorlasz csakhamar megbomlott és a veszedelem a fővárosra nézve megszűnt. *)

A Dunamedernek ezt az egységessé tételét legnagyobb részben az egész dévény-drávatoroki szakaszon már végrehajtották; elzárták a mellékágakat, megszükitették a túlszéles medreket s a zátonyok jó részét eltüntették. Csak itt-ott szükségeseek még pótló munkálatok, hogy a jég járása dolgában a helyzet teljesen megjavuljon.

Ha sikerülne a torlódások teljes megszüntetése, úgy ez nagy nyereség volna, mert a torlódásos árvizek helyenkint 1—2 m-rel magasabbak a jégnélküli árvizeknél és így a torlódások megszűnte az árvízmagasságoknak 1—2 m-rel való csökkentését jelenti. A következő összeállítás élenken megvilágítja ezt a dolgot, megmutatván, hogy helyenkint mekkora volt az árvízmagasság torlódással és torlódás nélkül:

	A legnagyobb víz magassága m-ben		különbség m-ben.
	torlódásnál	torlódás nélkül	
Pozsonynál _ _ _ _ _	9·82	7·70	2·12
Komáromnál _ _ _ _ _	7·58	6·86	0·72
Esztergomnál _ _ _ _ _	8·92	7·22	1·70
Budapestnél _ _ _ _ _	9·36	7·27	2·09
Paksnál _ _ _ _ _	8·06	6·52	1·54

Azonban pusztán a kisvízi meder szabályozásával, vagyis a torlódások megszüntetésével nem lehet az árvíz magasságát

* Ez árvízre vonatkozólag l. bővebben a *Vízügyi Közlemények* IV. füzetét.

annyira csökkenteni, hogy károkat ne okozzon. Szükséges még ezen kívül a kiöntések ellen védőművek emelése is.

Ebből a célból a Duna két partján töltéseket készítettek mind azokon a helyeken, hol a nagyvíz kilép a mederből és értékes területeket borít el, vagyis a Dunának a kis és nagy magyar alföldi részén. A töltések hosszúsága a Duna két partján 1123 km, míg a Dunához kapcsolkozó egyéb töltésekkel együtt, melyek a kisebb mellékfolyók mentén húzódnak, a dunai töltések hosszúsága 2388 km-t tesz ki.*)

A töltések magasságát igen sok helyütt a jégtorlódásos árvizek színe fölé emelték, hogy az árvédelem biztosságát növeljék. Mert ugyan a kisvízi meder szabályozásával a torlódások képződése legnagyobb valószínűséggel megszüntethető, de nem abszolút bizonyossággal s ezért kiválóan fontos esetekben a föltöltéseket oly magasra készítették, hogy még a torlódásos árvizek ellen is védelmet biztosítson.

Pl. Budapesten a felső rakodó-part (korzó) magassága (a gyalogjáró színe) mintegy 8·40 m. a Duna 0 pontja fölött. Ez a magasság tehát biztosítást nyújt minden eddig észlelt jégnélküli víz ellen, melyek közül a legmagasabb is csak 7·27 m. volt, vagyis a felső rakodó-partnál 1·13 m-rel alacsonyabb. Azonban a műszaki hatóság ezt a biztosságot nem tartotta elegendőnek s javaslatba hozta, hogy a rakodó-partot 9 m-re emeljék a 0 víz fölé. Ezt a partszinemelést az egész budapesti szakasz mentén (a Ferencz-József és Eskütéri hid közötti rész kivételével) végrehajtották, még pedig oly módon, hogy a felső rakodó-part régi vasrácsát eltávolították s helyette 0·6 m. magas keskeny kőfalat húztak s reá aztán kisebb magasságú vasrácsot illesztettek. Ott, a hol a felső rakodó-partról lejárók nyílnak az alsóra, a kőfalba vájatokat készítettek, melyekbe árvíz idején elzárók illeszthetők.

E munkálatok segítségével a főváros 9 m. magas árvíz ellen biztosított. És ha hozzávesszük még azokat a költséges munkálatokat, melyeket a jégtorlódások megszüntetése ellen készítettek, elmondhatjuk, hogy fővárosunk, ha nem is összetett kézzel, de teljes megnyugvással nézhet az árvízveszedelem elé.

* Ezen kívül a Tisza és mellékfolyói mentén még mintegy 3343 km. hosszú töltésünk van.

De a kisvízi meder szabályozásán és a töltésezésen kívül van még egy sikeres módja az árvízveszedelem csökkentésének s ez az árvíz közeledtének s várható magasságának előrejelzése.

Valóban, ha napokkal előre tudjuk az árvíz közeledtét, összes elmozdítható javainkat biztonságba helyezhetjük s minden intézkedést megtehetünk a töltések védelme s a baj elhárítása érdekében.

És manapság a gyors közlekedő eszközök (vasút, telegráf, telephon) a folyó felső szakaszán beálló árvizekről gyors értesítést adnak, melyek előbb érkeznek meg az alsóbb helyekre, semmint maga az árvíz oda érkeznek. Azonkívül az egybevetések bizonyos törvényszerűségeket állapítottak meg az árvizeknek a folyó különböző helyein beálló magasságai között úgy, hogy e törvények segítségével a folyó felső szakaszán észlelt árvíz magasságából az alsó helyen várható magasságra következtethetünk.

De hogyan lehet ilyen bonyolódott jelenségnek, minő az árvíz, a törvényeit fölismernünk?

Kétségtelen, hogy a laikus szemlélő figyelme fölaprózódik az árvíz ezer, meg ezer jelensége között; látja az árvíz növekedését, rombolását és sokféle játékát, melyeket szoros vonatkozásba hozni nagyon nehéz.

De ha nem tekintjük mindazokat az apróbb és mellékes jelenségeket, melyek az empirikus szemlélettel kapcsolatosak, akkor az árvíznek csak a lényege, hogy úgy mondjam, matematikai formája marad meg, melynek törvényeit már könnyebb kifejeznünk. És pedig annál könnyebb, minél jobban megtisztíthatjuk a jelenséget mind attól, a mi benne másodrendű.

Kétségen kívül az árvíz legfontosabb tényezője a magassága, melyet lefolyásában helyről-helyre húzódva elér. Ha csak épen ebből a szempontból, a magassága szempontjából tekintjük az árvizet, akkor megfigyeléseink már is igen fontos eredményekhez vezetnek.

És itt első sorban is osztályoznunk kell az árvizeket keletkezésük szerint három csoportba: a jégtorlódással kapcsolatos, a hóolvadásból eredő és a nyári árvizek csoportjába.

Kétségtelen, hogy a torlódásos árvizek magasságát leginkább lokális körülmények befolyásolják és valamely felsőbb helyen előállott torlódásból az alsóbb helyen előálló torló-

dásra következtetni nem lehet. A jégtorlódásból eredő árvizek magasságát tehát nem tudjuk előre jelezni.

Azonban a másik két fajta árvíz magasságai a felsőbb és alsóbb észlelő helyeken szoros összefüggésben vannak és pedig a nyári árvizek magasságai között egyszerűbb az összefüggés, mint a hóolvadás árvizeinek magasságai között.

Említettük ugyanis, hogy a Magyarországon kívül eső Felső-Duna nyári föláradásakor a magyar folyók nem áradnak meg és e jelenség minden nyári árvíznél egyformán mutatkozik.

Ha most ily nyári árvizeknél nézzük, hogy pl. Pozsonyban és Budapesten mint változnak a vízmagasságok, azt fogjuk tapasztalni, hogy ugyanoly magas pozsonyi árvizeknek mindig körülbelül ugyanolyan budapesti árvízmagasságok felelnek meg és hogy a pozsonyi árvízmagasságok változásával a budapestiek aránylagosan változnak.

Nem nehéz tehát a régi nyári árvizeket magasságaik szerint táblázatba összefoglalnunk, melyből egyszerűen leolvashatjuk, hogy pl. 4 m. magas pozsonyi árvíznek 4.1 m. magas budapesti felel meg, vagy 7 m. magas pozsonyi víznek 6.5 m. magas budapesti.

Miképen Pozsony és Budapest közt, úgy lehet egyéb állomások közt is a vízállások összefüggését megállapítanunk.

A hóolvadásos árvizeknél a föladat már nehezebb, mert itt a magyar folyók föláradását is tekintetbe kell vennünk. Kétségtelen, hogy a felső-dunai föláradásnak jut ez előrejelzésnél is a főszerep; a magyar folyók föláradása csak correctiókat ad, melyek szerint a felső-dunai árvízből következtetett magasságokat meg kell javítanunk, hogy pontos értékeket megkapjuk. Azonban a régi árvizek alapján ily esetekben sem nehéz e correctiók megállapítása. Csak ismét táblázatot kell készítenünk, hogy a Vág, Nyitra, Garam stb. bizonyos fokú föláradása mennyire módosította azt a budapesti árvízmagasságot, melyet a pozsonyi árvíz alapján a nyári árvizekre érvényes táblázatból nyerünk. Ez eljárás már kissé bonyolódottabb, de épen nem nehéz és a föladatot sikeresen oldja meg.

A Drávatorok alatti árvizek előrejelzése a Duna és Dráva, a Tiszatorok alattiaké a Tisza és Duna, a Száva torok alattiaké a Száva és Duna vízállásainak egybevetése alapján történik s itt is igen egyszerű szabályok érvényesek.

A vízmagasságok előrejelzése azonban az árvízjelzésnek csak egyik része. Hátra van még az árvíz bekövetkezéseidejének előrejelzése, mely a földadat másik részét teszi. Erre is a közvetlen tapasztalat ad útbaigazítást.

E kérdésnél is a nyári árvizekre vonatkozólag a megoldás egyszerűbb, mint a tavasziakra. A nyári árvizekre könnyű táblázatban összeállítani, hogy pl. bizonyos magasságú pozsonyi árvizek mennyi idő eltelte után jelentkeztek Budapesten. E táblázat segítségével aztán az új árvizek bekövetkezéseideje előrejelezhető, ha már Pozsonyban az árvíz tetőzésének időpontja ismeretes. Épen így táblázatba állíthatjuk más helyekre vonatkozólag is az árvizek lehúzóadásának időtartamát.

A tavaszi árvizekre vonatkozólag ez a táblázat némi módosulást szenved, mert a magyarországi mellékfolyók fölaradásai siettetik, vagy késleltetik a felső-dunai árvíz lehaldadását a szerint, a mint megelőzik, vagy követik a torkolatuknál jelentkező dunai árvizeket. De ez a módosító hatásuk sohasem nagy és egyszerű eljárással mindig számításba vehető.

Azonban ha ily formán az árvizek magasságát és bekövetkezések idejét jelezhetjük is, a jelzés sikeréhez az észleletek és a belőlök vont következtetések gyors hírüladása is szükséges. Ebből a célból a földművelésügyi ministeriumban szervezett Országos Vízépítési Igazgatóság naponkint (árvíz idején naponkint többször is) telegráfes értesítéseket kap a Duna és mellékfolyói összes nevezetesebb állomásainak vízállásairól s ez értesítésekből csinálja meg kombinációit a várható árvizek dolgában. A megállapított jelzéseket aztán ugyancsak telegráf útján közli az érdekeltekkel. Természetes, hogy ezt a nem ritkán bonyodalmas telegramm-váltást, az észleletek és jelzések hírüladását jól kidolgozott szabályzatok tartják rendben úgy, hogy árvíz idején a jelzés adminisztratív szervezete kitűnően működik.

Lássunk most befejezésül egy példát, hogy mimódon történik az árvizek előrejelzése s minő pontossággal lehet a földadatot megoldani.

A Magyarország felé közeledő 1899-iki nagy, dunai árvíz veszedelmes jellegéről szeptember 13-án kapta az Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztálya az első értesítést és még azon napon fölhívta reá az érdekeltek figyelmét.

Másnap, szept. 14-én, midőn Budapesten csak 239 cm. volt még a vízállás (vagyis 3·31 m-rel volt alacsonyabb az alsó rakodó színénél), már jelezte, hogy a Duna a töltések közötti hullámtereket elönti s Budapesten az alsó rakodópart fölé emelkedik.

Ekkor az alsó rakodóparton elhelyezett árutárákból a nyert értesítés alapján kihordták a holmikat, melyek értéke százazrekre rúgott. A budapestiek közül sokan fognak még visszaemlékezni, hogy az egész fővárosi Duna mentén a felső rakodópartot a kihordott áruk, gépek, szerszámok stb. lepték el, melyeket a közeledő árvíz elől helyeztek biztonságba.

Szept. 17-én, midőn a Duna Steinnél 627 cm. vízállás mellett kulminált, a vízrajzi osztály azt a jelzést adta, hogy a levonulóban levő árvíz tetőzése várható : *)

Pozsonyban	körülbelül szeptember	19-én	mintegy	770 cm-nél
Komáromban	"	21-én	"	700 "
Budapesten	"	23-án	"	700 "
Paks	"	24—25-én	"	660 "
Baján	"	26—27-én	"	720 "
Mohácson	"	27-én	"	720 "

És valóban szept. 19-én a Duna Pozsonyban a vízrajzi osztálytól jelzett 770 cm-es vízállás mellett tényleg kulminált.

E közben Komárom fölött töltés-szakadások következtek be, miként ezt az árvíz leírásánál fentebb előadtuk s e miatt Komáromtól lefelé az előrejelzett vízállásoknál alacsonyabban tetőzött a Duna árvize. Komáromnál 680 cm., Budapesten 670 cm. magasságot ért el. Ha a töltés-szakadások nem következtek volna be, akkor, miként ezt az utólagos számítások kiderítették, mindkét helyen mintegy 710 cm-re emelkedett volna az árvíz, vagyis az előrejelzettnél 10 cm-rel magasabbra.

A töltés-szakadások után a vízrajzi osztály újabb jelzéseket adott, melyek Budapest, Paks, Baja és Mohács állomásokra pár cm-nyi pontossággal bejöttek ; csak a Drávatoroknál és a Drávatorok alatt volt nagyobb különbség az előrejelzett és tényleg észlelt vízállások között a Dráván időközben jelentkezett kisebb árhullám következtében.

E fölhozott példából már megítélhető az árvízjelzés pontossága és haszna. Budapestre mintegy 10 nappal az árvíz

*) Lásd a *Vízrajzi Érkönyvek* X. füzetét.

tetőzése előtt adott a vízrajzi osztály tájékoztató jelzést és hét nappal előbb pontos jelzést a várható árvíz magasságára nézve. Ez idő alatt a legszélesebb körű intézkedések megtehetők a veszedelem csökkentésére s a javak biztonságba való helyezésére.

Így az árvizek előrejelzése egyik fényes példája annak, hogy az emberi vizsgálódás és mesterség sok esetben sikerrel tud megküzdeni a nagy elemi csapásokkal s hogy az a jelen-ség, mely előbb a véletlen munkájának, kikerülhetetlen vesze-delemnek látszott s melynek szeszélyes megnyilatkozása zavart és megdöbbenést keltett : a tudományos kutatás révén elveszti rendkívüliségét, földerül törvényszerűsége s beleilleszkedik a nagy mindenség örök harmoniájába.

BOGDÁNFY ÖDÖN.

PETŐFI KÖLTÉSZETE ÉS A VALÓSÁG.

I.

Midőn Petőfi 1845 április havát Eperjesen Kerényinél töltötte, egy alkalommal Kolbenheyer Mór evangélikus papnál ebédelt s ezalatt szóba került az épen akkor Pesten nagy diadalokat aratott Schodelné. A társaság kíváncsi volt, hogy mit szól az akkor már híres költő róla, ki azonban általános csodálkozásra ezt felelte:

— Mit nekem Schodelné? Ha én szép éneket akarok hallani, hát kimegyek az erdőbe, ott hallgatom a — fülemilét.

Beszéli e jelenet tanúja, hogy a társaság nem minden derűltég nélkül fogadta a költő e megjegyzését s talán épen ez volt az oka, hogy ez a kis jelenet kedélyében mélyebb gyökeret hajtott; mert megjegyzését alapgondolatul beszötte az ekkor Eperjesen írt *Ki a szabadba!* kezdetű költeményébe:

Ki a szabadba, látni a tavaszt,
Meglátni a természet színpadát!
Az operákban ki gyönyörködik?
Majd hallhat ott kinn kedves operát.

A természetnek pompás színpadán
A primadonna a kis fülmile;
Ki volna, énekesnők! köztetek
Merész: versenyre kelni ő vele?

Megannyi páholy mindenik bokor,
A melyben ülnek ifju ibolyák,
Miként figyelmes hölgyek . . . hallgatván
A primadonna csattogó dalát.

És minden hallgat, és minden figyel,
És minden a legforróbb érzelem . . .

A kösziklák, e vén kritikusok,
Maradnak csak kopáran, hidegen.

E kis adatban és e kis dalban mintegy első kézből veszszük, hogy egy egyszerű alkalom mint válik lyraivá, hogy ez a fogamzás után miként bővül ki és mint lesz a költő nyelvében dallá. Mily egyszerű és természetes érzelmi logica viszi a költőt a primadonnáról a természet szinpada, a természet páholyai, a bokrok, a figyelmes hölgyek, az ibolyák szemléletére; és mily természetes az átmenet a kritikusokra, mert hát a színházból azok sem szoktak hiányozni.

Ilyen példát, melyben Petőfinél a való alap kimutatható, melyből dala ered, könnyen lehetne akár százat részletezni. Legkorábbi ifjúságától és az ez időből fönmaradt kísérleteiből, tehát oly időkből, midőn még a tehetséges költők is az utánzás korát élik és szívesen szenvedlegnek oly érzelmeket, a melyeket csak elképzelnék vagy magokra erőszakolnak: Petőfinél föltűnően jelentkezik az a tulajdon, hogy benyomásait az életből veszi s nem ok nélkül írja már 1841-ben, hogy «való kell a föld fiának s költő nem a föld fia?»

Utóbb pedig költeményeiben a valóságból vett adatok egész a részletekig igazak és életének mind nagyobb részletességgel föltárt adatai meggyőztek róla, hogy még oly vonatkozásokban is megbízható, melyek valódiságában megelőzőleg méltán lehetett kétkedni. Költeményeinek a legtöbb esetben megvan határozott helyök, sőt napjok, a melyen vagy kevéssel utóbb születtek. Még oly részletek is valók, hogyha ő egy határozott keltű költeményében hulló óróról, viharról, fogyó vagy teli holdról stb. tesz említést, gondos utánajárás mindannyiszor igazolja, hogy ezt akkor valóban úgy látta. Például 1846 október 9- 10-én egy költeményében azt említi, hogy «fogytán van a hold, úgy ballag lefelé», meg «magasan áll a fiastyúk az égen» és ha utána nézünk, csakugyan úgy találjuk, hogy akkor a hold fogyóban volt s hajnaltájban ment le.

Hasonlóképen azt találjuk, hogy látszólag elvontabb költeményei is a valóság valamely jelenetére vonatkoznak és hogy szerelmi költeményeit sohasem írta képzelt lényekhez, hanem ezeknek mindig megvan a magok határozott címzése azokhoz, a kikhez vagy kikről szólnak. Ez az, a mit már a kortársak élethűségnek, valóságnak neveztek költészetében. Azóta, mondhatni, közhelylyé vált, hogy költészete és élete egy: élet-

rajza megírható volna költeményeiből is: de főkép megírható volna jellemrajza és az, hogy saját kora uralkodó eszmei áramlataival együtt miként fogta föl a körülte lezajlott életet. Salamon Ferencz egy helyt így ír róla: «Az élet szolgáltatja neki nemcsak a megtestesítés eszközeit, hanem az inspiratiót az kelti föl benne. Legsikerültebb művei mutatják ezt. Az tette kitünő költővé, hogy nagy képességgel bírta a benyomásokat elfogadni s azokat megtestesíteni». Ez igaz, de minthogy Salamon Ferencz ezt főkép azért mondja, hogy hamis következtetéseket vonjon le belőle, tehát nem tulajdoníthatunk neki oly súlyt, mint különben megérdemelné. Gyulai egészen találón s egészen a maga helyén ezt írja: «A költészet neki nemcsak művészet volt, hanem életszükség is, maga az élet. Ha érzett valamit, annak hangot kellett adnia — egyébre aztán keveset gondolt. Énekelni volt rendeltetése, s mindig követte ösztönét. Költeményeiből csaknem megírhatni életrajzát. Alig van oly mozzanat életében, minek emléket ne állított volna». Ilyet és ehhez hasonlót Gyulai többször mond 1854-iki, Petőfiről szóló értekezésében, mindenütt, mint a költőt és általában is a lyrai költőt jellemző vonást.

Szorosan véve valóban ez lényegileg mindig és mindenütt a lyrai költés alapelve volt és marad s ha Petőfinél ismételve kiemelték költészetének fejtegetői, ez csak azért történt, mert e vonás nála még szembeötlőbb, mint talán akárki másnál; és midőn a kortársak e vonását már *Versei* első gyűjteményének megjelenésekor gúny és megrovás gyanánt emlegették: e körülmény a közvéleményt egy oly költői elvnek pro és contra megvitatására vezette, melynek némi nyomát az irodalom is megőrizte, mi nálunk azonnal a lyrai költés lényegére fordította a figyelmet jobban, mint valaha s a kérdést a közvélemény eldöntötte és költészetünk azonnal megértette és megérezte. Nem érdektelen megjegyezni például, hogy Erdélyi János már 1844 januárjában azt írja róla: «úgy tetszik, hogy akár az örömet jó humorral, (csak hogy itt őrizkedjék a soktól) akár a szenvedést győzi fájdalommal, szóval neki oly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag s nem kell zaklatni a phantasiát képekért s érzésekért».

E korai adatok, melyek Petőfi föllépését már mintegy üdvözlík, a mily érdekesek, épen oly természetesek. A megnyit mi megtudhatunk a lyrai költő eljárásából, az általában

mindig és mindenütt abban áll, hogy megízleli, befogadja, sőt fölkeresi a lehető legtöbb tapasztalati benyomást, vagy a mint mondani szokták: megéli őket. Ezután belsejében öntudatlanul átalakulnak, hatásukra érzelmei és eszméi támadnak, lelke ezekkel megtermékenyül; de ő művészi erejénél fogva bír uralkodni rajtuk s el tudja rendezni. Mert hiszen a természet és élet véghetetlen, ott áll mindenki számára; de csak a művész tud a benyomások közül választani; a nem művészi lelket elnyomják, kimerítik, elernyesztik, uralkodnak rajta s legfőlebb mint egyszerű tapasztalatok maradnak vissza a lélekben. Tehát a lyrai költő nem magából, hanem azokból a benyomásokból merít, melyek millió csatornán omlanak lelkébe a földről, az égből; ki bírja hallgatni a természet beszédét s neki el is mond gyakran olyanokat, a melyekre mások siketek maradnak, miközben érzelmeinek természetes ereje átragyog mindazon, a mit átélt. Ekképen a benyomások hatása alatt a kedvező pillanatban támadt hangulat és érzelem e benyomásokat összeolvasztja a költő alanyiségével s e fölbonthatatlan vegyület költői kifejezése teszi a lyrai költeményt. A való benyomások e vegyülése a költő érzelmeivel, az a mód, a mint ezek a költő eszméit és képzelmét irányítják: a milyen törvényszerű, épen annyira sajátos; minden lyrikusnál más és más s ez teszi a lyrai költő egyéniségét. A bizonyos csak az, hogy az ily teremtő lélekben, mint valamely termékeny talajban, minden mag kikél. De arról, hogy ez a lelkébe ültetett vagy behullott mag miként kel ki így vagy úgy, ő nem tehet; ez egyéniségének a természettől nyert sajátos berendezésétől függ. Ezért lényegében mindig azt hiszi, hogy a mint ő érez, az egészen különös, sajátos s ez így is van; csak hogy az általános emberi vonások, a lélek és érzelem egyetemes tulajdonai, melyek annál inkább egyetemesek, minél kiválóbb lélekben ébrednek, továbbá azok a tárgyak, jelenetek, egyszóval az egész élet közössége, melyben a költővel mindenki él: még a legsajátosabbaknak vélt pillanatokban is érzelmi közösségben tartják őt az egyetemes emberiséggel. A mint egy csepp tiszta vízben is visszarágyoghat az ég boltja, így a legsajátosabb érzelmi nyilatkozatban is az általános emberi érzelem egy része van benne. Ezért a lyrikus nemcsak nem fog bármely különösnek látszó érzelmi nyilatkozattól vonakodni, hanem rá sem gondol, hogy ez ilyen vagy olyan, sőt inkább min-

den érzelmi nyilatkozatát kiválón a saját magáénak tudja; mert öntudata van róla, hogy a mit énekel, az a valóság úgy, a mint érzésein átszűrve visszatükröződik. Itt a lényeg nem a különöességben, hanem abban áll, hogy a hatás egyenes, megélt tapasztalat legyen. Ha valaki kölcsönzött érzelmi hatásokat foglalna versbe, a mint bizony ez elég gyakori eset, ha még oly nagy költők hatására teszi is, mint Goethe vagy Byron: mindig épen az fogna belőle hiányozni, mi az érzelem lényegét teszi. Természetesen azonnal fölismerhető benne az érzelem őszinteségének hiánya; mert kölcsönzött eszme mindig az marad, a mi: eszme; kölcsönzött érzelem semmi, az árnyék árnya.

Az érzelmek e saját, egyéni őszintesége itt annál lényegesebb; mert főképen érzelmeink tesznek azzá, a mik vagyunk; ezek különböztetnek meg másoktól s szabják meg egyéniségünk természetét és hőfokát. Értelmi erőnk alaplényege, az akarat tulajdonai mindenkinél ugyanazok lényegökben; ezekben csak a kisebb-nagyobb mérték választ el embert embertől; de érzelmeink nemcsak fokaikban, alaptermészetökben is különböznek. Ezért nemcsak benyomásaink s gyönyöreink és fájdalmaink, egyszóval összes érzelmeink mások; hanem még abban is mások vagyunk, hogy mily benyomások ébresztik föl ezt vagy azt az érzelmi megindulást. A miben egyik élvet talál, a másik közönyös marad vagy épen undort érez. Egyik benyomás egynél mint állandó rezgés megmarad, másnál meg sem születik vagy azonnal meghal. Tehát a lyrismus alapja lelkünknek abban a személyi természetében van, a mint a külső benyomások hatását befogadja s a mint benne ezekre érzelmi reactio ébred. Ez egyszerre egyénenként egy külön szemléleti, érzési és eszmei világot jelent; mindnyájunkat magunkban azzá a kis világgá tesz, melyben a valóság tárgyairól nyert benyomások mind más és másként helyezkednek el s más jelentőséget nyernek.

Tehát, mint Hebbel találóan fejezte ki, «minden érzésköltészet egyéni költészet». De tegyük hozzá, hogy azon egyetemes jellege, melyet említettünk, megmarad épen természetes őszinteségénél s a benyomásokat előidéző tárgyak emberi közösségénél fogva. Vagyis a lyrai költés egyszerre egyéni és egyetemes.

Azonban, hogy a millió, meg millió hatást, melyek kö-

rültünk állandóan munkálnak, fölfogjuk; hogy kihallgassuk a dolgok, az idő, a kor, a szerelem, a természet nyelvét: ehhez az a csodálatos képesség kell, melyet lyrai tehetségnek nevezünk. «A természetet fölfogni s közvetetlenséggel fölhasználni kevés embernek adatott» — mondja Goethe, mi más szóval annyit tesz, hogy kevés valódi lyrikus van. Stein báró egyszer összehasonlította Goethet az út mellett föltűzött üveg-golyóval, melyben minden visszatükröződik, mi mellette elhalad s egy angol kritikus ugyane tulajdonát «panoramic ability»-nek (panorámai képesség) nevezte. Salamon Ferencz meg Petőfiről azt mondja, hogy «az ő lelke, mint a daguerrotyp, az élet egyes momentumait sugározta vissza nagy tisztasággal». Minde hasonlatok ugyanazt akarják kifejezni, tudniillik azt a csodával határos érzékenységet, melylyel a költő az érzéki benyomásokat befogadja. Petőfi maga is egyszer tükörnek nevezte költészetét. Ámde a lyrikus tényleg több és egyéb mint a tükör; mert a fölfogott képet vagy benyomást, mely a tükrön nyomtalanul suhan át, megőrzi és feldolgozza. Több a daguerrotypia ezüstlapjánál is; mert ez megőrzi ugyan a képet oly részletező hűséggel, mint a költő lelke sohasem; de aztán nem dolgozza föl, mint emez, eszmékké és érzelmékké s még kevésbbé tud nekik új formát adni. Pedig éppen ebben áll a természet adományának csodássága, a mely őt kiválasztva, érzékenyebbé és művészsze tette, hogy megadta a földolgozás és alakba öntés képességét; mert különben a nagyon is bőkezű élet és természet minden embernek gazdagon nyújtja a benyomásokat. Goethe egy helyt így szól: «Az anyagot mindenki látja; a tartalmat csak az leli meg, a ki valamit hozzá tud adni (saját érzelmeiből, eszméiből, szóval önmagából) s az alakítás a legtöbb ember előtt titok; míg a költő látja az anyagot, megtalálja a tartalmat hozzá és ismeri az alakítás titkát; ez különbözteti meg őt a közönséges emberektől». E mondással Goethe kiegészíti s egyszersmind megmagyarázza egy másik ismert mondását: «Én költészetemben sohasem affektáltam. A mit meg nem éltem s a mi nem égette körmeimet és teremtésre nem ösztönzött, azt nem daloltam meg és nem mondtam ki». Megmagyarázza tudniillik, hogy a valóság, a való benyomások szolgálai rajza még nem költészet és Salamon bizonyosan nem gondolt rá, hogy mily súlyos, de semmi esetre sem igaz ítéletet mond Petőfiről, midőn azt mondja róla, kiemel-

vén az ő érzékét a valóság iránt, hogy «a rajzolásban valódi mester is volt, gondolkodásában sem tudott fölülemelkedni az élet benyomásain» és hogy «az egyszerű s mintegy csak pillanatnyi benyomáson túl nem volt képes emelkedni».

Szabadjon nekem a mély elmű bölcselővel egészen ellenkezőt állítani. Petőfinél, inkább mint bárkinél, meg lehet figyelni, hogy a benyomás miképen száll a költőnek erre alkotott érzékeny lelkébe s azt mint hozza működésbe. Benne a természet a külvilág iránt a legfogékonyabb lelkek egyikét alkotta meg. Érzékenysége egyszerűn bámulatos s épen nem szorítkozik csak az ihlet vagy a hangulat különös pillanataira, melyekben mindnyájan tudunk lyrailag érezni. Az ő finom lelekalkata csak ritkán és ritka dolgok iránt nem fogékony s a látszólag kis benyomás is azonnal az lesz képzeletének és érzelmeinek, mint a póknak a finom fonál, melyen egészen új, ismeretlen érzelmi és képzelmi vonatkozásokra száll. Midőn 1847 június 10-én Körös-Ladányon át utazik Pest felé Szalontáról, merő puszta vidéket lát; nincs ott virág vagy bokor, melyen fülemile-madár szólana; az este is felhős, fekete; a csillagoknak hirtelen sincs. Ez elég neki, hogy Juliskája eszébe jusson; maga sem tudja hogyan, de eszébe jutott, talán épen a nagy ellentétnél fogva, mely a sivár vidék, sötét estve s az ő telt és fénylő lelki élete közt tátong. És mi történik?

Eszembe jutottál, édesem,
És most már úgy tetszik én nekem,
Mintha itten a szomszédomban
Fülemile-madár szólana,
S mintha virágok közt ballagnék,
S csupamerő csillag voln' az ég!

Tehát a külső kép azonnal, váratlanul belsővé, a külső hatás azonnal lyrai érzéssé változik, a szemléletből érzelmi tartalom száll föl, mint a virágból az illat.

A természet megadta neki a tüzes és szenvedélyes érzéket minden iránt, a mi létezik s megadta úgy az öröm, a boldogság, a mámor, az elragadtatás különböző fokú ittasságának képességét; valamint egyszersmind a szenvedni tudás végzetes tulajdonát is, a miben olykor szinte sajátos gyönyört keresett és talált. Olvassuk csak erről az 1845-diki költemények közül a *Bús és örömem* címűt, mely költői önjellemzésnek tökéletes. Ha búsul, keble oroszlánbarlang, szíve benne bárány,

melyet éhes oroszlánok szaggatnak szét, iszszák vérét, rágják csontját és szívják velőjét. Ha örül, keble édeni kert, szíve benne rózsza.

Napsugarakkal,
Tarka lepékkel
Játszik e rózsza.
S zeng körülötte
A csalogány.
És jön egy angyal,
És leszakítja e rózsát,
S illeti csókkal,
S keblire tűzi,
S véle az égbe röpül!

Az oly legapróbb benyomások, melyek a legtöbb emberre nézve észrevétlen suhannak el, mint a fecske a patak fölött, a nélkül, hogy közönyükből fölráznák vagy csak érdekelnék, vagy észrevéve is nyomban eltűnnek: neki mélyen benyomulnak lelkébe, egész váratlan reactiót ébresztenek, ott hatni kezdenek, befúrják magokat a lélek azon titkos műhelyéig, honnan az öröm, bánat, a sötétség és világosság árad; röviden az érzelmek tűzkatlanáig, mely a benyomások földolgozására adattott. Kortársai nem egyszer csodálták, hogy ez s az a futólagos benyomás miként hathatott rá annyira s nem egyszer kételkedtek érzelmei őszinteségében. Csak két példát említek futólag, egyik a *Czipruslombok*, másik bordalai esete. Alig beszélt Csapó Etelkével nehányszor s mégis szenvedélyes szerelmi panaszdalokban és elegiákban siratta el, pajtásai tettek is rá szemtől-szemben is észrevételeket. De hát ki bírja megmérni az érzelmek születésének mysteriumát? Gyöngye füle van annak, ki csak a mennydörgést hallja meg. Ugyanígy sokan csodálkoznak, hogy Petőfi, ki oly kevésé volt borivó, a mámoros lélek szivárványait oly pompásan festette. Igen, mert az ő érzékenysége, mint a kristályüveg, fölfogta a lehelletet is, mely például a kövön meg sem látszik. A költő ösztönszerű eljárása vagy helyesebben a költői lélek teremtő működés sehol sem oly bonyolult, mint a lyra terén: itt a benyomás és érzelem, a benyomás és képzelem s a költői lélek összeműködése, a pillanatnyi hatás és maradandó visszahatás oly sűrű szövetté, helyesebben vegyületté változnak, melyek elkülönítése legtöbbször lehetetlen. De épen e minden hatás iránti érzékenység, melynél a legkisebb gyakran annyi, mint a leg-

nagyobb, teszi azt, hogy a költő velünk megláttat oly dolgokat, melyek érdekessége és jelentősége örökre észrevétlen maradna nekünk. Már nem emlékszem hol, valaki finom észrevétellel azt mondta, hogy a költők a mi microscopjaink; de talán még találóbban azt lehetne mondani, hogy a lyricus egy folyvást megnyilatkozó sphynx, mely napnál világosabban beszél; de azért alapjában ránk nézve örök sphynx marad.

Épen ezért, minthogy egyszersmind megáldatott azzal, a mit Goethe idézett mondásában oly lényegesnek tart, tudniillik az érzelmek alakbaöntésének erejével, a lyrai ékesszólással: tehát mindent kibeszél. Költeményeiben egész magánéletét, multját, jelenét, sőt a milyennek akarta, jövőjét és megtaláljuk egyénisége szeretetreméltó tulajdonainak és hibáinak rajzát, családi életét, legtitkosabb gondolatait. Annak kimondásában, a mit érez, semmi sem tartja vissza s nem feszélyezik sem előítéletei, sem a világi szokott illemszabályok, sem a közvéleménytől való tartózkodás, sem a nevetségtől való félelem. Tudjuk, hogy életében ellenei nem mulasztották el épen ezt az oldalát, e mondhatni bizalmas közlékenységét nevetségessé tenni. De épen erről Salamon Ferencz helyesen jegyzi meg, hogy «írói jellemének ez egyenessége s mondhatnók naivsága, meglepő volt azon korban, melyben föllépett». Azonban ez az őszinteség nem lephet meg általában a lyrai költőnél. Wernernél e dologra nézve e szabatos sorokat olvassuk: «A költő, a kinek érzelmei kifejezésében az az érzése, hogy lelkét egész meztelenségében mutatja, semmi esetre nem született lyrai költőnek. A ki szégyenli magában a belső embert meztelenül mutatni, azt bizonyítja, hogy nem művészként, hanem emberileg érez. A művész azonban, a ki legbelsőbb érzelmeit kitárja, épen nem gondol arra, hogy saját belsőjét leleplezi; hanem úgy olvas saját lelkében, mint egy idegenében; maga iránt már csak æsthetikai érdekekkel viseltetik, idegen lett önmaga előtt. És csak ez az oka, a miért nem sérti a belső szeméremérzetet, ha lyrai költeményeiben belseje legtitkosabb nyilatkozatait közli». (*Lyrik und Lyriker.* 409. l.) Vagy a mint Petőfi tréfásan, de azért az igazság mély érzésével mondja: «ha már lyricus az ember, hát azért lyricus, hogy magáról beszéljen». (*Úti levelek* XVIII.)

A valóság iránt ez az élénk érzés mondatja vele e magára nézve fontos nyilatkozatot: «Én az az ember vagyok, ki az

igazért a szépet is fölláldozom. Ezt sokan vették már rossz néven tőlem, de ha még többen veszik, sem bánom. A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én æstheticám». (*Aranyhoz*. 1847. márczius 31.) Ezért tette ő saját élete és lyrai költészete legfőbb alapelvévé a háttárt nem ismerő ösztinteséget, melyről versben és prózában oly gyakran nyilatkozik. Lelke útja tetteiben egyenes, szavai-
 valegy érzése, tétovázva álbeszédet nem keres. (*Én*. 1843.) Ezzel jár az egyszerűségnek magasztalása a művészetben, melyre szintén újra vissza-visszatér. Ezért tárgyai, illetve érzelmei föltárásában a legnagyobb, mondhatni korlátlan szabadságot veszi; az a tárgy jó, mely meg bírja hatni. Ekképen költészete külső és belső életének naplója, melyben oly szabadon szól, mintha egyedül magának írná; egyéniségének valódi kinyilatkoztatása, melynél nincs semmi közvetítőre szüksége. Mondhatni, hogy érzelmeinek születése és papírra vetése ugyanegy belső ösztönzés eredménye; ki kell fejeznie őket ellenállhatatlan erővel s dalának jutalma maga a dal. Rája teljesen illenek Goethe Byronról mondott szavai: «Költeményeiben oly könnyedén odavetett realitas van, mintha rögtönzések volnának». Minden lépés művei megismerésében közelebb visz és mélyebben ismertet meg személyiségével egészen a legbelsőbb redőig. És abban a mértékben, a mint megismerjük érzelmeit, megindulásait, lelkesedését s azt, hogy miként hatott lelkére a környező élet: annál jobban nő szemünkben nemcsak a költő, hanem az ember is; mert annál csodálatosabbnak látjuk e lélek gazdagságát, alkalmazkodó és földolgozó erejét. «Benne minden íz egy költő volt — mondja Gyulai jellemzőn e tulajdonáról. — Iskolában, őrhelyen, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben költött. Ez volt gazdagsága szegénységében. Reggel fájdalmait panaszolta, este már pajkos dal lebegett ajkain. Viszontagságteljes élete kifogyhatatlanul újabb meg újabb anyagot szolgáltatott költészetének. Aczél kedélye sohasem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen».

Ez az élénk érzés, mondhatni ez a tisztelet a valóság iránt és az a mód, a mint benyomásainak saját érzelmei kohójában új jelentőséget bír adni: teszik együtt véve az ő lyrai

egyéniiségét. Ezek őt a lyrában két főtulajdon birtokosává tették: ezek elseje az eredetiség, mely csakis ilyenekkel nyerhető vagy más szóval ez az az őszinte kényszer, hogy ne utánozzon senkit, legalább nem készakarva; a második az a termékeny intuitio, mely nála is, mint annyi nagy költőnél, igen gyakran pótolta a tudást és fölfedeztette vele a körültre zsi-bongó életben és természetben azokat a tárgyakat, melyek lyrájához találtak.

Ezek tették, hogy egy, az ő idejében oly mesterkélt rhetorikai lyrával, a mint Arany mondja, «a cifra szókkal» szemben fölfedezni látszott az életet s a lyrai ékesszólást. Ezért válhatott ő költőileg a természetben is fölfedezővé, melynek szemléletére mintegy új, külön érzéke volt s nemcsak az bámulatos nála, a mint kifejezte a természet képei s az érzelmek kölcsönhatását és belső érzelmi kapcsolatát, hanem érzésekre és eszmékre ragadtatott a természet (élő és élettelen) olyan képei által, melyek addig nem látszottak költői tárgyakká. Vagy mint Arany mondja, összehasonlítván őt a természetvizsgálókkal: «Valamennyien sem érnek föl veled a természet vizsgálatában. Ők a természet körmeit, haját stb., te lelkét vizsgálod, — s kérдем: melyik nagyobb? Amaz mesterség — ez művészet». (Levele 1847. február 28.) De ez a megjegyzés talál a Petőfi által fölfogott egész külső élet lyrai szemléletére is, mi által a maga korában költészetünkben nemcsak átalakította a lyrát; hanem határait is kitérítette.

II.

A benyomások e keresése — mert nem elég, hogy a költő befogadja, hanem belső szükségből kívánja és keresi is őket — ösztönszerűleg a folytonos kóborlásra és utazásra hajtotta, hogy új benyomásokat, meglepetéseket fedezzen föl a természetben s az életben, melyek soha és sehol nem ugyanazok. A helyváltoztatás e vágya szükségképen együtt jár a lyrai tehetséggel; mert folyton az újat, az ismeretlent sóvárogja. Hazai költőink közül épen úgy megeléjük Balassánál, Csokonainál, Kisfaludy Károlynál, a kit szintén «sötét vágyás hajtott ki a széles világba», mint akár Petőfit, valamint megeléjük Goethenél, Byronnál, Shelleynél stb.

Petőfi ismételve megvallja, hogy homályos sejtelem, belső nyugtalanság vitte őt el az iskolából s a szülei háztól. Ő ezt függetlenségi váagnak, a dicsőség utáni sóvárgásnak rójja föl s mindenesetre volt benne az is és nem kis arányban; azonban az a mohóság, melylyel az életbe dobja magát, főleg más belső ösztönre utal, arra a belső szükségre, melyet csak tehetségének természete magyaráz meg; s így valami mélyebben jellemző van abban, midőn azt mondja magáról, hogy csavargónak született, noha ebben némi túlzással többet mond is a valónál. Magának a színészeletnek kedvelése is, mint a mely a vándorélet typusa, kapcsolatban áll e belső szükséggel. Ott hírben, szabadon lehet élni; ez a valódi művészi élet. «Oh mi szép a vándorélet... oh az irigylendő vándormadarak!» kiált föl egyik költeményében. — «Nem tudják ők, nem tudják, mi a tél; egy tavaszról másba szállanak. Vándorolni... vándorolni, mint a fecske, mint a gólya, szabadon», ez a legszebb sors, melyre vágyott.

Valóban hosszabb ideig nem birt egy helyen megmaradni s még a családi élet sem tudta lekötni. Még a legtöbb, a mit ifjú korában Pesten egyfolytában időzött, az 1844 junius közepétől 1845 április 1-ig tartott segédszerkesztői időszak, mi alatt csak kisebb kirándulásairól tudunk. De aztán minő gyönyörrel üdvözli a «börtönből» szabadulást, a mint hivatalát nevezte! És itt nemcsak a mindenkre nézve fönnálló szempontok méltók a figyelemre. Mert hiszen bárkire nézve is utazni annyi, mint növelni az élet örömeit s a változás mindenesetre egyik módja a boldogságnak. Egy idő múlva mindennapi legteljesebb kényelmünk is alkalmatlan s a kényelmetlenségre vágyunk. Új helyeket, embereket, környezetet ohajtunk; új érzelmekre sóvárgunk a megszokottak helyett. Sőt a megszokás miatt lassanként környezetünk iránt eltompulunk; oly családiassá válik minden, hogy meg sem látjuk és nem bír érdekelni gyakran az sem, mi valóban megérdemelné; legfőlebb hiányát vennők észre egynek-másnak; de míg a helyén áll, mintha fátyol borúlra rá, nem vesszük észre. Ezért találjuk azt, hogy a helyhez odakötött lyrai költők az exoticushoz fordulnak, mintegy képzelemben utaznak el, hogy a phantasia képeivel az impressiók frissességét visszavarázsolják magoknak, a mi azonban mindig csak erőszakos műtét marad. Ha tehát általában is az emberi természetben gyökerező a változatos-

ságra sóvárgás, Petőfinél a benyomások folytonos fölfrissítésének és új benyomások szerzésének ez az ösztöne ellenállhatatlan kényszer, mely geniejének alaptermészetével függ össze. Barangolásai, majd ide-oda utazásai alatt a hazában szerte-szét, melynek csaknem minden megyéjében járt: új szellemi tanulmányokat tett; azok az apróságok, melyek iránt Pesten vagy hol hosszasabban időzött, érzéke tompulni kezdett, az idegenben naiv csodálattal töltik el; megkapja egy-egy utcái, korcsmai jelenet, egy-egy fa az útszélén, a virágtalan pusztá, az eső vagy vihar, egy politikai értekezés, korteskedés, választatás és száz más jelenet s új benyomásokkal népesítik be pihenni indult lelkét. Ezek megannyi varázsvesszők, melyek érintésére szívében az érzelmek új forrása fakad; fogékony-sága mondhatni újra születik s mintegy olyanná lesz, mint a gyermeké, ki először fogadja be a külvilágot s tágitja ki lelkét. Maga is érinti a megszokás e nyomasztó hatását, midőn Kolozsvárról, noha sok új és meglepő benyomást szerzett, elsiet: «S mégis, mindezek daczára el innét, sőt ép ezért el, hogy a megszokás utól ne érjen prózai kezével». És csak olvasni kell, hogy ezzel szemben mily gyönyörrel tölti el az utazásban észlelt változatos képek sora:

Ez már aztán az élet!
Az egész éven át
Föl és alá kószálok
A szép magyar hazát.

Füvetlen, fátlan pusztá
S vad erdős rengeteg
Szép panorámaképen
Előttem ellebeg.

Vándorlok Magyarország
Dicső térségein
S testvére, a szép Erdély
Regényes bércein

Ott városok harangja,
Itt mezei kolomp;
Amaz drámákat és ez
Tündérregéket mond.

Rónákról nézek távol
Hegyek tetőire.
És hegytetőkről nézek
Távol rónákra le.

Itt egy sötét, nagy kastély
Taszít magátul el,
Itt egy fehér kis kunyhó
Barátként üdvezel.

Valóban utazásai alatt s kivált utazásai után kimeríthetetlen bőségét találjuk nála a megújult benyomásoknak és érzelmeknek. Ereje minden új hatásnál mintegy megtöbbszöröződik, az életet új szög alatt bírja szemlélni, egy beláthatatlan érzelmi világ kerül keze ügyébe, melyben a már tapasztalt és

halványodni kezdett képek új elhelyezést és csoportosítást találnak.

Sőt még egyéb is az, a mit költészete mutat. Ha hosszabban maradt ugyanegy helyen, érzéke nemcsak tompult, hanem az élet mintegy szűkebb körbe szorította s a jelentékeny dolgok helyett apróságok kezdték érdekelni, mint ez világosan látható az 1844/45-diki segédszerkesztői időszakból 1844 második felében. A helyett, hogy ő uralkodnék az életen, ez kezdett uralkodni kedélyén, mely a helyett, hogy erősödött volna, fásulni kezdett. Az utazás ellenben nemcsak fölszabadította és meggazdagította kedélyét; hanem képessé tette arra is, hogy az élet fölé emelkedjék, hogy magasabb szempontból tekintse s így utazásaiból, mondhatni minden alkalommal, költészete új elemeit, uralkodó irányait hozta magával. Így például egy kirándulás adta az alkalmat rá, hogy megírhatta a *Szerelem gyöngyeit*, utazásából hozta magával szerelmét Júlia iránt s költészetének ebből fakadt forrását; onnan hozta magával a két haza uniója eszméjét, a gyakorlati politika demokrat-elveit, melyek a világszabadság elvont eszméi helyett a hazai élet gyakorlati kérdéseire irányozták figyelmét s lettek költése tárgyai; utazásainak emlékei az 1848/49-diki gyönyörű képek és a lelkesítő hazafiúi dalok sora is.

Mily élvezet épen ezért kísérni őt utazásaiban s vele átélni költeményeiben, mint felséges visszhangokban, változatos benyomásainak érzelmi visszahatásait, midőn például 1846 szeptemberében Szathmár megyébe utazik, midőn 1847 tavaszán és nyarán kettős útját teszi Juliához, vagy midőn vele Kolozsvárra, majd Aranyhoz s onnan Pestre jön, vagy midőn mint katona különböző útjait teszi Erdélybe, a csatatérre.

III.

De ha megfigyeltük emigy azt, hogy Petőfi lyrai költészete a leghelyesebb alapra, a valódi életre támaszkodik; ezzel egyszersmind azt is ki akartuk az előbbieken fejezni, hogy költeményeiben nem csak tapasztalatai vannak letéve. Már az előbbiekből is kiviláglik az, hogy az ő realitása alatt csak azt kell érteni, hogy a mit megénekelt, azt meg és át is élte. De valamint egy valódi lyrikus sem, ő szintén nem volt csupán

egykedvű tükre a valóságnak; nála minden tapasztalat lyrai érzelemmé változott, még akkor is, ha tapasztalatait olvasmányából, társadalmi érintkezésekből merítette. Ha nem épen tapasztalatból, hanem egy érzelmi állapotból, meghatottságból vagy hangulathból indul is ki: rögtön a valóság képei, adatai röpködnek lelkében s mintegy megfürödnek érzelmeiben, mint a madarak a napsugarakban. De ennek úgy is kell lenni. A lyrai költésben minket első sorban nem is a költő tapasztalatai érdekelnek, nem a rajzolt valóság; hanem az, mi a valóság hatására a lyrai költő lelkében történik s a mit e hatás alatt a legegényibb módon el tud mondani erőlködés és affectatio nélkül. Mert nincs valóban költői csak az, a mi a napi benyomásokon túl van, ezek körén fölül áll, mi őket állandókká teszi, nekik oly értelmet, értéket, jelentőséget ad, melylyel magokban még nem bírnak.

Vegyünk egy oly példát, melyet Salamon is nagyon találón idéz, mely épen az ő állítása ellen szól. A költő 1847 augusztus 20-dika tájt egy bántó levelet kapott Júliától, mely neki oly mélyen fájt, hogy ezt két költeményben is kifejezte. Ezek közül a *Szép levél* címűt kitörölte kéziratából, a másikat *Megbántott a rózsám* címmel benhagyta. Ebben csak röviden említi az esetet:

Megbántott a rózsám nagyon,
Haraguttam érte nagyon,
Haraguttam, búslakodtam.
Mint az effélékéért szoktam.

Minket e dologban nem az összezőrdülés érdekel; hanem a költő, a mint ez hat rá; s már ez első négy sorban megkapjuk egyénisége épen oly naiv, mint kedves nyilatkozatát, a mi nem volt benne a tapasztalati tényben. De még inkább megkapjuk ezt a következő sorokban:

Azt gondoltam, hogy sebemet
A sirásó gyógyítja meg,
Hogy akkor zárul be sebem,
Ha megnyílik a sír nekem.
S meddig tartott ez a bajom?
Míg megcsókolt az angyalom.
Mihelyt megcsókolt angyalom,
Mindjárt nem lett semmi bajom.

Éles, hegyes tör a szava,
S édes halzsam az ajaka.
Ilyen az a leányféle!
Mit tegyen az ember véle?

Ime, ez az elragadó szeretetreméltóság a költő egyéniségében s nem a tapasztalati tény az, a mi lyrai becsét ad ez apróságnak. Hiszen az mindennapi dolog, hogy jegyesek összeveszenek; de ahhoz már egy lyrikus kell, sőt éppen Petőfi kell, hogy ezzé váljék a lélekben.

Vagy lássunk egy látszólag közömbös költeményt, melyet nem érzélat nélkül választottunk ki. Midőn a költő, szívében Júlia iránti szerelmével, 1846 november havában Pestre visszatérő útjában Debreczenben időzött, Könyves Tóth Janka, a református pap mostohalánya, megkérte, hogy az akkori szokás szerint írjon neki egy emléklapra pár sort. A költő megtette. A kis költeményben Petőfi egy egészen természetes kiindulást vett alapul, mely megfelel egy tizenöt éves lányka lelki életének, a kit ő végre is alig ismert:

Szived bölesőben fekvő csecsemő;
Ott fekszik és még mélyen alszik ő . . .

Ez eddig lehet általános vagy közvetlen tapasztalati tény is. Ámde a költő ekkor Szathmárról jött Debreczenbe, szívében szerelmével és azzal a tudattal, hogy Júlia őt szereti. Mi természetesebb, hogy a gyermeklánynak írt sorok e boldog szerelem hatása alatt folytatódnak, rájuk a saját boldog szerelme lehelli a maga melegségét, midőn így folytatja:

De majd fölébred és keservesen sir . . .
Akkor, szép gyermekem,
Legyen szelíden ringató dajkája
A nyájas szerelem.

Vagy nézzük meg *A felhők* című költeményét. (Pest. 1847.) A költő benyomásait a változó felhők okozzák, melyeket a költő annyira szeret, hogy ha madár volna, csak köztök szállana, ha festő volna, csak felhőket festene. A költemény kilencz versszakából a három első e szeretet rajza. A következő három a felhők változásainak lyrai képeit adja, melyeket néha szendergő gyermekeknek, máskor haragos vad férfiaknak lát, kik a viharral, e zsarnokkal élethalálra vínak, máskor hű

lánytestvéreknek, melyek a beteg ifjú, a holdvilág körül virasztanak. A hetedik versszak átmenet, melyben megmondja, hogy minden változásban látta őket s mindenikben szerette. De noha a költemény eddig is telve van lyrai vonatkozásokkal a felhők és a költő lelke közt, a költemény lyraivá kivált a következő sorokkal lesz:

Miért vonzódom úgy hozzájuk?
Mert ők lelkemnek rokonai,
Mely mindig új s új alakot vált
S mégis folyvást az egykori.

Lehet még másban szinte hozzám
A felhőt hasonlítani:
Vannak neki, miként szememnek,
Könyűi és villámai.

Ezekből látható Petőfi módszere. Előre bocsát egy tapasztalatot, melyet a hangulat hatása alatt lelkében érzelmémmé dolgoz föl s e lyrai érzelem megtermi, magával hozza a legtermészetesebben belőle eredő lyrai és egyéni gondolatokat. Ámde igen sokszor teszi azt is, hogy a valóságnak azt a jelene-tét vagy mozzanatát, mely ráhatott, elhallgatja s egyenesen az érzelembe, az érzelem kifejezésébe kap. Midőn például a költő 1848 november havában Debreczenben mint kapitány csapatánál volt s nejét Erdődön hagyta, neje a miatt, hogy őt a szüléshez közel, el bírta hagyni, szemrehányó levelet írt, melynek sejthető tartalmában olyasmi is volt, a mit Júlia nem egyszer mondott, hogy bizonyosan már nem is szereti. A költő e levélre, szintén levélformában, *Szeretlek kedvesem* című szerelmi dithyrambjával felelt, a nélkül, hogy csak egy szóval is emlitené benne az okot, a levelet. Egyenesen szerelme festésébe kap s a költemény az érzelmek majdnem hihetetlen forráságát érezteti, annyira, hogy Júlia, kihez a rajongó szerelem annyi nyilatkozatait intézte, egyre sem volt büszkébb, mint erre. Ilyet főleg a Júliához írt költemények közt nem egyet találhatunk, melyekben az érzelem és gondolat, mintegy elválva a valóságtól, tiszta érzelmi régióba emelkednek; a költő kiszáll a valóság korlátaiból, csak az vonja, a mi ezen fölül lebeg, a mit látni, érezni csak ő bír. E költeményei közé tartozik az 1848 augusztusában írt *Itt benn vagyok a férfikor nyarában* költeménye is. A tapasztalati benyomást költeményében csakis a

ezim jelzi. Az ébresztette föl érzelmi megindulását, hogy már teljes férfikorába lépett. De e tényhez egyszerre az érzelmek logikája szerint más tapasztalati benyomások egész sora csatlakozik, melyek mind annak az örök érzelemnek kiemelésére szolgálnak, hogy az egész élet üressége, csalódásai, szenvedései, csapásai közt van egy, a mi fölemeli s ez nejjének szerelme. Eszébe jut, hogy eltűnt már ifjúsága, magával vitte ábrándjait, a valóság letörölte életéről a költészetet, dicsvágya elaludt; hogy mint polgár, a forradalom ez időszakában nem lát egyebet, csak satnyulást, mely ellen hiában minden küzdelem. Mindebben egyetlen vígasza nejjének szerelme és ezt az egész költemény lényegévé tevén, refrain gyanánt alkalmazza, mi által nemcsak kiemeli s kellő világításba helyezi; hanem megadja egész mélységét:

Milyen sötét vón a világ az élet,
Ha nem szeretnél fényes angyalom.

De a szerkezetnek különös szépséget ad s az alapeszme erejét még növeli azzal, hogy e refrain az egész költeménybe beszőve, az utolsó versszakban hozzácsatolja saját szerelmét, mi által az egész az exaltatio magasságára jut s hymnusszerű befejezést nyer:

Szeress, szeress, mint én szeretlek téged,
Oly lángolón, oly véghetetlenül,
Áraszd reám a fényt s a melegséget,
Mely isten arczáról szivedbe gyűl;
Az a te szíved egyetlen világom,
Nappal napom és éjjel csillagom . . .
Milyen sötét vón a világ, az élet,
Ha nem szeretnél fényes angyalom.

Lássunk egy más példát. Az *Uti levelekben* (XII. 1847 július 11.) olvasható a következő hely: «Újhelytől félórányira éjszak felé esik Széphalom, Kazinczy Ferencz egykori lakása. Nevét megérdemli, mert festői szépségű táj. Különben pedig szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda zarándokolnia, mint a mohamedánnak Mekkába. És mégis jobb, ha nem mentek oda, mert nagyon erőslelkűeknek kell lennetek, hogy azon sírhalomnál meg ne esküdjeteek, miszerint a hazáért soha, de soha egy

lépést is tenni nem fogtok. Én voltam ott, láttam a pusztulás és feledés legszívszaggaóbb, legelkeserítőbb képét, és letérdeltem a sírra és már fölemeltem a kezemet, hogy megesküdjem ekkor szerencsémre vagy szerencsétlenségemre megfogott jó vagy rossz angyalom, és elvezetett onnan, minekelőtte kimondtam volna az esküt». Ugyanott július 12-én a Munkácsi várban tett látogatása alkalmából azt írja (XIII. levél): «....1800-ban és 1801-ben az itteni foglyok egyike volt Kazinczy Ferencz. Szegény Kazinczy! szegény haza!»

E helyek, melyeket a költő egyidejűleg írt a *Széphalmon* című költeménnyel, egész világosan mutatják meg, hogy minő a kapcsolat a költő benyomásai és az ezek alapján ébredt érzelmei és gondolatai között. A költemény bekezdő heves kifakadása:

Te a nemzet-hálátlanság
Égbekiáltó némasága,
A nemzet-szégyen Kain-bélyege,
Oh Széphalom!
Azért kellett-e csak
Hozzád zarándokolnom,
Hogy egy hajtásra oly hosszút igyam
A keserűség poharából,
A milyet eddig még talán nem ittam? ...

valamint a szemléltető, részletező lyrai rajzok azt mutatják, hogy a költeményt előbb írta, mint a próza-sorokat. Emezek már nyugodtabbak. Ezt bizonyítja az is, hogy a költemény sokkal részletezőbb. A költő előbb Kazinczy házat nézi meg, benne azt a szobát, melyben meghalt, «a szentek szentét», neje szobáját, melyből lim-lom-kamra lett s fölkiált:

Ki innen e falak közül!
Félek, hogy a ház rám szakad,
Mert nagy teher nehezkedik rá:
Az isten átka. — —

Aztán a kertbe lép s egy pár vonással ennek pusztuló képét rajzolja abban a hatásban, mely lelkében tükröződik; onnan a sírhoz megy s a rajta emelkedő fehér oszlopról, melyet neje állíttatott, az özvegy sorsa, Kazinczy börtön-szenvedése, érdemei, a nemzet érzéketlensége az egykor élt, majd hálátlansága a meghalt Kazinczy iránt ébred föl lelkében. De noha

maga ez a lyrai monolog eddig is bámulatos, különösen azon festéseiben, hogy e minden részletében leverő kép, mely nem csak a pusztulás vonásaival hat a lélekre, hanem a hazafiságnak, érdemnek, a kortársak érzéketlenségének, utódok hálátlanságának erkölcsi, mélyebb mozzanataival is, hogy mondjuk e legszívszaggatóbb, sőt legfölháborítóbb pusztulásnak és feledésnek képe mint tükröződik a lélek érzelmi visszahatásaiban; azonban a költő egy még egyénibb és még fontosabb érzésre és ezzel kapcsolatos eszmére megy át. Láttuk, hogy a prózában sem adja a leírást csak a leírásért. A kép rögtön érzelemmé és gondolattá változik. Letérdel a Kazinczy sírján s meg akar esküdni, hogy a hazáért semmit sem fog tenni; de jó vagy rossz angyala elvezeti onnan, mielőtt esküjét kimondta volna. Ez mindenesetre erős befejezés; de a költemény más, még erősebb befejezésű:

Hálás haza,
A szent halott nevében
Vedd forró köszönetemet!
Ha gyermekem lesz,
Ki arra készül,
Hogy néked éljen:
Ide fogom majd őt vezetni
E sírhalomhoz . . . buzdításul.

Tehát a költő nemcsak a megindulás, hanem a keserű gúny hangjának belevegyítésével végzi. Abból tehát, mit a prózában találunk, fölhasznált ugyan minden mozzanatot; tudniillik, hogy ő oda zarándokolt, hogy Kazinczy börtönben szenvedett, hogy mindenütt a pusztulás és feledés legszívszaggatóbb, legelkeserítőbb képét találta és hogy a látottak hatása alatt minő elhatározásra jut. Azonban azt látjuk, hogy a zarándoklás gondolatánál a költeményben lyrailag csak önmagánál marad, a prózában minden emelkedettebb lelkű magyart kötelezne rá; a költeményben a pusztulás képét érzelmi zenével kíséri, a rajzot lelke rajzolásává teszi s hasonló módon, de hatásosabban és erőteljesebben fejezi be; mert nemcsak maga gondol rá, hogy ily hálátlan hazáért tenni nem érdemes, hanem fiát is el akarja ijesztetni; és míg a prózában csak ki akarja mondani az elhatározás esküjét, a költeményben úgy tesz, mintha ő maga már befejezte volna a lemondást magára nézve s csak fiát kell még lemondatnia. E befejezésből s a börtön gon-

dolatából következtetni lehet, hogy talán Munkácson lett kész a költemény s mindenestre készen volt, midőn a próza nyugodtabb sorait leírta. De e példa bizonyítja azt is, hogy ime, a valóság mint termékenyíti meg benyomásaival a költő lelkét, hogy az érzelmi megindulás mint kapcsol új meg új részeket hozzá, melyeket összetart az érzélem logikája s hogy ez mint vezeti egy oly egészen új eszmére, melyből a valóságban már épen semmi sem volt meg, mely már egészen a költői léleké.

Ugyancsak az *Úti levelek*-ben olvassuk 1847 július 12-ről e helyet (XIII.): «A mai utamban vagy nem figyeltem, vagy csakugyan nem volt semmi említésre méltó, kivéven Munkácsot. Ungvárról korán reggel vagy tulajdonkép későn reggel indultam el s délután értem Munkácsra. Mig kocsisom megkapatta lovait, én hirtelen megebédeltem, s siettem ki a statusbörtönné alakult várat megtekinteni, mely a várostól egy jó negyedóránnyira fekszik a róna közepén egy magas kerek dombon. A domb oldalán szőlőt természetnek... nem szeretnék borából inni... azt gondolnám, hogy a rabok könnyét iszom. Fölmentem a várba, az udvarokat s egy pár szobát bejártam, de a börtönöket nem mutatták meg, talán mert egyedül és egészen ismeretlen voltam vagy senkit sem eresztenek a föld alá? nem tudom. Egy teremben többek között ott van Rákóczi Ferencz és Zrinyi Ilona arczképe is. Más helyen órákig elnéztem volna e dicső képeket, de itt csak futólag szemléltem őket, mert siettem kifelé. Tudj' Isten, e falak közt úgy összeszorúlt keblem, hogy alig bírtam lélekzetet venni. Érzéseimet leírtam egy versben. Azok kinos érzések voltak. Az egész idő alatt míg itt voltam, fülembe valami szellem szomorú dolgot suttogott. Szavait nem is értettem, oly halkán beszélt, csak suttogását hallám, és ennek oly bús hangja volt. Azt sem tudom, ki volt e suttogó szellem? az emlékezet-e vagy a sejtés?... 1800-ban és 1801-ben az itteni foglyok egyike volt Kazinczy Ferencz. Szegény Kazinczy! szegény haza!»

E helylyel tegyük most már párhuzamba *A munkácsi várban* című költeményét. A költő benyomásait lyraivá alakítja első sorban azzal, hogy alaphangjává azt tette, a mit leveleiben is említ: «...siettem kifelé. Tudj' Isten, e falak között úgy összeszorult keblem, hogy alig bírtam lélekzetet venni». Ugyancsak e levélből megtudjuk, hogy a költeményt előbb írta, mint a levelet; de részben ugyanazon benyomásokat

használja föl s a legkiemelkedőbb érzelmi mozzanatot a költeményben a következő refrainnel fejezte ki :

Bátran tudnék a vérpadra lépni,
Oh de ez a börtön . . . ettül félek.

Ezzel egyszersmind megadta az egésznek lyrai jellegét, mely összekapcsolja benyomásait, melyek itt sokkal érdekesebbek, mint a prózában írtak. Az első versszak szembe állítja a Zrinyi Ilona által egykor a szabadság zászlója alatt védett várat a mostani börtönnel. Egykor a szabadság hőseinek tanyája, most rabok hona ; pusztá dönthetetlen kőfal s benne láncz-csörömpölés. Azután két ellentétet rajzol : egy lángtekintetű ifjú foglyot, ki a szabadságért sóvárgó gondolattal jár a sáncon s egy agg, megtört rabot, ki ugyanott, mint sírból kísértő lélek vonszolja lánczát. A negyedik versszakban a két rabot egy képbe vonja. Mikor az ifjú kiszabadul, zöld lesz az erdő akkor is ; de őt a nyomor és bú rég behavazza, az öreg pedig ott a börtönben fog meghalni. Ekkor az egész egy hatásos érzelmi fölindulással fejezi be ; mert célja különben is érzelmeinek rajza volt :

Föld alól föl halk nyögés jön ; mint a
Köszörült kés, metszi szívemet.
El, el innen ! fönn vagyok, és mégis
Környekez már-már az örület.
Hátha még lenn volnék, hogyha ott lenn
Híznék rajtam lelki-testi féreg ! —
Bátran tudnék a vérpadra lépni,
Oh de ez a börtön . . . ettül félek.

Látható a levél és a költemény összehasonlításából, hogy benyomásai közül a költeményben nemcsak választ és művésziileg elrendezi azt a pár legjellemzőbb képet, melylyel a börtön borzalmas éjjelét rajzolja, nemcsak egyénisége tükrévé teszi a börtön rajzát az alkalmazott pár vonással, melyek egyszerre a valóságnak és a lelkére tett hatásnak kifejezői, úgy hogy mindezekből ő és csak ő beszél hozzánk ; hanem egyszersmind az egész egy magasabb eszmei és érzelmi világba emeli, midőn összeolvasztja az ez időben már lelkét egészen elfoglalt magas elhatározással, hogy a szabadságért gyönyörrel halna vagy lépne akár a vérpadra is. Így minket ezzel nem a munkácsi vár képe, vagy az ott tapasztalt pár

tény érdekel első sorban; hanem a költő lélekállapota. Nem az, a mit lát; hanem a mit hozzátesz önmagából.

E példákat akárhánynyal szaporíthatnók; de mind csak azt bizonyítanak, a mit már mondtunk, hogy ő igen, a valósághoz támaszkodik, talán inkább, mint bármely más lyrikus; de nem marad benne: neki a valóság csak támasz, hogy föléje emelkedjék, hogy valamit adjon a maga saját lyrai egyéniségéből nekünk. Költészete, mint az igazi lyra, mindig és mindenütt, a valóság lelki mása; az az ékesszólás, melyet a lélek ad a dolgokhoz, mint láthatatlan jelt a látható lényeghez, mi által ezek a költő kiváltságos lelke által egy nemesebb életre ébrednek a művészet magasabb rendű igazságában. Mert a művészet igazabb, mint az élet. Ő maga találón költeményeit «elmém rajzolósi»-nak nevezi; más helyt azt mondja, hogy minden verse lelkének egy darabja.

A mint egyetlen igazi költészet és a valódi élet közt nincs összhangtalanság, úgy nála sincs. Költeményeit az élet és természet szemléletével meggazdagított és állandó működésben levő képzelet, állandó megindulásban remegő lélek diktálja, mely folytonos belső visiókban él és melyet a tapasztalat s az életvágý legyőzhetetlen erejével alkotott meg a természet. Ő nem tud vagy nem akar másról beszélni, csak önmagáról, a saját világáról, mely éppen oly gazdag, mint eredeti.

Goethe jellemzően e tanácsot adja a fiatal költőknek: «Kérdezzétek meg önmagatokat minden költeménynél, hogy vajon megélt dolog-e a tartalma s hogy ez a tapasztalat volt-e kényszeretek?» «Az ifjú költő mondja csak azt ki, a mi benne él és munkál, bárminő alakban tegye ezt aztán».

A mily egyszerű, oly fontos szavak. Petőfi a természettől nyert sugallatból követte őket s mintegy egész költészetének lényegéből az a tanács szól, hogy ne daloljon senki borról, míg mámorát nem érezte, ne daloljon szerelemről, míg lángjától szíve ki nem gyúlt. De győzelmesen szól belőle az a mély igazság másfelől, hogy a legbecsesebb tapasztalat is csak a lélekben lesz költőivé, csak azzal, ha lelki jelenetté, érzelmmé alakul át. Ez a művészi lélek győzelme az anyagon.

FERENCZI ZOLTÁN.

UTOLSÓ GYÓNÁS.

Elbeszélés.

(Második és utolsó közlemény.) *)

III.

Számláltam minden lépést, mely közelebb hozott hazámhoz! Számláltam, hogy a lefolyt órák szerint, mennyire kellett a betegségnek haladnia. A baj annyi meg annyi nappal feleségem levele előtt jelentkezett. Ennyi meg ennyi nap múlt el azóta. Mennyi idő, Istenem, mennyi időt engedtel a betegségnek! Ha nem tévedek ezen ponton kell lennie. Mialatt ezen sivár ország magányaiban utaztam, perczről-perczre figyelemmel kísértem fiam állapotát s megéreztem a pillanatot, melyben jobban vagy rosszabbúl érezte magát kis ágyában.

Előre láttam a jövőt is. Ennyi napra volt szükségem, hogy Tangerbe érjek, ennyi órára az átkelésre, majd az útra Cadixtól Londonig, s hozzáadtam a betegség kezdete óta lefolyt időt az időhöz, melyre szükségem volt, hogy hozzá érjek. Milyen állapotban fogom majd találni fiamat? Pontosán tudtam; lépésről-lépésre tudtam mindent! Igen az időköz a betegség kezdete és Londonba érkeztem közt nagy lesz, nem oly hosszú azonban, hogy késő lenne.

Ha semmi sem akadályoz, idejében érkezem . . . Legrosszabb esetben a végsőn találom kedvenczemet! — De ott leszek és megmenthetem! A halál torkából fogom kiragadni! Atyám! e felől ép oly biztos voltam, mint számításaim pontos-

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 310. számában.

ságáról! Most úgy rémlik előttem, mintha a pokol hatalmai diadalordításokkal néztek volna a messzi sivatag közepén, látva, mint ragaszkodom a biztonsághoz, hogy gyermekemet életben találom, a nélkül, hogy az ezer meg ezer bonyolulattal számolnék, melyek fuvallatára terveim összedőlhetnek, mint a kártyaház. Tekintsék ezt örülségnek, mit bánom?! Ezen biztonság erősített s tartott vissza a kétségbeeséstől!

De nagy Isten! mily agóniában élek majd visszatértemig! Ha valami megakadályozna?!... Ha csak egy nappal is késnék?!... S hány késési ok volt! Betegség ágyba dönthetne! Egészségem nemcsak nem állt helyre, de még rosszabbodott távozásom óta! Lóháton voltam hajnalhasadtától naplementéig és nem aludtam éjjel sem. Mit bánom! Ellentálltam minden ebbeli félelmemnek. Ámbár tagjaim fölmondták a szolgálatot s az idegek túlfeszítése miatt annyira elvesztettem minden erőmet, hogy a kantárt sem tudtam tartani, szünet nélkül megyek majd tovább, gondolám, a míg csak tartani tudom magam a nyeregben. A legnagyobb veszély az volt, hogy az ottani népek fanatizmusába ütközöm. Persze attól nem kellett tartanom, hogy az amerikai sorsában osztozom, mert nem lettem volna képes hasonló bolondságot elkövetni. De emlékeztem a konzul szavaira: «egy idegen tudta nélkül is megsértheti a nép babonáit». Emlékeztem utolsó, félig komoly, félig tréfásan mondott intésére: «Őrizkedjen a mór börtönöktől!» És a börtön, melybe a fiatal berbert, dobták, rémületes álmképben jelent meg előttem. Minek mondjam el végtelen óvatosságomat, hogy hasonló veszélyt elkerüljek? Szégyenletes vallomás volna. A hazájában szokásos köszöntéssel üdvözöltem minden rongyos koldust, kivel az utcán találkoztam; leszálltam lovamról a legapróbb falukhoz értem előtt. Járatlan lévén a keleti szokásokban, levettem kalapomat valahányszor egy «szenttel» találkoztam s megemlékezve a zsidó bankár bűnhődéséről, levettem cipőim s mezitláb jártam a mecsetek előtt. Igen, én aláztam meg magam ily szükségtelenül, én, kinek megtörhetetlen a gőgje; ki a világon senki előtt sem aláztam meg magam! Nyugtalanságom, türelmetlenségem, félelmemben, hogy későn érkezem, félve néztem ezeknek a tudatlan őrvongóknak arcvonásait és szégyenkezve csúsztam lábaiknál. De a veszély táboromban csirázott. Az amerikai igazat mondott. A mórok

képtelenek egy önzetlen cselekedet megértésére. A végtelen hódolat, melylyel hitőknek adóztam, fölkelte gyanújukat. Miután hiába erőlködtek, hogy ennek nyitját fölfedezzék, közös megállapodással megvetésüket kezdték nyilvánítani. Keveset törődtem megvetésökkel, de persze kénytelen voltam a következményekkel számolni. Szolgákból urakká lettek. Ha nekik kellemes volt megpihenni, kénytelen voltam megállni s várni jó kedvökre, hogy az utat folytathassam. Hiába tiltakoztam, vitatkoztam, sőt fenyegettem is, talán a korbács az engedelem útjára térítette volna őket. A börtön-látomások miatt nem mertem kezemet emelni rájuk. Gyávaságomban csak egy fegyverrel tudtam élni: a pénzzel s mindig csak a pénzzel. Megsokszoroztam az ajándékokat, hogy legyőzzem restségöket, kétségűségeket s hazugságukat. Szánalmas látványt nyujthattam gyengeségemben s lázas türelmetlenségemben.

Még nem távolodtunk el messzire Feztől, mikor észrevettem, hogy a félelmes Larby követi karavánunkat. Megijedtem és vezetőmet hívtam. — «Ali, kérdém, ki ez a rossz kinézésű ember?» — Ali mély megütközéssel emelé ég felé karjait.

«Rossz kinézésű ember?! Allah oltalmazza atyámat! Nem Larbyról akar beszélni?! Mit akar mondani Sidi? Nem akarhat Larbyról beszélni! Nem, nem Larbyról! Larby becsületes ember Tangerben lakik egy házban, melyet a nadirtól kapott. Boltja van a barrai tonkban. Isten áldja meg Larbyt! Ha Sidinek egyszer szüksége lesz fahéjra, menjen Larby boltjába. Néha keresztyéneket kísér Fezbe és ezen idő alatt bátyja vezeti az üzletet.» — «De végre is, miért csatlakozik ez az ember mihozzánk?! — Szultánom, ismétlem-e még egyszer? Larby visszatér hazájába. Mi lett a keresztyénből, a kit kísért?» — «Valóban, kérdém, mi lett belőle?» — Ali elfintorította arcát és nevetett. «Elment délre ...» «Miért hazudsz?» mondtam felbőszülten. Te jól tudod, hogy ez a keresztyén meghalt és pedig épen Larby hibája miatt.» — «Ó, mit mond, uram?! tiltakozott az ember, miközben kővér kezeit fenyegető mozdulattal emelé föl. Mit mondott parancsolóm a pasának? Sidinek nem szabad tudni semmit, ez veszélyes lenne!»

Rémült tekintettel Larby felé, halkan hozzátette: «Igaz, hogy a keresztyén meghalt; múlt éjjel halt meg. Allah suj-

totta. Íme, ezért tér Larby egyedül vissza. Visszamegy bolt-jába, házába, feleségeihez s kis lányához Hooliához. Adjon Isten szerencsés visszatérést Larbynek. Larby nem követ minket Sidi. Nem, nem, Larby csak ugyanazt az utat követi, mint mi.» Ez a felelet megközelítőleg sem elégitett ki, de mit mondhattam volna? Óráról óra nyomasztóbban hatott reám ez ember jelenléte. Nem nézhetem a nélkül, hogy vissza ne gondoltam volna a darabokra tépett szerencsétlenre s ne lát-tam volna lelki szemeimmel a gyilkosság jelenetét. S ha lát-tam, akaratlanul, megfagyott a vér ereimben. Újabbat próbált-tam. «Küldd el ezt az embert, mondám vezetőmnek, nem aka-rom, hogy tovább kísérjen bennünket.» Ali mély megsértődést színelte. «Sidi kérj valami mást. Mit akarsz szolgádtól? aka-rod, hogy megölsem magam érted! Kész vagyok, örömmel egyezem belé, de Larby barátom, Larby testvérem, — én nem engedelmeskedhetem neked. Ez nem Allah akarata, Sidi, ez lehetetlen.»

Meg kellett elégednem ezzel az aprópénzzel. De most már azon biztos benyomás alatt állottam, hogy e nyomorúlt őrvöngőnek, ki elárulta gazdáját, valami célja lehet, midőn karavánunkat követi. Minden valószínűség szerint engem figyelt meg. Ó mily nagy volt kínom türelmetlenségemben s a heves ideg-lázban, mely e gondolatra emésztett. Éjjel s nap-pal követettni ettől a kémtől, nem emelhetni föl szememet, a nélkül, hogy éber tekintetével ne találkoztam volna, — ily rémálom türhetetlenné vált!

Először azt hittem, hogy a zsvány pénzemre áhitozik. Nappal, midőn embereim előtt mentem, sarkamban volt. Az új beálltával, mihelyt kissé eltávolodtam táboromtól, kitartóan követé nyomomat s ha végre egyedül véltem lenni s föllelek-zettem, szemtől-szembe találtam magamat vele. — «Ali mon-dám végre vezetőmnek, ez az ember tolvaj.» A méltatlankodás egész áradata következett. «De Allah! mit beszélsz, Sidi? A mórok nem tolvajok; a mórok őszinték, a mórok becsülete-sek. Nincs a föld kerekiségén tisztességesebb ember a mórók-nál. Különben miért is lennének tolvajok? Tolvajnak lenni annyit tesz, mint bolondnak lenni. Képzeld el, hogy ki aka-rok rabolni egy keresztyént. Megölöm, kifosztom, eltemetem egy félreeső helyen. De ime most mi történik? hallgasd meg Sidi! A konzul így szól: «Hol van a keresztyén, a kit Fezbe

kisértél?! Én nem tudok felelni. Hazudok, egy mesét találok ki, mentegetőzőm. Hasztalan. A konzul Kasbahra megy és azt mondja a pasának: «Tedd fogságba ezt az embert, mert tolvaj, rabló-gyilkos.» Ekkor elmegy a szultánhoz a királyné nevében, a ki a tenger tulsó partján a keresztyének országában lakik és azt mondja: «Fizess nekem 20,000 dollárt! Ímé! A szultán — Isten tartsa meg, Mullaï Hassánt! — kénytelen a dollárokat lefizetni. Lásd! De vajon ennyi-e az egész, Sidi? Nem, ez nem minden! A szultán, — Isten adjon neki hosszú életet, — törzsömhöz, pasámhoz fordul és így szól: «Fizessétek vissza nekem a 40,000 dollárt, — jól értesz-e Sidi, 40,000 dollárt, — a mennyit nekem kellett a keresztyén meggyilkolásáért fizetnem. De nekünk nincs miből fizetni. A szultán — Allah őrizze — elveszi akkor mindazt, a mivel birunk s a gyilkost kardélre szuratja. Nem volt-e igazam, Sidi, hogy az én hazámban a lopás örökség!!!»

Ez gyenge megnyugtató volt. Meggyőződésemmel szilárd volt, hogy Larby szándékkal követ. Előbb azt hittem, hogy a lopás a célja. Szép vigasztalás az a tudat, hogy ha gyermekem meghal atyja gondozása híján, kit messze földön öltek meg, kormányom nagy fájdalompenzt fog követelni! — Azután arra a gondolatra jöttem, hogy ez ember föl vigyáz, hogy biztonságot szerezzen a felől, vajon csakugyan elhagyom-e az országot? Félelmetes titkának birtokában tudott. Fezből való távozásom után értesítette a hatóságokat s ezek maguk bérelték, fizették, hogy kövessen, örködjön, hogy ne tudósítsam se a minisztereket, se a konzulokat a történetekről. Ez a gondolat részben megnyugtató volt. Csak örködjék! Jelenléte utálatos volta mellett is bizonyos biztonságérzetet nyújtott. Persze őrizkedni fogok a konzulátusra menni. Nagyön is sok személyes gondom volt, semhogy még másnak ügyes-bajos dolgával is törődjem! De a percnyi megnyugvás, melyet ez a föltevés szerzett, nem állta meg helyét az okoskodással szemben. Mily biztonságra számíthatnának ezek az emberek azon tudatban, hogy elhagytam az országot? a nélkül, hogy valamit felfedeztem volna? Visszatértem után Angolországban semmi sem gátolhat meg, hogy félelem nélkül beszéljek. Miután elhagytam Marokkót, büntetlenül vonnam fejükre mindazt, mitől félnek. Rám vigyázni fölösleges volt. Ha más szándékai nem lennének, ezt sem tenné. Ekkor

más gondolat szállta meg lelkemet és kimondhatatlan rémület fogott el. Egyedüli veszélyes tanuja voltam ama bűnténynek. Larby azért követett, hogy megöljön; e perctől kezdve minden világos volt. A kasbahi látogatásomkor, nem tudtak az áldozattal való összeköttetéséről. Elfogadták pénzemet, fölhatalmaztak, hogy az általános rendelet megszegésével ki-menjek a városból. Larby, távozásomat látva, megadta a vész-jelt. Én az amerikai barátja voltam, láttak vele. A caid és calif egymást vádolták ostobaságukért és vigyázatlanságukért. Csak elgondolni is, hogy az ember, a ki el akarta őket árulni, ártatlan arczczal jött hozzájuk, hogy egy beteg gyermek meséjével elérzékenyítse őket. Egy pár nyomorult aranyért hagyták kisiklani kezeikből. «Átkozott pénz, mely miatt ennyit vesztetek! Milyen ügyesek e furfangos nazarénusok! És milyen naivak Ismaelnek ártatlan gyermekei! De még nincs minden elveszve! Százhuszonöt mérföldöt kell még bejárnia, mielőtt Barbarie határához érne, minden lehetőség kizárásával, hogy saját nemzetebelijével találkozhatnék. Gyorsan Larby, utána! Allah áldja meg utadat! Emlékezzél Larby, emlékezzél, hogy nem egyedül a fezi lakosok erszénye van veszélyeztetve ezen keresztyén megmenekülése miatt. Ha sikerül elmenekülnie, életed forog a kockán. Te vagy a kém, az áruló, te vezetted a támadást a Korán átkozott megszegője ellen. A szultán kénytelen lesz 20,000 dollárral kárpótolni a konzult e kutya megöletéseért. Ha a fezi pasa 40,000 dollárt ad a szultánnak, ha a pasa 80,000 dollár adót követel a néptől, te Larby, te vagy az, kinek életével kell majd ezért lakolnod. Választanod kell saját életed s ezen áruló keresztyén élete közt. Kövesd, figyeld meg, kényszerítsd a hallgatásra . . . Ura a titkodnak! Menj!» -- Íme a jelenet, melyet távozásom után a Kasbahban lejátszódni láttam. Ezen borzasztó látomás élő valóságként tünt föl fölhevült képzelőtehetségem előtt. És most Larby, a szerencsétlen amerikai kémje, Larby, a ki arra választatott, hogy életemet vegye, nehogy a sajátját elveszítse, Larby kísért, követett, megfigyelt lépésről-lépésre.

Mi tévő legyek? Mit csináljak? Öszintén beszélni vele, megnyugtadni, hogy téved, hogy senki kárát nem kívánom, hogy csak gyermekemhez sietek, a ki haldoklik?! Larby arczomba nevetne és tovább üldözne! Megveszt tegessem? Larby bezsebelné a pénzt és aztán meggyilkolna. Borzasztó.

probléma, melyre végre azt hittem megtaláltam a megoldást.

Atyám esztelennek fog tartani! . . . Meg akartam csinálni Larbyel Faust és az ördög közti szerződést. 14 napi életet engedjen és kíséren el Angolországba. Ott, hóhérom fölügyelete alatt véghezvinném föltámadásom munkáját, megmenteném gyermekemet. Aztán rendbe hoznám a nyomorulttal számadásomat. Egész vagyonomat neki hagynám és biztosítanám, hogy bántatlanul térhet vissza hazájába. Öngyilkossági vallomást írok s ekkor — csak ekkor — nálam, szobámban ölné meg Larby, hogy biztos lehessen, miszerint titka meg lesz őrizve — örökre! — Ez tisztán örülség volt, de mit nem sugall a vágy az élet után, mikor a halál ott áll mögöttünk fenyegetően kérlelhetetlenül! Bármily esztelen volt is tervem, igyekeztem kivinni. Ez ember nem tágitott és harmadnap gyorsan elhatároztam magam. — «Larby! — Sidi! — Nem akarnál elkísérni Angliába?» — Megnézett hidegen fénylő szemeivel s én összerezentem. Egy szóval fölkel tettem gyanuját. Megérezte a csapdát, de meglegedett egy gúnyos mosolylyal, midőn vállait fölhúzva, udvariasan felelt: «Nekem boltom van, a barrai Soukban, Sidi. Ott van házam, fiaim és kis Hooliam, Isten dicsértessék jótéteményeiért! — Hoolia? kérdém. — Kis lányom, Sidi. — Hány éves? — Hat éves, alig hat éves Sidi, de szép, mint a nap. Érzí hiányodat, ha távol vagy. — Igazad van Sidi. Egész nap virágfüzéreket fon a piacon, mialatt szemei változatlanul a dombon csüngnek, a melyen át a karavánok térnek vissza. Ő vár és vigyáz. — Én nekem is van gyermekem, ki türelmetlenül vár Larby . . . Hat éves az én kis Nöelem is, mint a te kis Hooliád. Olyan vidám, olyan kedves. De beteg a szegény kicsi, haldoklik ott messze földön s ő a legkedvesebbem a világon. Orvos vagyok, Larby s ha csak visszatérhetnék Angliába.» Megállottam. Larby tekintetének hideg villáma járt át rajtam. E tekintet ép oly tisztán fordította le gondolatait, mintha csak hangosan mondotta volna ki azokat.

«Ismerem a mesét, mondták az aczélszürke szemek, hallottam a Kasbahban . . . Ez csak hazugság, ravaszság részéről!»

Kísérletem hajótörést szenvedett; nem várhattam tőle semmit. De ezen balsiker csak megerősített hitemben, hogy

az ember azért követett, hogy meggyilkoljon. Várta a kedvező alkalmat, hogy megöljön, hogy büntetlenül követhesse el vét-két, kormánya helyesléséről biztos lévén, mert hisz megöletésem általános óvintézkedés volt. Atyám! most, hogy meggon-dolom, látom, hogy ezen meggyőződéseim ép oly örült volt, mint tervem. Bolondnak kellett volna lenniök, hogy azt ter-vezzék, miszerint egy bűn, melynek csak egy érvényes tanuja volt, egy másik gyilkosság által fojtassék el, melyet lehetet-len lett volna eltitkolni.

Az amerikai áruhában utazott, elsimitva mindazon nyomokat, melyek azonosságát bizonyították volna. Midőn az őrvölgök, kiknek hitét megsértette lemészárolták, egész Fez-ben én voltam az egyedüli, a ki tudtam, hogy keresztyén vér festi pirosra a város kövezetét. Én nyiltan, mint angol alatt-való utaztam. A tangeri konzulátuson ismertek nevem és hi-remnél fogva és feljegyeztem magam a fezi konzulnál is. Át-utazásom jelezve volt minden városban és eltűnésem után kísérem kétsegtelenül kérdőre vonattak volna. Az amerikai meggyilkolásánál biztosítva voltak minden büntetés ellen, a legnagyobb fenytéseknek tették volna ki magokat hasonló esetben én velem. Ellenére a fanatizmusnak és a muzulman legyőzhetetlen gyűlöletének a keresztyénnel szemben, ez az ország az én, valamint minden más idegen számára, ki a szo-kásos elővigyázati rendszabályok megfigyelésével utazik ke-resztül, oly kevésbé veszélyes, mint akár az angol terület. De bár borzasztó éleslátással okoskodtam, nem valék ura benyo-másaimnak s mialatt magamba mondogattam, hogy Fez hatósága nem fogja azt a bolondságot eikövetni, hogy engem gyilkoltat meg, az amerikai megöletését eltitko-landó, meg voltam győződve, hogy a mi Larbyt illeti, ő — képes volna erre az örülségre. Mint orvos bizonyos tudomá-som volt az elmebetegségekről. Ez ember szemeinek hideg, átlátszó, ércszerű villáma, midőn tekintetét rám szegzé, csálhatatlan jel volt. Láttam már másoknál is, kik vallási rögeszmében szenvedtek. — Ez csálhatatlan és végzetes jel. — E fölvillanással a szemben, e fölvillanással, mely a tör visszatükrözéséhez hasonló, az ember habozás nélkül öli meg az asszonyt, a kit szeret, az anya hidegen áldozza föl saját szülöttét. Midőn ezt Larbynél észrevettem, szörnyű sej-telem borzongatott meg. Ez a tekintet mondá nekem, hogy

nem fogom viszontlátni otthonomat . . . Viszontláltam még egyszer, itt vagyok, de milyen áron! . . . Atyám, mindig ismét visszatérek erre az egy pontra. Szüntelenül szemem előtt lebeg a borzalmas jelenet! Mennyi ideig kísért még ez a pokoli látomás?! Folyton, folyton, folytonosan, szünet, fölhagyás nélkül! Ha majd az idő számomra átváltozik az örökkévalósággá, az én örökkévalóságom e percz kérlelhetetlen meghosszabbítása lesz! . . .

Béke! . . . Békéről szól nekem! . . . Igen, Isten talán meg fog könyörülni rajtam! . . . Mielőtt Larbyel beszéltem, jelenléte végzetes álm volt előttem, most élő képpé vált! . . . Életemben nem gyűlöltem embertársamat, de ezt az embert lelkem teljes erejéből gyűlöltem. Mit törődtem azzal, hogy beszámíthatatlan és örült? Meg akarta gátolni, hogy gyermekemhez menjek. Miért hagytam volna magam elérzékenyíteni a kis Hooliára gondolva? Engem meggyilkolván, fiamat ölné meg.

Az amerikai szavai egymásután tértek vissza emlékezetembe. Egy becsületes ember és egy nyomorult élete közt kellett választani, viszonylagos értéköknél fogva itélni meg a dolgokat. Ha azon helyzetben voltam, hogy választhatok, miért helyezzem egy örült életét a magam elébe. Megfigyeltem Larbyt és hozzá hasonlítottam erőmet. Erős, széles, izmos vállú ficzko volt, én nyápicz legény voltam, azonkívül betegségtől elgyengülve. Féltém tőle természetesen, de még jobban féltém saját magamtól. Néha rajta kaptam magam, midőn képzeletben kihúztam ezüsttel díszített tokjából a görbe kést, melyet most mindig magamnál hordoztam.

Gyengeségemben és gyávaságomban e gondolat elrémített. Minden tanult bölcseségem nem védett meg a jelen benyomások ellen. Kimondhatatlan, várakozásteljes kinban éltem. Az éj nem hozott számomra nyugalmat, sem a reggel fölfrissülést.

Negyednapra Ouezzánba érkeztünk. Ott, bár még nem volt késő, embereim elhatározták, hogy megállapodnak. Tiltakozásaim hiúknak bizonyultak, a fenyegetések nem használtak. Alig emeltem ellenvetést, ők egy másikkal fogadták. Meg kellett patkoltatni az öszvéreket; kétszeres árt ajánlottam, hogy a munkát rögtön megkezdjék. A sátrak meg voltak rongálva az előző éjjel szelétől; ajánlottam, hogy újakat veszek.

Látván, hogy minden kifogásukat kijátszottam, nyíltan föllázkodtak s kijelentették, hogy nem mennek tovább.

Ez egyszer nélkülém számoltak. Volt Ouezzánban egy konzul; keresésére mentem. Igazi angolra akadtam; erős, szilárd, eltökélt s eléggé résztvevő. Megismertettem a helyzetet, elmeséltem kísérőim lázadását, zsarnokságát, ürügyeiket. A derék konzul segítségemre sietett. Határozott ember volt, hiszen nem volt 12 száz mérföld távolban haldokló gyermeke, ki kétségbe ejtette volna . . .

«Elindultok uratokkal naplementekor, mondá röviden embereimnek. Éjjel-nappal menni fogtok, — jól értsetek meg: éjjel-nappal, — Tangerig. Egy szolgám elkísér, ha megálltok, ha lézengtek, ha meglassítjátok lépteiteket, ő be fog csukadni a Kasbahba, mint haszontalan rablókat és zsi-ványokat!»

Szó sem volt többé lázadásról! Az emberek bizonyígtatták, hogy soha sem tagadták meg a tovább menést. «Sidi jó volt hozzájuk, ők is csak jót akarnak Sidinek.» Naplementekor mind készen voltak. — «Semmi kellemetlenségtől sem kell többé tartania uram, mondá hazámfia, midőn távozott. Különben személyesen is elfogok jönni, hogy jelen legyek az indulásnál.» — Egy óra volt még hátra a naplementéig s én a várost akartam bejárni, hogy türelmetlenségemet elaltassam. Tíz lépést sem mentem még, midőn szemtől-szembe találtam magam Larbyel. Az izgatottságban sikerült egy órára elfelejtenem. Megnézett villogó szemeivel s azután a távozó konzult figyelte meg.

Ez a kifejező némajáték, félelmetes előjelnek tűnt fel. Borzalmas reszketés futott végig rajtam. Hogy felejtettem el föltételemet, hogy míg Marokkó területén leszek nem érintkezem európai emberrel, nehogy ismét felébreszszem rettegetését?! Larby kifejezésénél nem volt mit kételkedni. Arcza így szólt: «Te mindent elmondtál. . . Nagyon jó Sidi, most kétőnk közt...» Elhaladva mellette, azt hiszem aljasan csúsztam. Visszavonhatatlanul elítéltnek tűntem fel magam előtt; a halál árnyéka font körül. Ez az ember kétségtelenül meg fog ölni. Óráját s a percet meg fogja választani. Nem fogok kiszabadulhatni hatalmából. Otthonom nem fog viszontlátni; gyermekem az én hibámból hal meg.

A harangok csengése zúgott fülembé, egy meghosszab-

bított, szünet nélküli zúgás. . . Talán — a vízhordók csengetyűi a távolból. Köd fátyolozta el szemeimet. . . Talán — a nap csillogása a mecsetek és dómok tetőjén.

Dómok! mecsetek! mindenütt csak ezek. . . E város csak szent épületekkel bír. A hol nem egy imaház bolthajtásos íve tűnt fel, ott biztosan egy szent épülete szegélyezte a fehér falakat. Zavartságomban ki voltam téve a lehetőségnek, hogy akaratomon kívül behatolok egy ilyen szentélybe. Minden pillanatban mintegy álomból ébredtem föl s ismétellettem tangeri vezetőm szavait: «Szent épület, igen, szent! Keresztyén ide be nem hatolhat. A muzulmánok igen! a a próféta gyermekei ide menekülhetnek! Ez életet hoz számukra, halált a hitetlenekre!» Ó borzasztó aggodalom, midőn a halál fejünk fölött lebeg, midőn minden pillanatban, minden utcasaroknál meglephet, reánk eshetik, mint tigris a zsákmányára. Ó ezen ouezzáni bolyongás rémálomképe, midőn a naplementét vártam. . . Egyszerre csak mögöttem lárma harsogja túl a kereskedők távoli fecsegését, az öszvérvezetők és vízhordók kiáltásait, a hangok zavaros zümmögését. Ez egy mögöttem jövő lépésnek tompa zöreje volt. Tudtam, hogy nyomomat követi. Hirtelen megfordultam és még mindig Larbyel álltam szemben. Még egyszer találkoztak szemeink. Közel voltam hozzá, hogy torkon ragadjam, — nem mertem. Tudatában voltam gyávaságomnak és eszembe jutott a mór börtön. «Larby, mit akarsz tőlem?» kérdém remegő hangon. . . Semmit, Sidi, semmit. . . Akkor hát miért kísérsz folyton? . . . Én Sidi? Csodálkozva húzta fel szemöldökét. — Igen te kísérsz, leselkedel, kémlelődöl, nyomozol! Mit jelent ez? Beszélj!» — Sidi tréfál! mondá ravasz nevetéssel. Nem Ouezzánban vagyunk-e? A szent városban? Sidi az utcákat, a mecseteket, a házakat nézi. Larby ugyanazt teszi! Ennyi az egész! Az ember gonosz szemei odakiáltották, hogy hazudik! — «Mely utat választasz?» kérdém. — Ezt. — S fejével egy utcára mutatott, mely előttünk húzódott.

«Ugy hát én ezen megyek! felelém s az ellenkező irányban távoztam. Vissza akartam térni a konzulhoz, megmondani az egész igazságot és segítségét kérni. Bár Marokkó összes hatásai egyetértettek volna ez örüllettel, az angol kormány ajánlata végre is kellett, hogy némi biztonságot nyújtson egy embernek, kinek egyedüli bűne az volt, hogy

akaratlanul tanúja volt egy bűnténynek, mely okozóira kárterítési felszólítást vonhatott!

IV.

Fölbátorítva ez új tervtől s a halvány reménytől, melyet bennem éltetett, a konzulátus felé tartottam, midőn két futárral találkoztam, kik Tangerből érkezve. Fez, rendeltetési helyök felé tartottak. Óriási tömeg vitte őket magával a nagy sheriff palotája felé s a mórok szenvedélyét a puska-durrantás iránt kielégítve, örömjelként hosszú puskákból lövöldöztek a levegőbe. Talán leveleket hoznak számomra, leveleket, melyek ha most nem jelentkezek, talán sohasem jutnak el hozzám. Ez emberek tudtak egy kicsit angolul. Kértem őket, nyitnák fel táskájukat, hogy átadhassák, a mi hozzám van címezve. Azon ellenvetést tették, hogy a táskák le vannak pecsételve s hogy nem áll jogukban azokat utközben felbontani. Leveletem Fezbe kell vinniök, honnét Tangerbe küldetnek majd vissza. Rosszakaratok láttára, rendes eljárásomhoz folyamodtam. Egy marok pénz minden további formaiság nélkül megnyitotta a pecsétet, a táskákat átkutatták s két levelet fedeztek fel számomra.

Mint Fezben, első pillantásra megismertem nőm és Wenman irását. Nem volt türelmem a magányt bevárni. Feltörtem a borítékot és helyben elkezdtem olvasni. Egy kis csoport marokkói képződött körülöttem, — rongyos lakói a szent város utcáinak. Ugy látszik nevettek és gúnyolódtak, de keveset törődtem csúfolódásaikkal! Mint első ízben és ugyanazon okokból, először is Wenman levelet bontottam föl. A legkisebb szavakra is emlékszem, melyek izzó vasként vésődtek emlékezetembe! «Tisztelt barátom! írta Wenman, kötelességemnek tartom önt figyelmeztetni, hogy gyermeke súlyosan beteg.» Tudtam, jobban tudtam mint bárki, a távolság daczára, mely tőle elválasztott. «Furcsa véletlen, azon betegség gyötri, mely évek óta tanulmányának tárgyát képezte. Ez legalább a tünetmegállapítás, melyet az ön találmányára alapítok. A betegség elérkezett azon pontra, melyben számolnunk kell az eshetőséggel, hogy az ön által oly csodás eredményekkel gyakorolt, műtét szükségessé válik. Egyetlen aggodalmunk az, hogy e műtétet mind-

eddig senki sem kísérelte meg. Szerencsére birtokunkban vannak magyarázatai, melyek alapul fognak szolgálni. Különben, ha itt volna, sem csinálná a műtétet saját maga. Keze nagyon is remegne, midőn gyermekére emelné . . . «Együgyűek!» Ha van még idő, okvetlen meg kell őket akadályozni: mielőbb Tangerbe érkezni s közeli visszatértemről tudósítani őket? Nem fognám a műtétet magam végezni?! Örültség! Képtelenség! Az én, egyedül az én kezem végezheti. Nem késsem, hogy a levél baráti tartalmát is átolvassam a rokonszenv és aggódoó vigyázat biztosításait. Lázás türelmetlenségemben. lihegve, izzadtan, reszketve nyitottam fel nőm levelét. Szemeim átfutottak a lapokon és a szók felét kihagytam. De a fő rész szemembe ötlött, mintha vörös tentával írták volna. — Nagyon boldog vagyok leveleddel! . . . boldog, hogy jó éghajlat alatt tudlak. . . reméljünk . . . erőt fog adni neked . . . itt borzasztó idő, hó . . . Fáj, hogy meg kell mondanom neked, hogy kis édesünk nagyon beteg. Ismét a szerencsétlen torok! Ma péntek van s hétfő óta, midőn utolsó leveletem írtam, állapota csak rosszabbodott. Ha beszélni tud, folyton téged kíván. Azt képzei, hogy kis papája mindjárt meggyógyítaná. Roppant gyöngé, mert semmi táplálékot sem tud magához venni, úgy lefogyva találnád a szegény kicsikét. De oly szép azért! Minden este azt mondja imáiban: «Isten áldja meg papát és vezérelje haza!» — Nem tudtam tovább olvasni, a sorok összefolytak szemeim előtt s először mióta férfi voltam, könnyekben törtem ki . . . Ó föld és ég mindenható mestere! Ez a gyermek, életem élete, lelkem lelke és testemből test! s elgondolni, hogy haldoklik, hogy egyedül én tudnám megmenteni s hogy én 400 mérföldre vagyok tőle! Ó Uram! töröld el a távolságot, a távolságot, mely tőle elválaszt. — Te mindent tehetsz! . . . Te áthelyezheted a hegyeket . . . Mi ez Isten, a te mindenhatóságodnak?! Vezess vissza gyermekemhez s én kiragadom a halál torkából. Lelkem zarájába, hangosan mondtam-e ki e szavakat? Midőn fölemeltem szemeimet, eszméltem csak, hogy milyen helyen vagyok s hogy mi történik körülöttem. Kíváncsi, henylő nép vett körül, kik könnyeimen nevettek. — Zavart voltam, de különösen el voltam keseredve ez emberek ellen s hogy elkerüljem haragom kitörését, hevesen elfordultam s gyors léptekkel indultam egy hosszú, keskeny utcába.

E mozgás közben egy második papírszeletke hullott ki nőm levélborítékából. Még mielőtt fölemeltem, megértettem, hogy kié lehet: egy kis levél fiamtól . . . «Vidámabb ma este, írta a dajka a lap tetején s erőszakkal mondja tollba nekem a következőket: «Édes, kedves papám!» . . .

Ép elolvastam e szavakat, midőn éreztem, hogy az engem szemeivel követő, ostoba tömeg kíváncsiságának tárgya vagyok. Meggyorsítottam léptemet s egy keskeny nyílás felé tartottam, melyről azt képzeltem, hogy egy harmadik utca bejárata. De nem is figyeltem a helyre, a hol voltam, minden gondolatom a papírra összpontosult, melyet kezemben tartottam. Végre egy nyugalmas helyre menekülve, elmerültem az olvasásba. Vízszonttaláltam kis fiam szavait, hallottam édes hangját fülembé sugni. . .

«Édes kedves papám! Fájt a torkom és néha nem tudok beszélni. Múlt éjjel a menyezet a fejemre esett s a tűz magától jött az ágyam felé. De most már majdnem jól vagyok. Nemsokára egy ünnepélyt rendezünk, mihelyt fölkelhetek; én, az elefántom és a babám: Scotty. Mikor jössz vissza? Sátor alatt alszol? A szobámban tűz van! Hát te nálad? Írj nekem és küldj bélyegeket Tangerből. A marokkói kis fiúk feketék? Nunu egy néni fényképét mutatta nekem, a ki ott lakik. Egész fekete, nagyon vastag ajkai vannak. Van néger inasod? Van lovad, hogy lovagolj? Fekete az is? Most fáradt vagyok. Jó éjszakát! Mama azt mondta, hogy nem kell téged kérni, hogy haza siess. Jumbó nagyon jól van. Morog, ha azt akarom, hogy menjen. Jó éjt papa! . . . Mindez a sok csók neked szól. Olyan sovány lettem! Kis fiad

Noël.

Visszajönni! Igen, édesem visszajövök! Semmi sem fog visszatartani, semmi! A nap lenyugszik... Minden készen van... Megnyergelik lovam... Egy fél óra múlva elindultok... Egész nap, egész éjjel fogok menni s egy hét múlva nálad leszek. Egy hét! . . . Milyen hosszú . . . Mily hosszú! . . . Ó Te, ki kezeden tartod az életet s halált, tartsd meg könyörületből gyermekemet addig! Észrevettem, hogy hangosan beszélek. Még az örült fájdalmak közepett is vannak az embernek világos percei. E perczen lépteket hallék magam mögött; lassú, szilárd lépteket, melyeket nagyon is jól ismertem. A vér fejembe szökött, majd pedig szívemhez tódult. Fölnyi-

tom szemeim s körülnézek. Hol vagyok? Hol? — Kis fehér faltól övezett udvarban. Elöttem épület emelkedik; kupoláján fehér zászlót lenget a szél. Egy marabut házába léptem be. Észem ziláltságában, érzékeim halálos rendetlenségében, tudtomon kívül megszenségtelenítettem a szent helyet! A félelmes léptek közeledtek, én is közeledtem egy kicsit. Végső, gépies megerőltetéssel igyekeztem a ház belsejébe rejtőzködni. Már későn! Egy arcz tűnt föl a nyílásban, melyen keresztül bejöttem. Larby arcza volt, félelmetes vigyorgástól elváltozottan.

«Jól van. Sidi, jól van! mondá arcza. Magad vagy oka a dolognak. A halál fia vagy! Senki sem fog róla tudni és kezemet sem kell ellened fölemelni.» «Egy perczcel később eltűnt. A következő percz alatt egy egész életet éltem át. Nem gondolkoztam: egy szempillantásra láttam mindent: Az amerikai halálát, a gúnyos és fektelen tömeget az utcza sarkán. — Larby megmondja majd ezen szenvedélyes embereknek, hogy megszenségtelenítettem a szentélyt. Üldöznek majd, taposnak, darabokra szaggatnak s számárháton a sötétben elhurezolnak, két kósár között. . . Láttam indulásra kész lovaimat, várakozó embereimet, gyermekemet, ki ápolás híján hal meg, holttestemet egy szeméthalmazban temetve . . . «Nagy Isten! kiálték, adj' erőt! — s az utczácskán végigrohantam. Larby nagy léptekkel távozott. Utólértem, megragadtam ruhájánál fogva. Megfordult. Rövid és borzalmas küzdelem volt. Egész lelkem lázadt föl kétségbeesett erővel! Ő erős, izmos ember volt; én gyenge, beteges. De én gyermekem életéért küzdöttem s e perczben senki, de senki sem birt volna legyőzni. Megfogtam az embert, fölemeltem a földről, nagy erőfeszítéssel vállaim fölé emeltem s hevesen a földre vágtam. Kiáltani kezdett. Ismét ráugrottam és torkon ragadtam. Tudtam, hol kell szorítani. . . Egy hangot sem adhatott magáról. Még az utczácskában voltunk. Balkezemmel kaftánjának a gallérja alá nyúltam s a ház felé hurezoltam. Töréhez kapott és dőfésre készült. Lábammal védekeztem s egy talpütéssel összezúztam karját. Percznyi rémületes kábulás vett rajtam erőt. Lángok tánczoltak szemeim előtt; fejem szédült, a föld ingott lábaim alatt. Az ember térdeimre volt fölborúlva. Kihúztam késemet, tudtam, melyik helyen kell döfni. . . Gyerekemért! gyerekemért! kiáltám szívem mélyéből. . .

Vége volt. Az ember egy hang nélkül lehelt ki. A test kezemre sulyosodott, a tömeg a földre gurult; a fej hátra esve, a tört kar a törzs alá hajlítva.

Ekkor iszonyú visszahatás jelentkezett nálam. Perczekig tettem borzalmasságától megtörten, ostobán néztem a holttestet. Bizonyos részeges eltompultságban láttam a nagy nyitott szemeket, melyek mintha rám néztek volna: az eltorzított arcz, elváltozva, utálatosan, a hová a halál most nyomta a legvégső tusát. Ó Istenem! Istenem, mit tevék?! . . .

Nem kiabáltam. Ebben a rémes perczben az önfentartási ösztön erősebb volt. Messze eldobtam magamtól a végzetes gyilkos fegyvert és kiosontam. Egész erőm elhagyott. Nehezen távoztam; éreztem, mint húzódnak össze s merevednek meg tagjaim minden lépésnél. Egyszer körülnéztem, nem láttam más utat a visszatérésre, mint azt, melyen jöttem.

Keresztül kellett hatolnom a kiállhatatlan tömegben. Ott lesz-e még? Látják-e majd arczomon a történeteket? Nem voltam azon bűnösök közül való, kik el tudják titkolni tettöket. Elbutulva, kábultan haladtam az utcán, tápolyogva, mint a részeg mentem keresztül a tömegben. Az emberek megláttak, megismertek és csúfolódní kezdtek. — «Részeg!» kiáltá az egyik. «Részeg!» ismétlé egy másik. S a mint távoztam, mind egyesülten kiálták: «Részeg!» . . . — «Részeg», igazán az voltam, a vértől részeg. . . A nap leszállt a láthatáron. Utolsó sugarai vakító fénynyel csillogtak a magas mecsetek aranyozott tetején. Ezt is, mint minden mást, rezgő fátyolon keresztül láttam csak.

Midőn végre a hegyhez értem, hol kiséretemet hagytam, a lovakat nyergelve, az embereket indulásra készen találtam. Lóra kellett szállnom s percznyi halasztás nélkül menekülnöm. De minden tetterőmet elvesztettem. Tudtam, mi tévő legyek, de nem tartottam magam képesnek azt meg is tenni.

Embereim beszéltek hozzám. Bután bámultam rájuk. Hallottam, mikor egyik a másiknak mondta: «Sidi megsüketült.» A másik homlokát érinté és kaczagott. A kantárt forgattam ujjaim közt, mikor a konzul megjelent. Vidáman üdvözölt. Emberfölötti erőfeszítéssel feleltem neki. — «Engedje meg doktor, mondá s térdét nyujtá, hogy a nyeregbe segítsem. »Nem s nem! ötöltem-hatoltam s nehezen a lóra szálltam.

Mialatt a kantárt szorongattam, láttam, hogy kezeimet nézi. «Megsértette magát, doktor úr?» Ujjaim véresek voltak. A vér nem az enyém volt. De gépies ravaszsággal vettem ki zsebkendőmet s kezem körül tekerém. Ali, a vezetőm, jobb oldalomon állt s ügyetlen lábamat segíté be a kengyelbe. Éreztem, hogy késem tokját érinti s emlékeztem, hogy a tok üres. . . «Sidi elvesztette törjét, nézd». . .

A konzul, ki a másik oldalon állt, megkerülte lovamat, egy pillantást vetett a fölösleges tokra, a mely övembe volt szúrva s elváltozott arczomra. «Sidi beteg», mondá nyugodtan. Ne veszítsetek időt. Kisérjétek mielőbb Tangerbe.» Hallottam Ali feleletét: «Jól van! nagyon jól van!» — Aztán a konzul szolgálja fölszállt lovára s a karaván élére állt. — «Minden kész?» kérdé arabul a konzul. «Minden kész!» felelék a emberek. — «Akkor hát rajta! Úgy menjete, mintha éltetek kellene megmenteni!» A lovasok megsarkantyúzták paripáikat, Ali megostorozta lovamat s rohamlépésben indultunk el. «Isten áldja meg doktor! kiáltá honfitársam. Bár jobb egészségben találná kis fiát!» Rekedt hangon értelmetlen feleletet kiáltottam. Két percczel később a pusztaságon át lovagoltunk. Hogy mi történt a két következő órában, képtelen volnék megmondani. Bizonyos nehéz eltompultságban, mint élettelen tömeg engedtem magam, hogy lovam tova ragadjon. Az alkony szürkés fénye mindjobban sötétedett, átment az éjbe s a csillagok ezrei gyúltak ki. Folyton mentünk. A hold megjelent, a csillagok fehérsége közt emelkedett. Öntudatom lassanként visszatért s vele együtt a lelkifurdalások első félelmei. E csendes éjszakának óráiban borzasztó kép tűnt szemeim elé: a hideg merev holttest látványa, az ouezzáni kis szentélyben, a hold ezüstös, kísérteties fényétől megvilágítva s körülötte csupán a csend s az éj.

Atyám, visszatértem végre otthonomba. Gibraltárból jeleztem érkezésemet; Doverba már sürgönyt kaptam válaszul az enyémre. Négy nap, négy hosszú nap mult el a két hír között. Mi minden történhetett ez időközben — s örületes aggodalomban éltem. Az admirális partján egy sürgöny-hivatalbeli szolgát pillantottam meg, ki az utasok közt utat tört magának. — Ki számára? kértem. Egy nevet mondott, mely nem volt az enyém, de erre halványan emlékeztetett. Kiragadtam a papirost kezeiből. A sürgöny így szólt:

«Visszatértednek örülök. Gyermek gyenge, de nem reménytelen.» Azt hiszem hangosan olvastam ezt, oly nagy volt megkönnyebbülésem, oly határtalan örömöm. Borravalót adtam a hírnöknek s egy ugrással a vonaton termettem. Charing Crossnál nem vártam meg podgyászsomat. Nevetséges ajándékot adtam az egyik hivatalnoknak, hogy elhozsassa. Kevesebb, mint egy percz után már kocsiban robogtam a ház felé, hol a szeretett kis gyermek várt reám. Hogy mit szenvedtem ez utolsó perczekben, melyek tőle elválasztottak, azt emberi nyelv kifejezni nem képes. Ujra elolvastam feleségem sürgönyét. Hat óráról volt keltezve. . . Hat óra! Ezen hat óra hat napnak tűnt föl lázas képzelő tehetségem előtt. Azon percztől kezdve, melyben Oxford-utczát elhagytam, egész azon perczig, melyben ajtóm előtt szálltam ki, nem tudtam lélekzetet venni.

Odaérkezve nem mertem szemeim az ablakra emelni, félve, hogy a redők le vannak eresztve. A kulcs nálam volt és csöngetés nélkül léptem be. Egy pillanattal később fiam szobájában voltam. Nőm ráhajolt a szegény kis eszméletlen teremtésre. Ez nem zavart meg, mert egy szempillantásra láttam, hogy még nem késő. Fölhajtva kabátomat, sietve műszereimért küldtem. Szótlanul karjaimba vettem szeretett nőmet, az ablakhoz vonszoltam a kis ágyat s hátrahúztam a függönyöket. Ekkor egyedül drága kincsemmel elvégeztem mentési munkámat. Eddig reszkettem, mint a levél. Midőn műszereim a kezemben voltak, erősnek éreztem magam, mint a szikla, szívem nem dobogott erősebben. Tudtam, hogy meg fogom menteni gyermekemet. Megmentettem. A jó Isten időben visszavezetett. Tíz napig szakadatlanul utaztam, hogy elvégezzem a műtétet s a műtét pár percz alatt be volt fejezve. Midőn vége volt, kinyitottam az ajtót s feleségemet hívtam. Szegény teremtés! megtörve várt az ajtónál Noél dajkájával s mindketten zokogásukat igyekeztek elfojtani.

— «Jertek, kiáltám, jertek! Kis kedvenczünk meg van mentve! Rövid idő alatt fel fog gyógyulni!» Minden aggodalom eltűnt s egy perczig sem kételkedtem az üdvben. Nőm karjaimba borult. Ekkor idegeim fölmondták a szolgálatot; erőim elhagytak egyszerre. Rosszul éreztem magam. . . Vezetetek szobámba, mormogám megtört hangon. Nőm italt hozott: nem volt erőm, hogy ajkaimhoz emeljem s midőn a kedves

teremtés itatni akart, a pohár fogaimhoz ütődött. Ágyba fektettek, — már csak egy emberi rones voltam.

Egy hónap mult el azóta s én nem keltem föl. Nem testi betegség öl meg, — a lélek betegsége ez. Semmi gyógyszer sem fog megmenteni. Tűzben ég a fejem s a szívem — jég. Tettem bocsánatot találhat-e Isten előtt? Megbocsáthatja-e a bűnt, az, ki így szólt: «Ne ölj!» Gyilkosság, bűn volt-e ez? Ha áthágtam is a parancsolat szavait, megszegtem-e a szellemét is? — Beszéljen óh könyörületből, beszéljen, atyám! Könyörüljön rajtam, ön, ki hisz a könyörületben s vegye tekintetbe a helyet, a hol voltam, a végzetet, mely fölfegyverezte kezemet! A lelkifurdalás ellenére, mely megöl, így cselekedném-e ismét hasonló esetben? Igen, ezerszer igen! E szavakkal ajkaimon megyek Isten elé s ő majd ítél fölöttem! S mégis a kételynek minden halálos félelmeit szenvedem. Mindig szent lényegünek tekintettem az életet! Isten adja s egyedül Istennek van joga visszavenni. S mégis, mégis. . . Atyám, nem mondtam-e még el mindent?!

Az nap, midőn Tangerbe érkeztem, két óráig kellett várnom a gőzösre, mely Cadixba volt viendő. Hogy szórakozást szerezzek elmémnek, bejártam a várost, s a barrai Soukba vetődtem. Vásár-nap volt, a tér ép oly élénk képet nyújtott, mint először. A tömeg közt czirkálva a tér közepén emelkedő szentélyhez értem. A fehér zászlóval ékített kis épület látása visszaidézte emlékezetembe a tragédiát, mely előttem játszódott le s ezen rémes jelenet gondolata pokolivá vált, egy másik drámára való emlékezetre, mely egy hasonló szentélyben folyt le . . . Hirtelen elfordultam s az emelkedésre lépve, mely a rézmetszők sátrait övezi, ott maradtam nézni, mint metszik rajzaikat lapokra a zsidók. Ekkor egy kis lányt pillantottam meg. Nyugodtan ült egy csomó kákán. Legfőlebb hat éves lehetett, piczi gyenge, oly komoly arcú, mint egy kis asszony. Szép, gödrös kis napbarnított arcát óriási mély kék szemek világították meg. Könnyű sárga ruhácskájából kilátszottak finom kis mezítelen lábai. Egész szívével igyekezett fűzfágakból koszorút fonní s valahányszor megállt, hogy egy szárat szakítson a csomóból, mely mellette volt, fölemelé szemeit s egy tekintetet vetett a nagy ház felé a dombon, mely a fezi poros országút szélén terült el. E méltóságteljes kis

arcz, mely oly idegenül ütött el a többi gyermek pajkosságától, érdekelt s meghatott. Egy vén zsidó, ki nyitott bódéjában dolgozott, észrevette figyelmemet. Mosolygott s fejével a nyugodt kis nőt mutatta: «Szegény apróság! mondam. Hát soh'se játszik más gyermekekkel?» — «Soha! felelé a zsidó! Itt ül reggeltől estig, ha apja távol van.» — «Kinek a gyermeke? kérdém: Szörnyű gondolat villant meg agyamban.» — «Atyja haszontalan! Szegény kis angyal! Fűszerboltja van, de alkalom adtán, vezetőül szolgál idegeneknek s ha útra kel, a kicsi itt marad várni, lesni visszatértét. Ezen helyből észreveszi a karavánokat, mihelyt a láthatáron feltűnnek s fölismeri apját, bármily messziről pillantja is meg. Tudja merre néz ebben a perczen? A Fezbe vivő utat nézi, hová apja egy keresztyén kíséretében ment.» Hideg verejték gyöngyözött homlokomon. Neve? kérdém. «A marokkóiak Larbynek hívják s a keresztyének Ananiásznak nevezték el. — Ő mindene ennek a kis teremtésnek. Látja a kulacsot, mely melléje van készítve? Ez az ő napi vízkészlete. Minden reggel tele hozza s egy kis kenyeret ebédjére. Soh'sem fárad ki a várakozásban s ha Larby nem tér vissza este, holnap reggeltől fogva ismét itt lesz. Azt hiszem, ha szerencsétlenség érné Larbyt, itt várna az idők éjjeléig!» Torkom összeszorult s már nem tudtam beszélni. A zsidó észrevette meghatottságomat, de semmi meglepetést sem árult el. Közeledtem a gyermekhez s kezeimet fekete fűrtjeire tettem. . . «Hoolia!» mondam. Visszafordult, hogy mosolygjon és így felelt: «Igen . . .» Nem birtam többet mondani. Nem volt erőm, hogy bizalomteljes szemébe nézzek, arra gondolván, hogy a kit ő vár, soha többé nem tér vissza. Lehajoltam, hogy megöleljem s aztán nagy léptekkel tova siettem.

Atyám! atyám! hallja-e? Ez kis Noëlem lépte. Kis kedvenczem ime meggyógyult! Kedves kis emberem! Ugrándozva jött ma szobámba, vidáman, mint a napsugár. Szegény tudatlan, ártatlan gyermek! Nemsokára falura viszik. Az ösvényeken fog futkározni, virágokat szedni, Fiam! fiam! elvette életemet! Kimerítette erőmet! Vissza szeretném-e tartani e nyomorúságos életet? Igen, de csupán, ó csupán azért, hogy ismét neki adhassam. Ó, hallja csak szavát, hallgassa csengő nevetését! Milyen boldog! S ha gondolom, nemsokára — s az óra oly közel, — ha gondolom, hogy én! . . . Isten mindent

lát! Ő örködik a kis Hoolia fölött, a ki lesi, lesi mindig az utat, melyen a tevék föltűnnek . . . Ő örködik kis Noëlem fölött, ki itt nevet s játszik . . . Most atyám mindent elmondtam. Könnyeket látok szemeiben. Atyám ön sír . . . Mondja, mondja mely reményem marad?! Ismeri bűnömet, ismeri bűnhődésemet! Vétkeztem? Igazam volt-e?!

— Fiam, Isten törvénye az emberek számára hozatott s nem az emberek teremtetek e törvények számára. Ha megszeghetjük annak szellemét, midőn megtartjuk szavait, ép úgy a szellem tiszteletben maradhat akkor is, ha a betűt áthágjuk. Én, fiam nem merek fölötted ítélkezni. . . A könyörületes Atya kezeibe helyezem tetteidet s indokaidat. Övé a feloldozás és a bocsánat! Ha ártatlan vagy, úgy már is igazolva léssz. Ha — bűnös, úgy nem marad érzéketlen kétségbeesett kiáltásodra!

HALL CAINE után, angolból

F. L.

ALKONYAT.

Testem a láz lekötve tartja,
De lelkem ott fen szárnyal szabadon,
S míg elborít a menny csodás nyugalma:
Imádkozom!

Örök honát keresi lelkem,
Magasan, túl a kék hegyormokon,
S hogy fölleljem ott, kiket itt szerettem:
Imádkozom!

Enyéim lesztek mindörökre,
Az Isten ott is vissza ad, tudom;
Új hit, remény száll elhaló szivembe,
Imádkozom!

BÉRI GYULA.*)

*) E művecske utolsó költeménye a nem rég elhalt Moravesik Gyula derék dolgozótársunknak, a ki jeles műfordító volt. Olvasóink emlékezhetnek azokra a szép lyrai költeményekre, melyeket az elhunyt részint francziából, részint lengyelből fordított s Béri Gyula név alatt tett közzé e folyóirat hasábjain. Néhány jeles prózai művet is ültetett át irodalmunkba önálló kötetekben. Az utóbbi években sokat betegeskedett. Nyugodjék békében szenvedései után s agg szüleit, szeretett özvegyét és testvéreit vigasztalja nemes életének emléke.

Szerk.

SÁMSON HARAGJA.

A pusztá csöndes, az oroszlánok hona.
 Merész pásztor lehet, ki itt sátrat vona,
 Az éj, habár leszállt, le nem hűtötte még
 A nappal tűz-kohát, melytől lángolt a lég.
 Szél támad, könnyü szél, s a mint végig-söpör,
 Hullámlik a homok, mint rezgő tótükör.
 A sátor hófehér vászna dagadva ring,
 Egy strucztojás a mécs, lágy fényt derengve hint.
 Csillagnak vélik a kóbor beduinok,
 Benn a vászon-falon két nagy árnyék inog.

Sámson az egyik árny, lábainál pedig,
 Ölelve indaként urának térdeit,
 A rabnő, Dalila, s bűbájtól kötve le,
 Meghódol a hősnek isteni ereje.
 A férfi lábait borítva szétzilált
 Hajával, hajlékony a nő, mint leopárd.
 Szeme félíg nyitva, mint kinyílt mandula —
 Csábos gyönyörtől ég, tekintete buja,
 És benne nyugtalan, villámló fény futos . . .
 Finom két karja, mely meleg és harmatos,
 Ingerlő lábai, keresztbe fonva, s a
 Gazelláénál is sugárabb dereka,
 — Arany gyűrűk-, csattok-, s pereczekkel teli —
 Barnák; s a mint Hasor lánynépe viseli,
 Amulettel rakott keblét szemérmesen
 Szyriai posztó szorítja szélesen.

Mig összeszorított térdekkel, merevül,
 Sámson, mint az órjas Anubisz isten ül,
 Az asszony elszunnyadt, lankadt mosolylyal ajkán.
 Fejét a ringató hatalmas kézbe hajtván.
 S a férfi dalt dudol, szomorút, gyászosat,
 Torkán át ejtve ki a héber szavakat;
 Idegen a beszéd, nem érti Dalila,
 De a dal álmodt önt nehéz pilláira.

«Mindig és mindenütt, az Isten látja ezt,
A férfi jósága s nő álnoksága közt
Örök a küzdelem, örök és nem szünő,
Mert testben, lélekben tisztátlan lény a nő.

«A férfi gyöngédség- s szerelemért eped.
Azzal itatja már anyja a kisedet.
Zsibbasztja, ringatja, s már születése oltja
Belé a kényelem s szerelem vágyát oltja.
Zavarva tettiben, felejtve szándokit,
Mindig csak a meleg kebelről álmodik.
Az éji dalokat, hajnali csókokat,
Az ajkához tapadt égő tűzajakat,
A szétbomlott haját a fátylas éjjelen,
S az édes nyoszolyát feledni képtelen.
Majd a városba megy, s a pajkos szűzek ott
Hálójukba fogják csalárd szókkal legott;
Annál inkább, minél erősebb, hajnokabb:
Minél nagyobb a víz, annál jobban dagad . . .
Midőn a harez, melyet ránc mért az Úr kegyetlen;
Viselni minfajunk, meg a természet ellen,
A férfit egy kebelt keresni készteni,
Midőn szemeiből könny hull: csók kell neki.
De ezzel vége nincs, mit sorsa rája rótt,
Jön más harez, titkosabb, gyávább és árulóbb;
Keblén és karja közt jár az ármány nyila;
Többé-kevésbé, de minden nő Dalila.

«Kaczag győzelmesen. Számító és hideg,
Dicsekke hirdeti leánytestvérinek:
A férfi-tűztől ő nem érez lángolást,
Legszebb társnőjének teszi e vallomást;
Szeretteti magát, a nélkül hogy szeretne;
A férjtől fél; csupán gyönyört kíván a keble.
A férfi durva, zord, csak vesz gyönyört, nem ad,
A többi lány előtt egy híres áldozat
Még az aranyból is magasbra helyezi
A szépséget, a mely ezt a csodát teszi,
S drága vérről tudja öntöztetni nyomát.
Az én reményem, oh Uram, csalóka, láld
Kibez szerelmünk tér s kitől az élet jó,
Kevélységből, daczból, ellenségünk a nő.

Gonoszb még, mint midőn az első bűn után
 Az Úr szólt: «bánom, hogy az embert alkotám»,
 Fajunk már teljesen rút förtelembé vész,
 A férfi Sodoma, a nő Gomorrha lesz,
 Távolról vetve csak egymásra vad szemet,
 Úgy éri a halál külön a két nemet.

«Erőnek Istene, te jól tudod magad,
 Egy nő szerelme volt lelkemnek tápja csak,
 S szívemnek több erőt adott a szerelem,
 Mint isteni hajam. Ítéld meg Istenem,
 Ítéld meg minket! Im lábamnál szendereg,
 Háromszor adta el titkomat s életemet.
 Hazug könyét e nő háromszor hullatá,
 De szemei dühét el nem titkolhatá,
 S inkább röstelve csak, mint megrendülve látta,
 Hogy fölfedett bűne egyúttal megbocsátva,
 Mert a férfi-jóság erős, s föloldva vétkét,
 A hazug, gyöngé lényt vele elzúzza végkép.

«De már fáradt vagyok, a lelkem oly nehéz,
 Hogy óriás testem, mely képes egy egész
 Ércoszlopos terem súlyát fentartani,
 Lelkemnek bánatát nem bírja hordani.
 Mert látni szüntelen az arany-viperát,
 Mely azt gondolja: «lenn, a sárban ki se lát»,
 Megbízhatlan társat kísérni untalan,
 Az asszonyt, ki gyarló s tizszer tisztátalan;
 Megsértett szívünkbe, legyőzve önmagunkat,
 Mint szentségtartóba zární be haragunkat,
 Mert ha kitör a láng, ki bírná oltani,
 Szemünknek, hogy lásson, sirjon, megtiltani,
 Sok ez! Uram, szórd szét, ha tetszik, hamvamat,
 Titkom reád bizám, add el Dalila, add.
 A ki haláloamat jelenti, oh minő
 Várt vendég lesz nekem. Hadd jöjjön, a mi jó».

Szólt és elszunnyadott, de még hajnalt sem ért,
 Midőn a harczosok remegve, s fűrtjeért
 Aranyval töltve meg az áruló ölét,
 Megkötözték kezét s szemét kipörkölék.
 S vonszolták véresen, rajt roppant láncz, hurok,
 Melyet alig birt el tizenkét nagy tulok.

S állíták istenök, a rút Dagon elé,
A ki úgy megriadt, hogy nyöszörgött belé,
S megfordulva, kétszer visszatántorodott.
Kétszer sápadtak el az őrző papok;
Majd tömjént gyújtottak és csaptak lakomát,
Hangzott a vigalom hegyen és völgyön át,
S leölt üsző mellé, Dagon elébe fent,
Ültették Dalilát, a sápadt bectelent,
Mint a nap ünnepelt királyi asszonyát;
De ő remegve szólt: «engem már sohse lát».

Ég s föld! az örömtől nem reszkettetek-e,
Látván, hogy a hazug hitves tekintete
Mily mohón követi a vérző szemeket,
A melyek hasztalan keresték az eget?
S látván, hogy Sámson a palota oszlopit,
Egyetlen csapással, hogy dönti porba mind,
S bálványával együtt mind a háromezer
Ellenség a roppant romok közt hogy vesz el.

Ég s föld, büntessétek az álnok szerelem
Árulását mindig ilyen könyörtelen.
Oh büntessétek azt, ki szívünkre borulván,
Hazug csókkal kicsalt titkunk' eladja csalfán.

ALFRED DE VIGNY után, francziából

VARGHA GYULA.

ARANY JÁNOS HALÁLÁNAK HUSZADIK ÉVFORDULÓJÁRA.

(1882 október 22.)

Arany immár húsz éve halott s még mindig nem akadt méltó életrajzíróra; művei sem jelentek még meg eddig kritikai, értem variánsokkal és jegyzetekkel ellátott, kiadásban. Nem kívánhatja senki józanul, hogy Arany életét oly pontosan kikutassuk, mint a németek Goetheét; Goethében az «*inedit*», az élet mester műve folyton ingerlő marad; Arany lelke java könyveiben van; Goethe legtöbb költeménye egy bizonyos, meghatározott alkalomra készült, az alkalmosság egész melegével rajta van ama hangulat eleven nyoma, melynek szülötte s ezért a megfelelő élmény ismerete nélkül könnyen félreérthető vagy éepséggel érthetetlen; Arany rendesen nem egy alkalmat örökít meg, hanem inkább több élettapasztalat közös vonásait fejezi ki, műveit inkább elválasztani kívánta lelkétől, hogy a szerző életétől szinte független életet éljenek s még lyrájában is általánosításra és tárgyilagosságra törekszik; Goethe nincs nemzetiséghez kötve, műve a költő, bölcsész, műbarát, természet-tudós, államférfi, színész, festő és utazó szívéhez forr, mert hosszú élete folyamán a legkülönbözőbb, más embereknek egész életét betöltő álmok, vágyak, szenvedélyek viharzottak át rajta, melyeknek azon rövid idő alatt, míg leküzdetlenül forrongtak lelkében, sorra tökéletes kifejezést adott dalban, színműben, regényben vagy axiómában; Arany verse ugyan gyönyört okoz minden olvasójának, azonban csak a magyart fogja igazán meghatni s leginkább élvezni csak az irodalmár, a magyar nyelv alapos ismerője fogja; Goethe élete érdekes regény, Arany legpompásabb visióit közönyös viszonyok közt fűzi dallamos versszakokba. Mindazonáltal ép ez a körülmény teszi Arany problémáját oly vonzóvá; fölmerül a kérdés, hogy és mint jutott a parasztfiú, a szegény diák, a szalontai jegyző, a vidéki tanár, a sok ügygyel-bajjal küzdő szerkesztő, a korán agguló, beteges akadémiái titkár nagyszerű eszméihez? Mit látott, mit halott, milyen kis körülmény keltett lelke mélyében százszoros vissz-

hangot, midőn egy-egy balladájának alakjai először elevenültek meg benne? Mit olvasott, kivel beszélt, merre járt az napon, midőn a Toldi vagy a Hún epos versszakainak egyikét vagy másikat írta? Ki érezhető-e a subjectiv hangulatok váltakozása ez egyöntetű sorok mögül, melyek látszólag csak a tárgyat tükröztetik vissza? A művész lelkébe láthatni az olvasó fő gyönyöre s vajon mikép vessen pillantást e csodás pontosságú víg vagy bús rajzokon át Arany lelkébe, ha a költő maga oly keveset árúl el s ha Arany életrajzának adatait eddig senkisé gyűjtötte össze. Gyulai, Riedl, Lehr, Ercsey sok érdekeset mondanak el, azonban egyik sem írt tüzetes biographiát; Arany László apjától örökölt tartózkodással csak igen keveset közöl s bár rajzaiban van némi bizalmasság, mindazonáltal sokkal vázlatosabbak, semmint szeretnők. A kiadott levelezés csupán nyers anyag, mely feldolgozásra vár; össze kellene állítani leveleiből mindazon helyeket, melyek verseire vonatkoznak, az annyira általánosított lyrai költeményeket egy bizonyos életrajzi adathoz kellene kapcsolni s az epikai művekben is egyéni vonatkozásokat keresni. Mindazok, kik csupán az elbeszélő költemények pompás méltóságából ismerik Aranyt s hirtelen kinyitják az *Őszikék* vagy a *Tréfák és sóhajok* kötetét, könnyen eshetnek abba a tévedésbe, hogy a margitszigeti vagy karlsbadi öreg úr valósággal megfeledezett magáról, megtagadta magát, midőn nagyobb szabású versein s éppenséggel midőn balladáin vagy hőskölteményein dolgozott. Már pedig ha valaki ezt elfogadja, akkor elhiheti ugyan, hogy Arany a költészet mesteriségét kitünően értette, azonban megvonta tőle a nagy költő nevet. Az elterjedt balítélet eloszlátása miatt volna oly fontos, hogy kikutassuk azokat a finom szálakat, melyek Arany belső küzdelmeit, lelke fájó rezdüléseit, hősei küzdelmeihez és lelkéhez fűzik s így az életrajzi adatok pontos egybeállításának köszönhetnők, hogy érző szívet, nagyszerű embert kapnánk, akár nagyszerű versek helyett is.

Elete korszakai lyrájában sem igen válnak külön; az *Őszikék* kivételével, melyeknek közös, sajátos, öreges hangjuk van, még közvetlen egymásután készült dalain sem látszik meg egyhamar ez összetartozás; olyanok, mint a tengeren szétszóró szigetek, melyekről azt hihetnők, hogy véletlenül kerültek egymás mellé, míg lenn a mélyben ki nem kutattuk azokat a heglánczokat, melyek a kimeredő részeket egybekapcsolják s tudomást nem szerzünk arról a belső forrongásról, mely az egész csoportot egyszerre vetette fel-színre. Aranyban nincs meg Goethe vagy Petőfi merész, művészi

nyíltsága; ő félénk zárkozott s emberileg oly szép és finom szemérme, néha a költő kárára van; Arany e tiszteletre méltó fogyatékoságát az életrajzírónak kell pótolnia. Néki kell közelebb hoznia, e szerény, de tehetsége tudatában élő, népies, de magába vonult szellemet, kit annyian csodálnak alkotásaiban s kit oly kevesen ismernek, szeretnek igazán. Néhány évtized múlva megfejthetetlen Arany-kérdések előtt fognak állni mindazok, kik még akkor szeretni fognak ily «hiábavalóságokon» töprengeni, kik még akkor is hallgatni fognak a költők dalára. A mi nemzedékünk hibája lesz, ha majd így lesz; siessünk megmenteni mindent, a mi még megmenthető.

Köztünk élnek azok, a kik Aranyt személyesen ismerték; sokan emlékeznek bús szeme fényére, beszéde sok fülben visszacseng még! Miért ne lehetne Aranyra vonatkozólag megtenni azt, a mit Ferenczy megtett Petőfivel. Felszólítani Arany rokonait, barátait, tanítványait, szerkesztőségi és hivatali társait, hogy közöljék reá vonatkozó emlékeiket annyira a mennyire lehet időrendben. Hány ember jár-kél közöttünk, ki tud felőle valami érdekeset; Aranyból, az élő Aranyból kortársai emlékében él még valami, ne hagyjuk azt is sírba szállni!

Mily emlékek közlését várják, arra vonatkozólag mindjárt példával is szolgálhatunk! E folyóirat szerkesztője volt oly szíves nekünk a következő esetet elbeszélni, mely «par excellence» jellemző arra, hogy mint szokta Arany a maga érzéseit discretül elbeszélő költeményeibe rejteni.

Mikor *Toldi estéje* megjelent, a *Hölgyfutár* valamelyik bírálója megjegyezte, hogy Toldi, miután az apródokkal összetűzött, oly hirtelen toppan be az előszobából a királyhoz, mintha nem is palotában, hanem valami falusi portán volna; látszik, mondá a bíráló, hogy Arany vidéki ember, a ki nem tudja, hány szobán kell átmenni, míg valaki bejut a királyhoz. Aranyt sértette ez a megjegyzés s midőn később Pázmán lovagot vezet fel Mátyás udvarába, elmondja azt is, hogy a jó lovag, a szolgák közül

«... ha ki útját állja

Kilencz szobán keresztül dőfi, taszigálja»,

így ebben a sorban adva ki végül a sérelem miatti boszúsága egész fulánkját. Ugyancsak ez a harag, az egyszerű, falusi ember haragja a vele kissé becsmérlnő bánó városiak ellen tör ki az *Ártatlan dacz* című költeményben. A ki ezt a felleobbanást és annak

keletkezése történetét a hátrahagyott munkák első kötetében olvasta és csodálkozott, hogy a komoly, fenséges Aranyban ily jellemvonás nyomára akad, sőt tán arra is következtet, hogy Arany mesterséges óvatossággal ügyelt arra, hogy lelke ilyes polgárius részeit eltüntesse elbeszéléseiből, ime most láthatja, mily úton-módon szövi be a költő elbeszéléseibe még gyöngéit is. Ez humoros és kissé nevetséges vonás, mely komikus versben nyilvánul; lesznek azonban tragikusabb, mélyebb karakter-nyilvánulások, melyeket komoly műben kell keresnünk s melyekre ép így vethetünk világot egy-egy életrajzi adat segítségével. Ugyancsak Gyulai figyelmeztetett reá, hogy a *Walesi bárdok* nem pusztán megkapó monda feldolgozása, mely csak egész általánosságban vonatkozik magyar viszonyokra, hanem rejtett felelet a kormány némely közegeinek ama felszólítására, hogy a költők üdvözljék az ország különböző részeit beutazó császárt. Tompa allegoriái, melyekből tolakvón rí ki az allegoria, mennyivel kevésbbé elevenek és finomak, mint e drámai cselekvényben feloldott válasz. Nem is sejtém eddig, hogy e ballada mily lelkiállapotnak felel meg, csak biztos ihletű művészről tudtam, ki remeket alkot; mióta azonban keletkezése történetéről értesültem, lelket látok, férfiről tudok, ki nemzete nevében szerény határozottsággal felel s a szép vers most már szép tettnek is tűnik. Mily öröm, ha a felhők közt ragyogva áttör a napsugár, ha a tárgyilagoss, epikai előadáson át rést talál Arany lelke! Ne higye senki, hogy léha kíváncsiság hajt bennünket az ily féltve takargatott egyéni vonatkozások felkeresésére; a költőben az embert, mint a *Walesi bárdok* példája is eléggé bizonyítja, versénél is jobban jellemzi az, hogy miért írta meg versét, másfelől pedig Arany elfogult olvasó előtt s tulajdonképeni teljesen őszinte lyrája ott van, a hol csak félig fordul a közönség felé, a hol, mint az ily szétszórt helyeken vagy a *Bolond Istókban* minden szavának két értelme van; az egyik értelem szemünk előtt tovább viszi a cselekvényt, a másik értelem vallomást tartalmaz, melyet csak a költő lát lelke szemével. Egész jogosult tehát az a kíváncsiság, mely Arany életének apró részleteibe kíván behatni; bár mielőbb akadna valaki, a ki teljesen kielégítené.

Aranynak lelkes híve figyelmeztetett reá, hogy kiadatlanok; régi folyóiratokban található s azóta újra meg nem jelent néhány vers, két elbeszélés a negyvenes évekből (legkorábbi művei), két beszélyyfordítás, az akadémia ülésin felolvasott titkári jelentések, *Figyelőbe* és *Koszorúba* írt cikkekcskék, szerkesztői üzenetek és

jegyzetek. «Apróságok!» mondják sokan. Valóban azok — azonban fontos apróságok, ha arról van szó, hogy egész embert ismerjünk meg. Arany a *Koszorú* megszűnésekor, érdekes cikkben (mely az összes művek gyűjteményében hiányzik) beszámol szerkesztési módja felől s elmondja, hogy minden egyes szám háromszor ment át javító kezén. Vajon kaphatunk-e ennél jellemzőbb nyilatkozatot? Vajon ki nem ismer rá a szerkesztőben ugyanarra az Aranyra, ki Toldit és Buda halálát háromszor dolgozza át; a műgond a vers megírásában és a szerkesztői lelkiismeretesség a lap kiadásában egymást magyarázzák, mert egy jellem nyilvánulásai. Ily szempontból a legkisebb jegyzetnek, melyben a szerkesztő jellemző félénkséggel von határt saját nézete és a cikkíró véleménye közt, az üzenetnek, melyben kezdő kap biztatást, tanácsot s a kontárt kis epigrammban gúny sújtja, meg van a maga általánosabb érdeke. A lap szerény előfizetési felhívásaiból mai nagy trombitájú de kis lehelletű szerkesztőink is levonhatnának egy kis morált; fájdalom, az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Arany közönség híján volt kénytelen a szerkesztést abbahagyni.

Arany megismerésére azonban legfontosabb összes műveinek kiadása a kézirati javításokkal, a sorok, szavak variánsaival. A kész mű, mint mondtuk csak a tárgyat tükrözteti vissza; a megalkotás percében azonban a költő fejébe vagy szívébe vethetünk gyors pillantást; magunk előtt láthatjuk a mint kitörül egy-egy helytelen kifejezést, helyébe illeszti a jobbat, majd a legjobbat s így egy ideig követhetjük agya munkáját, gondolatai kiforrását, másszor pedig midőn az illet hevében leírt merész szót kitörli s helyébe enyhébb jelzőt ír, szelíd lelke tárul ki előttünk. Egyszer volt alkalmam a *Hidavatás* kéziratát láthatni; két törlés van benne, melyek főnnebbi két esetre igen jellemzőek. Egy helyen midőn az öngyilkosságra készülő ifjú lenéz a Margithídról a Dunába, eredetileg az állt:

Lenéz a *fényes* csillagokba

most a javítás után

Lenéz a *visszás* csillagokba.

Szembeszökő a változtatás kitünő volta; valóságos lelemény! A költő változtatásának oka egész világos előttünk, követhetjük *ihletett logikáját*; vele együtt akadhatunk fenn az elkoptatott *fényes* jelzön, mely különben sem fedti teljesen a kifejezendő fogalmat, mert nem árulja el rögtön, hogy habokban renetgett csillagok-

ról van szó s vele nyugodhatunk meg *visszásban*, mely az alkalomhoz szorosan illik, mely új, eredeti, mely az egyetlen helyes jelző.

A kézirat másik helyén pedig az elcsábított és hűtlenül elhagyott leány így szól mielőtt vízbe ugranék

Vár *gyermekágyam* a folyó

s most a szövegben

Vár *rölegényem* a folyó

A kitörült kifejezés megrendítőbb, bátrabb s mégis úgy szeretjük ezt a javítást, mert midőn megpillantottuk, annak a félénk, szemérmes öreg úrnak szelleme suhant el előttünk, ki úgy irtózott minden kivrívótól, tisztátalantól s kire annyi év óta, oly sokszor s oly őszinte szeretettel gondolunk!

Ime két javítás, mily fényt vet a költő lelkébe! Hát még ha az egész Aranyt így ismertetnők, még a fordításokban is! Látnók mint kell az érzést, a hangulatot visszaadni, mint kell az eszméket gyökerestül kiásni az egyik nyelvből s átültetni a másikba, mint kell fordítani a nélkül, hogy a szóba kapaszkodnánk. Mindez elvész ha nem látjuk a kísérleteket; a tökéletesség oly természetesnek s egyszersmind oly utólérhetetlennek látszik, annyira azt a benyomást kapjuk, hogy egy-egy fordulatot, csak így lehet visszaadni a mint ép van, hogy bámulatunkban szinte elvész a tanulság. Mily jó volna látni Aranyt a mint birkózik, küzd Shakespearerel, Aristophanessal; az óriások harczát nézve, talán elleshetnénk valamit.

Végül még mellékesen megjegyezzük, hogy szeretnők látni Arany könyvtárának pontos jegyzékét; ép úgy mint Petőfiét a Havas-féle kiadásban. Arany műveltsége is egyike azoknak a teljesen rejtélyes és különálló tüneteknek, melyek csak a mult század eleji Magyarországon képzelhetők el. Több volt ez és kevesebb is, mint a mit rendesen európai műveltségnek mondunk; benne teljesen hiányzott annak könnyed, mindenre kiterjedő felszínessége, nehézkes, autoidakta tudás volt, mely nagyszerű egyoldalúságokat fejlesztett ki. Megtörtént, hogy valaki egy-egy téren mély szakismeretre tett szert, más tereken pedig a legkisebb jártassága sem volt, legfőlebb ha a véletlen egy-egy könyvet juttatott kezébe, melyet egyéb olvasmány híján el kellett olvasnia. A tanítási viszonyok és könyvtárusi forgalom tökéletlensége miatt, nagyobb szerepe volt a véletlennek egy-egy ember nevelésében; innét azok a mystikusnak

látszó meglepetések, melyekre annyi régi magyar írónál, azonban különösen Aranynál folyton el lehetünk készülve. Vajjon ma, midőn az olvasni vágyó fiatal ember minden könyvhöz könnyen hozzáférhet, vajjon ki olvas ma úgy mint Arany «mohón, systema nélkül, szabadon», ki olvas borúra és derűre úgy mint Bolond Istók, ki bár

Legjobban a versköltőket szerette
 Ünnepe volt, ha effélét kapott;
 De szükségből a prózát is megette
 Új s régi könyvet, pamphlét, hirlapot;
 A «Juhtenyésztést» egyformán bevette
 Meg a vitázó, dogmás, vén papot;
 A bibliát rég tudta volt merőben
 S mind, a mit nyomtatnak «az esztendőben».

ki ismer közülünk magára e képen, mely egykor annyi magyar ifjú nevelésének hű képe volt? Szabályos iskolai programjaink és könyvkiadóink nevelésünkből kiszorítottak minden tarkaságot, kulturánkból rég elköltözött a véletlen kedves, dévaj szelleme! Mindamellett minthogy az általános ismereteket nem követelték meg oly szigorúan, a műveltségnek, mely nyugodtan idomulhatott személyes hajlamokhoz ép szűkkörűsége adott eredetiséget s az a cultura, mely másutt nivellál, régi Magyarországon egy eredetiséggel több volt. Vajon ki kíváncsi Béranger, Musset, Victor Hugó vagy Lamartine műveltségére; ha ezeket a nagy költőket meg akarjuk ismerni, szinte ki kell őket választanunk sablonos tudásukból, mely közös minden művelt francziaéval; Aranyt ellenben, ha igazán meg akarjuk érteni, bele kell helyeznünk kulturájába. Arany ép úgy élvezte a görögöket vagy Shakespearet, mint Goethe; viszont sohasem fogta el Goethe vágya Olaszország felé, soha annak lelkeseése képzőművészet, bölcsészet vagy természettudomány iránt s valószínű, hogy mind e téreken tudása az átlag mögött maradt. Minderről azonban nem nyilatkozhatunk pontosan, ha nem tudjuk, hogy mit olvasott Arany; valószínű, hogy érdeklődése oly különösségekre terjedhetett ki, melyekről sejtelmünk sincs. Arany ihletét sokfelől vette s bár nincs benne semmi egészségtelen alexandrinismus, illetve tudakosság és műveltségi fitogtatás, versében sok a tudomány, a teljesen egyéniségébe olvasztott külső hatás. Homeros és a Nibelung-ének. Horatius és Béranger, régi angol balladák és nagy olasz epos-költők mind, mind hatottak reá. Mindezek hatása nyilvánvaló; azonban hány különös verses könyv, történeti vagy nyelv-

vészeti munka kerülhetett kezébe, melyeknek nyoma még felderítetlenül lappang valahol. Szilágyival folytatott levelezése épen nem elégít ki, sőt érdekességénél fogva csak követelőbbé tesz. Kár, hogy Aranynak nem volt Eckermannja, hogy Szilágyi nem írta le emlékeit; azonban lesznek biztosan olyanok, kik tőle vagy ép magától Aranytól tudnak valamit erre a pontra vonatkozólag. Szeretnők Arany ítéleteit hallani híres könyvekről; azt hiszszük, hogy írónnal kezében olvasott, talán jegyzetek is akadnak kedvencz autoraiban, melyek megérdemlik a közlést.

Ezt és még sok mást lehetne megtenni Arany ismeretének terjesztésére. S mindez nem volna haszontalan munka, mert hisz minél több tehetség kerül Arany vonzkörébe, annál több van megmentve a barbarismustól, az izléstelenségtől. Idén megjelent egy verskötet, mely méltán keltett némi feltűnést s melynek írója az igazi Arany-hagyományokat szívta magába. Bárd Miklós korántsem mondható kiváló tehetségnek, azonban a gondos Arany-tanulmány abba a helyzetbe juttatja, hogy mindazt, a mi benne van — ha nem is ép sok — a legszebb fényben tündököltesse. Arany megkímélte az eszközök készítésének fáradságától, hajlékony, minden árnyalat kifejezésére alkalmas nyelvet, minden tárgyhoz alkalmazkodó, rugalmas formát adván néki, melybe amannak csak eszméit kellett beöntenie; Bárd valóban oly tanítványnak mutatkozott, ki csínján bánik mindazzal, mit mestere reá hagyott. Természetes, hogy az úttörő tehetség, kit oly régóta várunk s ki talán el is fog jönni — óh bár jönné minél hamarább! — nem fog senkitől még eszközöket sem kérni s teljesen a maga útján fog járni. Mindazonáltal Arany után a Katonák és Madáchok, a szegény és fejletlen magyar nyelvvel küzdők kora elmúlt s ugyancsak Arany fényes compositiói után, elmúlt a Zalánfutások, illetve a részletekben genialis és egészben elhibázott költői elbeszélések nagy sikerének kora. Szelleme ily tekintetben a jövő ama lángelméjére sem lesz, sem lehet hatás nélkül; azonban, hogy az Arany-hagyományok ily termékenyítőn hathassanak, frissen és elevenül kell azokat a köztudatban megőrizni. A nemzet oly szerencsés, hogy irodalmában Arany János nevére büszkén mutathat; a művelt magyarságnak most azon kell lennie, hogy e szerencsére érdemesnek mutakozzék.

HATVANY LAJOS.

EGYETEMEINK SZAPORÍTÁSA.

Közműveltségi törekvéseinknek egy idő óta hatalmas ellenségek van. Úgy hívják, hogy közgazdasági érdekek. Valamikor, a XIX-dik század elején, mikor Széchenyi szelleme mutatott utat az új Magyarországnak, kenyerespajtások voltak. Elvászthatatlanoknak gondolták őket, mint Castort és Polluxot, vagy mint a mese vak és béma koldusait. Nem tudták ugyan elképzelni, hogy a közműveltség haladni tudjon erős közvagyonosodás támasza nélkül, de még kevésbé, hogy a közgazdaság haladni akarjon, a nélkül hogy a közműveltség be ne világítsa útját. Egy idő óta másképen van. Már évek óta hallatszott mind sűrűbben a jelszó, hogy egész nyilvános életünkben a közgazdasági érdekeknek kell uralkodniok, elnyomva minden más érdeket, sőt voltak és pedig igen előkelő helyről került nyilatkozatok, melyek azt mondták, hogy közműveltségünk fejlesztése csak amolyan fényűzés, melynek háttérbe kell szorulnia a fontos, égető, igazi szükségletek, a közgazdasági érdekek kielégítése elől. S közműveltségügyi kérdéseink az utolsó időben csakugyan — a jogi oktatás reformját kivéve — az intensív művelés olcsó és igen tág értelmezésű jelszava alatt néhány lappaliára zsugorodtak össze, melyek ha nem is egészen értéktelenek, az ország művelt közvéleményét foglalkoztatni, de még érdekelni is alig tudják.

Egy nagy közműveltségügyi kérdésünk volt, mely hosszú időn át foglalkoztatta a közvéleményt, hosszú időn át ingerelte cultúrpolitikusaink becsvágyát, de ez a kérdés is teljesen nyugszik egy idő óta. E kérdés az ország egyetemei szaporításának fontos és sürgető kérdése. Némelyek — véleményem szerint helytelenül — úgy emlegetik a kérdést, hogy a harmadik egyetem kérdése.

E sorok írója már 1894-ben, midőn Berzeviczy könyvét a harmadik egyetemről ismertette, fejtegette azt az álláspontját, hogy hazánknak egyszerre 6—7 egyetemre, azaz 4—5 új egyetemre van szüksége, majd három évvel később e folyóirat lapjain is lánd-

zsát tört e tétel mellett — és ma, közműveltségügyünk mai állásának, különösen felsőbb részei nagy hiányainak láttára, csak ismételheti állítását és legfeljebb új érvekkel támogathatja.

Alkalmat ad reá az az emlékkönyv, melyet Kassa tanfértiai adtak ki a múlt évben a kassai egyetem érdekében.*)

A kassaiak, élükön a jászói prépost, dr. Takács Menyhért, egy 319 lapra terjedő kötetben bizonyítják annak szükségességét és lehetőségét, hogy Kassa minél előbb kapjon egyetemet. Az egész mozgalmat az teszi e sorok írója előtt és bizonyára mások előtt is rokonszenvessé, hogy vezetői nem a »harmadik egyetem»-et emlegetik és nem Pozsony vagy Szeged vetélytársainak lépnek föl, hanem hogy — úgy látszik — valamennyien meg vannak győződve egy nagy országos actio szükségességéről »az egyetemi oktatás decentralizációja», illetőleg vidéki egyetemeink szaporítása érdekében, és csak annyit mondanak, hogy e szaporítást kezdjék meg Kassán, mivel itt aránylag igen csekély pénzázdozatokba és a mi fontosabb, csekély szervezeti munkába kerülne az egyetem felállítása.

Hogy egyetemeink szaporítása nemcsak közműveltségünk legfontosabb kérdése, melynek megoldása nélkül minden közműveltségügyi munkásságunk csak aprólékos toldás-foldás, hanem összes életkérdéseinknek egyik legfontosabbika, azt még mindig csak kevesen látják be nálunk.

Általában nem érezzük eléggé közműveltségünk nagy hiányainak súlyát, épen mert nem vagyunk eléggé műveltek hozzá, hogy érezzük. Ha ma járna köztünk Széchenyi, szintűgy fájna neki, mint a maga idejében fájt neki, hogy e nemzet tudomány nélkül való. Ne hitessük, ne áltassuk magunkat és valljuk be nyíltan, hogy alkotmányunk helyreállítása óta, ime több, mint egy emberöltő óta — talán mindenben sokkal erősebbek lettünk, de műveltségben és tudományban legkevésbé. A ki a 70-es évek napilapjait, folyóiratait, országgyűlési tárgyalásait és tudományos törekvéseit összehasonlítja a maiakkal, az nem fogja tagadhatni, hogy közműveltségünk csak igen csekély mértékben emelkedett, sőt igen jelentős ágaiban és elemeiben, és mindenekelőtt mélység és eszmei lendület dolgában inkább hanyatlott. Egy sajátságos optikai csalódás ezt nem láttatja velünk.

A világ körülöttünk ugyanis halad, azaz a világ közműveltsége

*) *A kassai egyetem.* — Emlékkönyv. Írták és kiadják Kassa szab. kir. város tanfértiai. — Kassa 1901.

új elemeket termelt, mi ez elemekből persze fölveszünk egyet-mást és így újabbak, modernebbek vagyunk azoknál, kik negyedszázaddal ezelőtt itt működtek, de azért nem érünk többet. Nem akarunk túlzásba esni és nem akarjuk egy neves tudósunknak az állítását egészen elfogadni, ki ezt szokta mondani, hogy ma minden kathe-
drákon kisebb vagy legalább is kisebb hatású ember ül, mint 25 évvel ezelőtt (szerencsére egy jó részükön még ugyanazok ülnek, kik akkor ültek rajtok, és ezek bizonyára a legkiválóbbak). Ez mindenestre túlzás, és meglehet, hogy van valamivel több, európai értelemben vett tudósunk, mint volt egy emberöltővel ezelőtt, vagy legalább is, hogy több a specialistánk, ki a tudománynak egy-egy csücskével foglalkozik és egy emberélet termékeül egy pár homokszemet hoz elő a kutatás tengeréből, melyeket tudományos épületté, néha még csak épületanyaggá soha semminemű erő nem tud összehozni, és meglehet, hogy a külföldi folyóiratok ma valamivel többször közölnek magyar embertől tudományos dolgozatot, mint régebben, a mit nemzeti hiúságunk mindig a szegény ember kicsinyességével registrál is, — de mit bizonyít ez? Legjobb esetben egyfelől annyit, hogy azok a régi, kiváló mesterek mind egy-két apró epigont neveltek, és másfelől annyit, hogy minden közlekedésnek, és így a tudományos közlekedésnek is nagymérvű gyarapodása mellett külsőleg valamicskével közelebb jutottunk a művelt nyugathoz. De ez nem bizonyít közműveltségünk egészének megerősödése mellett. Az általános érdeklődés tudomány, irodalom, történelem, philosophia iránt nem emelkedett, és nem emelkedett a fentemlített tényezőkben, napilapokban, folyóiratokban és országgyűlési tárgyalásokban mutatkozó tanultság, sőt az utóbbi — ebben kétség sem lehet — határozottan megfogyott. Megfogyott — és ez a szomorúbb — az érzék a műveltség, a szolid, tudományon alapuló műveltség iránt. Helyét elfoglalta a paradoxonokkal és pointeokkal való dobálódzás, a fordulatosság és a pikánteria. Az elmélkedés helyébe lépett az elménczkedés, a gondolat helyébe az ötlet, a tények és érvek logikája helyébe a szójáték-csinálás és szárnyas ige-gyártás sportja. Közműveltségünkől hiányzik az alaposság, a megbízhatóság — mondjuk ki kereken — a becsületes-ség, melyet egyesegyedül a tudomány adhat meg és melyet nem pótol semmi szellemesség, semmi művészesség és semmi modern-ség. Erős, mély tudomány kell nekünk egész közműveltségünk vezetására és irányítására, és tegyük mindjárt hozzá, különösen a szellemi tudományok területén, a nyelvre, irodalomra, történelemre,

jogra, művészetre, vallásra vonatkozó tudás területein. A természet-tudományokat, melyekkel különben is minden tekintetben aránylag a legjobban vagyunk, kevésbé kell féltenuünk az elsekélyesedéstől, egész mibenlétük olyan, hogy a felszínesség veszedelme őket kevésbé fenyegeti.

Közműveltségünknek a magasságban, tudományos csúcsaiban kell gyarapodnia és erősödni, hogy általánossá válhassék. Közműveltséget nem lehet alulról felfelé építeni nagy erőpazarlás és sokszoros sisyphusi munka nélkül. Hiába példálódznak a közhelyszerű képeket kedvelő emberek az épület analógiájával, melynek előbb alapját kell megvetni és csak azután a tornyát építeni. Kár képekhez fordulni, mikor magokat a tényeket lehet szemügyre venni.

A közműveltségi szükségletek ép abban különböznek a közgazdasági szükségletektől, hogy alulról fölfelé csak igen gyengén, de fölülről lefelé igen erősen terjednek. Míg gazdasági téren az alsóbbrendű szükségletek kielégítése után mindjárt jelentkeznek a felsőbbrendű szükségletek is, addig szellemi téren a legalsóbbrendű műveltségi szükségletek kielégítése még korántsem vonja maga után a magasabbrendűek után való vágyat. A ki csak írni-olvasni tanult, még a legritkább esetekben fog önmagától irodalmi olvasmányt megkívánni; a ki számolni tanult, még nem fog matematikai műveltség után vágyódni. Míg továbbá másfelől a gazdag egyáltalában nem érzi szükségét annak, hogy körülé a szegénység szűnjék (még a jótékony gazdag sem dolgozik ezen, sőt bizonyos tekintetben ez ellen), addig a művelt ember okvetetlenül arra törekszik, hogy a műveletlenség körötte fogyjon. A gazdag ember a legritkább esetekben hat gazdasági tekintetben fölszabadítólag a környezetére, a művelt pedig mindig fölemeli műveltség tekintetében a környezetét. Egészen izolált, csak magának élő és magának gyűjtött magasabbrendű műveltség vagy tudomány a dolog természeténél fogva egyike a legritkább jelenségeknek, míg a magának élő, magában gyarapodó vagyon a rendes jelenségek közé tartozik. Lehet egy országban húsz millió írni-olvasni tudó ember, önjerejükből nem lesz belőlök egy tudós sem; de legyen csak tíz nagy tudós, bizonyos, hogy mindegyikök teremti még tíz tudóst s így tovább. Azért kell egy elvi körültekintéssel munkálkodó kormánynak közgazdasági téren a kis gazdasági existenciákat minden tekintetben támogatnia, és viszont a közműveltség terén a magasabbrendű műveltség teremtesére megtenni minden tőle telhetőt. A magasabbrendű műveltség

önmagától teremti majd az alsóbbrendűt is. A szellemi javaknak az anyagiakkal ellentétben ép az a természetük, hogy birtokosukat közlésre és továbbadásra készítetik, talán azért, mert csak így érvényesülnek és talán azért is, mert a közlés nem kisebbiti, hanem csak gyarapítja őket.

A mondottak magyarázzák azt is, hogy miért nincs nálunk valami nagy vágyakozás a legmagasabb műveltség után, tudomány után, jöllehet elismert tény, hogy ebben szűkölködünk, míg az alsóbbrendű műveltség tényezőinek szaporítására egyértelműen mindenki törekszik, azok folyton és gyorsan szaporodnak is, a nélkül hogy a magasabbrendű műveltség gyarapodására érezhető befolyással volnának.

Magasabbrendű műveltséget, azaz tudományt pedig nálunk másképen, mint egyetemek szaporításával teremteni nem lehet. Meg kell teremteni tudományos téren egészséges versenyt és egészséges ellenőrzést és ezt csak a tudományos munkásságnak minél erősebb decentralisatiójával lehet elérni.

A ki tudományosságunk mai socialis képét nézi, az minden tudományterületen találhat két-három embert, nem is mindig a legelsőket, intra muros, a két egyetem falain belül, de minden szakmában kétszer annyit e falakon kívül, elkeseredve és elfáradva, egy ideig küzdve és dolgozva, persze csak fél kézzel vagy néha csak egy ujjal, mert a másik fél kezük vagy ennél is több, egy érdeklődésökhöz és hajlamaikhoz képest heterogen munkásságban emésztődik föl. Mire aztán ezek közül néhányan végre mégis bejutnak a két egyetem falai közé, már csak mint javadalmazásban sem részesülő magántanárok is, sokszor munkaerejükben megbénultak, fejlődésükben már megállapodtak és mintegy nyugdíjnak, sinecurának nézik azt a kathedrát, melynek a legforróbb tudományos törekvések táplálójának kellene lennie. A ki tudományos folyóiratainkat, társasági felolvasásainkat figyelemmel kíséri, az láthatja, hogy ú. n. tudományos munkánk nagy részét egészen fiatal, kezdő emberek végzik, sokszor elég furcsán egyetemi hallgatók, vagy olyanok, kik csak az imént hagyták el az egyetemet. Dolgoznak 30 éves korukig, erősen, buzgón, fiatalos hévvel és lelkesedéssel, persze nem a kellő érettséggel és szűk körben, aprólékosan, inkább csak próbáját adva annak, hogy tudnak dolgozni, mintsem igazán dolgozva. S akkor egyszerre megakad fejlődésök és sokszor megakad egész munkásságuk. Mikor arra volna szükségök, hogy folytonos közlés és másokkal való együttműködés által egész tudományukra, ne

pedig csak egyes szögleteire terjeszszék ki szellemi munkájokat, — akkor nincs kit tanítsanak, nincs kivel tudományukat közöljék. Tisztán irodalmi úton megkezdleni a nagyobbszabású tudományos közlést, még oly országokban is csak kevésnek adatott, a hol az irodalmi kereslet jóval nagyobb, mint minálunk. Még a legnagyobb külföldi tudósok jelentékeny része is előbb az egyetemi tanítás retortáján át szűrte tudományos munkáját, mielőtt könyvalakban világgá küldte. Mennyivel szükségesebb ez nálunk, a hol a tudományos munkának alig akad olvasója, és ezért nehezen kiadója. Nem csoda, ha tudós tehetségeink egy része a journalistika karjaiba veti magát, a hol ha nem is tehetségéhez adaequat módon, de mégis valamiképen közölheti tanulmányait, másik része pedig a tankönyvirodalom széles lapályára lép, egy harmadik része csak a maga művelődésének él isoláltan, kielégítetlenül és különködve — nem egy tragikus esetben egészen elveszítve lelke egyensúlyát, egy utolsó, talán legnagyobb részök pedig egy keserű far nientenek engedi magát által, ócsárolva, kisebbitve és megvetve mindent, a mi körötte a tudományos élet terén van. A kik pedig végre hosszú vergődés után bejutnak a két egyetem falai közé, megtörtén, kedvetlenül morzsolják le napszámos munkájokat.

Ez áldatlan viszonyokból nincs más menekülés, mint a tudományos műhelyek és katedrák szaporítása útján. Hogy tudósokat neveljünk, igazi, productiv tudósokat, kik szaktudományukon uralkodnak, azt mélyítik és továbbviszik, arra nincs más mód, mint egyetemeink számának növelése. S hogy, ha egy régi jelesünk kidől azoknak a gárdájából, kik még a 70-es években voltak tudományoságunk díszei, ne kelljen kétségbeesett szemmel körülnézni, keresve azt, ki igazán megérdemelné, hogy utána jöjjön, keresve és gyakran meg nem találva, mert van sok apró-cseprő tudóskánk, ki ígért vagy ígér valamit, de nincs igazi, jelentékeny tudósuink, kit bátran oda állítanánk a katedrára: erre is csak ez a módunk van; minden egyéb, adiunctusi, stipendista intézmény nem ér semmit vagy csak keveset.

De nemcsak fiatal tudósainknak hozzájuk méltó foglalkodtatása és nevelése, és így tudományos erőink fokozása és szaporítása érdekében van szükségünk új egyetemekre, hanem meglévő egyetemi tanáraink tudós munkájának intensívebbé és értékesebbé tételére is. A hol, mint nálunk, két egyetem van, az egyik az ország fővárosában, földrajzi, politikai és gazdasági középpontjában, a másik az országnak egy aránylag félreeső szögletében, az előbbi az

utóbbihoz képest nagy dimenziókban terjedve, mindennemű beneficiummal ellátva és fénynyel övezve, ott a kettő között a szükséges tudományos verseny és tudományos ellenőrzés viszonya nem fejlődhetik. Mikor az egyik intézet tanárainak nagyrészt az a legfőbb vágyuk, hogy idővel a másiknak tanárai lehessenek, vagyis mikor a nagyobbik intézet a kisebbiknek avancement-állomásul szolgál, akkor — mi türes-tagadás — önmagától fejlődik oly viszony, mely minden, csak nem a koordináltság és egyenlőrangúság viszonya, a verseny és ellenőrzés legfőbb biztosítóka. Mihelyt azonban több, 6—7 ily tudományos intézet van, nem baj, ha az egyik kimagaslik közülök, és a többiek nemes versenyének célpontjává, egyúttal némileg a többiek munkásságát ellenőrző areopagussá is lesz — ilyen mindenütt van — de a többiek egymással külsőleg egyenlők jelentőségben és rangban, egymásközt vetélkednek, egymással küzdenek a tudomány érdekében.

Ha egyszer ez a verseny meglesz, mely ma egészen hiányzik nálunk, a vidéki egyetem tudósa sokszor többet fog producálhatni, mint a fővárosé, — már azért is, mert kevésbbé fogják elvonni társadalmi, politikai és egyéb velleitasok, mint a fővárosi tanárt.

Az a tudomány pedig, melyet e vidéki egyetemek producálni és föntartani fognak, nálunk nemcsak a közműveltség hatalmas eszköze, hanem fontos politikai és közgazdasági szerszám is lesz.

Fontos politikai szerszám, mert a nemzetiségi kérdés, nemzeti létünk e legfontosabb kérdésének megoldására kevés oly erős eszközünk volna, mint közműveltségünknek, tudományunknak magas fokra való emelése. E nélkül hiába állítunk nemzetiségi vidékeken magyar óvodákat és magyar elemi iskolákat. Ezekkel néhány ezer gyermeket szerencsésen egy pár magyar vers elmondásáig, néhány magyar mondat elrecitálásáig vittük, de e tudományukat elfelejtik rég, mielőtt családot alapítanak, és további életökre a magyar szellemnek semmi befolyása nincs. A ki országunknak nemzetiségi vidékeit ismeri, jól tudja, hogy az egész magyarosítás sikere, melylyel dicsekedni szoktunk, csak a városi lakosságnak egy kis töredékére terjed ki; a nép ma is éppen oly kevésbé magyar a nyelvében, mint volt harmincz évvel ezelőtt. E sorok írója csak *egy* nemzetiségi vidéket ismer jobban, az északnyugati tót lakosságú megyéket, és itt azt látja, hogy az iskolák magyarabbak ugyan, a tanfelügyelő vagy a főispán előtt tud egy-egy tót cseppség szép magyar versikét elmondani, de a koresmában, a szántóföldeken, a községházán, a templomban — mindenütt egészen úgy folyik kizárólag a tót szó,

mint a hogy folyt harmincz évvel ezelőtt. A magyarosodásnak a föl-
nőttek között sehol semmi nyoma sincs. S ez bizonyára így van más
nemzetiségi vidékeken is.

Megvan pedig azért, mert alulról fölfelé akarunk magyarosí-
tani, nem pedig, a mi az egyedül lehetséges mód, fölülről lefelé.
A vezetőket kell megmagyarosítanunk, és ők majd megmagyarosít-
ják a tömegeket. A vezetőket pedig csak magas közműveltség erejé-
vel tudjuk megmagyarosítani. Nemzetiségeink intelligentiájának
éreznie kell a magyar közműveltség hatalmát, hogy ne kacsintgas-
son folyton idegen culturákra. S ezt csak akkor fogja érezni, ha az
illető nemzetiségi vidékekre magasán álló egyetemeket fogunk tenni,
és ez egyetemek tanszékeibe kiváló tudósokat ültetünk. Különösen
a nemzetiségeket közelről érdeklő tanszékeken kell a legkitünőbb
erőket elhelyezni — ebben az egyetlen esetben a politikailag in-
differens nyugatról is importálhatjuk őket. Ha a kormány egy szláv
vagy román nyelvi tanszékbe valamely másod- vagy harmadrendű
erőt ültet és nem egyenesen elsőrendű tudóst, a ki magához vonzza
nemzetiségeink legkitünőbb ifjait, akkor oly vétséget követett el a
nemzeti politika szempontjából, melyet száz óvoda vagy elemi iskola
föllállításával nem tud helyrehozni. Nemzetiségeinknek érezniök
kellene, hogy a magyar állam elég erős arra, hogy az ő specialis
culturali szükségleteiket is a magából fűdözze és ezt csak az egye-
temi oktatás emelésével és erősítésével teheti.

Hogy a vidéki egyetemeknek nagy közgazdasági jelentőségök
is volna, az bizonyos.

Nagy gazdasági jelentőségök volna már abban is, hogy meg-
könnyítenék a szüléknek gyermekeik fölsőbb iskoláztatását. Ennek
egyik közvetlen következménye az volna, hogy a főváros nem tel-
nék meg minden vagyoni eszköz nélkül szűkölködő szegény tanulók-
kal, kik nemcsak a legnagyobb testi nélkülözések, hanem veszedel-
mes erkölcsi küzdelmek mellett végzik fölsőbb tanulmányaikat.
mely erkölcsi küzdelmekből nem mindig mint győztesek kerülnek
ki. Egy közvetett következménye pedig az volna, hogy a fővárosi
értelmiségi pályák, az orvosi, az ügyvédi, de még a tanári is, nem
telnének meg kétségbeesett struggle-for-liferekekkel, kik görcsösen ra-
gaszkodnak a fővárosban maradáshoz, tisztán azért, mert tanul-
mányaik négy, illetőleg rendszeren jóval több éve alatt megszokták
az itt tartózkodást, és a vidék, melyből fölkerültek, távoli sivatagnak
látszik előttük. A fővárosi orvosok és ügyvédek köréből gyakran föl-
hangzó és nem mindig szépen hangzó keuyérfkérdéseket nem álta-

lában e pályák túltömöttsége okozza, hanem inkább csak a fővárosban elszaporodott, sem a megfelelő anyagi, sem a kellő szellemi erővel nem rendelkező pályatársak nagy száma.

Még egy általános társadalmi szempontra szeretném ez ügyben a figyelmet fölhívni. Talán nincs társadalom, melynek élete annyira a személyes, közvetlen érintkezés rúgóira volna alapítva, mint a magyar társadalom. S hogy társadalmunkban — a mit senki sem tagadhat — oly nagymérvű a közöny tudományos és közműveltségi kérdések iránt, annak egyik főoka, hogy társadalmunk vezetőosztályainak oly kevés alkalmuk van a magasabbrendű műveltség képviselőivel érintkezni. A fővárosi és a kolozsvári társadalmat kivéve a társadalom magasabb osztályainak nincsen semmi érintkezések magokhoz hasonló társadalmi polcon álló közműveltségi munkásokkal. Magasrangú birák, katonák, közigazgatási hivatalnokok, papok — mindenütt akadnak, de a közműveltség terén az a néhány főigazgató volt eddig az egyetlen társadalmilag magasabban álló egyén, kivel a vidéki társadalom megismerkedett. Egy a külsőségek cultusában annyira szenvedő társadalom, mint a miénk, csak akkor fogja a tudományt — eleinte, igaz, csak kívülről — megbecsülni, ha a tudománynak minél több, társadalmilag magasra helyezett képviselőjét látja. Nem szívesen írtam le az utolsó mondatokat, mert alig tudok elszomorítóbbat, félszegebbet képzelni, mint azt, hogy az egyetemi hallgató nálunk kénytelen tanárait nagyságolni és méltóságolni, de el kell ismernem azt a sajnálatos tényt, hogy e czímek fontos emelők belső értékekben oly szegény társadalmi életünkben. Ha már az emelők léteznek, hadd emeljék legalább a tudomány külső megbecsülését is, talán lesz belőle idővel belső értékelés is.

Ezek azon általános szempontok az egyetemek szaporítása kérdésében, melyekre a fontemlített kassai emlékkönyv megjelenése alkalmából föl akartam hívni a figyelmet.

Hogy egy igen fontos szempontot mellőztem, legjobban talán úgy mondhatnám, hogy a pædagogiai szempontot, vagyis magának a hallgatóságnak tanulmányi érdekeire való tekintetet, annak oka az, hogy e szempontot a legalaposabb módon tárgyalja maga az emlékkönyv, melyet melegen ajánlok az érdeklődők figyelmébe. Különösen Takács Menyhért (*Az egyetemi oktatás decentralisatiója*), Esterházy Sándor (*A kassai egyetem*) és Ráth Zoltán (*A vidéki egyetemekről, különös tekintettel Kassára*) cikkei meggyőzően fejtegetik a vidéki egyetemek létesítésének nagy fontosságát a hallga-

tók szempontjából. A ki ismeri a szomorú tanítási és tanulási viszonyokat a mi egyetemünkön — és ki nem ismerné őket — az a cikkíróknak okvetetlenül igazat fog adni. Hogy vannak collegiumok, melyekre kétszer annyian iratkoznak, mint a hányan a tanterembe férnek, és így már előre is a hallgatók elmaradására kénytelen a tanár számítani, az egyike azoknak a szomorú tényeknek, melyeknek egyetemünk a színhelye. Ily állapotok csak oly nagyfokú közönbösség mellett lehetségesek, mint a milyent a mi közönségünk mutat egyetemünk iránt. Hogy a tanárok és a tanulók közti közvetlen érintkezés — a sikeres egyetemi tanításnak is egyik legfontosabb tényezője — kevés kivétellel — nullára van reducálva, az oly baj, melyet a budapesti egyetemi hallgatók nagy része fájdalmasan érez, és a melyen a vizsgákkal megterhelt tanárok legjobb akaratauk mellett sem tudnak segíteni. Még a seminariumban is — a német seminariumban e gyenge utánzataiban — az eredményes munkásság a résztvevők nagy száma miatt sokszor meg van bénítva. De minek szaporítsuk a panaszokat. A ki egyetemi hallgatóink között sűrű-forog mint jóakaró megfigyelő, az tudja, mekkora egyrészt az elkeseredettség és mekkora másrészt az elfásultság közöttök. Tudományos lelkesedésnek csak ritkán találjuk nyomait, és azt sok esetben más tényezők táplálják, nem az egyetem — nem csoda, ha politikai és felekezeti velleitások könnyen tért foglalnak a szellemi ingerekre áhító lelkekben. Hiába prédikálnak nekik komoly államférfiak és komoly publicisták: tanuljanak, fiatal véreim — mikor nem gondoskodnak arról, hogy őket kellőképen taníthassák.

Hogy a vidéki egyetemek szaporításának sürgős munkáját a legajánlatosabb volna Kassán kezdeni, azt az emlékkönyv cikkírói persze egytől-egyig bizonyítgatják. Bizonyítják mindenekelőtt azzal, hogy Kassán tulajdonképpen nem is egy egész egyetem föllállításáról van szó, hanem csak egy philosophiai facultas szervezéséről, mely az állam évi budgetjét csak 80—100 ezer koronával terhelné, vagyis oly kiadással, melybe egy-egy középiskolánk kerül. Ez természetesen csak úgy lehetséges, hogy a kassaiak lemondanak az orvosi facultasról, de helyébe terveznek egy mezőgazdasági facultast, melynek magva a mai gazdasági iskola volna. Az emlékkönyv cikkeinek legnagyobb része pedig annak illusztrálásával foglalkozik, hogy Kassán, melynek hajdan már volt egyeteme, megvannak a közélet, irodalom, művészet és tanügy dolgában az összes culturalis föltételek arra, hogy egyetemi várossá legyen. E cikkek közül különösen Bodnár Virgilé (*Kassa irodalmi multja és jelene*) és Stuhl-

mann Patrické (*Képzőművészeti alkotások Kassán*) érdemelnek említést.

Nem akarunk az emlékkönyvben megnyilatkozó vélemények és törekvések részletes birálatába bocsátkozni. Van itt-ott egy elméleti tétel, itt-ott egy gyakorlati törekvés, melylyel nem értünk egyet. De nem akarjuk oppositíóink részletezésével eltakarni azt, hogy a fődologban egyet értünk és egyet érzünk Kassa vezető tanférfiúival. Közművelődésünk legégetőbb szükségletének tartjuk mi is egyetemeink szaporítását, és mi is azt hisszük, hogy a jelen körülmények között e szaporítást a legkevesebb pénzügyi áldozattal és a legtöbb siker reményével Kassán kezdetjük meg.

WALDAPFEL JÁNOS.

BOURGET LEGÚJABB REGÉNYE.*)

Hogy mindjárt nemzeti vonatkozáson kezdjük, hát ilyen is van Bourget legújabb regényében. Igenis, van magyar nemzeti vonatkozás az *Étape*ban. Midőn a cheque-hamisító mitsem sejtve hazatér a szülei házba, a hol az apja és öccse a kiderült büntetlen siránkoznak: kissé tétovázva végigmegy a folyosón — oh nem lelkiismereti furdalásában tétováz, csak a sötétben imbolyognak léptei. S míg keze a kilincset keresi, jókedvűen dúdolja egy magyar induló dallamára — kiállítási reminiscencia! — a Cyrano versét:

Ce sont les Cadets de Gascogne
De Carbon de Castel-Yaloux.

Tehát mégsem került kösziklára az a jókora pénzmag, a melyet a mi szántóvetőink harmadéve Párisban elvetettek. Ismerik már, sőt emlegetik is a szajnaparti Babelben a magyart. Igaz, hogy most is a zenéje s nem a culturája révén, de legalább nem cseh-czigány nótáról, hanem magyar dallamról írnak. Igaz, hogy három szó az egész, de az is ok a büszkeségre, hogy nem holmi Tissot, vagy Mme Poradowska írja, hanem maga Bourget. A szárazföld összes felső tízezreinek kedvence, a félvilág szemefénye s a *Revue des Deux Mondes*nek becézett regényírója.

A mint abból az előbb idézett pár sorból is látszik, Bourget legújabb regényébe a kiállítási Párist gyúrja be. Megsüti s azon melegiben föl is vágja a sültjét. Arról meglehetünk győződve, hogy az *Étape*ban nemcsak a nyomdafesték friss. Friss annak minden porcikája. Az alakok nem csupán egy-egy megjegyzés vékony szállával — a milyen volt az iménti is — vannak az 1900-as évhez fűzve; azok valósággal abban az esztendőben játszották el játékaikat, vagy ha szabatosabb meghatározás kell, beszéljünk emlék-

*) Paul Bourget: *L'étape*. Paris librairie Plor.

táblai stílusban: hát Loubet elnöksége és Waldeck-Rousseau miniszterelnöksége alatt jönnek-mennek, tesznek-vesznek. Azt a korszakot rajzolja Bourget, a mely a gyászos polgárháborúra virradt, arra, melynek úgymond, nem oka, csak ürügye volt egy soká visszhangzó törvényszéki affaire. Ennek az időnek erkölcsrajza az *Étape*.

Bourget olvasóit legkülönösebben az lepi meg, hogy az előttünk fekvő regény két fiatal szív tiszta, ártatlan szerelmén kezdődik s — házasságon végződik. Házasságon, melyet a polgári hatóság előtt kötnek s melyre a pap mond áldást. Szinte megütközve kérjük: mi történt önnel, mester, hogy német nőírók és »középfajú szinművek« modorában bonyolítja le a cselekvényét? Minő új változáson ment már megint keresztül? Ám ne ítélkezzünk elhirtelenkedve Bourget fölött, mert ha regénye házasságon végződik is, a míg odáig jut, ősi szokása szerint most is az asztalra dob egy zsák szemetet, vagy mondjuk finomabban: egy darab Párist s azt végig-elemzi előttünk. Tiszta szerelemből kötött házasságon végződik a regény, igaz: de hogyan fejezze be másképp az egyháznak s a tanzsabadság (azaz: a congregatiós iskolák) védelmére alakult ligának hivatalos regényírója, az ellen-Zola? Ezt igazán nem vehetjük rossz néven tőle.

Monneron János hősének neve, ki ösztöndíjas a Sorbonneban. Szeret egy leányt. Az is szereti őt. Hónapok óta egyetlen szendélyes vágya, hogy elvegye feleségül. Megkérte. A leány apja a beleegyezést egy föltételhez kötötte, melyre Jánosnak nyolcz nap mulva felelni kell: igen vagy nem. Ha igen: akkor jegyesek. De János el van főkélve, hogy *nemmel* válaszol, bár előre érzi, hogy a szíve megszakad belé.

A leányt Ferrand Brigittának hívják. Valóságos Antigone, kiált föl lelkesedve a regényíró. Olyan nemes, olyan önföläldozó az apja iránt! Még az élete boldogságáról is lemondana, még a szerelmét is föläldozná érte. Ebben a Romeo és Julia-történetben ugyanis — hogy mi is megállapodott hírnevű szinművet idézzünk — a bonyodalom azon fordul meg, hogy Montecchi-Monneron jakobinus érzelmű tanár a Nagy Lajos-lyceumban, míg Capuletti-Ferrand a katolikus philosophiának egyik vezéralakja az egyetemen. Egykor jóbarátok, most engesztelhetetlen ellenfelek. Monneron rendületlen híve a köztársaságnak s 1789-re esküszik. Ferrand viszont reactionárius, vagy a Bourget műkifejezésével: a társadalmi conserváláson dolgozik s ha rajta állna, már ma trónuson ülne az orleansi herczeg. Monneron parasztsorsból magát fölküzdő szegény

ember, Ferrandnak nem kell a megélhetés gondjaival vesződni. Ez ellentétek után csak természetes, hogy gyermekeik egymásba szeretnek.

De ez még csak egyik baj volna. A másik ott kezdődik, hogy Monneron többi gyermekével együtt Jánost sem kereszteltette meg annak idején. Radicális szabad gondolkozó, ki úgy okoskodik: nincs jogom ahhoz, hogy be nem igazolt hypothesiseket erőszakoljak rá ezekre a teremtetésekre, kiknek semmi védelmök első benyomásaikkal szemben. Így nő föl János. Nevelése felekezeti nélküli. Hite: a hitetlenség. A nagy elméjű ifjút el-elhívja házához az ellenkező nézetű Ferrand. Az erős fejű emberek térítési vágyával szeretné megnyerni. Jóideig hasztalan fárad, míg egyszer csak János megkéri Brigitta kezét. Nem volna Ferrand oly hűséges fia az Isten egyházának, ha nem hinne a Gondviselés folytonos működésében s nem ismerné föl a leánya és az ifjú szerelmében az Úr kezét, mely ezzel akar megmenteni egy eltévedt lelket. Mikor János nyilatkozik, az apa beleegyezik, ha az ifjú — katolizál.

Ez a föltétel az, a miről az imént már említettük, hogy az ifjú nem tudja elfogadni. Mert nem hisz.

— Ha megkereszteltetném magam, hazudnám. Nem is hallgatagon, a hogy azok a hitetlenek, kik katolikusoknak születtek. Az én hazugságom kiáltana. Azt jelentené, hogy azok az eszmék, melyekben nevelkedtem, a melyeknek igazságáról megvagyok győződve, melyeket a magam szűk körében hirdettem, hamisak. Hitet kellene vallanom... Én erre nem vagyok képes.

A tanár nem riad vissza. Meg akarja értetni Jánossal, hogy téved, ha azt hiszi, hogy nem hisz. Hogyne volna katolikus a szívében, mikor francia, egy olyan hosszú nemzedék örököse, mely évszázadokon át katolikus volt? •Olyan társaságban mozog, mely egytől-egyig katolikus. A nyelv, melyet beszél, a melyen gondolkodik, katolikus, mert római. Katolikus ön, barátom, katolikus az akarata ellenére is•.

A térítés megkezdődik. A hit tanai nem térítik meg, sem a Brigitta szerelme, sem a Ferrand érvei. De megtéríti az élet. A XX. század első éveinek nagy Pál apostola, Bourget, a nevezetes elődjéhez hasonlóan a maga életéből ösmeri a Saulok lelki állapotát, a térítés processusába két elemet vegyít. Két lélektani megfigyelése, mondhatnánk két sensatiós fölfedezése van. Az egyik a morális atavismus, másik az Étape. Rejtelmesebbnél rejtelmesebb a hangzásuk.

Moralis atavismus? Igenis, mondja Bourget, nemcsak testi

átöröklés van a természetben, hanem lelki is. Elvitázhatatlan, hogy őseink eszméit és érzéseit örököljük. Ebből aztán nehéz bizonyodalmak fejlődnek. Itt van a Monneron-család. A tanár apa még egyszerű földművelő volt, ki eszes fiát iskoláztatta. A parasztfiú bourgeois lett. De az ő gyermekeiben megnyilatkozott a lelki atavizmus. Hiába szegülne ellen János, a faj győz ő benne, a délfrancia földművelők nyugodt conservatismusa, mely visszasírja a régi Franciaországot. Csak gondolja János, hogy jakobinus. Bourget azt jobban tudja, higye el neki János és a nyájas olvasó, hogy a Sorbonne növendéke lelke mélyén hívő lélek.

A morális atavismusra Bourget csak a déli paraszteszalád úrrá lett sarjait hozza föl például. Kár. Példáit szaporíthatta volna. Egyik súlyos esete az, mikor trónfosztott uralkodó családok ivadékát szállja meg a morális atavizmus. Valósággal jómódú úriember volna, de fölülkerekedik benne a dédapáról örökölt érzés és hajh, uralkodni akar, uralkodni!

Ezt az esetet Bourget érthető gyöngédségből nem említi, midőn regénye falát erre a lelki örökségre építi föl. A gerendázata még furcsább alkotmány. *Étape!* Ha lefordítják a regényt magyarra, választhat a fordító: Állomásnak nevezze, vagy Hidnak. Egyik sem fogja megértetni úgy sem, a mit a francia író sejtet. Mert ő is csak sejteti, őrizkedvén e szót másutt használni, mint címében és utolsó szavában. De annyi kétségtelen, hogy e rövidke szó nem takarja be a Bourget reactionarius gondolkozásának egész meztelenségét. Hogy is mondja csak a regény végén diadalmaskodó Ferrand egyik tirádájában? «Nincs hirtelen átmenet az osztályok közt, osztályok pedig vannak, mióta családok; családok, mióta társas életet él az emberiség. A családok gyarapodásához idő kell. Csak állomásokon, hidakon át lehet ahhoz eljutni. Az ön nagyapja és apja, János, azt hitte az egész francia nemzettel együtt, hogy ezeket a hidakat el lehet égetni. Dehogyan lehet!»

A Monneron család eredendő bűnét a nagyapa követte el, a kinek volt egy értelmes fia. Urat akart belőle nevelni. Miért? Gőgből. Megvetette a maga fajtáját, a maga kasztját s talált büntársat is — az államban, a forradalom-formálta államban, mely megengedi az osztálykülönbségek elsimítását, mely minden ponton egyenlősíteni akar.

Van-e ennél rettenetesebb tanítás? A ki parasztnak születik, az maradjon paraszt, ha az eget veri is a tehetségével. Ha agyában nemzetboldogító eszmék zsibognak, hajtsa le a fejét és szántsa az

ugart, mint az öregapja meg a dédunokája. «Mert a családnak idő kell. Előrelépni veszedelmes, az okos ember meg-megáll, hogy valahogy el ne szaladjon ez a glóbus».

Lám, a Monneron család félig elzüllik, mert nem gondolt a gőgös nagyapa az étepera, a kasztra. S egész nagy lélektani apparátussal akarja elhíttetni velünk Bourget, hogy Antal, a legidősebb fiú azért sikkaszt, mert még nincs meghiggadva a vére. A jakobinus másik gyermekét ugyanaz az atavismus hajtja a bűnbe. Uri leánynak öltözik Julia. Művelt, tanult úri leány s elcsábítja, anyává teszi egy automobilos gróf, mint akármelyik breton szolgálot. Ha Jánosnál, a Hamletszerűen tépelődő diáknál még elfogadjuk e homályos elméletet, a két utóbbi testvérnél határozottan vissza kell utasítani azt. Antal, a furfangos cheque-hamisító, egy félvilági nő chevalier de coeurje olyan smokingos bandita, a melyből egy tuczat modern regényben tizenkettő van. Mért kell ennek az alaknak motiválására a kissé nagyravágyó, de talpig becsületes paraszt-nagyapát előrántani? Itten hozakodni elő lelki atavismussal haszontalan erőlködés.

Vagy a másik példa. Julia elhagyottan nevelkedik föl. Az apja a görög classicusokon kívül egyébről nem beszélt vele. Hát az anyja? Nos, az anyjára nem érdemes egyéb szót vesztegetni, minthogy a *Meusonges*-ből van beállítva a regénybe. A *Meusonges* Offarelnéja mintha «közbejött betegség miatt az utolsó perczben vállalta volna el Monneronné szerepét», annyira ugyanaz a szűk látkörű, minden szavával bántó vízeszű asszony. A szegény szép leányhoz a szív hangján nem szól senki, csak egy ripők, gróf Rumesuil Adhémar, a ki az egyik fiú barátja, úgy jár a házhoz. S a leány elbukik. Mindenestre szomorú, sőt kellemetlen is az úri családnak, ha fölött szép leányával ilyesmi esik meg, de ugyan ki hiszi el a szerzőnek, hogy mindennek az az oka, hogy a Monneron-vér a paraszti sorba kívánczik vissza. Csak épen azt kellene hozzátenni: a földművelőből úr nem lesz soha, a családja eo ipso nem tisztességes család, a leánya bukott nő, a fia csaló, mert a természet nem tűri az étape-ok átugrását.

De nemcsak visszataszító ez a tan, hanem homályos és ellenmondó is. Bourget ugyanis határozottan megállásról, várakozásról beszél. Az alacsonyabb kaszt nagyratörő fia várjon, ne tolakodjék sietve a felsőbb kasztba, mert különben utoléri a morális atavismus végzete, mint Monneron nagyapó unokáit. No jó. Hát tegyük föl, hogy megijednek és várnak majd a Monneronok s a kikívánczozó tehetséget visszaszorítják. Megmaradnak tovább parasztoknak egy-

két-öt nemzedékig. Megtartják lelkiismeretesen a Bourget-féle étape-ot. De hiszen ezzel sem érnek semmit. Végzetöktől ekkor sem menekedhetnek, mert a lelki örökség száz év múlva is megnyílnak. A cevennesi paraszt észjárása, érzelmei Bourget szerint az unokák unokájában is fölbukkanhatnak s catastrophára vezetnek. Mit ér akkor a megállás, a várás, az étape?

A köztársasági-párti bourgeoisie mellett szintoly haraggal támadja Bourget a socialistákat, főképen pedig az ezekkel czimboráskodó úri libre penseuröket. Ilyen válogatott társaság: az «Union Tolstoi». Egy börzehercegnek a fia, Cremieux-Dax a lelke ennek a vegyes kompániának. A mennyi idealista vonást csak össze tud szedni az ehhez nem szokott Bourget, mind reászórja erre a fiatal zsidóra. Becsületes meggyőződés, határtalan lelkesedés, buzgóság, szervező erő, áldozatkészség s még egy csomó jótulajdonságból állítja össze Cremieux-Dax egyéniségét. Közben egyáltalában tünnetően bókol az «izraeliták»-nak. (Ne feledjük el, hogy most a francia clericalis ellenzék magasztos célja érdekében ideiglenesen fölfüggesztette az antisemitismust. A congregatiós iskolák ligájában már Monod Gábor, a protestáns mellett ott működik a zsidó Bréal is.)

Ebbe az Union Tolstoiba járnak a faragatlan munkás izgatók mellett Rumesnil is, az előbb már említett laza fölfogású mágnás és Monneron János. Ennek a clubnak a jellemzése legsikerültebb, leg-elevenebb része a regénynek. Sok gúnynyal rajzolja a harmoniátlan társaság hűhóját, a néptribunok értetlenségét s a velök pajtáskodó salonsocialisták léhaságát. Ebből az egyesülesből jó eredmény, de egyáltalában semmi eredmény sem származhatik. A Cremieux-Dax eszményi tervei még a regény folyamán hajótörést szenvednek. Egy katolikus pap megy hozzájuk, hogy komoly vitát folytasson velök s pusztá megjelenése fölrobbantja az uniót. Épen ez este tetőződik be a metamorphosis János lelkében.

A hitetlen ifjút, emlékszünk rá, sem Brigitta szerelme, sem apjának érvelései nem tudták katolikussá tenni. Egyszerre azzá válik ám most, mikor a húga fájdalmas kitöréséből megtudja, hogy a szerencsétlen gyermek — viselős. Szeretője: az ő legjobb barátja, a ki nőül venni nem akarja, hanem adott neki egy tanácsot, a melylyel... nos, a melylyel jóvá lehet tenni a maga módja szerint mindent.

Fölforr a vér a fiúban. Rohan a Tolstoi-clubba, mert ott kell lenni a csábítónak is. Helyette azonban csak Cremieux-Daxot meg

a katolikus papot találja csendes vitatkozásban. És itt következik a Bourget sajtósága lélektana. A boszúálló testvér nem rohan tovább. Szépen leül s kissé izgatott hangon, de logikus mondatokban hirdetni kezdi az 1789 csődjét, a jakobinus eszmék képtelenségét, az egyházi rend fölülkerekedését, szóval mindent, a mi előbbi meggyőződéseivel homlokegyenest ellenkezik. Nos hát, ha ez lélektan, akkor nincs ennél furcsább teremtménye az Istennek. Azt megértjük, hogy valaki mennyei divinatio következtében hirtelen megtér, azt is elfogadjuk, hogy az emberi gazság miatti elkeseredésében lassanként sutba dobja előbbi eszméit. De azt, hogy az ember dühében egyszerre, öt perc alatt hitetlenségből hitre térjen s ezt a hitvallását rögtön négy-öt oldalas tirádákban a történelemből vett érvekkel hirdesse, olyan lélektan nincs sehol a világon. Pillanatnyi elmezavarban vagy pillanatnyi világgyűlöletben öl az ember vagy öngyilkos lesz, de erkölcsi fölfogását, világnézetét fenekestől nem dobálja ki a fejéből, s nem cseréli be másért, újért.

A János megtérésében nincs igazság. A minthogy nagyon is operettszerű a végső akkord, mely az egyház philosophusának, Ferrandnak a nemességét zengi. Midőn János hajlandó már áttérni, leendő apósa — nem kívánja többé. Megjött ugyanis a szentszék válasza az ő titokban írt levelére, melyben arra kéri Ő szentségét, engedje meg, hogy leánya a felekezetnélküli Monneron Jánoshoz menjen feleségül. A szent atya kegyesen beleegyezik, csak azt köti ki, hogy a születendő gyermekek a katolikus vallásban neveltessenek. Erre a fináléra csak jelt kell adni a karmesternek egy víg induló elfúvására, miközben a függöny kedélyesen legördülhet.

Ez a függöny aztán el is takarhatja, mi történik a többiekkel. Antal, a hamisító megy új pályát kezdeni Új-Seelandba vagy tudom is én melyik polinéziai szigetre; Julia az apai házban várja meg bűne gyümölcseinek megérését. Gróf Rumesuil, jaj, Rumesuil jóvá tett mindent. Rumesuilnek meg kell bocsátani! kiáltoz Bourget. Az történt ugyanis, hogy fölindulásában pisztolylyal megsebezte magát is, a kedvesét is. Egyiknek sem lett semmi baja. A gróf azonban ez alkalommal ritka nemeslelkűségnek adta tanújelét. Képzeljék, nem árulta el, hogy Julia lőtt rá. Úgy vallott, hogy ő akarta megakadályozni a Julia öngyilkosságát, úgy sebesült meg a balkönyökén. Oh ez a nemes szív! Ez a kiváló jellem! Sápítoz a regényíró, kinek első dolga, hogy a katolikus hitre tért János szívében eloltsa a boszú lángját Rumesuil iránt. S míg a köztársasági párti öreg Monneron eszményeiben csalódva, sorvad a sír felé: gróf Rumesuil, a félelem

és gáncs nélküli lovag fölkötött karral — ez is jól áll az arcához! — ott folytatja az életmódját, a hol elhagyta.

Nincs ebben a regényben igazság s a mint igyekeztünk megmutatni, nincs benne lélektani igazság sem. Az emberei összevissza járkálnak, beszélnek; a mit nagy alapossággal megmagyaráz, annak az ellenkezőjét épen úgy megértethetné. Jánosnak a föld alól kell előteremteni ötezer frankot, hogy a bátyja sikkasztott pénzét megfizethesse. Cremieux-Daxra gondol. Annak van is, adna is. Igen ám, de nem kérhet tőle kölcsön, mikor ez a vezére az Unionnak, a melyet épen most akar elhagyni... Így gondolkodik és sietve fölveszi a pénzt — Ferrand úrtól. Természetesen azon legkevesébbé sem akad fönn, hogy Ferrand, a hitelezője: térítője is.

De a lélektanárnál is büszkébb talán az eszritjére, a mi pedig szintén igen kevés az *Étape*-ban. Szinte bántja az embert, milyen keveset beszélgetti előttünk Bourget az alakjait. Mindent ő maga mond el. Határozottan így okoskodik:

— Ha hagynám a grófot meg Juliát, Ferrandot és Monneront egymással derűre-borúra beszélgetni: mit értenétek abból ti, nyájas olvasók? Mit tudnátok ti egy odavetett szóból kibontani? Mit értetek ti az analizáláshoz, a bonczoláshoz? Azért jobb lesz, ha az én embereim keveset beszélnek, majd helyettök beszélek én.

És Bourget beszél. Minden személyének a szavához hozzáfűz két lap magyarázatot. Annyit magyaráz, hogy az ember szinte kétségbeesik: csakugyan ilyen értetlen vagyok, hogy ezt sem tudom magamtól?

Míg az olvasó ezen töpreng, a szerző kedvvel elemzi tovább az asztallábaknak és a női lelkeknek legjelentéktelenebb faragványait. Nagy nehezen végre elérünk az 516. lapig s elmondhatjuk Pelissier-vel (ő a *Kék hercegnő*-re mondta ezelőtt három évvel):

— Ha Bourget elhallgatna, kár volna. De ha egy újabb *Étape* miatt szólalna meg újra, az még sokkal, de sokkal nagyobb kár lenne.

BALKÁNYI KÁLMÁN.

ÉRTESÍTŐ.

Ó-kori lexicon. A magy. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztette Pecz Vilmos dr. Első kötet. A—L. Budapest. Franklin-Társulat.

A classika philologia nálunk idegen emlőkön nőtt fel. Örömmel és büszkeséggel tekintünk tudósainkra, a kiknek érdeme, hogy e tudományt nálunk a külföld színvonalára emelték s ma is azt a kornak megfelelő magaslaton tartani iparkodnak, de tagadhatatlan, hogy a táplálékot ők ebbeli munkájokhoz idegen népek, első sorban a német tudósok műveiből merítették. Mivel pedig a kezdet nehézségeivel kellett megküzdenniök, nagy eredményeknek hirtelen átültetését eszközölniök, csekély számuknál fogva pedig erős munkára voltak utalva, szomorúan kell látnunk, hogy még manap is a classika philologia alapvető munkáit nélkülözzük, megfelelő szótárakkal nem rendelkezünk s a legszükségesebb kézikönyveink, melyekből akár a művelt közönség, akár a tanárjelöltek — kik közt mind nagyobb számmal akadnak olyanok, kik idegen nyelvet vagy egyáltalán nem, vagy legalább is nem abban a mértékben bírnak, melyre tudományos kiképzésökhöz szükségök volna — tájékozást szerezhetnének, sincsenek meg. E hiányokon segíteni, ideiglenes orvoslást nyújtani, ez volt a cél, mely azok szemei előtt lebegett, kik az ó-kori lexicon megteremtését oly régóta sürgetik.

Megengedjük, nem ez a természetes sorrendje a dolgok fejlődésének, hogy ez az encyclopædikus mű megelőzi amazokat; biztosak lehetünk az iránt, hogy sok téren nem lesz meg nálunk a kellő előmunkásság és szakerő s hogy ezért lehetetlenség minden ágbán önállót nyújtani; de a mi specialis viszonyainkhoz képest, talán nem annyira a tudomány, mint inkább a gyakorlati élet követelményeit, a napi szükségleteket tekintve tényleg elsőrendű szükségnek tűnik fel ilyen általános jellegű műnek közrebocsátása.

Egy hosszú idők óta érzett váagnak több sikertelen kísérlet után való megvalósulásáról van szó, egy műnek létrejöveteléről, mely sokáig a lehetetlenség látszatát terjesztette maga körül s a mely még keletkezése folyamán is újra és újra feltorlódozó akadályokkal volt kénytelen megküzdeni úgy, hogy kételkedve vártuk, többre lesz-e képes ez utolsó kísérlet az előbbieknél. Mert e lexicon keletkezésének egész története van már. Az eszmét ezelőtt huszonöt évvel, 1875-ben hangoztatta először Bartal Antal; meg is alakult egy bizottság, mely a Lübker-féle Reallexicon alapján a tervezetet elkészítette. Kiadója is akadt a munkának, mely akkor azonban a kellő munkatársak hiányában megakadt. A 90-es évek első felében Heinrich Gusztáv buzgó fáradozásának sikerült a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumtól és a Magyar Tudományos Akadémiától anyagi támogatást kieszközölnie és a Franklin-Társulatot a mű kiadására megnyernie. A szerkesztésre Hómann O. kérésre fel, ki azonban nagy elfoglaltságánál fogva csakhamar visszavonulni volt kénytelen. Ekkor bízta meg a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter az encyclopædia szerkesztésével Pecz Vilmost, a ki megfelelő munkaerőt gyűjtve maga köré, a leghatározottabban és a legnagyobb buzgalommal látott feladatának megoldásához. Az ő kiváló szakképzettségének és határtalan szorgalmának, semmiféle akadálytól vissza nem riadó munkakedvének köszönhetjük első sorban, hogy a mű első kötete megjelent s immár bizalommal tekinthetünk annak befejezése elé. Az eredeti tervezet szerint ugyan a mű csak egy vaskos kötetet alkotott volna, de az első résznek megjelenése után örömmel látjuk, hogy már e félkötet is csaknem eléri a Lübker-féle könyv terjedelmét, annak tudományos becseit pedig határozottan felülmúlja.

Mik egy ilyen mű szerkesztésénél a vezető szempontok? Az általánosan elfogadott eredményeket felmutatni, úgy azonban, hogy azért minden számottevő hypothesisnek nyoma legyen, hogy így a mű termékenyítő és gondolatébresztő hatásában nyerjen. Előadni a részleteket, hogy az egészszel való összefüggés el ne mosódjék, másfelől pedig egyes összefoglaló cikkekben áttekintést adni egész ágakról s utalásokkal a részletekbe való behatolást elősegíteni. Ily cikkek megírásához szakemberekre van szükség s minthogy ezek nálunk a classika philológiának nem minden ágában találkozzunk, csak helyeselhetjük azon eljárást, hogy a műnek alapjául nemcsak külső keretképen, hanem tartalmi szempontból is egy elterjedtségénél és kiadásainak nagy számánál fogva használható-

nak bizonyult német mű szolgált és pedig ugyanaz, a mely már huszonöt év előtt is lebegett a tervezők szemei előtt. A mennyiben azonban csak ajánlott útmutatóként és első sorban a terjedelem meghatározására irányadóként szerepelt, alkalma nyilott bárkinek a maga szakismereteit érvényesítenie. Igaz, hogy ez által a mű jellege még tarkábbá vált, mert szó szerint átvett czikkek mellett teljesen eredetiek vegyesen szerepelnek, de mégis örömmel mondhatjuk, hogy lényegében, legfőbb czikkeiben, egész szellemében a mű újnak mutatkozik, s a legtöbbször csak apróságokban ragaszkodik szolgálilag a minta szövegéhez. Élvezettel olvassuk a görög és római történelemre (például Carthago, Diocletianus, Domitianus), görög irodalomra (például Aeschylus, Demosthenes, Homerus, comœdia), philosophiára (például Anaxagoras, Democritus stb.), régiségekre (például acies, ædilis, Draco, házasság stb.) vonatkozó, szélesebb látkörrel, több historiai érzékkel szerkesztett cikkeket s épen azért igazán nem értjük, hogy többször oly czikkek írói is, kik egyes ágakban szakszerűen foglalkoztak, szó szerint ragaszkodnak az eredeti szövegéhez, noha kétségtelen, hogy ők magok is legalább oly jó, önálló cikkeket lettek volna képesek nyújtani (v. ö. Aegyptus, államformák, Antoninus Pius, Alexander stb.). Szembetűnő azonban, hogy az írók egy része a lexicalis stilust, annak magvas, összefoglaló természetét, objectiv jellegét nem bírja és sokszor tárczaszerű csevegésbe, személyes reflexiókba bocsátkozik (v. ö. az *ἐξοχλήμα* befejező sorait), mi nem utolsó oka annak, hogy a lexicon terjedelme aránytalanul felszaporodott.

Külön megemlítést érdemelnek az ó-kori művészetre vonatkozó czikkek, melyek teljesen függetlenül, sokkal szélesebb terjedelemben, fontosságukhoz mért arányban íródtak, mint arról a specialis cikkeken kívül az «építések»-ről, «festők»-ről írt összefoglalások is tanuskodnak. Ezt annál szívesebben látjuk, mert a Lübker-féle könyvnek épen idevágó fejezetei nem egyszer hiányosak vagy tévesek.

A római magán- és harci régiségeknél a provincialis életnek nagyobb tér jutott, főkép Magyarországnak mint római provinciának behatása alapján. Ez úton azután nemcsak a már meglevő czikkek részesültek a megfelelő átdolgozásban és kibővítésben, mint például az amphitheatrumról szóló, hanem több új czímszó is került, a lexiconba, mint például: canabæ.

A legnagyobb örömeinkre szolgál azonban a hungarikumoknak nagy számmal való és gondos földolgozása. Ez a lexiconnak

legértékesebb és ránk nézve különösen becses része, mert az idevágó dolgokat szakszerűen feldolgozva, rendszeresen csoportosítva, összefüggő és könnyen áttekinthető fejezetekbe szorítva másutt nem találhatjuk.

Ezek adják meg a műnek magyar jellegét s hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a magyarországi provincialis élet a classika philologia oktatásánál, hol a történelmi szempont amúgy is napról-napra inkább előtérbe jut, a kellő méltatásra találjon s az itteni római élet és annak maradványai szélesebb körök számára is hozzáférhetőkké váljanak.

Emelik a mű értékét és használhatóságát a nagy számmal alkalmazott és jól megválogatott ábrák. Igaz, hogy a kellő arányt épen e tekintetben nagyon nehéz eltalálni, de mert itt a vélemények nagyon különbözők és egyéniek lehetnek, inkább csak általánosságban kívánok e kérdéshez szólni. Egy műnél, mely nagyobb közönségnek van szánva, az illustratiók elkészítésénél talán mégsem mindig az emlékek történelmi becse, mint inkább azok szemléletessége legyen a vezető szempont; tapasztalat szerint a szakszerűen elkészített reconstitutiók jobban szolgálják a czélt és több sikert biztosítanak, mint a különböző idétlen, csonka emlékek, melyekből a szakember kellő abstractiók segélyével alkothat magának némi képet, de a melyek a laikusok előtt legtöbbször érthetetlenek vagy ébenséggel nevetségesek. Úgy látszik a hazafiság is tévútra vezette az ábrák megválogatóját, mert máskép nem tudom magamnak megmagyarázni, hogy az aquincumi fejetlen Medea idétlen csemetével, a Hektor meghurczolását vagy Iphigenia áldozatát bemutató reliefek mint kerülhetek e műbe, mely nem művészettörténeti célokat szolgál első sorban. De ha itt sokallottam az ábrát, viszont másutt szívesen láttuk volna, például az amphitheatrum, capsza, cista, ivóedények stb. czikkeknél, melyek bizony ábra hiányában homályosak maradnak.

Nem volna azonban méltó e műhöz, ha ilyen aprólékosságokkal akarnám becsét kisebbiteni. Kitűzött czélját, hogy tanárok és tanárjelöltek, a középiskolák felsőbb osztályainak tanulói, a művelt nagy közönség számára az ókorra vonatkozó tárgyi ismereteket a tudomány mai színvonalán álló, megbízható kézikönyvben nyújtsa, elérte és reméljük, hogy hozzá fog járulni az ókori életnek szélesebb körben és mélyebb belátáson alapuló megismeréséhez. A classika philologia nevében hálások vagyunk a szerkesztőnek és munkatársainak önfeláldozó munkájokért s a kiadónak áldozatkészségéért,

a mely lehetségessé tette, hogy a munka oly sok küzködés után végre napvilágot látott.

Szauner Zsigmond.

Népszerű csillagászat. Irta D. P. Todd, fordította dr. Darvai Móricz, az eredetivel összehasonlította dr. Kövesligeti Radó. 323 rajzzal, 6 táblával. Budapest, 1901.

Az angol írók könyveinek általában értékes jellemzőjök szokott lenni bizonyos belső világosság, a melyet bizvást nevezhetnénk e különös néven : értelmi plein air. Jobb műveik olyanforma hatást tesznek az olvasóra, mint egy-egy verőfényes téjkép.

Todd jelen könyvére e megjegyzés, azt hiszszük, nagy mértékben ráillik. Lefordítandóul szerencsés kézzel választotta ki a Természettudományi társulat. Bár viszont nem tudjuk elhallgatni lapozgatás közben azt a megjegyzésünket sem : kár hogy Todd amerikai ; olykor tudniillik többet ígér a yankee, mint a mennyit bevált a csillagász.

Mind e megjegyzések — a dicséret, s a nagyon kevés gáncs — könnyen igazolhatók.

Tizenhat rövid fejezetbe összezsúfoltan szinte mindent megtalál az olvasó, a mit laikusul a csillagászatról tudnia lehető vagy érdekes ; s a zsúfoltság nyoma, a rövideggel járó homály mégsem érinti szemét talán sehol sem.

Arról föltétlenül le kell mondanunk, hogy a könyvet egészen ismertessük : egyszerűen adjuk itt a tartalomjegyzéket. Ily művek kivonatolását megkísérteni vakmerőség, hiszen már magok is kivonatok. A tartalom ez : *Előszó*, melyben műve czélzatáról ekképen szól : «E népszerű csillagászat megírására főleg az indított, hogy eddig nem igen törődtek azzal, mikép lehetne a csillagászatot is kisérleti előadások tárgyává tenni». *Bevezetés*. Ez a csillagászat gyakorlati hasznáról (történelmi időpont, időrend, hajózás, földmérés stb.), a csillagok számáról (legalább százmillió), a csillagképekről, a holdról, a bolygókról, az álló csillagokról, üstökösökről és hullócsillagokról, s végül a világegyetem egyéneit összefűző tömegvonzásról rajzol vázlatos képet. Aztán jó *A csillagászat nyelve*. Ez főként az égbolton való tájékozódás elveit és eszközeit ismerteti. *Az éggömb tudományos beosztása. A csillagok pályafutása. A föld, mint gömb*. Mindegyik fejezetben ügyes, gyakorlatias rajzok, utóbbinál külön megemlíthető a földrajzi szélesség egyszerű meghatározá-

sára szolgáló módszer rajza. *A föld tengelye körül forog.* E forgás törvényei, következményei, s ismét egy-egy érdekes rajzzal illusztrálva «az igazi északi irány fellelése óra és távcső nélkül», s a «valódi dél idejének meghatározása». *A föld a nap körül kering.* Itt az ecliptica síkja helyzetének elmés magyarázata. A fény sebességének meghatározása. Az árnyék, az évszakok, a naptár és berendezése. *A hajós csillagászata.* Ez szól általában azokról a gyakorlati csillagászati tudnivalókról, a melyek segítségével kormányozható helyesen a hajó a tengeren, a hol tudvalevőleg 4—5 mérföld távolságra a parttól már az égbolt az egyedüli iránymutató. *A csillagvizsgáló és műszerei.* *A hold.* Itt különösen megtetszik az ötlet, a melyvel «Műszer nélkül is lemérhető a Hold átmérője».

Itt a holdnak s egyes részseinek sok és szép fölvétele van közölve. *A nap.* «A nap a világegyetem minden más testénél fontosabb és fölségesebb nemcsak a mi szemünkben, kik a földet lakjuk, hanem oly lények előtt is, ha ugyan vannak, a kik más bolygókat népesítenek». E fölfogásához híven e fejezet részletesen leírja a nap külsejét, alkotó részeit, nagyságát, távolságát, ennek egyszerű megmérését. Érdekes megemlíteni, hogy a nap fényének az erőssége körülbelől 600,000-szer akkora, mint a holdé, fölszínének hőfoka pedig 5—10,000 Celsius fok körül van. Todd szerint a naprendszer valószínű élettartama 30—40 millió év, a melyből immár húsz milliót elemésztettünk; s így tehát 15—20 millió év múlva már hideg, kihalt göröngy lesz a világtérben a föld is, a nap is. Ám a czimlapot díszítő Newton-kép óva emeli föl újját: «hypotheses non fingo», — csak tényekről beszéljünk, s ne elmélkedjünk messzire, ki tudja azt? *Nap- és holdfogyatkozások.* «Két napfogyatkozás minden évben biztos». *A bolygók.* Ez a leghosszabb fejezet az egész könyvben. S a mellett igen érdekes, mert a bolygók mint titokzatos pályatársai a földnek, különösen magokra vonják a figyelmünket. Folyton előttünk lebeg az a gondolat, hogy a bolygók épenúgy élőlények hazái lehetnek, miként a mi földünk. Többet is tudunk rólok, mint a többi égitestről, mert ők a mi legközelebbi szomszédaink. Usinos rajzok és bolygó-térképek élénkítik ezt a fejezetet. *Az egyetemes tömegvonzást bizonyító érvek* mintegy a tudomány műhelyébe vezet be. Megismerteti velünk a gépezetet, mely mögötte van, s indító oka mindazon sok és különös mozgásnak, a melynek eddig voltunk tanúi. *Üstökösök és hullócsillagok* zárja a szemlét, melyet az égi vándorok fölött okulásunkra rendezett a szerző. A hullócsillag, az mindennapi jelenség. Sőt százával is látható egy-egy augusztusi

vagy októberi estén. De az üstökös már ritka vendég, s ha csak az ismeretlenből nem tör elő váratlanul egy példány, úgy egész 1910-ig nem fog gyönyörködni üstökösben a látcső nélkül való közönség. Legvégül *A csillagok és a kozmogonia* című fejezet a csillagok természetének figyelembe vétele alapján felelni próbál arra a régi mégis új kérdésre: hogyan lett a világ? Felelete az ismerős Kant-Laplace-féle ködelmélet, ismertetve s elmondva rövidségében művészien.

Itt rövid *Függelék*et nyújt a R(evisor), a ki eddig is hűséges, tudós és elmés kalauzunknak bizonyult az olvasás alatt, számos lábjegyzetben egészítvén ki vagy alakítván magyar hazánk viszonyaira vonatkozókká, sőt olykor épen helyesbítvén szerző adatait. E helyt a csillagoknak színeképök alapján való osztályozását közli, a mely szerint a csillagok kivétel nélkül e három típus valamelyikébe tartoznak: fehér (felszínök hőmérséke 6300°C), sárga (5200°C) és vörös csillagok (4500°C).

Nos, és talán most jöhetne azon «kevés gáncs». Nagyon röviden teszünk szót róla. Az ez, hogy a szerző többet ígér, mint a mennyit ád. Előszavát olvasva azt hiszszük, hogy teljesen elementaris kísérletivé tette a csillagászatot. A könyvet lapozva ellenben kevéssel találunk több gyakorlati eredményt, mint más jó népszerű csillagászati művekben. S ez eredmények itt is ugyanazon lábukra sántítanak, mint amazokban. Hogy csak egy példára mutassak reá: ha meg akarja például mérni elemi kísérlettel a nap nagyságát, már ismernie kell a távolságát — valahonnan. Nyilvánvaló, hogy itt valami nagy vívmányáról beszélni a primitív tapasztalatnak csalódás.

A mi nézi a fordítás nyelvét, az: megjárja. Sok helyt igen jó, egyszerű, tiszta; de bizony a hol kissé szövődniök kellene a mondatoknak, ott görcsössé válik a fonál gyakran. Az erős magyar ízt is hiába keresnök e nyelven. Szintelen ez és hétköznapi. Bizonyítsunk? Tessék olvasni. *Telc hold, teli hold*, így szokta mondani a magyar ember, s itt mindig *telt* holdat olvasunk; aztán találkozunk ilyen mondatlall: «Annvira érzékeny e műszer, hogy oly fölfoghatatlanul csekély hőmérséklet-változást mint egy Celsius foknak $\frac{1}{1.000.000}$ részét, már megmutatja». Rémes mondat ez magyar fülnek! A 246. lapon hosszas magyarázatra kényszeríti Revisort ez az angol költői sor: «the old moon in the new moon's arms». Lám az angol ismerte a maga poetáját, a mi magyar tudósainknak pedig a világ minden kincséért eszökbe nem jutott volna, hogyan mondja ugyan-

ezt a sort Sir Patrick Spens, a híres skót tengerész az Arany János nyelvével:

«Mult este az uj hold szarva közt
Látszott a régi hold.»

A könyv végén bő műszótár és betűrendes névjegyzék s tárgymutató teszük még könnyebbé és kellemesebbé a különben is nagyon világos és tanulságos mű használatát.

p. gy.

E. Horn. Lauriat de l'académie française. Sainte Élisabeth de Hongrie. Paris. Librairie académique Didier Perrin et Cie. Libraires-Editeurs, 35, Quai du Grands-Augustins 35. 1902. Tous droits réservés 8°. VII. 290. l.

Magyarországi szent Erzsébetről tengernyi sokat írtak. Tüzetesen aránylag keveset nálunk, hazájában. Pray György Dissertációja után (1770) majdnem egy századra jelent meg róla Danielik János kis munkája (1857), melylyel a maga idején többet foglalkoztak, mint a mennyit megérdemelt volna, s azután 1866-ban lefordították Montalembert ifjúkori szép művét Erzsébetről, melyre már Danielik János is támaszkodott. Így nem csoda, hogy magyarságát a bő irodalom, mely róla szól, nem domborítá ki annyira, mint lehetett és kellett volna, s még napjainkban, boldog emlékezetű Erzsébet királynénk tiszteletére alapított Erzsébet rendben is csak mint Elisabeth von Thüringen — pedig Montalembert *de Hongrie*-nak írja — szerepel. Pedig ő magyar volt, nemcsak származásánál fogva. Négy éves kora óta Németországban nevelték, de folytonos összekötetésben maradt hazájával. Sokszor haza gondolt. Magyarok ki-be jártak nála. Szolgái közt magyarok is voltak; kettőnek nevét is tudjuk: Dávid és Farkas, még a latinban is Farkassius. Mint menyecske férjével egyszer haza is jött. Külseje, természete is elárulta a magyart. Barna volt, komoly, de tetteiben, érzelmeiben tele tűzzel, lelkesedéssel, úgy hogy rideg német környezete nem csak azon, a mit a szeretet túltengésében tett, hanem a módra is, a mint tette, fejét csóválta, és gyakran «hóbortosnak», «félbolondnak» tartotta.

Horn E. magyar, legalább félig-meddig. Atyja Horn — eredetileg Einhorn Ede — Vágújhelyen született. A forradalom után kivándorolt és zsidó theologusból világhírű nemzetgazdasági íróvá

lön. A koronázás után hazajött. Mint képviselő a balközépen küzdött Tisza Kálmán mellett. A fusio után kereskedelmi államtitkárrá lön, de nemsokára, még 1875-ben, meghalt, «Confessionslos», ha nem csalódunk: vallástalanul. Neje, belga asszony, katolikus volt. Fia, szerzőnk, — mint művének majdnem minden sorából kitetszik — szintén nagy katolikus. Külföldön él, francziául ír, de azért vonzalmát, szeretetét Magyarország iránt megtartotta. Szent Erzsébetben is különösen a magyart szereti, s egész munkáján végig vonul a gondolat, hogy Erzsébet a «petite magyare», mint egy helyt nevezi, a régi zsolozsma szavai szerint csakugyan «flos Hungariæ», Magyarországnak volt a virága. Szintúgy szereti a *szentet*, a katolikus egyház szentjét, és tetszik neki a gondolat, hogy a mikor «a Reformatio lehelletére» 1526 junius 3-ikán az emberek megszűntek Marburgban nyilvánosan tisztelni az «első magyar szent nőt», «La première sainte magyare», «Les fils du royaume marianique . . . succombaient dans les plaines de Mohács»: «Mária országának fiai elbuktak a mohácsi síkon». «Azóta századok multak; nemzedékek követték egymást, mind rendületlenül hívek őseik vallásához és változtatlanul bízók a Gondviselésben; s a magyarok reménysége nem is csalatkozott meg. Csapások után, a mily nagyok kevés nemzetet értek, katastrofák után, a milyenek ritkák népek történetében, újra fölemelkedtek, s a most elmúlt század föltámadásukkal végződött»: «Le siècle, qui vient de finir, s'est clos sur leur renaissance.»¹⁾

Horn E. munkája inkább feldolgozott műveken, mint a közvetetlen forrásokon alapszik, bár azokat is, a mint látszik — ismeri. Ismeri a magyar irodalmat. Lépten-nyomon hivatkozik e sorok írójának Árpádjaira, Szilágyi Sándor gyűjteményes Magyar történetére, és sok más, régibb és újabb dolgozatra, és merít belőlük, néha talán többet is mint kellene. Például: hogy Erzsébet 1207-ben Pozsonyban született, sokfelé olvassuk és még sincs semmi, kritikailag megálló alapja. Itt-ott egy kis botlással, vagy talán inkább tollhibával is találkozunk. II. Endre Halicsban nem harczolt a tatárokkal. A paulinusokat nem 1215-ben alapíták,²⁾ hanem a tatárulás után, IV. Béla korában; a német krónika magyar Comes P'aneas-át sem volna szabad már ma, a XIII. század elején csak vezetéknév keresve, Bánffyra magyarázni,³⁾ habár ebben a

¹⁾ Préface VI., VII. l.

²⁾ Sainte Elisabeth 155. l.

³⁾ L. u. 194.

tekintetben elnézők lehetünk a francia íróval szemben. mikor még hazai írók is — pedig félszázaddal korábbi időről szólva — Bánfi Lukács esztergomi érseket emlegetnek. Egészen véve azonban a munka szép; fölfogása Erzsébetről, világáról általában véve helyes, s a mai kritikának megfelel. Elbeszélése nem oly bájos, mint Montalemberté, de nem is oly legendaszerű. Modern emberekhez szólva, a modern történetírás nyelvén beszéli el a «kedves», «magyar» szent Erzsébet történetét. Szent Erzsébet 14 éves volt, mikor 1221-ben férjhez ment. Húsz éves korában jutott özvegyiségre, és csak 24 éves volt, «mikor a szép, magas, nyulánk, ép oly bájos, mint méltóságos alak» meghalt. Szereplése, mindössze rövid tíz év — «valódi virágfakadás és liliomhullás» — arra a korra esik, mikor a katolikus egyház befolyása a legnagyobb volt Nyugat-Európa népeire, mikor leginkább áthatotta eleinknek egész életét. A kereszténység, mikor föllépett, a római birodalomban legalább annyira, — mennyire civilisált népek közt találta magát, s inkább a műveltség pervers kinövéseivel, mint barbársággal kellett küzdenie. Mikor azonban Nyugat-Európát elárasztá a népvándorlás, mikor a keresztény térítők elmentek, hová a római hódító sohasem jutott el: nem a hit elveit, a dogmákat, hanem a szeretetnek, a humanizmusnak, az emberségnek parancsait volt nehéz a barbárokba csepegtetni. Míg keleten, a régi római világban, a manichæusok, az arianusok, a hit különféle speculativ tételeinek téves fölfogása ellen kellett küzdenie: nyugaton oly emberekkel volt dolga, mint az a frank herceg, Rauching, az első Merovingok korában, ki mikor egyik paraszt alattvalója tudta nélkül megnősült, s a pap unszolására meg kellett esküdnie, hogy a házaseleket egymástól el nem választja — a férjet és feleséget együtt elevenen elásatta, s így — mint vigyorogva mondá — esküjét megtartotta, «mert mostan már férj és feleség együtt maradnak örökre!» Százados küzdelem kellett, hogy az egyház kivívja függetlenségét a barbár világiaktól; megalakulhasson oly elemekből, melyeknek már nem parancsoltak a barbár fejedelmek, mely már szabadon hirdette a szeretet igéit, oly tekintélyvel, hogy meghajolt, megváltozott vagy legalább meghunyászkodott a vadság, s a XIII. század elején az egyház — ha szabad ily hasonlattal élnem — olyan volt Európában az országokhoz képest kisebb-nagyobb mértékben, mint a szelídítő, ki tekintete hatalmával tanulékony bárányná változtatja, legalább külsőleg, az oroszlánt. A szeretet ez eszméinek volt apostola szent Erzsébet «a németek közt» — mondja szerző — a Duna partjától jöve, mint kilenczszáz

évvél előbb szent Márton, a Pannonhegyéről indulván ki, az evangélium apostola volt a frank népeknél», vagyis helyesebben Galliában.*) Egészen az *altruismusnak* élt, mint most mondjuk, csak hogy ne kelljen a jobb, szebb, régi keresztyén caritást a szeretet, szót használnunk. «Szent Erzsébet» — mondja helyesen Horn E. — «nem tartozott azon szentek közé, kik szerepet játszottak a történetben, vagy a tudományban; érdemei, emberi szemmel tekintve, szerényebbek voltak és dicsősége mégis el nem múló fénynyel ragyog, mert meg volt benne, és életével összeforrt, a szeretet adománya, és bár királyleány, a legalázatosabb erényeket gyakorolta; felebarátját jobban szerette, mint önmagát, s mint a szeretet hőse örökre ideálja maradt a keresztyén asszonynak.»*) A míg férje élt, megosztá szívét közte és a szegények közt. Vele ült az asztalnál, férfiak közt, mi akkor szokatlan dolog volt. Órákig követte lóháton útjaiban, s mikor halála hírért meghallá: halavány lett, majd elpirult, összekulcsolta kezét, térdére támasztá és fölajdult: «meghalt! meghalt! most már mindennek vége! nincs már számomra világ!» Azután fölugrott, sírva végig futott az eisenachi vár szobáin egyre kiáltva: meghalt! meghalt! míg már nem tudott, hová menni, s zokogva a falnak dült, mely útját elállta. Mint özvegy azonban már csak Istennek élt és parancsainak, vakon követve marburgi Konrád gyóntatóját, kit még férje rendelt melléje. Ha Erzsébet legszentebb, legkedvesebb típusa volt annak, mivé akarta fejleszteni az egyház a nőt: Konrád is majdnem típus volt; bár nem tökéletes, de erőteljes típusa a tanítókarnak, mely a népeket az egyház által kitűzött célokhoz vezette, és most már, mint minden hatalom, a szeretet gyakorlatába szigorúságot is vegyített, azok ellen, kik neki nem engedelmeskedtek, vagy még elveinek igazságát is — mire már ekkor volt példa — kétségbe vonták. Alakját sok ideig nem láttuk tisztán, és csak az újabb kritika óta ismerjük jobban, melyet már nem hoz dühbe, nem tesz elfogulttá, hogy inquisitor volt, s a mely sok dologról, melyet ráfogtak, kimutatta, hogy nem is reá vonatkozik. Konrád talán 40 éves volt, mikor thüringi Lajos Erzsébet gyóntatójává rendelte, majd mikor a Szentföldre ment, rábízta a thüringiai egyházi javak betöltését. Mindkét tisztében, a maga fölfogása szerint, a legnagyobb szigorúsággal járt el. Teljesen önzetlen volt.

*) Préface V.

**) Préface VI.

Magának nem kellett sem méltóság, sem jövedelem. Egyszerű, világi pap maradt, ki hirdette az Isten igéjét, követelte, hogy annak engedelmeskedjenek, és kérlelhetetlenül üldözte mindazt, mi azzal, véleménye szerint, ellenkezett. Catói jellem volt, mondhatjuk közhelylyel, de igazsággal; bátor fel-lefelé egyaránt, de nem szelíd, nem szeretetre méltó, a mint a Catók nem is szoktak lenni. Nem szerette a nagyokat, hatalmasokat, s azért bizonyos kedvteléssel — jegyzi meg finoman a szerző — érezte hatalmát szent Erzsébettel, ki, minden alázatossága mellett, sem tagadhatta meg teljesen királyi származását.

A legtökéletesebb askesis ösvényére akarta vezetni, kivált mióta özvegyggyé lett. Mikor még férje élt: megtiltotta neki, hogy oly ételeket egyék, melyek a nép sanyargatása, megterhelése útján kerültek a fejedelmi asztalra. Most pedig beleavatkozott, még pedig nyers, durva módon, családi, házi életébe. Rábírta, hogy megváljon gyermekeitől és másokra bízza nevelésöket. Elvette két szolgálóját: barátnőit, és más, nem kellemes, sőt kiállhatatlan nőket rendelt melléje. Megszabta neki, mit adhat a szegényeknek, de ebben Erzsébet, ártatlan csellel, ki tudta játszani, s ha valami engedetlenségéről, vagy rendeleteinek elvétéséről értesült, nem habozott az egyházi fegyelem legszigorúbb eszközeit, még a korbácsot is, alkalmazni. Az emberek nem értették, még akkor sem, mi bírja rá a fejedelmi asszonyt, hogy ilyen durva parasztnak oly vakon hódoljon. Suttogtak, beszéltek, gyanúsíták, hogy szerelmes belé, s a hír, Varilla Rudolf lovag útján, Erzsébet füléhez is eljutott. «Áldott legyen a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent neve!» mondá Erzsébet, «ki erre a megpróbáltatásra is érdemesnek tartott. Miatta lemondtam nemes származásomról, hogy szolgálóvá legyek. Lemondtam vagyonról, szépségről, ifjúságról, hazámról, gyermekeimről. Min- leneműl csak női becsületemet akartam megtartani; de ha Isten ezt is áldozatul kívánja, meghozom és élek mint beestelen, csak szegény kis gyermekeimet ne érje szégyen miattam.» S e gondolatra — úgy látszik — hogy Varillát mégis meggyőzze ártatlanságáról, megmutatta neki vállát, melyen még meglátszottak Konrád korbácsa nyomai: «Ime, a szent pap szerelmének jelei; ily módon vezet ő engem Isten szerelméhez». A keresztyén alázatosság volt az — jegyzi meg itt a szerző — mely akarátát, büszkeséget letörte, az az erény, melyet a világ legkevesbé tud megérteni. «Csodálja a szeretetet; becsüli a hitet, helyesli — elméletben — a bűnbánatot, megengedi a szüzességet, mely virága, dicsősége a katolikus egy-

háznak, de az alázatosság meglepi, és majdnem megvetéssel tekint rá.)*)

Alig hogy Erzsébet meghalt, híre elterjedt az egész keresztyén világon. Nem mult még négy éve és a pápa a szentek sorába igtatta, a scepticus császár, II. Frigyes, ki az élet nőül, akarta venni, a holt fejét megkoronázta.

Tisztelete elterjedt mindenfelé. Marburg és sírja búcsújáró hely lön majd háromszáz esztendeig, míg eljött Luther Márton reformatiója, melyre közvetlenül az indító okot épen az adta, hogy a keresztyén szeretetnek, a legtisztább altruizmusnak tetteiből ki halt szent Erzsébetnek élő hite és mechanicus, külső ál ozatokká váltak, melyeket az együgyű jámborság vagy pogányos babona hozott a képmutatásnak. Psychologice meg lehet érteni, hogy a wittenbergi barát szinte megutálta a «jó cselekedeteket», s az új tan hadat üzent a szellemnek, mely Erzsébetet lelkesíti, a tetteknek, melyek a középkor rajongó tiszteletét vívták ki számára. Saját vére, Zsófia leányának, a brabanti herczegnőnek ivadéka, hesseni Fülöp, a reformatiónak e bajnoka. tört a templomra, melyben ereklyéit tartották; «káromló szavakkal», melyeket a szerző szerint a keresztyén haboz ismételni — nem is írja le — mint: «Gyere Böske néni! Ez az ősanym! Szeretném, ha az ereklyetartó csupa pénz volna! Régi magyar forintok lesznek benne!» maga vette ki a porladó csontokat, dobatta egy zsákba és megparancsolta, hogy takarítsák el szét szórva, más holtak közé — mi azonban nem történt — a temetőben (1539.). Azután századokra megszűnt Marburgban szent Erzsébet tisztelete a hesseni fejedelmek alatt, kik közül nem egy, de a legtöbb nagyon is elütött szent ősanymjától. Mindjárt Fülöpről megemlíti szerző, hogy bigamus volt, két feleséget tartott, Luther Melanchton beleegyezésével, kik csak azt kötötték ki, hogy helybenhagyásuk titokban maradjon. Nekünk pedig eszünkbe jut az a IX. Vilmos, az első hessen-kasseli Kurfürst, kiről egyik életírója megjegyzi: «War einer der berühmtesten Fürstengestalten der deutschen Geschichte». Ő üzte a XVIII. század vége felé oly mértékben, mint senki más, a kereskedést katonáival, kiket az angoloknak eladott, s ebben az üzletben jobb keze Mayer Amschel Rothschild volt, «der mit den Blutgeldern in der unerhörtesten Weise an der Londoner Börse speculierte und damit den festesten Grund zu sei-

*) Saint Elisabeth 210—213. ll.

nem Welthause legte». ¹⁾ S eszünkbe jut e IX. Vilmos valami harmincz törvénytelen gyermeke közül egy: Haynau, kinek ereiben tehát szintén szent Erzsébet vére folyt.

Szerzőnk elkeseredéssel beszéli el szent Erzsébet cultusának e hanyatlását Marburgban. Ki is fakad, a hol csak lehet, a reformatio s annak legfőbb indítója, a «moine revolté», «a lázadó barát» ellen, kinek alakja — «pénible contrast!», «kínos ellentét» — oly sajátságos módon találkozik a Wartburgban Szent Erzsébet emlékével, vagyis szerző szavaival élve: «Où les souvenirs de l'humble princesse se mêlent, sans se confondre, à ceux de l'orgueilleux novateur», «hol az alázatos herczegasszony emlékei belekeverednek, de össze nem téveszthetők a gőgös újító emlékével.» ²⁾ De azután örömeire szolgál elmondani, hogy a mikor a XIX. század elején Napoleon elsöpörte a hessen-kasseliakat, öcsce Jerôme, a westfaliai «roilustic» a marburgi szent Erzsébet-templom felét visszaadta a katolikusoknak (1811.). Csakhogy az idő megint fordult, a hesseni fejedelmek visszatértek és szent Erzsébet ivadékaiknak parancsára az egész templom ismét a protestánsoké lett (1828.). De azért épült Marburgban új katolikus templom; abban 1900-ban oltárt szenteltek föl szent Erzsébet tiszteletére. Ereklýeit is föltalálták, legalább egy részöket, bár tüzetes vizsgálatot a hessen-kasseli kormány nem engedett meg és szerző a következő szavakkal zárja be munkáját: «Szent Erzsébet földi hazája, Magyarország, föl tudott támadni a mohácsi vész után. Ki tudta üzni földjeiről a muzulmán és visszafoglalta egyházait, melyeket mecsetekké alakítottak át. Ha Isten úgy akarja, ez fog történni egykor fogadott hazájában, Thüningiában is, és bizalommal reméljük, hogy egyszer még katolikus Te Deumtól fog visszhangozni a marburgi székesegyház boltozatja, s ez talán szebb lesz, mint az eisenachi és perugiai voltak» (ezeket tartották, mikor Erzsébetet canonisálták), «mert diadalmi és hálaének lesz, kifejezője az összes hívők örömének, a magyarországi halhatatlan szent Erzsébet győzelme fölött». ³⁾

A francia Akadémia az idén e műnek ítélte oda a Juteau-

¹⁾ «Egyike a leghirhedtebb fejedelmi alakoknak a német történetben». «Ki e vérdíjjal a londoni tőzsdén hallatlan módon speculált s ezzel világra szóló házának legszilárdabb alapját rakta le». *Deutsche Biographie* XLIII. 65., 66. ll.

²⁾ I. h. 160. l.

³⁾ I. h. 284. l.

Duvigneau (500 francos) díjat, melyet vallásos szellemű történeti vagy erkölcsi műveknek jutalmazására kell fordítani.

Pauler Gyula.

Die psychologische Arbeit des neunzehnten Jahrhunderts, insbesondere in Deutschland, von L. William Stern. Berlin, 1900.

A boroszlói Psychologiai Társaság (a Deutsche Gesellschaft für psychologische Forschung boroszlói szakosztálya) az új század küszöbén egy előadáscyclust rendezett, melynek célja az volt, hogy áttekintést adjon a psychológiának és a vele kapcsolatos fontos tudomány- és életterületeknek a XIX. században mutatott fejlődése felett. Az előadásokat szakemberek tartották, de nem szakemberek számára, hanem tájékoztatóul a művelt közönség részére. Ez előadások sorában az első, (illetőleg első kettő) a fentírt cím alatt áttekintést akart adni az egész lefolyt század psychologiai kutatásairól. A szó szorosabb értelmében vett psychologiai kutatást, azaz a lelki jelenségek specialis tudományát megkülönbözteti az előadó a lélek általánosabb philosophiai, azaz metaphysikai problémájától; az utóbbinak a szerző későbbben külön előadást szentelt, a melylyel itt nem akarunk foglalkozni.

A kis értekezés igen áttekinthető módon csoportosítja a történeti tényeket és annak, ki maga nem rendelkezik behatóbb ismeretekkel a psychologiai irodalom terén, ügyes tájékoztatást ad a lefolyt század psychologiai munkásságáról.

Kezdve áttekintését a XVIII. századbeli Hartley és Priestley-től megalapított angol associatiós psychológián és Christian Wolff megkülönböztetésén rationalis és empirikus psychologia között, érinti az előadó a német felvilágosodás „Erfahrungsseelenkunde”-ját legjelentősebb képviselőjével, Tetenssel, kiemelve a kornak maradandó, történetileg tovább ható főeredményét, a lelki tehetőségek tanát, ismeretes háromságával: Vorstellen (Erkenntnisvermögen), Fühlen (Billigungsvermögen) és Wollen (Begehrungsvermögen), melynek állandósítása és merev szétválasztása különösen Kantnak tulajdonítandó, a ki ezen a triason építi fel kritikai rendszerének külső vázát. Rámutatva Kantnak egy másik fontos gondolatára, a transscendentalis apperceptionnak, vagyis öntudatunk egységének fogalmára, rátér az értekező Fichte, Schelling és Hegel idealistikus lélekmetaphysikájára, mely az „én tudatát” teszi az

elmélkedés kiinduló pontjává és a melynek alapgondolata úgy formulázható, hogy a lelkiélet céltudatosság, egy legmagasabb cél felé való fejlődés (Fichténél az erkölcsi akarat e cél, Schellingnél a művészi intuitio, Hegelnél a philosopháló ész), és az egyes lelki functiók csak a szükséges stadiumok e fejlődésmenetben.

Behatóbban tárgyalja és jól jellemzi a szerző aztán Herbartot, a kit Németország első nagy szakpsychologusának nevez. Kiemeli benne, hogy egyike azoknak a csekély számú önálló szellemeknek, kik a múlt század elején ki tudták magokat vonni amaz idealistikus speculatiók nagy suggestiv ereje alól és hogy, jóllehet ő is metaphysikus, tekervényes dialektika helyett realistikus józanságot adott, deductio és sokszor rendkívül önkényes synthesis helyett élesen csiszolt és tárgyilagosan rideg analysist, a «szellemnek önmaga tudatához való fejlődése» (Hegel) helyett a képzetek mechanikáját, a lehetőségek (lelki tehetségek) helyett a tényeket (tartalmakat) és így képes volt a psychologiai részletkutatás számára igen termékeny — bár nagyon egyoldalú — szempontokat és módszereket teremteni. Herbart psychológiájának alapvető jelentőségét abban a követelésében látja, hogy nem a lelki élet célja, hanem empirikus tartalma a probléma, a mely problema azonban nem oldható meg úgy, hogy a tudat tartalmát valamely lelki tehetség titokzatos képességére vezetik vissza, hanem úgy, hogy a tartalmat elemeire bontják és az elemek kölcsönös vonatkozását functióiban vizsgálják. S jóllehet a szerző szerint a problémának ily formulázása nem elegendő és jóllehet Herbart is, mint minden associációs psychologus abba a hibába esett, hogy a lelki életet kizárólag egyszerű, egynemű elemek mechanismusának tekintette, mégis Herbart psychológiája, különösen sajátlagos területén, a képzetek jelenségeinek körében, korszakot alkot és mai napig nem halt ki szelleme és iskolája. E nagy hatás magyarázata abban a benső szövetségben is található, a melyet Herbart psychológiája a pädagogiával kötött, minek közvetlen következménye az volt, hogy a Herbartianismus főtáborá — különösen ma — pädagogusokból áll. Hogy a német pädagogiai tudomány ma is még alig vesz tudomást más psychológiáról, mint a Herbartéról, annak okát szerzőnk abban látja, hogy az újabb psychologiai kutatás még nem kísérlette meg, hogy benső szerves kapcsolatot létesítsen a pädagogia problémáival és érdekeivel, a mihez talán még nincs meg a kellő érettsége és biztonsága.

Herbart után a nem érdemelt korai feledésbe merült Beneké-

vel (*Psychologie als Naturwissenschaft*) foglalkozik az értekezés, a ki a psychológiában látta minden tudománynak, különösen minden metaphysikának az alapját, sőt sok tudományt (logikát, ethikát) egyenesen a psychológiára visszavezethetőnek gondolt, és utána rátér a szerző a XIX. század második felének tárgyalására.

A psychológiának fejlődésmenetét a század második felében az az irányzat jellemzi, a melyet kissé barbár szóval «eltermészettudományosodás»-nak lehetne nevezni. Már a század első fele mutatja némileg e vonást. Fichte még a természetnek ellensége, Schelling és Hegelnél a természet már a szellemnek előfoka, Herbart mechanikus analógiák szerint magyarázza a lelki életet és Beneke az egész psychologiai módszerre a természettudomány mintáját akarja alkalmazni. De csak a század közepével kezdődik a lélekkutatásnak az az intensív áthatása természettudományi problémákkal, eredményekkel, szempontokkal és eljárásmódokkal, mely a modern psychologia uralkodó ismertetőjele lett, és mely sajátosságát és erejét, de egyszersmind egyoldalúságát és gyengeségét teszi.

Hirtelen történik a lélektudománynak e változása. Az 1851-től 1863-ig terjedő tizenkét év — épen az az idő, melyben teljes hajótörést szenved az idealistikus speculatio, melyben a materialismus-vita folyik és a melyben ennek folytán a tudomány iránt érdeklődő közönségnél a szellemi jelenségek megbecsülése a legalacsonyabb fokot éri el — egyszerre megteremti az új embereknek egész sorát, kiknek alapvető munkái folytán a lélekkutatás az általános kicsinylésből megifjodva támad föl. 1851-ben jelenik meg Weber E. H. híres értekezése *Tastsinn u. Gemeingefühl*, 1852-ben Lotzétól a *Medizinische Psychologie*, 1855-ben Herbert Spencertől a *Principles of Psychology*, 1860-ban teremti Fechner a psychophysikát, ugyanebben az évben Lazarus és Steinthal a néppsychológiát, 1865-ben közzéteszi Wundt a *Vorlesungen über Menschen und Thierseele* és Helmholtz (kinek *Physiologische Optik* cz. könyve már 1856-ból való) a *Lehre von den Tonempfindungen* című munkáját.

Nem tekintve az evolutionistikus lélektan és a néppsychologia körét, föltűnik az az új jelenség, hogy szakbeli természettudósok, physikusok, physiologusok és orvosok lesznek a psychologiai haladás zászlóvivőivé, a kik a lélek életét szorosabb kapcsolatba juttatják a testi élettel és egyszersmind a psychologia szolgálatába szegődtetik a modern természettudomány nélkülözhetetlen segédeszközeit, a mérést és a kísérletet. A természettudományi irányban

mozgó e modern törekvések három csoportra oszthatók: a physiologiai, a psychophysikai és a szorosabb értelemben vett psychological csoportra.

Legkorábban kezdődött a physiologiai irány. A physiologia, mielőtt hozzáfogott az idegfunctiók tanulmányozásához, ráakadt psychikus tényezőkre, és minél mélyebbé lett a physiologiai tanulmány, annál inkább volt szüksége arra, hogy a tanulmányozandó idegfolyamatok psychological æquivalensét is megfigyelje, pontosan elemezze és leírja: s így keletkezik előbb az érzékszerveknek, azután az agynak valóságos psychophysiológiája. Az érzékszervek modern tudományának atyja Johannes Müller, kinek törvénye az érzékek specificus energiájáról nemcsak physiologiai és ismeretelméleti, hanem psychological szempontból is nagyjelentőségű. A részletmunkában előljárnak Weber munkálatai, melyekkel megteremti a bőr-, izom- és közérzetek tanát, és mindenekelőtt Helmholtz, a ki a látás és hallás tanának genialis alkotója. Helmholtz után a tőle fölvetett psychophysiological problémák továbbvitele nagyobbára a szakpsychologusok kezébe ment át. A physiologia az érzékszervek helyett inkább az agy tanulmányozása felé fordult és e tanulmányai közben számos tényhez és hypothesishez jutott, melyek psychikus térre nyúlnak át; különösen a szellemi jelenségek és tehetségek localisatiója az agyban foglalkoztatta a kutatókat (Wernicke tana az aphasiáról, Munk érzék-centrumai, Flechsig associatiós-centrumai stb.). E kutatásoknak azonban a psychologia nem igen vette és nem is vehette a hasznát, mert egyfelől a hely kérdése másodrendűre nézve, másfelől pedig az e kutatások által szerzett tudás és vélekedés alig egyéb, mint már régen létező ismereteink és nézeteink a lelki folyamatokról, csak áttéve physiologiai műnyelvbe.

A második lépés a lelki jelenségeknek a testi jelenségekkel való egybefűzésében a psychophysika, melynek majdnem összes fontos eredményei egy névhez fűződnek: Fechnerhez. A mit Fechner psychophysikájában tárgyal, az a lélek és a külső világ, az érzetek és ingerek között fönnálló kapcsolatnak a problémája. Adva van egyfelől az objectiv ingerfolyamatoknak, a fény-, hang-, nyomás- és hőfolyamatoknak, az izló és szagló anyagoknak complexusa nagy sokféleségében és fokozatosságában, — másfelől az érzéki benyomások, érzetek complexusa szintén a maga sokféleségében és fokozatosságában, mely azonban nem párhuzamos az ingerek sokféleségével és folytonos változásaival. Milyen vonatkozások vannak e két jelenségcomplexus között? Ez Fechner középponti problémája és erre a

kérdésre felelnek legfontosabb törvényei. Fechner maga a probléma ily formulázásában (inger és érzet viszonya) mintegy csak provisoriumát látta a főproblémának (idegfolyamat és érzet viszonya), és e fölfogás révén, melylyel Fechner a saját munkáját mintegy csak másodrendűnek minősítette, elterelődött az utódok figyelme a tulajdonképi psychophysikai problémától és ez vagy tisztán psychologiaivá, vagy nagyobbára psychophysiologiaivá lett. Módszer dolgában az a jelentősége van Fechnernek, hogy ő viszi be először a lelki jelenségek vizsgálatába a kísérletet, ő mondja ki először azt a tudományos forradalmat okozó tételt, hogy szellemi tények tervszerű kísérletek útján mérhetők.

A harmadik irány, a szorosabb értelemben vett psychologicali irány, természetesen a legfontosabb. A természettudományok hatalmas árama, mely az egész idealistikus speculatiót eltemette, elsodrással fenyegette a psychológiát is, de nem birta elsodorni; a helyett hogy megsemmisítette volna, megtermékenyítette. A psychologia elég ellenálló volt arra, hogy ne absorbeáltassa magát a természettudománytól, föl ne oldódjék merő physiologiává, de mégis elég ruganyos volt arra, hogy a természettudománytól tanuljon és így megtartva sajátlagos jellegét és külön föladatait, mégis friss táplálékot merítsen az új forrásból, sőt elég erős volt arra, hogy a természettudománynak egyik-másik művelőjét a maga táborába vonja. Lotze és Wundt lettek a közvetítők; mind a kettő eredetileg orvos volt, de erős philosophiai érdeklődésök következtében mindinkább a szellemi élet buvárlatába tették át tevékenységök súlypontját. Lotze kezdője volt a psychologicali természettudományi iránynak, Wundt pedig annak tetőpontja.

Lotze műve, a *Medizinische Psychologie* (1852) határozottan átmeneti jelenség. Abban még a régi iskolához tartozik, hogy széles metaphysikai fejtegetésekből indul ki, de mégis az első kísérlet arra, hogy a lélektant egybekössze az orvosi és physiologiai tudománnyal. A részletek többnyire ma már elavultak; legnagyobb jelentősége van még a «helyijegy»-elméletnek a térszemlélet psychologiájában. Lotze különben is kevésbé fontos a psychologicali részletmunkára nézve mint inkább a metaphysikai lélekprobléma szempontjából.

Wundt jelentősége abban van, hogy azt a sokféle impulsust és előkészületet, melyek a physiologiában és psychophysikában adva voltak, következetesen és rendszeresen fölhasználta, s ily módon empirikus természettudományi szellemtől áthatott spe-

cialis tudományt alkotott, melynek részére ő teremtette e neveket «physiologiai psychologia» és «kísérleti psychologia». Hogy a psychologiai kísérlet elvben lehetséges, azt megmutatta már Fechner; hogy azonban nélkülözhetetlen és a legtágabb terjedelemben szolgálhatja a psychológiát, azt Wundt bizonyította be. Ő teszi, mondhatni, a kísérletet a psychologia legfőbb methodikus eszközévé, és mihelyt a psychologiai kísérletnek ez a jelentősége, külön műhelyet, külön készülékeket, külön munkásokat követel a maga számára. Wundt volt — 22 évvel ezelőtt — az első, ki psychologiai laboratoriumot alapított, mely fiatal experimentalis psychologusoknak egész iskoláját teremtette és a többi hasonló intézetnek mintájává lett.

A mi az utolsó évtizedek munkáját illeti, mindenekelőtt nagy sokféleség jellemzi a psychologiai kutatást; mint szerzőnk mondja, a sokféleség a fiatal psychologiai tudomány gyermekbetegsége. A munkafelosztás munkaszétforgácsolásra vezet, és az anyag nagy fölszaporodásával nem tud lépést tartani annak földolgozása. A kutatók száma nagy, de vagy halad kiki a maga útján, vagy pedig kis különvált csoportok alakúlnak. Sok a laboratorium, de mindegyik magának dolgozik, mindegyik külön veti föl a maga problémáit és megoldja őket kevés kísérletegyéneken és azzal — úgy látszik — a dolog el van intézve. Több kutatóműhelynek szervezett munkaközösségét nem ismeri még a psychologia. Sok a compendium, a tankönyv is; de itt is mutatkozik ugyanaz a particularismus. Nagyobbára egészen különböző nyelven beszélnek, és a kép, melyet a lélekről adnak, oly különböző színekkel és egyes vonásoknak annyira eltérő kiemelésével van festve, hogy sokszor nehéz a föltüntetett objectumnak azonosságát fölismerni. Az erős empirikus irányzaton és a kísérleti eredmények értékesítésén kívül alig vannak oly lényeges jegyek, melyek valamennyi könyvben közösek volnának. Számos a probléma és számos a kísérlet a megoldásukra, — de talán egy fontosabb kérdésben sines a küzdelem eldöntve. Szóval sok új psychologia van, de az új psychologia még nincs meg.

A legújabb psychologiai törekvéseknek e találó jellemzése után, mely jól kifejezi azt, a mit ma mindenki érez, ki psychológiával foglalkozik, az értekező futólagos pillantást vet a legutolsó évtizedek munkájának részleteire. Ezeket az értekező három szempontból tekinti át. Először tárgyalja a psychologiai kutatás különböző ágait, vagy más szóval a keletkezett specialis

psychologiai disciplinákat: a physiologiai psychológiát, a genetikus (evolutionistikus) psychológiát az állat- és gyermekpsychológiával, a közösségpsychológiát két formájában, tudniillik a Lazarus-Steinthal féle néppsychológiát (a most megjelenő Wundt-féle *Völkerpsychologia*ra a szerző még nem lehetett tekintettel) és a socialis psychológiát (Tarde, Bücher, Simmel, Lombroso), a psychopathológiát és az egyéniség psychológiáját (differentialis psychologia, karakterologia). E disciplináknak és főképviselőiknek rövid megemlézése után nyújtja a szerző az utolsó évtizedek methodikai haladásának a vázlatát, első sorban a laboratoriumi kísérletek főtárgyainak áttekintését. Végül vázolja néhány szóval a modern psychologia elméleti alapjait. Ezekben két irányt különböztet meg: a subjectum nélküli psychológiát és a subjectum-psychológiát. Az első, Rehmkétől eredő kifejezéssel mindazokat a kutatókat foglalja össze, kik a lelki életet az egyes lelki tartalmak kapcsolata által kimerítettnek tekintik, míg a másik tábor a tartalmak sokasága felé még egy egységes és egyesítő activ functiót helyez. Amazok psychológiát üznek lélek nélkül, mint Lange F. A., a materialismus híres történetírója mondta, és csak a lelki jelenségeket bontják elemeikre és ez elemek vonatkozásának törvényeit akarják megállapítani; emezek pedig abból a fölfogásból indulnak ki, hogy kell valami egységes subjectumnak lennie, a melyen mind e tudati jelenségek végbemennek, és a melynek egysége épen lehetővé teszi, hogy a tudattartalmak egybefűződjenek egy tudattá, a lelki élet egy individuummá.

Ezek Stern áttekintésének főbb pontjai. Mondhatjuk, hogy e rövid összefoglalásban alig hiányzik valami lényeges a XIX. század német psychológiájának történetéből, sőt érintve vannak a francia, angol, amerikai és olasz psychologia legfontosabb jelenségei is. A kis füzetet, mely világossága mellett tárgyilagosságával is kitűnik, ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. s.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr! A *Keleti Szemle* (Revue Orientale) folyó évi 2—3. száma a *Magyar Honfoglalás Kütfőit* tárgyaló, a *Budapesti Szemlében* (1901. 299—300. szám) közzétett ismertetésnek bevezető és a *Keleti Kütfőkről* szóló részét német fordításban közli.

A *Keleti Szemle* nem jelzi, hogy közleménye fordítás és hogy ki fordította azt, hanem a *Szemlében* alkalmazott jegy, *P. R.* alatt teszi közzé. Ezért ki kell jelentenem, hogy az említett fordításban nincs részem, a német cikket megjelenése előtt nem láttam s így annak az eredeti szöveg félreértéséből keletkezett tévedéseieért és a nyelvi és tárgyi botlásokért, például hogy a németek keleti rómaiak, hogy a magyarok Nagy Lajos birodalmába törtek be (*Keleti Szemle* i. h. 209. és 214. l.) stb., engem felelősség nem illethet.

Budapesten, 1902 október 22-én

P. R.

Új magyar könyvek.

Albrecht János. Német helyesírás. Szabályok és szójajstrom. A hivatalos helyesírás alapján. (Tudományos zsebkönyvtár 111. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 80 l.) 60 fill.

Anderkó Aurél dr. Adalék az időprognózis elméletéhez. Kiadja a m. kir. orsz. meteorologiai és földmágnassági intézet. Budapest, 1902. Toldi L. (8-r. 109 l.) 3 kor.

Angyal Pál dr. Az istenkáromlás. Tanulmány. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. 167 l.) 3 kor.

Bánffy Miklós gróf dr. A külkereskedelmi politika eszközei. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. 188 l.) 4 kor.

Békefi Remig dr. Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon? (A Szt.-István társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 45. sz.) Budapest, 1902. Sz.-István társ. (8-r. 52 l.) 1 kor. 20 fill.

Benedek Elek. Csöndes órák. Elmélkedés: Hangulat. (Athenaeum olvasótára. X. évf. 9. köt.) Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. 178 l.) 1 kor.

Bosányi Béla dr. Szent-Lukács-fürdő Buda. Téli s nyári gyógyhely. Meleg és langyos kénes források. Orvosok és betegek használatára. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. III, 147 l.) 1 kor.

Csávolszky Lajos. A kiegyezés. Budapest, 1902. Légrády testv. (8-r. 30 l.) 1 kor.

Dénes Lajos. Az æsthetikai közösség törvénye. Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. 57 l.) 80 fill.

Farkas Emőd. Damjanich fiai. Regény a szabadságharczból. Budapest, 1902. Szerző. (8-r. 231 l.) 2 kor.

France Anatole. A vörös liliom. Regény. Fordította Molnár Márton. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 12., 13. köt.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 151., 168. l.) Egy kötet. 1 kor.

Hankó Vilmos dr. Fürdőink. Ásványvizeink. Tájékoztató a fürdők, gyógyítóhelyek, ásványvizek megválasztásánál. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 275 l.) 1 kor.

Harmathy Loránt. Fel s alá a Rivierán. Népszerű ismertetések. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 77. l.) 1 kor.

Herczeg Ferencz. Német nemzetiségi kérdés. (Négy újságcikk.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 64 l.) 1 kor.

Kincs István. A leánymamák fia. Vig regény 4 kötetben. Családi regénytár. 20—23. köt. Budapest, 1902. Szt.-István társ. (8-rét 173, 147, 185, 144 l.) Egy kötet. 1 kor.

Kornis Elemér és Tóthvárad. Az oláh kérdés eredete és története. Budapest, 1902. Mai H. és fia. (8-r. 77 l.) 2 kor.

Közlemények, magyar statisztikai. Új sorozat. 3-dik kötet. A magyar korona országainak 1901. évi külkereskedelmi forgalma. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar központi statisztikai hivatal. Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (4-r. III, 296 l.) 5 kor.

Krisztinkovich Ede. A mesterséges vízi utak kérdése Magyarországon. Budapest—csongrádi és Vukovár—samaci hajózó csatornák. Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. VI, 96 l.) 1 kor.

Lengyel Laura. Dénes Olga házassága. Regény. (Egyetemes regénytár. XVII. évf. 15. kötet.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-rét 157 l.) 1 kor.

Lukács Adolf dr. A főtárgyalás. Harmadik teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Kolozsvár, 1902. Lepage L. (8-r. 135 l.) 3 kor.

Muntureanu H. Julia. Keleti Páris. Bukaresti történetek. (Athenaeum olvasótára. X. évf. 20. köt.) Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. 174 l.) 1 kor.

Pikler Gyula dr. A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-rét VIII, 288 l.) 6 kor.

Rédey Miklós. Alaki eljárások a rendőri hatóságok előtt. Iratminták. Rendőrkapitányságok, szolgabíróságok és a nagy közönség használatára. (Közigazgatási könyvtár. IV. évf. VI—VIII. sz.) Budapest, 1902. Községi nyomda. (8-r. XIV, 304 l.) 3 kor. 60 fill.

Sienkiewicz Henrik. Volyodyjovszki úr. (A kis lovag.) Történeti regény. Fordította Szekrényi Lajos. Budapest, 1902. Szt.-István társ. (8-r. 290, 283 l.) 8 kor. 40 fill.

Szeghő Ferencz. Mozaik. (Májusi történetek.) Budapest, 1902. ifj. Nagel O. (8-r. 104 l.) 2 kor.

Szent-Benedek-rend története, A pannonhalmi —. A magyar kereszténység, királyság és a benczés-rend fennállásának kilencz-százados emlékére kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend. Szerkeszti Erdélyi László dr. I. kötet: A pannonhalmi főapátság története. I. korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996—1243. Szerkesztette és részben írta Erdélyi László dr. Budapest, 1902. Szt.-István társ. (4-r. 827 l.) 16 kor.

Szinnyei József idős. Magyar írók élete és munkái. A magy. tud. Akadémia megbízásából. VIII. köt. Löbl—Minnich. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 1446 hasáb.) 12 k.

Szöllősi Zsigmond. Közönséges halandók. (Elbeszélések.) Budapest, 1902. Budapesti Hirl. (8-r. 243 l.) 3 k.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. V. kötet. 1900—1901. Budapest, 1902. Franklin-Társ. (8-r. CIV. 738 l.) 12 k.

Timon Ákos. Magyar alkotmány- és jogtörténet. Tekintettel a nyugoti államok jogfejlődésére. Budapest, 1902. Politzer. (8-rét IX, 676 l.) 12 kor.

Tonelli Sándor. Jövő Magyarország. Társadalompolitikai tanulmányok. Nagykovács. 1902. (Budapest. Kókai L. biz.) (8-rét 159 l.) 2 kor.

Tomori Jenő. Havasi történet és egyéb elbeszélések. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 151 l.) 3 k.

M Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. Mellyet az Írégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítettett. Kolosvárott, 1698. Esztendőben. Kiadja Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. 81 l.) 2 k.

Uzsora ellen, az —. Jogi tanulmányok és a Magyar gazdaszövetség szaktanácskozása. Kiadja a magyar gazdaszövetség. Budapest, 1902. Kilián F. utóda. (8-r. 288 l.) 5 kor.

Vihar Győző. A viharágyúzás kézikönyve. Szeged. 1902. Engel L. (8-r. 194 l.) 2 kor.

Verne Gyula. Tizenöt éves kapitány. Regény. Francziából fordította Szász Károly. Egyedül jogosított harmadik olcsóbb kiad. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 354 l.) 2 k. 80 f.

Wells H. G. A láthatatlan ember. Fantasztikus regény. (Legjobb könyvek. V. évf. 15. köt.) Budapest, 1902. Légrády testv. (8-rét 195 l.) 1 kor.

OROSZORSZÁG A PERZSA-TENGERÖBÖLBEN.

Az angol-orosz versengés Dél-Perzsiában, mely újabb időben a politikusok figyelmét magára vonta, alapjában véve csak egyik következménye azon hódításoknak, melyeket eddigelé a két nagyhatalom Ázsiában végbevitt. Ott, a hol két hatalmas test egy és ugyanazon vonalon, de ellenkező irányban igyekszik haladni, ott az összeütközés kikerülhetetlen, és csak egyiknek is másiknak is vége mindenesetre csak az útvonal többé-kevésbé kedvező természetétől, valamint a mozgásba vitt térfogattól és anyagtól függ. Miután Oroszország a közép-ázsiai khánságokat meghódította és Perzsia északi határvidékét a czári birodalomba bekebelezte, miután a Kaspi-tengeren túl levő úton a gyorsított közelekedéssel kereskedelmét és politikai befolyását Perzsia északi felében sikeresen kiszélesíthette, végül, miután e birodalom északkeleti részén való helyzetében a Mervtől Kuskig terjedő vasúti hálózat segítségével tekintetét egészen Kelet-Perzsiáig zavartalanul vetheti, épen nem csodálkozhatni, ha az oroszoknak befolyásukat egész Perzsiára kiterjeszkedni eltökélt szándékuk.

Évek során át folytatott küzdelmek gyümölcse ez, a rendkívüli kitartásé és szívósságé; ennek köszönheti Oroszország mai Perzsiában való állását. De sokat kell e tekintetben annak a körülménynek is betudni, hogy vele szemközt délre nyomulásában egyetlen egy egyenrangú versenytárs sem állott az útban, mert az angol birodalom, mely már századokkal előbb jelent meg a nap és oroszlán országában és az iszfahani udvarban már akkor is kedvelt és otthonos volt, a midőn a moszkvai nagyfejedelem keleti öltözetben ékeskedő követé csak a kocsisok és lovászinások sorában kerülhetett kihallgatásra Nagy Abbasz elébe, Anglia — mondom — semmi-

féle territorialis hódításokat se forgatott eszében, hanem pusztán csak a Délre vonatkozó kereskedelmi viszonyait tartotta szeme előtt, és a legtávolabbról sem gondolt arra, hogy valamely keresztyén hatalom észak felől egykoron majd útját állhatja. A mult század elején az Indiában mindjobban és jobban consolidálódó britt hatalom élénkebb érdeklődést ébresztett ugyan Perzsia iránt, de ekkor is nem annyira az Oroszországtól való félelem miatt szálltak síkra az angolok a teheráni udvarnál, mint inkább Napoleonnak Indiára vonatkozó tervei ellen. Csak később tűnt ki, hogy az orosz, a corsicai világhódító «strohmann»-ja, a mint a németek mondják, inkább csak a maga nevében és a maga javára dolgozik, és hogy Nagy Péternek a Kaukázust és Kaspi-tengert illetőleg megkezdett politikája, melynek zászlaja Perzsia befolyásolásáért és idővel leendő meghódításáért lobogott, kitűzött útjában az indiai brit hatalom megfenyegetését és meggyöngítését tekinti céljának. Az orosz politikusok e szándékát igazoló documentumok sokkal világosabbak és érthetőbbek voltak, mintsem hogy London és Calcutta csalódásukban tovább is megmaradjanak. Anglia diplomatiái tevékenysége ennél fogva a kadsarok udvarában a XIX. század folyamán egyre növekedett, egészen komolyan fogtak hozzá, hogy India birtoklását a Demavend lábánál védelmezzék meg, és a mult század első évtizedeiben sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak Teheránnak, mint Konstantinápolynak. Ez a gondosság egészen jogosnak bizonyult, csak hogy a (brit) érdekek védelmezésére megragadott eszközök semmi tekintetben sem voltak a megvédendő dolog értékéhez mértek, a legkevésbbé sem feleltek meg annak az erőnek, annak az erélynek, a melylyel az északi ellenség versenyző társa ellen lépésről-lépésre támadást intézett. Anglia nevezetesen csak a barátság szavaival, intésekkel és serkentésekkel közeledett Teheránhoz, mialatt Oroszország fegyveres hatalommal lépett föl és különböző ürügyekkel — mint határainak biztosítására, moszlim hatalom alatt nyögő keresztyének megoltalmazása végett és így tovább — rögtön hadat izent a perzsáknak, ha az orosz szándékoknak ellenszegülni merészeltek. Az 1813. gulisztáni békekötés és az 1828. turkomanesáji szerződés teljesen megfosztotta a perzsákat északnyugati határuk bástyáitól, Azerbajdsan gazdag tartománya, Gilan, Mazendran mostantól fogva megnyíltak az orosz befolyásnak, több mint

másfél millió siita vallású török, kik közül a perzsa hadsereg legjobb erőit szerezte, orosz főnhatóság alá került. Hasonlóképen járt el Oroszország Irán északkeleti részében. Persze csak az hallatszott ekkor, hogy a csári birodalom győzedelme Perzsiát a turkoman alamanok (rabló csapatok) szörnyű kinszásaitól megszabadítja, hogy Mazendrán meg Khoraszszán, sőt Szisztán is ezentúl szabadon vehetnek lélekzetet. Valóban a Perzsia északi szélén elterülő pusztaságon történt orosz hódítást mindenfelé a humanismus cselekedeteinek fogták föl, mintegy az emberiségre áradó áldásnak, a civilisatio diadalának, és némely politikusok még Angliában is örömmel üdvözölték.

Nos, igen, a ki a turkomanok iszonyatos garázdálkodásait végignézte, a mint én, az bizonyára nem veszi rossz néven az orosz sikereket, de másfelől meg bajosan tagadhatná, hogy ez a szíves szolgálat a perzsákra nézve mégis csak a danaok ajándékává lett, mert azzal, hogy az oroszok Perzsia északkeletjén megszállottak, az orosz polypus karjai az ország egész északkeleti részét egy csapásra átkarolván befonták és a sah már azelőtt is gyöngé lábon álló hatalmát teljesen megrendítették. Ez orosz győzelmek erkölcsi és anyagi következései természetesen nem várathattak sokáig magokra. Északnyugaton a Kaukázus teljes meghódoltatása után az orosz befolyás Azerbajdsanban óriási léptekkel haladt előre. A siita vallású török lakosság kezdetben fájdalommal látta a kadsarok uralmától való elszakadását és csak nagy idegenkedéssel alkalmazkodott a keresztyén urak szigorú kormányzatához. Azonban ismernünk kell a perzsa közigazgatás rémületes anarchiáját, törvénytelenségét, megvesztegethetőségét és kegyetlenül rabló gazdálkodását — és mindjárt belátjuk, hogy ehhez képest az orosz administratio — hivatalnokainak minden önkényeskedése mellett — is még mindig valóságos jótéteményként tűnik föl. Nem csoda tehát, ha a teheráni kormány erősen szorongatott áldozatai lassan-lassan az orosz igazgatás árnyékában élő rendre és nyugalomra kívánczotak, és ha Oroszország az Araxesen túl levő vidékeken évtizedek óta mindig kedveltebb és kedveltebb lett. Tebzisben az a szokás kezdett lábra kapni, hogy a perzsa helytartó túlkapásai ellen az orosz consulnál kerestek menedéket, hogy orosz alattvalónak lenni oltalomnak tetszik a hazai zsarnokság ellen. A mennyire mi tudjuk, kevés orosz főnhatóság alatt élő siita

találta jónak, hogy az orosz területről Perzsiába visszavándoroljon. Hasonló jelenséget találunk Khoraszszánban is az új orosz határok mentében Irán északi szélén. Az orosz közigazgatás a minden tekintetben kiszípolyozott és kifosztogatott perzsa alattvalókra Transcaspiában mindenütt, Budsnurd kerülettől kezdve egészen Szarachsig a legjobb hatást gyakorolta; perzsa kereskedők, kik pedig élénk kereskedői szellemőről általánosan ismertek, sokkal biztosabban érzik magokat Askabadban és Mervben, mint perzsa földön. Budsnurd, Kutsan, Deregöz, Nisabur, Meshed és a többi lakossága körében az orosz erkölcsök az orosz nyelv ismeretével egyetemben szemmel láthatólag tért hódítanak; sőt — a mint C. E. Jate, a meshedi angol főconsul *Khurasan and Sistan* című művében (1900.) értesít bennünket — már a köszöntés módját, a süveg leemelését is elfogadták, mit a moszlimok tudvalevőleg valóságos apostasianak tartanak. A mint az oszmanli a francia vagy angol, a mint a hindusztáni az angol megtanulását tekintti a nyugati műveltség elsajátítására vezérlő első lépésnek, akképen az északvidéki perzsa az orosz nyelv megtanulásával gondolja művelődési célját elérhetőnek. A hatalom és tekintély varázsában rejlik a keleti emberre nézve a legjobban sarkalló buzditás arra, hogy a nyugati műveltséghez közeledjék, és a hol az orosz kétfejű sas szárnyát kiterjeszti, ott az orosz polgárisultság és nyelv is csakhamar szabad bemenetet nyer, és kell nyernie.

Hogy ez erkölcsi befolyással a gazdasági is karöltve jár, azt alig szükséges megemlíteni. Orosz gyapjúárú, cukor, posztó, bőr, vasnemű és még más efféle az utóbbi időben Perzsiának nemcsak északi felében gyarapodott jelentékeny mennyiségben, hanem már déli felében is kezd előre nyomulni és angol bevitellel versenyezni, a minek — mint már mondtuk — az erkölcsi prestige mellett a batum—bakui és a Kaspi-tengeren túl eső vonalnak elkészítése alkotta meg a legfőbb tényezőjét. E megkönnyített és meggyorsított északi közlekedéssel alig mérkőzhetett az angoloknak délről kiinduló útja.

A dolog természetében rejlik, hogy Angliában már korán kerestek eszközöket az éber és mozgékony ellenség gazdasági előnyének ellensúlyozására. Az első lépés e tekintetben az angol követ, sir H. Drummond Wolf által elért engedmény

volt a Karun folyó szabad hajózhatására, a minél fogva már most a hajók Mohammerától Ahvazig és Susterig közlekedhetnek és egy mindenesetre kezdetleges országút segítségével, mely az utóbb nevezett várostól Iszfahánig, a perzsa kereskedelem góczpontjáig halad, a Perzsa-tengeröböl partjától kiinduló útnál rövidebbet létesítettek, a mennyiben Busirtól Siraz felé 458 angol mértföldnyi az út, az új irányban pedig csak 266.

Azzal az eszmével is foglalkoztak, hogy vasutat építsenek a Karuntól Iszfahánig vagy Kumig, esetleg Hamadanig, mert az ebbe való beléegyezés benne foglaltatott az angol-perzsa bank kikötéseiben; de Oroszország tüstént vetot kiáltott, a mennyiben a teheráni kormányt azon kötelezettségre birta, hogy Oroszországon kívül más idegen hatalomnak vasútépítésre nem ad engedélyt és pedig kedvezésből az orosz részről nyert kölcsön viszonzása fejében. Az angol kereskedelem Délnyugat-Perzsiában, miként előbb is, lassú, vontatott menetű, és az annak idején sokat ígérő Karun-féle engedmény meglehetősen csődöt mondott.

A mikor belátták azon szándék eredménytelenségét, hogy a forgalmat délnyugat felől könnyítsék és gyorsítsák, délkelet felé irányult a figyelem, innen igyekeztek egy, úgyszólván uratlan pusztaságon át Észak-Perzsia felé nyomulni, hogy a Khoraszánban folyvást növekvő orosz kereskedelem elébe vágjanak. Ez az új út Quettától kiindulva délnyugati irányban Nuskinak tart — ezelőtt jelentéktelen város a beluds-afghan határon — innét északi irányban a Hilmend bal partjára érven, miután a háromszögletű homokpusztán (Germszir Rigisztan) áthaladt, Szisztán perzsa tartományba jut el. Ezt a kereskedelmi utat mindenesetre kissé merészen gondolták ki, mert az imént említett puszták egyike a világ legrettenetesebbjeinek, és mert a benne található kis oasisek beludsisztáni rablók és másféle gyűlevész csőcselék helyei. Kezdetben azt is mondogatták, hogy az egész vállalat elhibázott az 500 angol mértföldnyi hosszú kietlen pusztaságon át vivő út magokat a vállalkozó «bánia-kereskedőket» is elrettentette. De hála lord Curzon alkirály, Perzsia kitűnő ismerője és leírója buzgalmának, az akadályok ma már jóformán egészen eltűntek. Az utóbbi két év folyamán a pusztai út mentében karaván-állomások készültek, hol az utasokat vízzel és a szükséges ételmi

szerekkel ellátják; e mellett még az ezelőtt virágzó, de most romlott állapotban levő úton a canalisok kitisztítottak, karavánserájok építettek és csendőrséggel biztosan megerősítettek. Webb-Ware kapitány fölügyelete alatt a forgalom egyre növekszik; míg 1898-ban az összes kereskedelem $7\frac{1}{2}$ lakhra (750,000 rupia) ment, 1900-ban már 10 lakhra rúgott. Előreláthatólag növekedni fog a forgalom az új országúton, és ebből nemcsak Angliának lesz haszna, a mennyiben kereskedői a régi kandahar—herati úton zaklató vámtól megszabadulnak. hanem magokra a perzsákra nézve is üdvös lesz, minthogy a perzsa kiviteli cikkek, mint gyapjú, szőnyegek, vaj, toll és más nyerstermények erre könnyebb útat találnak India felé, mint eddigelé. Valamely karaván mostan három hónap alatt érhet el Meshedtől Quettáig, holott ezelőtt Kandahar felé öt hónap kellett.

Azt a nagy fontosságot tekintve, melyet Anglia a kereskedelmi érdekeknek mindenkor tulajdonított, egy perczig sem lehet kétséges, hogy Londonban és Calcuttában minden lehető el fognak követni a végből, hogy az orosz versenyt Perzsia északi felében megtörjék. Csakhogy ez az ellenfél rendkívül nagy geographiai és politikai előnye miatt aligha sikerül. Nemcsak Khoraszszan, de már egész Észak-Perzsia orosz gazdasági befolyás alatt áll, és Perzsiának tavalyi összes, 8.000,000 font sterlingre rúgó kereskedelméről szóló statistikai kimutatás arról tanúskodik előttünk, hogy 56% esik Oroszországra, 24% Angliára, 6 % Törökországra, $5\frac{1}{2}\%$ Franciaországra, 4 % Khinára, $2\frac{1}{2}\%$ Ausztria-Magyarországra és $\frac{1}{2}\%$ Németországra. Oroszországnak az összes perzsa kereskedelemben való e nagy százaléka voltaképen szigorúan véve Irán északi részében való fölényével van vonatkozásban, mert délen Anglia a Perzsa-tengeröbölben elfoglalt hatalmi álláspontjánál és indiai biztosított birtokánál fogva jelentékenyen fölülmulja.

Ha az erre vonatkozó statistikai adatokat tekintetbe vesszük, nyomban kiderül, hogy az 1898. év folyamában egészben véve 362 hajó látogatta meg a perzsa tengeröbölt összesen 386,816 tonna tartalommal, a mely hajók közül 356 volt angol, összesen 379,724 tonna tartalommal bíró, és ugyanabban az esztendőben az összes kivitel 2.068,470 font sterlingre rúgott, miből Angliára és Indiára 907,796 font sterling esik, Törökországra, Khinára és az arabs tengerpartra több mint egy mil-

lió, Franciaországra 2577 és Németországra 633 font sterling. A mi a délről való bevitelt illeti, az 2.810,684 font sterlingnyi összeget képvisel, a mely összegből más beszerzési források mellett

font sterling	
485,369	Angliára esik
1.339,651	Indiára
44,175	Franciaországra
8,786	Németországra
4,735	Oroszországra.

Már e futólagos kimutatásból is világos, hogy Perzsia összes kereskedelme, melyben Oroszországé az oroszlánrész, inkább él az ország északi, mint déli felén, továbbá, hogy Oroszország már e körülménynél fogva is aránylag rövid idő alatt elért gazdasági állásával bizony meg lehet elégedve. A méltányosság és a békeszeretet szempontjából ítélve már most azt hinné az ember, hogy a szentpétervári udvar hajlandó lévén a maga érdeksphæráját elkülöníteni; a perzsa birodalom északi felét a maga politikai és gazdasági területének megjelöli, a délt pediglen Angliának átengedi annál is inkább, mert az angolok itten már több mint kétszáz esztendeje buzgó tevékenységgel működven, az európai befolyásnak, műveltségnek tulajdonképeni úttörői voltak. Csakhogy a dolog egészen másként áll. Az oroszoknak országokra való éhségök csillapíthatatlan, kielégíthetetlen; nekik nem elég, hogy befolyásukat egész Észak-Iránban elkiterjesztették és hogy a kadsar dynastia sorsának intézőivé föltolták magokat, ők délnek is, tehát egész Perzsiának akartak parancsolni és tekinteteket ennél fogva a Perzsa-tengeröböl felé irányították.

★ ★ ★

Dél-Perzsiára és a Perzsa-öbölre vonatkozó politikájával csak a legújabbban lépett föl Oroszország; és pedig eddigelé csak az orosz sajtó értesítéseiből lehetett tudni s politikájáról, hivatalos megerősítését legfőlebb Jezdben, Isfahanban és — a mint mondják — Buširban és Ahvazban fölláltatandó consulatokban lehetne fölismerni. Mintegy három esztendeje, hogy a *Times of India* egy Perzsia és Oroszország között megkötött titkos egyezségről tudósította a világot. E szerint az utóbb nevezett birodalom a teheráni udvar részéről engedélyt kapott arra,

hogy Khoraszszan és Bender Abbasz között vasutat építhes-
sen. A hírt megczáfolták Szentpétervárott is, Londonban is,
ez azonban egy csöppet sem akadályozta az angol-indiai sajtót
abban, hogy az orosz kormánynak Dél-Perzsiában és Beludszis-
tánban való titkos üzelmeire figyelmeztessen. Nevezetesen reá
mutatott a pestis tanulmányozására kiküldött orosz orvosokra
és kereskedelmi ügynökökre (?), kik azon vidékeket humanus
céljaikkal bekóborolták és orosz propagandát műveltek. Épen
velem közölte egy utazó, hogy ő Kirmantól nem messze egy
befolyásos hivatalnoknál egy ezüst szamovárt látott; a meshedi
orosz consul ajándéka volt, és hogy a rubel úton-útfélen jelen-
tékeny haladást tett. 1899-ben megjelent a «Giljak» nevű
orosz ágyúnaszád a Perzsa-öbölben, állítólag azért, hogy a
területet az orosz kereskedelem számára megvizsgálja, de még
csak nem is közeledett a perzsa parthoz, a mikor a «Melpo-
mene» és «Pomone» angol hadi hajók erősen nyomon követ-
ték és szándékát megghiúsították. Egy másik eset is nagyon
arra való volt, hogy a hiszékeny, megbízó John Bullnak sze-
mét megnyissa.

A francziák, kiknek Dél-Perzsiában ugyancsak kevés ke-
resni valójok van, mint az északi colossus szolgálatra kész
satrapái viszonzásképen Fasodáért az Arabs-öbölben akarták
boszújokat kitölteni, és egy szép napon egyszerre csak híre
kelt, hogy a maszkati emir hajlandónak mutatkozott az odavaló
francia consul kívánságát teljesíteni és adott is területet a
francia köztársaságnak szénállomás berendezésére. Csakhogy
a maszkati emir már több mint száz esztendő óta vasallusa
Angliának és évenként rendesen besöpri az Indiából járó segít-
séget. Anglia persze nem nézhette az arabs főnök kettős játé-
kát és egy angol hadi hajónak Maszkat öblében való megjele-
nése elég volt az egész francia üzlet megsemmisítésére. Hogy
aztán az a nélkül is nagyon fölingerelt francia érzékenységet
kimélték, megengedték a francia consulnak, hogy néhány öl
széles és hosszú szénraktárt fölállíthasson, és ezzel az episod
véget is ért. Hanem a francziák kedveskedésének e kudarcza,
a mint látszik, épen nem csüggesztette el Oroszország egy
másik szövetségesét, mert az, hogy Törökország a nedsi emir
és Koveit ura között kitört vitába beléártotta magát és tüntető
módon az elsőnek fogta pártját, és hogy seikh Mubaraknak,
Koveit urának azt tanácsolta, hogy az angoloknak mondja föl

a barátságot, minden esetre Oroszország titkos ösztönzésére, bujtatására vezetendő vissza. Angliában azt hiszik, hogy Németország az a birodalom, mely a kiépítendő bagdadi vonalat tekintve és vele együtt azon céljára gondolva, hogy a Perzsa-tengeröbölben Pied-à-terre-t szerezhet magának, a szultán háta mögött rejlik. Hiszen Németország politikája első sorban föltétlenül a német kereskedelmi érdekek emelését célozza, és nagyon jól tudják Berlinben, hogy ki lehet és ki lesz a német érdekeknek veszedelmes vetélytársa Ázsiában, és aligha lesznek hajlandók a brit érdekek veszélyeztetésével Oroszország terveit előbbre segíteni. A török birodalom szembeszállása Angliával az arab vizeken ennél fogva csak a csár iránt való szívelességnek tekintendő, mely épen oly nyomtalanul fog eltűnni, mint Franciaország actiója. A mint már említettem, Anglia befolyása a Perzsa-öbölben és az Arab-félsziget keleti partvidékén százsz esztendőnél hosszabb idő óta elvitázhatatlan, valamint az is, hogy ott Isten valódi áldásaként működött. Az arab tengerparti lakók mindenkor a legvakmerőbb tengeri rablók hírében állottak, egészen a legújabb időkig mindenféle kereskedést, közlekedést a vizeken megbénítottak. Évtizedek kellettek Angliának, míg a kalózkodást semmivé tehetette és e hordák fejeit az elvállalt kötelességek megtartására kényszeríthette. Törökország, mely Bagdadból és Baszrából Arabia e része fölött pusztán névszerinti hatalmat gyakorol, a rend megteremtésére részint gyöngye volt, részint nagyon is indifferens; ha Anglia hatalmi állása itten megrendülne, bajosan lehet elgondolni, hogy valamely más, távol idegen messzeségből intézkedő tengeri hatalom a nyugalom és rend-eddigi működő tényezőjét pótolhatná.

Joggal vethetjük föl ennél fogva azt a kérdést, hogy mi keresete van Oroszországnak a Perzsa-öbölben, és hogy szándékának esetleges megvalósítása neki magának, valamint az emberiség culturérdekeinek valóban oly nagy hasznót hozó lesz-e, hogy ezért Anglia egyenes kihívása által véres háborút eléidézvén, két világrész nyugalalmát megbontsa?

Ha erre nézve az oroszokat magokat megkérdezzük, azt kapjuk feleletül: hogy a csárok óriási birodalma tovább már nem nélkülözheti a szabad kimenetet dél felé, hogy iparának és kereskedelmének hatalmas föllendülése kényszeríti útát törnie, hogy a jövőben már nem függhet az északi partok jég-

bilincsenek kényszerétől. Ez a parancsoló szükségesség volt az, a mi Oroszország tekintetét Sziberiára és innét Amuron és Mandsurián át a Pecsili-öböl felé irányította; és a mikor Port Arthur és Dalnij megszerzésével egyenes közlekedést teremtett a birodalom belsejével, alapjában véve mégis csak egy erét létesítette a forgalomnak dél felé. De még egy kell neki, és minthogy a Bosporus, melyet egész Európa körülfog, rendkívül nagy küzdelmek nélkül orosz kézbe nem juthat, új, kevésbbé költséges kaput kelle keresnie és azt a Perzsa-tengeröbölben fedezte föl, hol az angol egyedül való ellenfele, a kivel a messze kinyújtott határvidék más pontjain már elért előnyeinel fogva, tehát a szükséges megfélemlítő eszközök birtokában reménye szerint sokkal könnyebben végezhet. Ez a szándéka Oroszországnak nem tegnapról, nem is máról, hanem már régóta való, és a kivihetőségében vetett remény azon arányban növekedett, a mily arányban Közép-Ázsia és a Turkomanok leverése után Perzsiát mind jobban és jobban támadták és a kadsarok teljes tehetetlenségéről meg gyámoltalanságáról meggyőződhettek. Arról az istentelen anarchiáról, szegénységről, nyomorúságról, törvénytelenségről és összeesküvésről, mely Perzsiában már évtizedek óta uralkodik, a Nyugatnak fogalma sincs. De annál mélyebben tekintett bele e tohuwabohuba Oroszország és annál könnyebben bánik el a «királyok királyával», csak úgy, mintha a kejjan-sapkát már rég az ereklék lomtárába vetette volna. A Kaspi-tenger déli részén már rég a helyzet ura, és azt, hogy Rest és Asztrabad a czár birodalmába még be nem kebeleztek, tisztán csak azon körülménynak kell tulajdonítanunk, hogy előbb-utóbb mint érett gyümölcs magoktól hullnak a czár ölébe.

Hasonlókép áll a dolog Khorasan határvidékével is. Említettük már előbb, mily erősen növekszik itten az oroszok erkölcsi befolyása: legutóbb pedig az hallik, hogy a nagy ügyvel-bajjal elkészített országútat a legközelebbi jövőben vasút fogja pótolni. Ez a vasút egyelőre Transcaspia fővárosát, Askabadot fogja Mesheddel összekötni és így Khorasan főhelyét ügyszólván a czár birodalmához csatolni. Kette-Csinárnál ér majd perzsa területre és Deregöz völgyének mentében a Meshedre vivő főúton jut el ideiglenes végpontjához. Ideiglenesnek mondom, mert a tervezet szerint — így írták már rég az orosz lapok — innét megy majd a vonat Kelet-Perzsián át

Kerman felé Bender Abbaszig, és így lesz meg az orosz részről már nagy ideje epedve várt kimenet a Perzsa-tengeröbölbe.

Ezt a szándékot egyelőre persze tisztán gazdasági érdekekkel próbálják indokolni, de az orosz schauvinista sajtó épen nem titkolja, hogy politikai czélok alkotják a főököt, mert e névaparti hevesvérű politikusok kijelentése szerint Angliának semmi joga sincsen arra, hogy Perzsia ügyeibe — akár északon, akár délen — beavatkozzék. Oroszországnak Perzsiában való állása, — mondják ők — sok nagy pénz- és emberáldozatába került, tehát semminemű körülmények között sem tűrheti, hogy a zsákmányt szája elől elhurcolják.

Így szól a sajtó, mely tudvalevőleg szigorú censura behatása alatt állván csakis a szentpétervári kormánytól helyeselt nézeteknek adhat kifejezést. A kormány maga e tekintetben a tartózkodó szerepét játszotta, a minek legutóbb is bizonyosságát adta, a mennyiben alkalmilag a 25,000,000 rubelnyi kölcsönért kívánt biztosítékok zálogául Perzsa északi felének vámbevételeit kötötte ki magának és a déli fél vámbevételeitszóba sem hozta. Ezzel Perzsia déli fele, Mohammerától Beludsistan határáig, hallgatólagosan elismertetett Anglia törvényes és hosszas működése által valóban megérdemelt érdekkörének; sőt néhány év előtt voltak egyesek, kik ezen érdekkörök pontos elkülönítését kívánatosnak tartották, csak-hogy míg az angolok a Dél-Perzsia elnevezésen a 34°-tól délre eső területet értették, tehát Iszfahant és Lurisztant is befoglalták — bizonyos orosz hangok csak Sirazt és Kermant akarták déli résznek elismerni. Nem is szóltak aztán többé elkülönítésről. Így állottak az ügyek még körülbelül két évvel ezelőtt. De legújabbban — úgy látszik — a mérséklet és tartózkodás csekély látszatát is le akarja vetni az orosz politika, és a nélkül, hogy Angliának a Perzsa-tengeröböl partvidékére való befolyásának jogát nyílt kijelentés formájában tagadta volna, Szentpétervár érintkezésbe lép a sah kormányával egy Khoraszánból Bender Abbaszig menő vasút megépítésére való engedély tárgyában. Ez az engedély jutalomféle lévén a följánlott kölcsönért, már hosszabb idő óta orosz kezekben van. Az askabad-meshedi vonal kiépítésével megkezdődött azon szándék megvalósítása, és ha az untig ismeretes pénzügyi miseria akadály nem volna, már rég lerakták volna a síneket Perzsia északkeletétől egészen délíg. No de hát, elhalasztás még nem föl-

adás. Az orosz politika végeztéljaiban nem engedi magát megzavartatni, de a legkevésbé ellenfele fenyegetéseitől megfélemlíteni; a vasút majd kiépül és az északi colossus Ázsia déli végéig kinyújtott karjaival nemsokára az Indiai-oczeánig fog elérni. De érdekes a mód, a hogyan az orosz sajtó ez Anglia jogaiba való beavatkozást helyesli. A börze lapja és a szentpétervári Novosztí arczátlan módon állítják föl azt a tételt, hogy Oroszország nagy pénzbeli áldozatokat hozott arra, hogy Perzsiát fölélenkítse és a brit rabszolgaságtól megszabadítsa, mintha csak az imént nyújtott orosz kölcsönnek is tisztán humanus motivumok lettek volna okai. De hogy Anglia volt az az ország, mely már Feth Ali sah idejében nyújtott segítő kezét a perzsa birodalom újjáalakítására és hogy újabb időben a Persian Imperial Bank alapítása által emelkedhetett az ország kereskedelme, a nélkül, hogy csak egy hüvelyknyi perzsa területet sajátítottak volna el, holott az orosz barátságot a perzsa koronának a Kaukázus elvesztésével, Perzsia északi határával és a Kaspi-tengerrel kellett megfizetnie, az Oroszországban senkinek sem jut eszébe. Igen, igen, ez az az önzetlen, nemes, humanus cselekvési módja az orosz kormányoknak!

Szóval Oroszország szentül elhatározza, hogy a teljes bukás ösvényén álló Perzsiát kizárólag ő maga veszi örökbe egyedül, és hogy egy vetélytársat sem tűr meg ott maga mellett, sem Angliát, sem Németországot. Egyelőre csak gazdasági célokat irtak zászlajokra a szentpétervári urak; már most ezentúl az orosz ipar, melyet a kelletténél sokkal jobban fölfújnak, versenyezzen az angol gyárak készítményeivel sikeresen, sőt szorítsa ki azokat a perzsa bazárokból egészen. A kereskedelmet természetesen a politikai befolyás kövesse és végül az egész ország pártfogása (protectio) és bekebelezése. Hogy a pénzügyileg bukófélben álló Oroszország, megbízhatatlan, megvesztegethető hivatalnokai seregével miként boldogíthatja a Franciaországnál háromszorta nagyobb Perzsiát és miként vezetheti egészséges újítások útjára, arra a hevesvérű orosz hazafiak még nem is gondoltak. Általában elfelejtik, hogy Oroszország étvágya veszedelmes aránytalanságban van gyomra emésztő képességével, és hogy Perzsiának szellemileg megáldott, érzékeny, fanatikus tiszta árja lakossága nem hajtható oly könnyen az orosz iga alá, mint Azerbajdsan és Közép-Ázsia

öröksége. De ez azon urak előtt csak amolyan semmi. Perzsia, csak mint India előfala szerepel, és minthogy az út a harcziás néptől lakott Afghanistan zord hegyein át fáradságosabb volna, mint Perzsián keresztül, ez oldalsó kanyarulat tegye lehetővé, ez siettesse a régóta dajkált terv kivitelét.

Azzal, hogy Oroszország a Perzsa-öböl partjain megveti lábát, India meghódításának terve egy jelentékeny lépéssel haladt előbbre. Dél-Perzsia sok százados kereskedelmi viszonyban áll Indiával, és valóban e forgalomnak nemcsak Bušir és Bender Abbas kikötő városokban találni nyomát, hanem Szirazban és Kermanban, sőt Isfahanban is. Dél-Perzsiában való utazásaim idejében gyakran találkoztam nagy és kis karavánokkal, a melyek perzsa árúkat vittek Indiába, vagy angol és indiai czikkeket hoztuk be Perzsiába. Ezek a kereskedők ismerik India nyugati részét, sőt egyesek közülök dicsérték a brit uralmat saját országuk anarchiájához és despotismusához viszonyítva; mindenesetre jellemző, hogy egy Bombayban megjelenő perzsa lap, mint a szabad eszmék közlönye Teheranban az eltiltottak közé tartozik. Különösen a Jezdben és Kermanban élő parszikra vonatkozik ez, kik irigykedve tekintenek guzerati hitsorsosaik virágzó állapotára és ezek részéről a kadsarok udvarában jóleső oltalomban részesülnek.

Semmi sem természetesebb ennél fogva, mint, hogy Dél-Perzsia, nevezetesen a Perzsa-tengeröböl réges-régtől fogva a legszorosabb viszonyban volt Indiával, hogy a középkorban Hindusztan kereskedelme ezen öblön keresztül vette útját nyugatra, és hogy az újkor kezdetén Portugallia, Hollandia és Angolország itt küzdöttek az elsőségért. A mikor Nagy Szulejman szultán India meghódítását tervezte, Piri bej tengernagyát küldötte el 961(1553)-ban Szuezből Ormuzba jelentékeny hajórajjal; midőn ő elveszett, Szidi Ali Reisz jutott helyére. De ez sem járt szerencsésebben, a portugallok semmivé verték hajóraját, néhány hű kísérijével szárazon kellett elmenekülnie Indián, Afghanisztánon, Turkesztánon és Perzsián át vissza Sztambulba. Csak a Perzsa-tengeröböl és India viszonyának mérlegelésével láthatjuk be, hogy miért is tulajdonítottak mindenkor Fao, Koveit, Busir, Lingah és Bender Abbasz kikötőknek, valamint Karak, Kism, és nevezetesen Ormuz (helyesebben Hormuz) szigeteknek oly nagy fontosságot, mert ezek nemcsak kereskedelmi állomások voltak, hanem az Indus

torkolataihoz vívő út állomásaiul is szolgáltak. A nyugati hódítók ezen a vízi úton reméltek, hogy India belsejébe eljuthatnak, épen úgy, a mint a török-tatár hordák is India mesés kincseitől csábítva rablóhadjáratukat északról délre kezdték meg. Maga a tengerpart, melynek lakossága túlnyomólag arab nemzetiségű, kevésbé vonzó, mert pusztá szegény és azonkívül szörnyűséges éghajlatú. Bender Abbaszt a keletiek úgy írják le, mint a poklot Isten földjén, a Ralph Fitch, kereskedő Erzsébet idejében, 1583-ban a következőképen írja le éghajlatát: «A természet úgy látszik nem szánta azt lakóföldnek. Rendkívüli magasságú hegyláncz lábánál fekszik, a levegő, melyet az ember belélegzik, olyan mintha lángolna, a föld belsejéből állandóan halálthozó gőzök áramlanak ki, a mezők feketék és szárazak, mintha tűz perzselte volna el». Hasonlókép értesít egy öreg tengeri tiszt Kism éghajlatáról, a ki sátrában thermometerjén 160° F.-ot látott, s a kinek közlése szerint a szigeten állomásozó angol matrozok csak úgy hullanak, mint a legyek. Ez többé-kevésbé ráillik a Perzsa- és Arab-tengeröbl egész partvidékére; bizonyára ez az oka annak, hogy Anglia e partokon minden kereskedelmi és hadászati fontosság ellenére eddigelé egy pontot sem szállt meg, egyet sem erősített meg és megelegetett pusztán azon befolyással, melyet mint védő az Indiából segélyezett arab főnökökre gyakorolt.

Hát sehogy sem lesz irigylésre méltó az orosz medvék helyzete a Perzsa-öböl túlfelől forró partján. És sok víz is folyik le addig a Neván, míg az Askabadból kiinduló vasút Mesheden és Kermanon át a régi Gambrunt, a mint Bender Abbaszt a középkorban nevezték, a czár birodalmához csatolja, mert azon a helyen Ázsianak, mely több európai nagyhatalom ambíciójának és kereskedelmi érdekeinek találkozó pontjául szolgált és még ma is szolgál, ott nem lehet oly könnyen területiális szerzeményekhez jutni, mint talán Mandsuriában vagy Szipheria ordító pusztaságaiban.

Dél-Perzsiában többnek is van szava mint egynek, és első sorban is az a kérdés, hogy Anglia ez előnyomúlással szemben minő álláspontra helyezkedik, hogy mit mond vetélytársa e legújabb actiójához, és végül, hogy a többi európai hatalom jó szemmel nézheti-e, ha Oroszország a Perzsa-öblöt mare clausum-má változtatja. Ha az optimisztikus politikusok azt

tartják, hogy az oroszok hatása a Perzsa-öböl ügyeiben Angliára nézve nem veszedelmes, könnyen meggyőzheti őket tévedésükről azon két tájék közt fönálló, az előző sorokban megírtam összeköttetés. Dél-Perzsia kikötő városaiban éppen annyi India kapújához való kulcs rejlik, mint a mennyi a Szulejmán-láncz északi nyúlványaiban vagy mint a Hindukusz szorosaiban, mert háború esetén az ellenfél szárazon is, vizen is megkezdheti műveleteit. De még mielőtt beáll az olyas eshetőség, az orosz politika biztosan rajta lesz, hogy az utazó rubel és a »fehér padisah» dicsőítésével a hindusztániak között propagandát csináljon. Hiszen már orosz főconsul is van a jövőre orosz kereskedelem javára Bombayban a nélkül, hogy Taskendbe vagy Askabadba angol consult kineveztek volna, és ez az orosz főconsul bizonyára igyekezni fog azon, hogy az orosz árúcsomagok mellett Indiában orosz ügynökök is szabadon működhessenek. Az ilyen kiméletlen és éhes vetélytárs szomszédságát, mint a minő Oroszországa, Angliának nem lehet, nem szabad közönyösséggel néznie, és éppen ezért tökéletesen igaza van lord Curzonnak, a midőn Perzsiáról írt kitűnő művében (II. 465.) így szól: «Orosz kikötő a perzsa öbölben — számos Néva vagy Volgaparti hazafinak kedves álma, — még béke idején is a nyugtalanság elemét vinné bele az öböl életébe, megrázná az oly fáradságosan fölállított ingatag egyensúlyt, megsemmisítené a sok millió font sterlingre becsült kereskedelmet és ismét felszabadítaná azon czivakodó nemzetiségek szenvedélyét, melyek csak nagyon is készek a hajbakapásra. Nagy-Britannia és Oroszország ám vívja csatáit és egyenlítse ki ellentéteit egyebütt, de ne alakítsa át véres viszálkodás színterévé a nehezen megszerzett kereskedelem békés mezejét. Bármely kikötőt engednék is át a perzsa öbölben Oroszországnak, ezt Nagy-Britannia ellen irányuló szándékos sérelemnek és háború kihívásának tekinteném és a brit minister ellen, ki vétkesen belenyugodnék ily feladásba, a hazaárulás vádját emelném». Ez már valóban világos beszéd oly férfiú részéről, a ki India igazgatásának élén áll. Azt hiszem, hogy nemcsak conservatív, hanem liberalis angol politikusok is helyeslik e nézetet.

De hiszen a nézetek megegyezése, ha a tényállást tárgyalatosan vizsgáljuk, egészen természetes is. Annál inkább meglepő, ha már most, a mikor még meglehetősen távol van

Oroszország a Perzsa-tengeröböltől, olyan hangok hallhatók Angliában, melyek az engedékenységet javasolják és fennen hirdetik, hogy — «Perzsia az egyedüli hely, hol Nagy-Britannia a nélkül, hogy magának ártana, a császár birodalmának valóban értékes engedményeket tehet» — a mint sir Rowland Blennerhasset legújabbán urbi et orbi kiáltja. Ismétlem: az ilyen nyilatkozat meglepő ugyan, de nem új, mert az utóbbi évtizedek folyamában mindig találtak az angolok kifogást, a melylyel északi ellenfelek irányában tanúsított hátrálásukat kimenteni igyekeztek. Majd azt mondták, hogy — «Ázsia elég nagy mindkettőnk számára, mi békésen megosztozunk ott a zsákmányon», majd Oroszország jogos igényeit hangoztatták, a mennyiben saját, délre vonatkozó politikájokkal igazolták az északi ellenség terjeszkedési vágyát, — majd meg azt bizonygatták, hogy — «Oroszországnak Közép-Ázsia barbárjai közt való föllépése a humanitás és cultura szolgálatában áll, és ezt megakadályoznunk nem szabad». Szóval kifogásokban sohasem volt hiányuk. De mi megengedjük magunknak azt a kérdést, meddig tart még ez engedékenység, mi az ellenfélre nézve a legjobb serkentés új támadásokra, mit gondol Anglia, még meddig akar visszavonulni. Vajon még nem jutott eszükbe az angol államférfiaknak, hogy az orosz kihívás elől való ezen állandó hátrálásuk az indiai brit uralmat veszedelmesen aláássa, vagy talán azt hiszik a Themse partján, hogy már is nem hasonlítgatják össze a mindig türelmes, tehát gyöngé Angliát a nyugodhatatlan és szünet nélkül előre törő, tehát hatalmas Oroszországgal? Ha erre nem gondoltak és nem gondolnak, igen nagyon ámitják önmagokat, igen végzetes hiedelemnek hódolnak. Csak nem rég írta hozzám egy hindusztáni: «Ön arra serkent minket, hogy hívek maradjunk Angliához; de miként ragaszkodhatunk oly hatalomhoz, mely nagyon is hatalmasnak nézett ellensége előtt Törökországban, Perzsiában, Khinában, mindenütt de mindenütt meghátrál?» Őszintén szólva, erre kielégítő választ adni nem könnyű. Az angolok ázsiai politikája valóban néhány évtizede állandó csüggetegségével, határozatlanságával és túlnagy óvatosságával tűnt ki. Az Afganisztán és Orosz-Turkesztán között történt határigazítás alkalmával, az orosz határnak a Pamiron való kikerekítésekor, a herirudi vízügy döntésében, a Perzsiát illető gazdasági befolyásért vívott harcban, itt is, ott is az oroszé lett

a győzelem, Anglia sehol sem arathatott teljes győzelmet, még Kabulban sem, hol a sok segélyadogatás mellett sem tudták kivinni azt, hogy oda angol követet kinevezhessenek és hogy Kandahar felé az Oxusig kereskedelmi utat biztosíthassanak magoknak. Ez bizony szomorú, de való. És épen azért kérdezzük: Quousque? Meddig tart még ez a struczpolitika? Ugyan kit akarnak ámitólag lecsendesíteni azzal a javaslatlalt, hogy barátságos szerződést kell kötni az oroszszal és a differentiákat békés úton elintézni? Nevetséges! Hol, hogyan és mikor mutatkoztak hasznosaknak az ilyen szerződések az ázsiai hódítás területén, és nevezetesen, mely alkalommal engedte magát Oroszország valamely előbb adott szavával megkötni? A Gorcsakoff jegyzékében adott szó meg nem tartása 'Taskend bevétele után 1864-ben, a Khiva ellen intézett hadjárat alatt 1873-ban, a turkománok ellen vítt küzdelemben (1880) és még sok másféle Szt.-Pétervárból Londonba küldött ígéret meg nem tartása már rég megnyithatta volna a hiszékeny britek szemét. Ha angol államférfiak mindazonáltal a Perzsiában fenyegető veszélyre vonatkozólag Oroszországgal végbeviendő békés kiegyenlítésről beszélnek, meg nem állhatjuk, hogy ezt politikai öngyilkosságnak ne nevezzük.

Jól tudom, hogy e nézeteimet és nyilatkozataimat pessimistikusoknak fogják elhíresztelni, hogy engem békebonciónak fognak itélni, tollamat mint a háború tüzes csóvját kárhoztatni. De az ilyen gyanúsítás határozottan igazságtalan. Én mindig azt tartottam, mit ez arab közmondás: Esz szulh szeid ul ahkam (béke minden döntések fejedelme!), és a háborút internationalis differentiák kiegyenlítésére mindenkor a leghasznontalanabb, leginkább elvetendő, a legrútább eszköznek tekintetem. A mire Angliának szüksége van, az mindenekelőtt határozottnak, szilárdnak lenni és ellenségének számításaival szemben kétségtelenül állást foglalni. Mindez természetesen a hatalomnak jobb alapon és szélesebb terjedelemben való kifejtését kívánja, mint a hogyan az eddigelé történt, a mikor is Anglia épen e hiányok miatt a délafrikai események által befolyását nagyon megrontotta. Hogy a militarismus eddig Angliában virágzásra nem juthatott, és hogy ezt az óriás birodalmat inkább egyesek egyéni erényei és kiválóságai alapították meg, mint fegyveres erő, az minden esetre büszkesége culturánknak és öröme a humanistáknak, de a világ meg-

változott helyzete — sajnos — az uralkodó elvek megváltozását kívánja. A ki nagy darabot akar a sorstól elragadni és azt meg is kívánja tartani, annak hosszú ujjakkal és erős kézzel, vagyis derék hadsereggel is kell bírnia. A csalódás, önámítás ideje Angliára nézve elmúlt. Indiában van az angol nagyhatalomnak az ő Achilles sarka, és ezt az Indiát ellenfelei szárazon és vizen is már mindenfelől körülfogták. Birmától keletre, az angolbarát Siamban, ott áll az orosz francia szövetségese, a Mekong bal partján, hogy adott alkalommal a brit befolyást Hátsó-Indiában veszélyeztesse. India északi részén, három különböző ponton, nevezetesen a Pamirban, Hindukusban és a Paropomisusban, maga Oroszország készítette elő a talajt támadásra, és most már a Delet és Délnyugatot akarja a támadás számára megnyerni. Ezzel aztán Perzsiára nézve a bekerítő vonal már be volna zárva, és mi valóban joggal vagyunk kíváncsiak, hogy inyére lesz-e Angliának ez az ominosus ölelés.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

Ó-KORI EGYPTOM.*)

Ha figyelmünket a távol keletre fordítjuk, csodás kor és meseszerű világ tárul föl szemünk előtt. Ha föllebbenteni merészkedünk azt a fátylat, a mely védőleg takarja el a kutató pillantás elől az évezredek előtt letűnt idők történetét, ha azokon a tájékokon folytatjuk kutatásainkat, a melyeken egykor Memphis és Théba keletkeztek és virágzottak, ha az ősi Egyiptom romban heverő városait szemléljük, akkor képesek leszünk fölfogni, hogy milyen eredményeket tudott az ember szellemének teremő ereje már ezekben a ködös, homályos ős időkben elérni.

Még a XIX. század elején nem tudtunk semmit az ó-kori keletről, vagy legalább nem tudtunk többet, mint azokat a kevés és töredekesen előadott tényeket, a melyekről a görög és latin írók tudomást vesznek. A mult század egyik legnagyobb vívmánya az, hogy megismerkedtünk azzal a nyelvvel, a melylyel a Tigris és Euphrat folyók mentének őslakói egymással közlekedtek és hogy képesek vagyunk azokat az írásjeleket kibetűzni, a melyeknek használata a Nilus völgyében — az egykori Pharaók országában — általános volt. S így egy világ, mely úgy látszott, hogy a feledésnek van szánva, a történelem könyvében föltámadását ünnepelte. A keleti nyelvészet e században elért eredményeivel a történeti tudomány minden ága új táplálékot, új anyagot talált; a történelmi buvárlat napról napra növekedett teljességében és kiterjedettségében; a kutatás mind mélyebb gyökereket vert s annál erősebb lett a tudományszomj, mennél bővebb volt a forrás, melyből a tudósok

*) A Magyar Nemzeti Muzeumban 1902 október hó 18-án és 25-én tartott ismeretterjesztő előadás.

új hírt, új igazságot merítettek. A Kelet, mely eddig hadakozó, rabló népek zsákmányolásának színtere volt, ma a világ négy tájáról eszményi lelkesültséggel összesereglett, tudományszerezettől lángoló lelkes tudósok találkozó helye: új gondolatok, új igazságok, új világok megteremtése céljából. Az a hely, mely eddig a mythos fátylától borítva nomád hordák otthona volt, ma a legélénkebb tudományos kutatás középpontja, hol az ásó nyomán új világok támadnak föl a feledés homályából és új fénybe borítják az emberiség letűnt évezredeit.

1. Az ország és lakói.

Egyiptom a Nilus alsó folyásának hosszan elnyúló, termékeny völgye. Két oldalt sivatag határolja: jobbra az arábiai hegyláncz, balra a libyai sivatag. A világ legkeskenyebb országa, mert míg hossza több mint 900 km. (mintegy 120 mérföld), fölülete nem több körülbelül három millió hektár (530 □ mérföld) termő talajnál. Nem nagyobb a belga királyságnál.

Nem tudjuk, honnan vette az ország nevét. Annyi bizonyos, hogy a görög Aigyptos szó eredetileg csak a folyamra vonatkozott, később ez a név átment az egész országra és lakóira, míg a folyam a Neilos nevet nyerte. A Neilos szó eredete sem világos; talán a sémi Nahal-folyam szóval áll kapcsolatban. Az egyiptomiak magok országukat Kemt-nek, fekete országnak nevezték. Így különböztették meg a Nilus termékeny völgyét a «ta dešer»-től, vörös országtól, a hogy az arábiai sivatag vörösen csillámló fonsikját nevezték. Saját magokat romet-en-Kemt-nek, a fekete ország lakóinak nevezték, folyamukat Hapi-nak. Ezzel szemben az emlékekből még egész sorával ismerkedünk meg az olyan elnevezéseknek, a melyekkel az országot illették. E nevek közül kétségtelenül a legrégebbek egyike Tamera, vagyis az árvíz országa. Újabb fölíratok a «sykomorus» országának, a «szent szem» országának nevezik.

A sémita népek Mušurnak vagy Mišrnek (héberül miš-raim) hívták Egyiptomot. Az arabok mai nap is masr-nak vagy misr-nak nevezik az országot. Már ősrégi időkben két részre osztott Egyiptom: az északi és a déli országra, vagy, a hogy a görögök módjára mondani szoktuk, Alsó- és Felső-Egyiptomra.

Ez a kettéválasztás mind a lakók nyelvhasználatának helyi eltérésein alapúlt, mind a szokások és intézmények különbségén a birodalom két felében. Az országnak e kettéválása a király címében és a királyi koronában is kifejezésre jutott. A királynak «mindkét ország királya» volt a címe és koronázása napján ősi szokás szerint két koronát tettek fejére: a fehér korona az Alsó-, a vörös korona a Felső-Egyiptom fölötti uralmat jelképezte. Mindegyik rész ismét több kerületre oszlott, a melyeket a görögök Nomoinak hívtak. Felső-Egyiptomnak huszonkét Alsó-Egyiptomnak húsz ilyen kerülete volt. Mindegyik kerületnek megvolt a maga fővárosa, a mely egyszersmind az örökös kerületi fejedelem székhelye volt. Különösen három kerületnek volt meg Egyptom sok ezeréves történetében a vezető szerepe: Alsó-Egyiptomban a memphisi és heliopolisi kerületek, Felső-Egyiptomban Théba. Egyptom valamennyi városa közül a legfontosabb volt Memphis, a régi főváros, a melyet az egyiptomiak Men-nofer-nek neveztek. A Nilus bal partján volt, valamivel a mai Kairo fölött. Majdnem nyomtalanul eltűnt, csak néhány pálmával koronázott romhalmaz Mitrachine falu mellett jelöli azt a helyet, a hol egykor Ptah nagy temploma emelkedett. Csak a gúlák néhány kilométer hosszú sora, a mely Abu-Roastól Gizeh-n, Zawijet el Arjān-on, Abusir-on, Sakkará-n, Dabsü-ron, List-en át Medum-ig vonul, árulja el, hogy itt egykor nagy város volt. Memphistől mintegy 30 kilométernyire észak felé volt On, a szent város, a görögök Heliopolisa. Ez a város is, a melynek Ra temploma Egyptom legnagyobb épületei közé tartozott és a melynek papjait még Herodotos idejében a legbölesebbeknek tartották, nyomtalanul eltűnt, egyetlen obeliszk emlékeztet csak már az egykori régi, szent helyre. Ez egykori Alsó-Egyiptom egyéb fontosabb városai közül még említendők: Sais, a hol Neitet, a harcziás istennőt tisztelték, Mendes, a szent kos városa, Busiris, Osiris híres sírja, Bubastis, a hol Bastot, az örömköcs macskafejű istennőjét imádták, továbbá Tanis (Zoan), a melynek közelében voltak Pithom és Ramses városok. Ezek fölépítésében kellett a leigázott izraelita népnek közreműködnie. Felső-Egyiptom városai közül különösen Théba vált ki. Az ország fővárosa volt, éppen abban az időben, a mikor Egyptom világhatalom volt.

Ez a politikai hatalmi helyzet a város építészeti művei-

ben is kifejezésre jutott. Ez épületek nagyszerűség dolgában mindent fölülmúltnak, a mit az ókor és újkor fővárosai építettek. Romjaik Egyptom valamennyi csodája közül a legesodátosabbak. Itt volt Ámon temploma, az az óriási szentély, a melynek romhalmaza Karnak falunál több mint egy kilométer hosszú.

Ma a százkapujú Théba teljesen eltűnt a föld színéről, épen úgy, mint a régi Egyptom valamennyi városa és csak az egykori templomok óriási romjai mutatják, hogy itt emelkedett az egykori világváros. Thébától a folyam mentén lefelé volt Koptos város, Min-nek, a nagy istennek, az egyiptomiak Pánjának a székhelye; Denderah, Hathornak, az öröm és szerelem istennőjének szentélye; Abydos, az alvilági Osiris szent városa és Chmunu, a görögök Hermopolisa, Thothnak, a bölcsesség istenének, a székhelye; a melynek közelében a Nilus másik partján Tell el Amarna, IV. Amenhotepnek, a nagy reformátor-királynak a székvárosa volt. Kevéssel északra vannak a benihassani híres sziklasírok. Thébától a folyam mentén fölfelé volt az ősrégi On város, a görögök Hermonthisa; Esneh; Nechebt, a mai El Kab; Edfu; Elephantine és Philæ, a vizesés déli végénél levő szentséges sziget.

* * *

Az egyiptomiak származása tárgyában nagyon eltérők a nézetek. Afrikai eredetűeknek tartották őket, annál is inkább, mert magok az egyiptomiak bennszülötteknek tartották magokat és mitsem tudtak idegen befolyásokról. Virchow Rudolf, a híres anthropologus, megvizsgálta az egyiptomi királyok múmiáit és kétségtelenül kiderítette, hogy «ez előkelő személyiségek testalkatában egyetlen vonás sem tűnik elő, a mely leg-távolabbról is a néger vérrel való keveredésre emlékeztetne». A kaukázusi fajhoz tartoznak és hazájokat e szerint nem Afrikában kell keresnünk, hanem Ázsiában, a honnan minden-esetre ősi időkben a suezí földszoros keskeny hidján vándoroltak be a Nilus termékeny völgyébe. A tudomány mai állapotában még nem határozható meg, hogy ez a népvándorlás mikor és milyen körülmények között ment végbe, de annyi bizonyos, hogy a régi Egyptom népessége semmiképen sem rokon Afrika belsejének népeivel.

Ezzel ellentétben nyelvök közeli rokonságot tüntet föl

Afrika északi partjának lakóival, a libyaiakkal és mórokkal, valamint a Nilus felső folyásától keletre lakó törzsekkel, a biszarikkal, a falasákkal, a gallákkal, a szomálikkal. Ezekkel együtt egy nagy népcsoportot képeznek, a melynek nyelvei viszont nyelvtani alkat és szókinés tekintetében rokonságban vannak a sémiták (arabok, syriaiak, babyloniaiak és assyrok) nyelvével.

* * *

A régi Egyiptom lakói földműveléssel foglalkoztak. Az ország gazdasága, jóléte a földművelésen és állattenyésztésen épült föl. Képes ábrázolások és hozzájuk tartozó magyarázó föliratok ezrei bőségesen fölvilágosítanak a régi egyiptomiak mezőgazdaságáról és állattenyésztéséről. E mellett fontos szerepet játszott a hajózás is.

Az egyiptomiaknak vidám, derült volt a kedélye. Teljes valójokkal élvezték az élet örömét, a mellett egyúttal jámborak, istenfélők is voltak. Becsvágy és büszkeség is tulajdonságaik közé tartoztak; mindenki azon vetélkedett, hogy társait fölülmúlja. Már az iskolában fölkellették a gyermek lelkében ezt a becsvágyat. Az egyiptomiak általában nagy súlyfektettek gyermekeik nevelésére és tanítására: ebben ismerték föl népéletök előmozdításának egyetlen eszközét. Erényt, köt nyörületességet és igazságosságot csepegtettek az ifjúság lelkébe, tanításaikban a jó modor és az istenfélelem volt a legfőbb cél. De nem voltak hijával a hibáknak és fogyatkozásoknak sem. Az élet küzdelmes munkájában, a melyet a földművelés rótt reájok, gyűlölség, irigység és ármányosság fejlődött ki bennök: olyan fogyatkozások, a melyektől sok ezredéves történetök egész folyamán nem bírtak megszabadulni. E mellett még önféjűek és csökönyösek is voltak, kapzsi és olykor kegyetlenek is.

* * *

A birodalom élén az istenhez hasonló pharaó állott, a kinek büszke czime: «Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a ki mindig és örökké életet ad, mint atyja, Ra, naponkint». Az egyiptomiak szemében a király tehát bizonyos tekintetben isten volt és mint ilyent, Ra egyenes leszármazottjának tekintették. A nép azért Horusnak, vagy a «jó isten»-nek is nevezte,

néha «felség»-nek és úgy beszélt róla, mint uráról és parancsolójáról. A királyi hatalom jelvényei: 1. a korona, tulajdonképpen kettős korona, a mely Felső-Egyiptom fehér és Alsó-Egyiptom vörös koronájából állott; 2. az urauskigyó, a mely a király homlokát ékesítette, mintegy annak a jeléül, hogy a király bármikor kész ellenségeit megsemmisíteni; 3. a kampos bot; 4. az ostor és 5. a sarlóalakú kard (chopes). Az uralom jelvényeihez tartozott végre a «nagy trón» is.

Az egyes kerületeknek megvolt a magok kerületi fejedelme vagy helytartója. Ezeknek büszke czíme: «első a király után». Hatáskörük kettős, jogi és közigazgatási volt. Bírák és kerületi főnökök voltak egy személyben. Kívülök még a méltóságok és tisztviselők nagy seregét különböztethetjük meg, a mely a királyhoz és udvarához csatlakozott. A legfőbb méltóság volt a Tâte, az egész közigazgatás feje, a kormányzó, «Elseje a Dél és Észak nagyjainak, a második a király után». Az egész birodalom legfőbb állásainak egyikét a főkincstárnok töltötte be. Ezekhez járultak «az összes királyi munkák előjárója», továbbá a főbíró, a ki egyszersmind az egész igazságügynek feje volt.

De misem történhetett az országban a király beleegyezése nélkül. A királyi «kamara» volt az egész állam középontja, a hová valamennyi főtisztviselő jelentéseit intézte. Minden ügyben a király döntött, ha előzetesen tanácskozott is a környezetében levő kipróbált szolgálival. «Ha tolvajokat letartóztattak, a kik a pör folyamán bűnösöknek tünnek ki, a törvényszék nem hozhatott maga ítéletet, hanem a pharaónak tett jelentést és ez határozta meg a büntetést». A pharaó volt a Smén haapu, vagyis a törvények föntartója és, mint ilyen, Thoth istenhez, a földön az igazság és igazságosság isteni képviselőjéhez, volt hasonlatos.

Hogy valaki az állami szolgálatban nagyobb állásra, méltóságra szert tehessen, annak az olvasás, írás, számolás és a szent irodalom általános ismerete volt az előfeltétele. Az írás ismerete és a gondolatoknak orthographiailag helyes kifejezése elkerülhetetlenül szükséges volt a hivatalos pályán. Hogy mekkora súlyt fektettek a régi Egyiptomban az írástudásra, mutatja egy a Krisztus előtt XIII. századból való levél, a melyet egy tanító intézett tanítványához: «Az írnok hivatása fölötte áll minden más emberének. Írásbeli munkája

nem esik adó alá és nem vetnek reá illetéket. Légy ezzel tisztában».

A későbbi időben általános szokássá vált, hogy a ki a tisztviselői pályára akart lépni, idejekorán egy főbb tisztviselő fölügyelete alá került és pedig nemcsak azért, hogy a gyakorlati szolgálatot megtanulja, hanem nevelés és tudományos kiképzés céljából is. Természetes tehát, hogy a legszorgalmasabb ifjú sem érhetett el semmit előljárója akarata ellenére. Csak egy eszköz használt, a mire már az öreg Ptaḥ-Hotep tanított: «Hajlitsd meg hátadat előljáród előtt!»

A tisztviselők fizetésüket nagyjából természetben kapták: gabonából, kenyérből, sörből, libákból és egyéb élelmi szerekből állott. Úgy látszik azonban, hogy Egyiptom raktárai régente nem voltak sokkal teltebbek, mint ma pénztárai, hiszen a hiányos fizetség fölötti panaszok ugyancsak gyakoriak voltak. A tulajdonképeni fizetésen kívül azonban a tisztviselőnek megvolt az a joga is, hogy a királyi birtokot úgy használhatta, mintha a sajátja volna.

A ki királyi birtokot használt, arra volt kötelezve, hogy évi jövedelmének egy részét beszolgáltatassa. Ez évi adót könnyörtelenül behajtották. A mit a jobbágy learatott, a mit felesége megfont és megszótt, az nagyrészt az államé volt és kiemélet nélkül behajtatott. Minden aratás után, bármily rossz volt is az, megjelent az írnok a parasztnál, botos négerek kíséretében.

Hasztalan volt minden rimázkodás, hasztalan erősítette a paraszt, hogy nincs gabonája. Ridegen követelték és ha csakugyan semmit sem lehetett kicsikarni, felholtra verték a szegényt, mielőtt otthagyták. Igaz azonban, hogy a királyoknak mitsem volt szabad tisztviselőik igazságtalanságairól és zsarnokságáról megtudniok, mert különben szigorú büntetésnek voltak kitéve.

Az igazságszolgáltatás általában jól volt szervezve. Maat istennő, az igazság istennője, volt a bírák védője és minden magasabb rangú bíró az ő papja volt. A főbíró az istennő képét viselte jelvényül nyakán. A törvénykezés szóbeli volt. Kár, hogy nem ismerjük azokat a törvényeket, a melyek a törvényszék és a király ítéleteinek alapul szolgáltak.

A családi élet nagyon ki volt fejlődve a régi egyiptomiaknál. Az egyiptomi férfinak általában csak egy törvényes felesége volt. Ő volt «kedves felesége, a ház úrnője». A valóságos soknejűség a ritkaságok közé tartozott. A férj és feleség viszonya mindig szíves, benső volt. Mindkettőjük közös ábrázolásain az asszony mindig gyöngéden férje nyaka körül fonja karját; gyakran a gyermekeket is ott látjuk szüleik széke mellett. A föliratok dicséretképen említik meg az asszonyokról, hogy férjeik tisztelték őket és a bölcs Ptah-Hotep azt nevezi okosnak és bölcsnek, a «ki házat alapít magának és szereti feleségét». Idegenszerűen hat reánk az a szokás, hogy a férfi nem ritkán saját nőtestvérét vette el, olyan szokás, mely a Ptolemæusok korában és a római uralom idejében már egészen általánossá vált. Valamivel lazább volt a házassági kötelék az alsó néposztályokban. Úgy látszik, hogy az ágyasság igen gyakori volt, hiszen épen nem ritka eset, hogy három, sőt négy asszony is közös háztartásban élt ugyanazzal a munkással. A népnek e rétegeiben az erkölcsi viszonyok épen nem voltak a legtisztábbak.

A gyermekeket a legnagyobb áldásnak tekintették és az egyiptomiak családi életének egy oldala sem tüntet föl olyan vonzó képet, mint a szülők és gyermekeik közös viszonya. Különösen mély volt a fiúnak anyja iránt táplált tisztelete. Anyjától, nem atyjától vezette le az egyiptomi ember származását és épen nem ritkaság, hogy valamely sírkövön az elhunyt feleségének képe mellett megtaláljuk anyját is, míg az atya képe hiányzik. Az anya volt a családi összetartozóság határozó eleme.

Minden időben az volt az atya leghőbb vágya, hogy «hivatalát reáahagyhassa fiára», hogy «fia utána az ő székén üljön az ő hivatalában». A fiúnak viszont szent kötelessége volt, hogy atyja nevét föntartsa, részben azzal, hogy sírját jókarban tartotta, részben azon áldozatokkal, a melyeket ünnepnapokon bemutatott neki.

Rendkívüli gondot fordítottak a gyermekek nevelésére. Az első nevelést természetesen anyjától nyeri a gyermek, a kit anyja «három évig szoptat és hordoz nyakán». A tulajdonképeni gyermekkort, a melyben a gyermeket csakis mindenféle játékkal foglalkoztatták, életének negyedik évével befejezettnek tekintették.

Az úgynevezett iskolai kötelezettség ideje következett. Itt, az iskolában olvasni, írni és számolni tanították a gyermeket, de torna- és úszási gyakorlatokra is nagy gondot fordítottak. Nagy súlyt fektettek az erkölcstan, gyakorlati életbölcse-ség és ildomos magaviselet tanítására is. «Légy szorgalmas, mert az olyan embernek, a ki sokat lustálkodik, nincs becsülete. Ne légy tolakodó és tapintatlan. Ne lépj fölszólítás nélkül másnak a házába. Hallgasd el azt, a mit felebarátod házában láttál és ne beszéld el künn másnak. Légy beszédedben óvatos, mert az ember nyelvén hordja romlását. Evés közben viseld magad illedelmesen és ne tömd mohón magadat. Sohase feledkezzél meg a tiszteletről és ne ülj le addig, míg a ki náladnál idősebb vagy magasabb állású, le nem ült». Ilyen tanításokat csepegtettek a gyermek lelkébe, már legzsengébb korától fogva.

Korán, legényéveiben megházasították már a férfit. Mitsem vetettek meg a felsőbb osztályok annyira, mint ha a fiatal emberek szabad, kicsapongó nőkkel érintkeztek. «Óvakodjál az olyan kívülről jött nőktől, a kiket nem ismernek városukban. A ki bölcs, mondjon le a velők való érintkezésről és nősüljön meg fiatalságában, először azért, mert az ember legnagyobb vagyona a saját háza, másodszor azért, mert hites feleséged hozzád hasonló fiúval fog megajándékozni». Hogy milyen gyöngéd kötelékek fűzték egybe a házaseleket, azt abból is látjuk, hogy az ábrázolásokon a férfi képe mellett mindig felesége, a nebt per, a ház úrnője is megjelenik. Mindenütt a legnagyobb tiszteletben részesül «a szeretett hitves», a «ház úrnője». «Ha feleséget veszsz magadhoz, tápláld, ruházd, lásd el ékszerekkel és bánjál vele a legnagyobb gyöngédséggel, mert az aszszony a legfőbb jó, a melyben e földön részed lehet». Ilyképen tanítottak a házastársi kötelességre a régi Egyiptomban, már a Krisztus előtti XX. században.

2. A vallás és a halottak tisztelete.

Az egyiptomi vallás alapvető fő vonása Isten egysége. «Isten az egy, az egyetlen, az egymagában lévő, a ki mellett nincsen senkisé». — «Ő teremtet mindent és ő az egyetlen, a ki nem teremtett». Isten a Cheper czezef, vagyis «a ki

magától lett, keletkezett», ő a Cheper em hat, «a kezdetben, vagy mint kezdet keletkezett». Az istenségnek ezt a fogalmát a «nuter» szóval fejezték ki. Körülbelül ugyanazt jelenti, mint a héberek Él-je, vagyis hatalmat. De ezt az istenfogalmat az egyes kerületekben, a melyek mind vallási, mind állami tekintetben a legtükéletesebb önkormányzatot élvezték, különbözőképen személyesítették meg. Az egyik kerületben Istenben főleg annak világteremtési erejét és tulajdonságát tisztelték; ő volt a világ «formázó»-ja (Ptah). Más kerületben «a rejtett, láthatatlan lényt» (Amon) imádták, a mely kezdettől fogva létezett és mindörökre fönmarad, minden rejtett dolgot ismer és ilyképen «mindentudó» stb. Minden nagyobb városnak megvolt e szerint a maga külön isteni lénye, a melyet a város lakói és csakis ezek imádtak. De mindenütt ugyanazzal a tannal találkozunk, bár eltérő nevekbe burkolva is. Isten mindenütt az egyetlen, a ki magától létezik és megközelíthetetlen. E helyi fogalmak és helyi istenek később mindinkább egymásba olvadtak.

Ptah nem volt már az az istenfogalom, a melyet csak Memphisben ismertek és tiszteltek. Ámonhoz nemcsak Thebában fohászkodtak mint istenhez, hanem azt az erőt és hatalmat, a melyet előbb csak egy bizonyos kerületben ismertek el istennek, egész Egyptomban olyan lények gyanánt imádták, a melyeknek isteni tulajdonságuk és isteni akaratuk van és ilyképen isteni tisztességre tarthatnak igényt. Így keletkezett az eredetileg egy istenből az istenek egész sora, a kik mindegyike azonban egy nuter nutera, vagyis egy «mindenható» személyesítője volt. E folyamattal karöltve járhatott egy általános mythologia kifejlődése is. Ez a mythologia mindenféle mondába burkolja az isteneket és alaktalan, nagy dæmonokból emberi módra érző és cselekvő, határozott jellemű lényekké alakítja őket át. Kár, hogy ez a mythologia sokkal töredékeesebb formában maradt reánk, semhogy ma e téren teljesen tiszta képet nyerhetnénk.

Valamennyi isten élén Ra állott, a napisten, a kit egész Egyptomban a világot kormányzó legfőbb istenség gyanánt ismertek el. Megközelíthetetlen föntségben áll az emberek és istenek fölött. Horus is, erőteljes fia, a ki az időnként uralkodó királyban, «Ra fiában» nyilatkozik meg, korán nemzeti istenségévé vált Egyptomnak.

Mindegyik istenséget meg kellett valahogy személyesíteni. Valamint a nap hevítő és világító erejében Rat és Horust látták, úgy a többi istenséget és jelvényeiket is valamiképen meg akarták személyesíteni. Így keletkeztek az istenek különböző megtestesülései és megnyilvánulásai, így keletkezett az egyptomiak híres állattisztelete, a mennyiben bizonyos állatokat valamely isten külön sajátosága vagy maga ez isten megtestesülésének tekintettek. Memphisben bikát imádtak, a melynek Hapi (görögül Apis) volt a neve. Az elephantinei Chnum és a thébai Amon istenek erős kosok alakjában jelentek meg, a denderahi Hathor tehén képében. Anubis isten sakál, a bubastisi Bast istennő macska, Sechmet istennő oroszlán, az elkabi Nechebt istennő, valamint a thébai Mut istennő kánya, az edfui Horus karvaly, Thoth ibis — mint a hold istene, kutyafejű majom, fején a hold korongjával — Hekt istennő béka, Chepera skárabæus, Keb istennő liba stb. Az egyptomi istenek azonban épen nem azonosak azokkal az állatokkal, a melyek képében személyesítették őket, ennél fogva mindez isteneket épenséggel emberi alakkal is elképzelhették. Nagyon régi az a szokás, hogy emberi testtel ábrázolják őket, a hozzájuk tartozó állat fejével.

Az istenek tiszteletére külön templomokat építettek az egyptomiak. Az istentisztelet szertartásait külön papok látták el. Az istenség tiszteletének legfontosabb módja az áldozatok bemutatása volt. Élelmi szereket és pedig, kenyeret, húst, tejet, bort és sört, azonkívül virágokat és tömjént, nemkülönben ruhákat és ékszereket nagy bőségben mutattak be.

A babona egy neme már a legrégibb idő óta nagyon el volt terjedve Egyptomban. Az egyptomiak gonosz szellemekben hittek és hogy ezek ellen megóvják magokat, különböző amuletteket hordtak, a melyek az istenekhez való fohászokat vagy varázsigéket tartalmaztak, hogy távoltartsák a gonosz szellemeket és dæmonokat.

* * *

Az egyptomiak fölfogása szerint az ember, halandó, testi részén kívül, két, elmúlhatatlan szellemi erőből állott. Az egyik, a melyet Ba-nak neveztek, a halál beálltának pillanatában elhagyta az ember porhüvelyét, madárhoz hasonlóan föl szállott az üdvözültek birodalmába, hogy ott — miután Osiris

ítélőszéke előtt törvénykezésnek volt alávetve — minden földi nyomorúságtól menten, örömeikkel teljes életben legyen része. A másik szellemi erő a Ka volt.

A halál pillanatában ez is elhagyta a földi testet, de mégsem lehetett meg teljesen az anyag nélkül. A halál után is közelében maradt az elhunytnak és emberfejű madár képében lebegett a hulla fölött, hogy adandó alkalommal ismét egyesülhessen vele. Azért szüksége volt a földi élvezetekre is. A mit az elhunyt teste a halálig cselekedett, azt folytatta a Ka akkor is, a mikor már elhagyta a testet. Ez okból a halott rokonai és hozzátartozói bizonyos ünnepnapokon áldozatokat mutattak be a Kanak: húst, kenyeret, kalácsot, sört, bort, továbbá ruhákat, tömjént és arcfestéket, nehogy nélkülözést szenvedjen. Az «örök lakás» — így nevezték a sirt — éppen ezért két részből állott: az egyikben, a mely örök időre el volt zárva és megközelíthetetlen maradt, állott a sarkophag a benne rejlő múmiával, míg a másik rész nyitva állott az élők számára és a halottnak a földi élet utáni második létezésében tulajdonképeni lakóhelye volt. Ide hozták az áldozati adományokat és nem hiányoztak a bútorok sem, nehogy az elhunyt a földi élet kényelméről kénytelen legyen lemondani. A falakat tarka ábrázolások és föliratok borítják, a melyek a mindennapi élet eseményeit adják elő. Az egyiptomi ember halála után is folytatni akarta addigi életét és ezért utolsó nyugvóhelyét az életből merített olyan jelenetekkel vette körül, a melyeket megkedvelt, a melyekhez hozzászókölt.

Hogy a lélek tetszése szerint térhessen vissza a testbe, ezt meg kellett óvni az enyészettől. A halott tüdejét, máját, veséjét, szívet stb. négy kanopusba helyezték. Ez alabastromból vagy mészkőből faragott edények födele a négy védszellem egyikének a képét tüntette föl, az emberfejű Amset-ét, a majomfejű Hapi-ét, a karvalyfejű Duat-mutef-ét és a sakálfejű Kebeh-sennuf-ét. Miután a belső részeket a testből kivették, kilúgozták, pálmaborral megmosták és mérték meg minőség szerint pontosan meghatározott szerekkel bebalzsamozták. A hullát ezután finom szövetekbe burkolták és hosszú, finom vászon-szalagokkal vonták be, hogy ily módon lehetőleg légmentesen elzárják.

A múmiát kemény papirlemezből vagy sykomorus-fából készített, gazdagon befestett koporsóba fektették, a kopor-

sót pedig kósarkophagba vagy faládába helyezték. Így elrejtve, a legközelebbi rokonok számára is megközelíthetetlen sírkamrában lett részesévé a halott az örök nyugalomnak.

Ily módon igyekeztek a hullát föntartani és az elrothadástól megóvni, hogy a két különböző elem, tudniillik a test és a Ka mindenkor ismét egyesülhessenek. Minthogy azonban a bebalzsamozás legjobb módszerei sem menthették meg örökre a testet az elmúlástól, az egyiptomiak még életökben arról is szoktak gondoskodni, hogy egy vagy több, lehetőleg hű képmás-szobrot tegyenek velök sírjaikba. Ezzel lehetségessé vált, hogy a Ka legalább az elhunyt hasonmásával tetszése szerint egyesüljön. Hogy továbbá a halott ne legyen kénytelen a földi élet kényelméről se lemondani, több szolgaszobrocskát is tettek melléje, a melyek a Ka megelevenítő erejével uroknak a túlvilágon is szolgálatjára lehettek. Az egyiptomiak vallási nézetei szerint a megholdogultaknak Osiris földjeit kellett művelniök és öntözniök. Ezt a későbbi egyiptomiak épen nem tekintették boldogságnak és azért a következő kibúvóhoz folyamodtak. Minthogy a Ka, szellemi erejénél fogva a holt követ is életre kelthette, apró alakokat helyeztek a sírba, a melyeknek az volt a hivatásuk, hogy mint a halott helyettesei végezzék el a mezei munkát. E szobrocskák fából, kőből, többnyire azonban fayenceból készültek, formájok a múmiákét utánozza, kezeikben földművelő szerszámokat — kapát és vetőzsákot — tartanak. Az elhunyt nevét viselik és az a kötelességek, hogy rögtön jelentkezzenek, mihelyt az illető halott nevét munkára szólítják. Fölrataik rendszeren a halotti könyv VI. fejezetét tartalmazzák. «Ő alak, ha N. N.-t azokra a munkákra hívják föl, a melyeket a túlvilágon teljesíteni kell, ha azt parancsolják, hogy a földet művelje és a partokat öntözze, hogy a kelet homokját nyugat felé szállítsa, szólalj meg te: én vagyok, itt vagyok». Egyiptomi nyelven azért Usebti-nek, vagyis «felelő»-nek hívták őket. Ilyen «felelő»-ket különösen az új birodalom idejétől, vagyis a Krisztus előtt XVI. századtól fogva nagy mennyiségben helyeztek a halott mellé.

És miként a holt kő is életre kelhetett a Kaban rejtlő szellemi erő pusztá akarata következtében, a kőbe vésett vagy festett hieroglyphék is életet nyerhettek. A sírkamara falát festett föliratokkal borították, a melyek nemcsak az élet eseményeit sorolták föl, hanem imádságokat, könyörgéseket és

kívánságokat is tartalmaznak; hiszen a Ka szellemi hatalma révén lélek és élet szállott a holt betübe és a kívánság így befejezett ténynyé vált.

* * *

Az egyptomi birodalom történetének egész folyamán különös pompával ülték meg azt a napot, a melyen a halott sírjába bevonult. Abydost, azt a várost, a hol Osiris legendája szerint ez isten feje el volt temetve, az egyptomiak Osiris tulajdonképeni temetkezési helyének tekintették és minthogy Osiris volt az az isten, a kinek mintául kellett szolgálnia minden halott számára, temetése előtt mindenkinek oda kellett utaznia, ha már nem is nyugodhatott e szent helyen. A múmiát tehát, hozzátartozóitól kísérve, hajón Abydosba szállították.

A mint onnan visszaérkezett, megkezdődött a tulajdonképeni temetési szertartás. Először is átszállították a Niluson, mert minden időben, hacsak egészen különös körülmények meg nem akadályozták, a sírokat a nyugati sivatagszegélyen készítették el. Ha a sír sziklasír volt, úgy bejárata természetesen a hegyoldalban volt. Gazdagon diszitett csónakon vitték át a fölvirágozott koporsót a Nilus túlsópartjára. A halott hozzátartozói kísérték, közöttük a halotti pap is, a kinek a múmia előtt áldozatot kellett bemutatnia. Mihelyt a nyugati parthoz értek, a koporsót a csónakkal együtt szánszerű járműre helyezték és ökrökkel a sírhoz vontatták. A koporsót ezután a sír bejárata előtt fölállították és a szükséges szertartásokat — a száj symbolikus kinyitását, vízáldozatot, tömjénezést, áldozatokat és imádságokat — végeztek el előtte.

A régi és a középső birodalom idejében a temetésnek fontos része volt a halott szobrának a szállítása. Míg a munkások szánokon rendeltetési helyökhöz vonták őket, a pap mindegyik előtt tömjénezett és énekesnők és tánczosnők kísérték a menetet.

Különös gondot fordítottak a múmia és a sarkophag diszítésére. A múmia mellére amulettet fektettek, a melynek az volt a rendeltetése, hogy a halottat alvilági útján a földalatti dæmonok ellen megoltalmazza. A halotti könyv már legregibb formájában is arról tanúskodik, mekkora súlyt fektettek erre az egyptomiak. A halottak könyvének 33. fejezetében

a halott elriasztja a pokol krokodiljait, reámutatván hatalmas talizmánjára. A 149. fejezet leírja az egyiptomi alvilág borzalmaait, a melyek előtt a halott nem térhet ki: óriási, mérges kigyók, istenek, a kiknek nevei halált és pusztulást jelentenek, fenyegető vizek, tüzes, izzó légkör. Mindezen át kellett haladnia az elhúnytak, de misem vehetett erőt fölötte, ha magával vitte talizmánját. Erre a talizmánra mutatva sértetlenül haladt keresztül minden veszélyen és baj nélkül időzött az odalenn uralkodó rettenetes istenségek közelében. Az egyiptomiaknak sok ilyen talizmánjok és amulettjük volt. A legfontosabbak egyike a skarabæus, a jelen és jövő élet jelképe. A ganajtúró bogarat egyiptomi nyelven cheperunak hívták, a melyet a choper, vagyis «lenni, valamivé lenni» gyökérből vezettek le. Könnyen érthető szójátékkal a bogarat tették meg az ember földi létezésének és túlvilági életének a jelképévé. Ez eredeti fölfogásból ezernyi titokzatos jelentőséget vezettek le. Ez okból a ganajtúró bogarat mindenféle anyagból, a legkülönbözőbb nagyságban, számtalanszor ábrázolták. Végre is pusztán ékszernek használták, minden vallási jelentőség nélkül.

Nem kevésbé volt fontos a szárnyas napkorong sem, az egyiptomi művészet ornamentikájának a legkiválóbb jelképe, tulajdonképen a győzelmes király symboluma. Ha sarkophagokon és sírok bejáratain ábrázolták, vonatkozásban állott ahhoz a győzelemhez, a melyet az elhúnyt fog aratni a halál hatalma fölött. Valamint Osiris, az alvilági hatalmasságok királya, mint győztes kerül ki az ellenséges elemek ellen vívott harcából és évenként a tavaszi napban ünnepli föltámadását, úgy az Osiris birodalmába tért halott is győzedelmeskedni fog az alvilág minden ellenséges szelleme és dæmona fölött, mint Osiris, új életre fog ébredni és föltámadását fogja ünnepelni.

3. A művészet.

Az ó-kor keleti népeinek épen úgy megvolt a magok művészete, mint minden más föld és idő népeinek. Sőt tovább kell mennünk és azt kell állítanunk, hogy valamint az ember culturalis életének, úgy művészetének a keletkezése is a tör-

téneti időkben keleten történt, jóllehet ma még távol állunk annak a lehetőségétől, hogy eldönthessük, melyik faj az ősbibb, a babylóniai-e vagy az egyiptomi és honnét áradtak szét a derengő műveltség első sugarai az emberiségre.

Bármilyen is lesz erre a kérdésre a felelet, bármilyen fordulatot adnak a dolognak a jövőbeli kutatások, annyi bizonyos, hogy Kelet földje az, a melyen műveltségünk kisarjadt és mindaz keletkezett, a mit tudománynak és művészetnek szokás nevezni.

Nem a hatalmas pyramisokról és az óriási palotákról, sem az obeliskekről, a templomesarnokokról, a pillonokról, a sphinxekről, sem az istenek és királyok colossalis szobrairól van itt szó, hanem azokról az elsőrangú műemlékekről, melyek tanúságot tesznek arról a bámulatos jártasságról, melyre évezredekkel ezelőtt szert tettek a legkeményebb kőzetek kidolgozásában; a pompás portrait-szobrok egyenesen csodálatra méltó biztosságot árulnak el úgy az alak, mint az anyag kezelésében és kitűnő példák annak bizonyítására, hogy Egyptom régen elérte művészete fejlődésének tetőfokát akkor, mielőtt Hellasz és Róma a történelemben szerepelni kezd. Ha Egyptomnak művészettörténete nincs is, de művészettörténete olyan van, mely a későbbiekkel kiállja a versenyt.

A legrégibb, egyszersmind a legjelentősebb emlékei a régi pharao-birodalomnak mindenesetre a memphisi pyramisok. Mesterséges hegyhez hasonlóan emelkednek ezek az óriási épületek, és óriási nagyságuk borzalommal vegyes csodálkozásba ejti az embert. Mikor I. Napoleon csapataival a pyramisok alján állott, ezekkel a szavakkal tüzelte embereit: «Negyven évszázad tekint le ezeknek a tetejéről rátok!» és még mindig messze maradt az igazság mögött.

A pyramisok egészben és a részletekben igazán a legnagyobb csodálatra méltó technikai kivített és gondos műszaki munkát árulják el. Különös jelenséget tapasztalunk azonban az egyiptomiak egész nagy emlékvilágában, hogy tudniillik egyetlen műemlék sem hordja magán megalkotója nevét, csak a királyi megbízóét. Magok a pyramisok is, a melyek olyan fönséges hatást gyakorolnak a szemlélőre, némák maradnak ebben az irányban és nem árulják el a mester nevét, a ki képes volt ilyen hatalmas, a romboló időnek ellenálló, évezredek át elpusztíthatatlanul fönnálló művet alkotni.

A pyramisok voltaképen sírdombok. Az ősidőkben — épen úgy, mint ma — egy-egy holttest eltemetésénél azt a földtömeget, a melyet a halandó porhüvelyé vagy burkolata kiszorított, a sír fölött hantolták föl. Innen eredt azután az a szokás, hogy az előkelők, különösen az uralkodó sírját magas, fönt csúcsban végződő kúppal jelölték. A libyai pusztá sziklás fősíkjain, a hol a talaj laza homok, nem lehetett tartós az egyszerű, földből fölhányt domb; kőből vagy téglából kellett tehát azt építeniök. A mellett az egyiptomiak jellemöknek megfelelőleg olyan alakot akartak építményeiknek adni, a mely már külső megjelenésében is a legnagyobb szilárdság és elpusztíthatatlanság jellegét viselje magán, s minthogy ennek a követelménynek a guláknak ez az alakja jobban megfelel, mint bármely más, egészen természetes dolog, hogy az egyiptomiak ezt az alakot adták a királyok sírdombjainak.

Nem kevésbbé nagyszerű hatásúak a templomok fönmaradt romjai.

Minden nagyobb templom elrendezésében három főrészt különböztethetünk meg: az előudvart, az oszlopcsarnokot és a szentek szentjét. Magas, keskeny kapunyílás vezet be az előudvarba. A bejáratot kissé kiugró kapuzat szegélyezi, a melynek két oldalán egy-egy hatalmas, ferdén emelkedő torony, az úgynevezett pylon látható. E pylonokat, valamint a bejáratnál kiugró kapuzatot magas, hornyolt párkány koszorúzza meg, a melyet mindenféle ábrázolások díszítenek. Különösen gyakran látható rajta a szárnyas, uræus-kigyókkal ékített napkorong. Hogy a főkapu jelentőségét még fokozzák, rendesen két vagy négy óriási, ülő képmásszobrot helyeztek elébe, azonkívül nem ritkán két obelisket is, a melyekre a templom fölszentelésére vonatkozó fölíratokat vésték reá. A templom bejárata előtt rendszerint még sphinxek sorai is állottak.

Közvetlenül a templom bejáratánál levő pylonok mögött van a nyílt udvar, a melyhez az épület egész szélességében a meglehetős sűrűen rakott oszlopoktól hordott csarnok, az oszlopcsarnok, csatlakozik. Az oszlopcsarnok után mély helyiség következik, a szentek szentje, mely az istenség képét rejti magában.

Valamennyi egyiptomi templom közül a legnagyobbyszerű a karnaki templom, a Nilus keleti partján. De nemcsak a tem-

plomok között illeti meg az első hely, hanem valamennyi építészeti alkotás között, a mely a Nilus völgyében napjainkig fönmaradt. Az uralkodók egész sora épített rajta. Valamennyi uralkodóház vetélkedett azért a dicsőségért, hogy e nemzeti szentély kibővítéséhez, szépítéséhez és helyreállításához tehetőségéhez mérten hozzájáruljon.

A régi egyiptomiak építőművészeténél nem kevésbbé jelentékeny szobrászatuk. A mint ott, úgy itt is az egyiptomiak egész lényegét, minden tettöket és cselekvéseket fölölélő fölfogás uralkodik, a mely a művészetet szolgálta és irányította.

Míg azonban az egyiptomiak műépítése majdnem készen lép elének a csodálatos pyramisok alakjában, addig a szobrászat fejlődésének kezdetleges fokait is megkülönböztethetjük.

Tökéletes művészet remeke a híres *Iródeák* a párisi Louvrebán. A szobor anyaga barnára mázolt mészkő. Az alak keresztbevetett lábbal ül a talapzaton; kiugró pofancsontos arca étellel teljes; jobbájában írónádat tart. Átható pillantással, figyelve néz előre. A mell, a kéz, a térd a legkisebb részletig a természethez hűen kidolgozott izomzatú; csak az alsó lábszár némileg gyengébb kivitelű.

A legtokéletesebb, a mit egyiptomi szobrász alkotott, a gizei múzeumban levő faszobor a *Šeih-el-beled*, a *Falu bírája*, mely azért kapta nevét, mert a felláhok, a kik napfényre hozták, benne falujok főnökét vélték fölismerni. A szobor az életörömtől, erőtől és egészségtől duzzadó ó-egyptomi nemes valóságos típusát ábrázolja. Művésziességétől még a klasszikus művészet legnagyobb mestereinek művei mellett sem tagadhatjuk meg bámulatunkat és elismerésünket. Ez a szobor mutatja meg legvilágosabban, hogy mily rohamosan fejlődött az egyiptomi művészet a művészi tökéletességig.

Az ó-birodalomhoz tartozik az a számtalan szolgaszobor is, melyet a szakarai és meiri sírokban találtak. Papokat, szolgákat, őrlő és tüzet szító nőket, szakácsokat, henteseket, sörfőzőket stb. ábrázolnak. Ide tartozik a híres *Piaczra menő paraszt* a gizei múzeumban, a mely félkezében egy pár szandált, a másikon a hátán átvetett alúl kétesücskű zsák végét fogja.

Később ugyanaz a művészet, a mely a IV., V. és VI. uralkodócsaládok idején (Kr. e. 3. évezred első felében) ilyen

csodásan tökéletes valószerűséget nyújt, modorossággá fajúl. Ez az egyiptomi nép jellemében találja meg a magyarázatát. Az egyiptomiaknál ugyanis a művészet nem eszményi, hanem gyakorlati czélnak szolgált; az ó-birodalom pompás szobrai nem azért alkották, hogy az előkelők palotáit ékítsék velök, hanem azért, hogy a sírkamrába zárják őket, hogy itt a szemlélőre nézve az örökkévalóságig hozzáférhetetlenek maradjanak.

Természetes tehát, hogy ilyen körülmények között idővel eltűnt a gyorsan kifejlődött műérzék és a VI. dynastia korában teljesen virágzó művészet mihamar a hagyományos minták után változatlanul dolgozó iparrá süllyedt. Csak a XII. uralkodóház idejében (Kr. e. XX. és XIX. században), a mikor Egyptom politikailag ismét megerősödött, éledt föl újra a régi művészet törekvése. Azonban ennek a korszaknak a magok nemében jelentős művei között egyetlenegy sincs, a mely az ó-birodalom alkotásainak nagy műértékét megközelítené.

Az új birodalom (Kr. e. XVI.—XII. század) szobrászata is mögötte áll az ó-birodalomnak. A részletekben haladás észlelhető ugyan, de egészben véve még sem olyan üdék és életteljesek a szobrok, mint az ó-birodalomból valók. Az óriás nagysággal akarják azután pótolni a tartalmi veszteséget. (Így jöttek létre pl. Medinet-Abu mellett III. Amenhotep szobrai előtt a későbbi görög, zengésükről híres Memnon-szobrok.) Hogy mit tudott az egyiptomi szobrászművészet minden megkötöttsége és hagyományos formái mellett is alkotni, azt megmutatja II. Ramses szép gránitszobra a turini múzeumban. A Magyar Nemzeti Múzeumban is képviselve van a régi egyiptomiak szobrászata. Itt láthatjuk egy XVIII. dynasztiaiabeli királynak fekete gránitból faragott mellszobrát (Kr. e. XV. századból); itt van továbbá egy, ugyanazon korbeli királynőnek rózsaszín gránit-mellszobra és Sesonk trónörökös (Kr. e. IX. századból való) mészkőszobra.

Ugyanazok a törvények és erősen kidomborodó vallásos elvek, a melyek alapján a szobrászat magas kifejlődését elérte, képezik a festészetnek és domborműfaragásnak a kiindulási pontját.

Az egyiptomiak domborművészete és festése azonban — jóllehet neki is lerójjuk messze a multba visszanyuló kora miatt tiszteletünk adóját — sohasem érte el fejlődésében azt

a fokot, a melyet az egyiptomiak szobrászata meg is haladt. Ez részben onnét ered, hogy az egyiptomi művész nem elégedett meg azzal, hogy a jelenet pillanatát állandósítsa és így mutassa be a képet a nézőnek, hanem arra törekedett, hogy egy behatárolt síkon nemcsak azt ábrázolja, a mi egy helyen egymás mellett látható volt, hanem azt is, a mi az idők folyamán egymás után történt. Legvilágosabban tapasztalható ez a fölfogás a Ramasszeum nagy képén, a mely II. Ramszesz és Khetaszir hittita király csatáját örökíti meg. Ez a kép nem a csatának egy bizonyos mozzanatát jeleníti meg, nem egy különösen kiváló jelenetet fog föl a szem, hogy az eszményített, színes képen az utókor elé varázsolja, hanem a küzdelem egész folyamatát föltünteti minden egyes phasisában, egyszersmind föliratokkal is magyarázza. A mit Pentaur hőskölteményében — a világ legrégebbi eposzában — megénekelt és megörökített, azt mind megtaláljuk itt a képen nagy hűséggel és részletességgel ábrázolva. Krónikás nem tudta volna biztosabb hatással előadni és nagyobb elevenességgel elbeszélni a történetet, mint a hogy a művész keze ide festette.

Még egy körülmény járul ehhez. Az egyiptomi művész figyelme nem fordul annyira az egész, mint inkább részletek felé. Az emberi testet pld. a részletekben jól fogja föl és híven másolja; arra törekszik, hogy a fej, a törzs, a láb helyesen legyenek ábrázolva, azzal azonban nem törődik, hogy az egész a részletek tökéletessége mellett eltorzul. A fejet, a kart, a lábat oldalt, a vállat és a szemet elülről festették. A törzs szemben álló képe és a czombok profilképe az alsótesttel kapcsolódik egybe, a mely félig szemben, félig oldalt áll. Föltünik a kéz természetellenes ábrázolásánál a hüvelykujj képtelen helyzete, minek következtében a kéz tenyerét és fejét gyakran összetévesztették. Az egymás után, oldalt álló lábaknak közönsegesen a belső oldalt adták vissza, úgy hogy így csak a lábnak a többi ujját elfedő nagy ujjja látszik.

Sokkal szerencsésebbek voltak az egyiptomi művészek az állatok ábrázolásában. Az ó-birodalmi sirokban levő ökör-, antilop- és madárképeket bátran odaállíthatjuk más nemzetek e nemű művei mellé.

A távlatnak semmi nyoma sem fedezhető föl. A világitást és az árnyékolást a festésben nem ismerték, a színkeverést nem alkalmazták.

Ilyen viszonyok és körülmények közepett nehéz magunkat az egyiptomi művész szemlélésmódjába beletalálnunk. Ha azonban egyszer az egyiptomi művészet minden sajátságát megismertük és belenyugodtunk azokba a föltételekbe, a melyek egy-egy egyiptomi dombormű vagy festmény alapos megértéséhez szükségesek, akkor már nem lesz nehéz belehatolnunk az egyiptomiak fölfogásába és ekkor már nem tagadhatjuk meg hódolatunkat az egyiptomi művészet emlékeitől sem.

4. Az egyiptomi nyelv, írás és irodalom.

Már említettem, hogy az ókori egyiptomiak nyelvi tekintetben közel rokonok Afrika északi partjainak lakóival, melyekkel egy nagy népcsaládot alkotnak; ezeknek nyelve a semitakéival, azaz Arábia, Sziria, Asszírja és Babylónia lakóinak nyelvével úgy nyelvalkat, mint szókincs tekintetében újabb egyezést tüntet föl. Az egyiptomi és sémi nyelv rokonságának tényét már Rossi is 1808-ban hebizonyítottnak tekintette egy csomó egyiptomi és sémi szótó azonosságának kimutatásával.

• 1844-ben Benfey Tivadar kísérelte meg e rokonság közelebbi megállapítását, majd 1867-ben Brugsch így nyilatkozott e tárgyról: «Előre is megjósolhatom, hogy a nyelvtudomány egy szép napon el fog csodálkozni azon a szoros rokonsági köteléken, mely az egyiptomi nyelvet sémi testvéreivel összefűzi, s azon a már szerintem kétségtelen tényen, hogy mind ezen nyelvek közös anyától származnak, melynek őshazája a Tigris és Eufrates partjain keresendő.» Annál is inkább helyt adtam itt az egyiptomi nyelv, valamint a többi rokon tudományágak e legnagyobb előharczosának és megalapítójának itt kifejezett belső meggyőződésének, minthogy a legújabb kutatások mindazt megerősítik, a mit e nagy mester, kinek sajnos, a tudomány örök kárára oly hamar történt halálát én egy hű és nemes barát keserű elvesztése miatt is fájlatom, már több mint három évtized előtt fölsímt.

Különösen az egyiptomi nyelv legrégibb ránk maradt alakjában, a pyramis-korszak nyelvében tűnik föl legjobban e rokonság.

Föltétlenül helyes tehát az a következtetés, hogy az

egyiptomiak és Északafrika lakóinak ősei a sémitákkal valaha régen teljes nyelvegységet alkottak.

Az egyiptomi nyelv az idők folyamán különféle alakulásokon ment keresztül, melyeket egymástól így különböztünk meg:

1. Az ó-egyiptomi nyelv. Az ó-birodalom nyelve, melynek jellemét leghívebben az V. és VI. dynastia idejéből származó pyramis-fömlíratok őrizték meg.

2. Az új egyiptomi nyelv, Kr. e. 1800—800 körül.

3. Az ó-demótikus nyelv. Az æthiopok idejétől (Kr. e. 800) a perzsa uralom megdőléséig (Kr. e. 332).

4. Az új demótikus nyelv a görög és római korszakban.

5. A kopt nyelv a keresztyén időszámítás első századaiban a Nilusvölgy lakóinak valósággal beszélt nyelve, mely azonban ma csak az egyiptomi keresztyének egyházi nyelve.

Az egyiptomi nyelv ma minden alakjában kihalt nyelv. A mi belőle ránk maradt, az tulajdonképen csak írott nyelv, melyben az egyes szavak mássalhangzóknak bizonyos összegéből alakulnak ki, míg a magánhangzók a sémi írott nyelvek mintájára általában hiányzanak. Hogy azonban mindennek ellenére képes volt a tudomány e nyelv épületét újból fölépíteni, az főleg annak a körülménynek köszönhető, hogy a kopt nyelv legalább az egyiptomi keresztyének liturgiájában föntartotta magát. Ugyanis miként a római katolikus egyházban a latin, úgy az egyiptomi keresztyéneknél a kopt nyelv az egyházi nyelv, mindenesetre azzal a különbséggel, hogy míg a római katolikus papok között majd mindenik ismeri a latint, addig a kopt keresztyéneknél ezer közül alig akad egy, a ki érti, hogy mit ad elő a gyülekezetnek kopt nyelven, mert azóta, hogy Egyptomot az arabok elfoglalták, a kopt nyelv ismerete lassanként hanyatlásnak indult. Szerencsére akadtak keresztyén időszámításunk X. és XI. századában olyan bennszülött tudósok (Abba Joannes, Athanasius stb.), kik a veszni induló nyelvanyagot még a tökéletes elpusztulás előtt megörökíteni igyekeztek. Nyelvtanokat és szótárakat szerkesztettek és különösen e művek vetették meg alapját a XVII. század folyamán újra fölvirágzott kopt kutatásoknak. A kopt nyelv teljes ismerete mellett aztán nem volt többé nehéz fölláítani azt a vázat, a melyből az óegyiptomi nyelv és nyelvtan újból fölépítése kiindulhatott; a kopt nyelvben ugyanis, mely az egyiptomi nyelv

legifjabb változata, visszaható erő rejlik a régibb nyelvre, mely minket ó-egyptomi szövegek olvasásának, kiejtésének és átírásának elég biztos megállapítására képesít.

* * *

Minden írásrendszer s így az egyptomi is,¹ képiráson alapszik. Bátran föltehetjük, hogy¹ Egyiptomban épen úgy, mint az emberiség egyéb művelődési csomópontján, tárgyak rajzolásával kezdtek és képpel igyekeztek az ábrázolandó fogalmat érzékíteni. Természetes, hogy nem állottak meg itt; az idők folyamán a lerajzolt képpel nem csupán az azzal kapcsolatos konkrét fogalmat iparkodtak ábrázolni, hanem bizonyos elvont fogalmakat is, melyek a külvilág tárgyaival valami kapcsolatba hozhatók, ezeknek rajzolt képével iparkodtak érzékelhető módon ábrázolni. Így például az emberi fej képével nemcsak ezt a konkrét fogalmat: egy ember feje-t, ábrázoltak, hanem a kezdet-nek, az első-nek fogalmát is, körülbelül a mai nyelvhasználat analógiájára például államfő, fővezér, kútfő, hétfő stb.

A különös gyakran az általános fogalmát pótolja és az olvasó kombináló tehetségére volt bízva, hogy az odavetett kép- és jelcsoportok kapcsolatából azoknak helyes értelmét kitalálja. Az ember, ki kezét szájához emeli, írásbeli kifejezője volt mindannak, a mi a szájjal történik; a férfi bottal kezében főnököt, fejedelmet vagy a méltóságnak viselőjét tünteti föl és később mint a méltóság jele is szerepelt; a kinyújtott kar kifejezte mindazt, a mihez erő szükséges; az ég felé tárt karok a «magas» fogalmát ábrázolták stb.

A képek azonban nemcsak bizonyos fogalmak megjelölésére szolgáltak, hanem idővel azonkívül, hogy a fogalom képét ábrázolták, egyúttal betüértéket is nyertek. Például a «ša = kert» jelének egyúttal «s» volt a betüértéke; a száj, egyptomi nyelven «ro», jele, egyúttal az «r» betűjegyéül is szolgált; a bagoly (egyptomi nyelven «mulat») képe «m»-et jelent stb.

De ezzel nincs még a kínálkozó példák sora kimerítve. Ezek oly változatosságot tüntetnek föl, hogy az egyptomi szövegek olvasásánál csodálkoznunk kell ama rendkívül éles, logikus gondolkodásmódon, mely az emberiséget ez ősidők-

ben jellemzi, a mint erről bár kevés, sok évezredes törmelékből kiemelkedő maradvány tanúskodik.

Az egyiptomi írásban szóelválasztásnak nyoma sincs. A jegyek és jegycsoportok szakadatlanul követik egymást, minden utasítás nélkül, hogy hol végződik egy szó, vagy egy mondat. Itt ismét az egyes szók végére függesztett fogalomhatározók (determinativumok) segítik ki az olvasót. Vagy vízszintes sorokban vagy függélyes oszlopokban írtak a pillanatnyi szükséglet szerint. Az egyesírásjegyek jobbról-balra haladnak, tehát épen úgy, mint a különböző sémi írásoknál, de a megfordított irány sem hiányzik különösen ott, hol az olvasó szeme ezt æsthetikai okokból megkívánta.

Az ó-egyiptomi irodalomban az írásrendszerek három különböző fajtát kell megkülönböztetnünk: 1. a hieroglyphírást; 2. a hieratikus írást; 3. a demotikus írást. Míg a hieroglyph-írás az ábrázolandó képeket egészen határozott és éles körvonalakkal szerkeszti meg, addig a másik két írásrendszernél nehéz az igazi képet és annak jelentését megfejteni. Mindkettő a hieroglyphírásból származott és pedig oly időben, midőn már többé nem elégedhettek meg azzal, hogy bizonyos vallásos mozzanatok, vagy történeti eseményeket a pyramisok, templomok és paloták falaiba bevészenek, hanem a művelődés folytonos fejlődésével a szükség megkívánta, hogy a gondolatnak írásbeli kifejezését mindig tágabb körben alkalmazzák. Most már a papyrust használták íróeszközüln és nádból faragott toll segítségével fekete vagy vörös színnel írták le gondolataikat.

Természetes, hogy az egyes írásjegyek már nem eredeti, határozott alakokban jelennek meg. Az írásjegyek külső kerülete itt kissé meg van lazítva és az ábrázolt képek is már csak elmosódva tűnnek elé. Így keletkezett a hieratikus írás, a papok és a hivatalok írása. Belőle keletkezett később különböző rövidítések és összevonások után a demotikus írás, mely — mint már neve is mutatja — tulajdonképen a népnek volt írása és körülbelül a Kr. e. VII. századnak közepén jött használatba.

Nagyon soká tartott, míg az európai tudomány az egyiptomi írás titkát fölfedezte. Már a XVII. század első felében megkísérlették ugyan néhányan az ó-egyiptomi emlékfölratok megfejtését, de biztos alap hiányában egyetlenegy hieroglyph-

jelet sem bírtak helyesen meghatározni. Csak Bonaparte Napoleonnak egyiptomi expedíciója révén nyílik meg egy új kor-szak; a Buchard francia mérnök által 1799-ben föltalált három nyelvű «rosette-i» fölirat mozdította elő a hieroglyphhek megfejtését. E fölirat szövege hieroglyph, demotikus és görög írást tartalmaz. Természetesen a görög szöveg nyújtotta e föl-irat megfejtésének kiinduló pontját; az volt azon ismert elem, melyből a két ismeretlen meghatározását megkísérelhették. De csak ifjabb François Champollionnak sikerült 1815-ben az írásszerkezet és különösen a cartouche-gyűrűkbe foglalt király-nevek élesebb megfigyelésével e királynevek íráselemeiből kiindulva a hieroglyphírás abécé-jét megszerkeszteni.

Hogy Champollion eljárását megismertessem, e célra azt a három királynevet veszem elő, melyen ő a megfejtést végezte.

$$\left(\begin{array}{c} \text{P O L} \\ \text{T O M I S} \end{array} \right) \left| \left(\begin{array}{c} \text{K A O P A} \\ \text{L A O P A} \end{array} \right) \right| \left(\begin{array}{c} \text{B N} \\ \text{R I} \end{array} \text{K A} \right)$$

A Rosette-féle kő görög szövegéből tudta, hogy az első csoport Ptolemaos-t, a második Klaopatra-t, a harmadik Be-renike-t jelent. Ha a jegyek valamely betűrendszeren alapul-nak, akkor bizonyos jegyeknek ismétlődniök kell. Így a p jele, mivel benn van úgy a Ptolemaos, mint a Kleopatra csoport-ban, szükségkép azonos kell hogy legyen mindkettőben. Ugyanaz áll a t, o és l jegyre vonatkozólag. És tényleg az első szónak első jegye megegyezik a második szó ötödik jegyé-vel s így valószínű, hogy e jegy a p jele. Az első szónak má-sodik jegye azonos a második szó hetedik jegyével, tehát ez valószínűleg a t jele. Az első szó harmadik jegye megegyezik a második szó negyedik jegyével, a mely valószínűleg o-t jelent. Az első csoport negyedik jegyének mását megtaláljuk a második csoport második jegyében, ez valószínűleg az l jele. Miközben így haladt tovább lépésről-lépésre, megismerte az egész hieroglyph betűrendszert.

Ezzel természetesen még nem volt megoldva a hieroglyph szövegek megfejtésének egész problémája, mivel csakhamar észrevették, hogy a jelek nem mindig a betűrendszeren ala-pulnak, hanem soknak ideographikus értéke volt, mások mint determinativumok szerepeltek s így a végleges megfejtés még koránt sincs befejezve.

De az első nehézségek már le voltak küzdve és Champollion nyomdokain bátran haladhattak a többi kutatók. Követőinek a száma egyre nő és csakhamar a tudomány legkiválóbb bajnokait látjuk az új téren munkálkodók sorában. A Champolliontól megvetett biztos alapon aztán a hieroglyph-írárendszer ismerete mindinkább teljesebbé volt; nemsokára a ptonetikus jegyek után az ideographikus és determinatív elemek megkülönböztetése és meghatározása is sikerült. Mai nap az egyptologiai tudomány módszere már oly biztos alapon nyugszik, hogy a régi Egyptom nyelvét tudományos grammatikába és szótárba lehetett foglalni. A mindinkább gazdagabb mértékben előtűnő és tartalmi tekintetben kétségtelen módon megfejtett emlékek, köföliatok és papyrusok alapján határozott képet alkothatunk e régi kulturnép irodalmáról is.

* * *

A régi egyiptomiak irodalmi emlékei nagyobbára vallásos tartalmuak; de ezenkívül történelmi tudósításokat nyújtó szövegek, valamint ilynemű föliatok sem hiányoznak. Fönmaradtak ezentul az irodalom különféle fajaihoz tartozó szövegek is, pl. hősköltemények, hymnusok, közmondások, mondák, mesék, elbeszélések. A tudomány is képviselve van a régi Egyptom irodalmi maradványai között; vannak philosophiai, matematikai, astronomiai és orvostani írásemlékek.

Mindezek közt úgy terjedelemre, mint fontosságra nézve az első helyet a *Halottak Könyve* foglalja el. E mű teljesen visszatükrözteti az ó-egyptomiak bölceleti és vallásos nézeteit és szellemi életök örök időkre maradandó emléke. Szent könyv volt, melyet gondosan őriztek a templomokban, nehogy avatatlan szem beletekintsen. 180 fejezetre oszlik; hathatós, csodákat művelő imákat tartalmaz, melyeket Thot isten a gyenge emberiség iránt táplált szánakozásból, maga szerkesztett és a papoknak kinyilvánított. A papok e könyvből számos másolatot készítettek, melyekből egy-egy példányt minden halott mellé a sírba tettek. Szegényebb emberek, kik nem voltak azon helyzetben, hogy egy egész példányt vásárolhasanak, kisebb másolatokkal is beérték, melyeket rendszeren a mumiák takarójára írtak. E szövegeknek az volt a rendeltetésök, hogy az elhaltnak bizonyos imaformákat nyújtsanak, a melyeket ez az alvilágban való vándorlása közben a démonok

kiengesztelésére ha elmondott, az összes régiókon bátran átmehessen, míg az ősforráshoz visszatér.

A halottak könyvének valamennyi fejezete közül a 125. a legfontosabb. A halál utáni ítélkezésről szól és tartalmilag négy részre oszlik. Ezek: 1. a halott beszéde Osirishez, a mint az igazság csarnokába lép; 2. a halott vallomása az ítélőszék előtt; 3. a halott szívének vallomásának vizsgálata céljából való megmérése; 4. tárgyalások a kapu őreivel, a mint a halott a csarnokot elhagyja.

Osirist következőképen szólítja meg:

„Tisztelet a nagy Istennek, az igazság Urának! Hozzád jöttem, én Uram, hogy fennségedet lássam. Ismerlek, ismerem a negyvenkét bíró nevét, a kik itt vannak Veled az igazság csarnokában.»

„Nem tettem rosszat az embereknek. Nem öltem, nem kínoztam senkit. Nem követtem el gyalázatos tettet. Nem ismertem hazugságot. Nem tettem rosszat. Nem dolgoztattam magamnak egész napon át a munkásokat. Nem tettem olyat, a mit az istenek megvetnek. Nem gyötörtettem rabszolgát urától. Nem okoztam szenvedést senkinek. Nem csökkentettem az áldozati adományokat. Házasságtörést nem követtem el, fajtalanságot sem. Nem hamisítottam meg a mértéket. Nem mozdítottam el a szántóföld határát. Nem sikkasztottam el a legcsekélyebbet a mérték súlyából. Nem vontam meg a tejet a csecsemők szájától. Nem nyultam a legelőmarhához. Tiszta vagyok, tiszta, tiszta vagyok, tiszta!»

„Nincsen számomra baj e birodalomban és az igazság csarnokában, hisz ismerem az isteni bírák nevét, a kik itt lakóznak.»

Az egyiptomi irodalom különösen figyelemre méltó részét teszik: a bölcs tanítások, melyeket különböző papyrusokon följegyezve találunk. Kiváló helyet érdemelnek egy Ani nevű írástudósna bölcs mondásai, melyek egy hieratikus írással írt papyruson maradtak reánk:

„Ne fecséreld el a szót; a hallgatni tudó cselekszik legbölcsebben; magadban tartsd gondolataidat! A nagy istenek utálják a zajos ünnepélyeket; csendesen fohászkodjál és szerető lélekkel. Isten vezérli sorsodat, meghallgatja imádat és kedvesen fogadja áldozatodat. Nyujts vizet atyádnak, anyádnak, kik a halálvölgyében nyugosznak. Tisztán tartsd mindig a vizet, az istenek áldozatai számára; akkor kegyesen fogadják. Soha el ne mulaszd az áldozat bemutatását, még ha hazulról távol volnál is; ekkor fiad is hasonlóan

fog cselekedni. Ne pazarold az időt ivásra és enyelgésre és ne szólj rosszat felebarátodról, az ittasság mámorában sem.»

Az egyiptomi fölíratok és egyéb emlékek több példáját nyújtják a történelmi események költői leírásának. Az epikai költészetnek legkimagaslóbb terméke a *Pentaur-hőskölteménye*. II. Ramszesz Kades mellett vívott győzelméről. E költemény, az egyiptomi irodalom valóságos gyöngve, több helyen van megőrizve: a karnaki templomban, a lukszori templom pylonján, úgyszintén az abuszimbeli templom fölíratai között. A Pentaur éneke a világirodalomban azzal a jelentőséggel is bír, hogy a legrégebb epikus emlék az ó-korból.

Amon isteni ereje II. Ramszesz lelkébe csodákat művelő bátorságot önt. A király, minden oldalról ellenségekkel körülvéve a legnagyobb veszélyben forog. Midőn saját életét fenyegetve látta, Amon istenhez könyörgött:

«Hozzád fohászokodom, Atyám! Ismeretlen népek seregének közepette vagyok és egyedül vagyok Előtted. Senki sincs velem.

Ijjászaim és lovasaim elhagytak, midőn szólítám őket. Egyikök sem hallgatott reám, midőn segítségül hívtam őket. De több nekem Amon, mint ijjászok milliárdjai, lovasok milliói, ifjú hősök myriadjai, bár együtt volnának is valamennyien. Az emberek armánya semmire sem megy; Amon le fogja győzni: ÓRá! Nem követtem-e szájad parancsát és nem voltak-e tanácsaid az én vezéreim? Nem magasztaltalak-e Téged a föld végéig?»

Amon meghallgatja őt és kegyelmében s segítségében részesíti. Sikerül is neki majdnem tarthatatlan és fenyegetett helyzetéből szabadulni és hősiesen legyőzni ellenségeit.

* * *

Az utolsó évtizedek fölfedezései oly emlékeket is hoztak napfényre, melyek a régi egyiptomiaknak a tudományok terén kivívott híret igazolják. Megtudjuk belőlök, hogy a kereszténység előtti évezredekben, mennyire művelték Egyiptomban a különböző ágait; mennyire mozdították elő a csillagászatot, a mennyiségtant, az orvostudományt.

A tudományos megfigyelések tényezőiként mutatkoztak egyaránt a vallásos szellem és a gazdasági élet igényei, melyek a természeti törvények és jelenségek megfigyelésére utalták őket.

A halhatatlanságban való erős hit ama törekvést vonta maga után, hogy a testet a pusztulástól még akkor is megvédjék, ha azt a lélek már végleg elhagyta. Az ember földi maradványainak tartósságot igyekeztek kölcsönözni; e célból tanulmányozták az emberi test anatómiai és physiologiai körülményeit.

Így fejlődtek ki fokozatosan a népies orvosi ismeretek, melyek csakhamar az orvosi tudománynak tették alapját. A gyakorlati élet igényei a mennyiségtani ismereteket mozgították elő. A földmérés, mely egy földművelő népnél mulhatatlanul szükséges, bizonyos földadatok megoldását követelte, milyenek a háromszögek és a kör kiszámítása. Ehhez járult még azon körülmény is, hogy a talajnak az évenkénti Nilus-áradások következtében beállott változásait is meg kellett állapítani és ehhez képest szabályozni, mihez a mértan segítségével és az arithmetika ismerete föltétlenül szükséges volt. A Kr. e. IV. évezredben emelt hatalmas pyramisok építése fejlődött mechanikai ismereteket igényelt; e mellett a tájékozódás szempontjából a csillagászat és számtan elemeiben is jártassággal kellett birniok. Bámulásunkat kelti föl annak tapasztalása, hogy az ó-egyptomi nép ez ősi időben miképen végezte az egész és törtszámok alapműveleteit és hogy mily nagy pontossággal tudták a különböző területszámításokat eszközölni.

A legfontosabb irodalmi termékek, melyek bennünket mindezekről fölvilágosítanak: a *Papyrus Ebers* és a *Papyrus Rhind*.

Az első az egyptomi orvostanok compendiuma; a *Papyrus Rhind* a régi egyptomiak matematikai kézikönyve. A legkülönbözőbb betegségek és gyógyításuk módja, valamint számos anatómiai és physiologiai törvények vannak felsorolva Ebers papyrusán, melynek szövege I. Amenophis király IX. évéből származik, tehát a Kr. e. 1545-ik évből való. A *Papyrus Rhind* a Kr. e. III. évezredből való és két részre oszlik: egy számtanira (melyben első fokú egyenletek és hatványszámítások vannak megfejtve) és egy mértanira. E papyrus már azért is fölötte érdekes, mert szövegei szemmel láthatólag mutatják azon kísérleteket, melyekkel az emberi szellem legelőször próbálkozott meg oly problémák körül, melyek bármily egyszerűeknek nézzük is azokat fejlett tudományunk szem-

pontjából, az ókorban az emberi elme nagy erőlködését vették igénybe.

Nem lehet föladatunk az összes iratok fölsorolása, melyek templomokat, obeliszeket, pyramisokat, oszlopokat, szobrokat és sírfalakat díszítenek, vagy a melyek papyrusra vannak följegyezve; csak általános áttekintést akartunk nyújtani, mely megismerteti velünk az egyiptomi irodalom helyét a világirodalomban.

MAHLER EDE.

SZIRMAY ANTAL.

(1747—1812.)

Azon férfiú neve, kinek életét és működését ez alkalommal bemutatjuk, minden bizonynyal sokaknak ismeretlenül hangzik. Lesznek talán egyesek, a kik emlékezni fognak a *Hungaria in Parabolis* érdekes adomáira, de némelyek talán ezt sem olvasták. Többi műveit alig egy-két kutató ismerheti, mert hiszen legnagyobb részök kiadatlan s a kiadottak sem örvendenek valami nagy olvasottságnak. Ennek oka az, hogy az a tudós, író, politikus és költő, ki a következő lapok tárgya lesz, csaknem teljesen ismeretlen hazai irodalomtörténetünk lapjain, bár műveivel nagyobb elismerésre szolgált rá. Ezt az elmondandókban be akarjuk bizonyítani.

Bár száz esztendő választ el működése idejétől, abban a helyzetben vagyunk, hogy élete történetét rejtett mozzanataiban is, majdnem pontosan ismerjük. Megírta ő maga is az életrajzát, de csak igen röviden (tudomásunk van egy részletesebb autobiographiáról is, de hogy hol lappang ez, nem tudjuk); legtöbbit azonban Kazinczy kiadatlan s jóformán ismeretlen művéből meritettünk, mely Magy. Tört. 14. sz. jelzéssel a Magyar Tudományos Akadémia kéziratai között található. Címe: *A Szirmay ház története* s 1820-ból való. Ez a cím nem meríti ki az alatta egy csomóba szedett iratokat, mert több, a Szirmay családra vonatkozó és Kazinczytól eredő iromány van benne: Szirmay Antal életrajza, genealógiai táblák a Szirmayak leszármazásához stb. Kazinczy, kit a barátság és rokonság köteléke is a Szirmayakhoz fűzött, foglalkozott e család történetével, mely csakugyan mind régi, előkelő s elterjedt volta, mind sok kiváló tagja miatt megérdemli a

figyelmet és tanulmányt. Kazinczy Szirmay Antalt buzdítgatta a család történetének megírására, a ki csakugyan igen alkalmas is lett volna erre, nemcsak nagy tudománya miatt, hanem azért is, mert pert vitt a leányág ellen s így a családi oklevelek nagyobbbrészt megfordultak a keze között; ámde mikor Kazinczy Szirmayt erre fölkérte, ő öreg volt már, hatvanöt esztendő s két hónap múlva el is költözött. Mind az által belefogott a föladat kidolgozásába, úgy hogy Kazinczy midőn maga vette kezébe a munkát, nagyban felhasználhatta Szirmay jegyzeteit. A bevezetésben részletesen elmondja Kazinczy a mű történetét s hogy mi mindent elkövetett a végett, hogy a munka minden tekintetben pontos és hiteles legyen. Ez a széphalmi bölcslet új oldalról világítja meg s érdemeit szaporítja. A mű ebben az alakban a hogy van, csonka, s azt hiszszük, egészen tökéletes nem is lett soha; értéke azonban így is igen nagy. Ránk nézve különösen jelentős forrás volt; de leginkább természetesen azon részét használtuk föl, mely a *Szirmay Antal élete* címet viseli.

Egyéb egykorú könyvekben és levelekben keveset találunk, a mi Szirmayra vonatkozik, műveit azonban mind pontosan végignéztük s a legtöbbről tanulmányunk során számot is adtunk.

I.

Szirmay Antal 1747 januárius 20-án született Eperjesen az igen régi, törzsökös Szirmay család ugocsai ágából. Atyja szirmai Szirmay György volt, több vármegye táblabírája, anyja berthóti Berthóty Kata, sárosi családból való. Szirmay György, eredetileg református család sarjadéka, úgy tért át később a katolikus vallásra. Ebben a vallásban nevelte egyetlen fiát is. Nagy tudományú férfiú volt s a magyar törvénykönyvet is összeállította, a mely munkát később Huszty István az új törvényekkel kiegészítette a magyar jog hallgatói számára. Antal apai nagyszülei Szirmay Domokos és Szilvássy Kata voltak, az anyaiak pedig Berthóty Gergely és Dessewffy Klára. Sebestyén napján születvén, második neve Sebestyén lőn. Élete első hét esztendejét nagyanyjánál töltötte s csak mikor szüleihez Sátoralja-Újhelyre vitték, kezdett először magyarul tanulni, mert addig csak tótul beszélt.

Itt járt az elemi iskolába, de szülei már ily ifjú korában tanítót fogadtak melléje és úgy taníttatták. Kilencz esztendő korában a Pálosokhoz adták Újhelyben, itt két évig járt iskolába; 1758-ban, midőn atyja újhelyi háza leégett, Eperjesre vitték. Kiváló tehetségéről már fiatal korában is tanuságot tett. 1760-ban a kassai nemesi convictusba került a második asztalhoz. 1764-ig ebben az intézetben maradt. Már 1761-ben kitünt versei révén. Ezek azonban, úgy mint a később írottak is, Kazinczy ítélete szerint is, rosszacskák. Főképen a latin költők, Vergilius, Ovidius, Tibullus, Catullus hatása alatt írt, kik már oly ifjú korában kedvelt olvasmányai voltak. Ebből az időből való versei latin nyelvű elégiák, melyeknek csak a magok idejében és helyén volt talán némi értékök, reánk nézve azonban teljesen értéktelenek. Tizennégy esztendő korában már poëta laureatus lett; Molnár Ker. János, az intézet rectora tette homlokára a babért. A rhetorikában szint-úgy kivált s nagyobb közönség előtt tartott beszédei sem maradtak hatás nélkül. Mindezért 1763-ban az első asztalhoz került. A többi tudományban is rendkívül kitünt s nyilvánosan vitatott egyes théziseket. Midőn 1764-ben az intézetet elhagyta, kitünő bizonyítványt kapott s «Magister Artium liberalium et Philosophiæ» lőn.

Terve az volt, hogy tanulmányai végeztével Barkóczy Ferencz hercegprímás szolgálatába áll, de ez, még mielőtt Szirmay hozzá szegődhetett volna, meghalt s így Antalunk kénytelen volt más állás után nézni. Atyja, ki nyolczvannégy esztendő korában 1763-ban halt meg, sem adhatott neki már tanácsot, s így egészen magára volt hagyva. Ekkor határozta el, hogy Pintér Márton zemplénmegyei főjegyzőhöz megy patvaristának; itt is maradt 1766 augusztusáig. Ekkor Pestre jött s báró Sennyei Lászlóval correpetálta a törvényt. Egyéb úton is jogi gyakorlatra akart szert tenni s erre leginkább azokban a perekben nyílt alkalma, melyeket atyja hagyott rá. 1767-ben Nedeczky András főjegyző mellett dolgoztatott s midőn ez tanácsos lett a kanczelláriánál, azon országos bizottsághoz került jegyzőnek, mely a Magyarország és Erdély közti határszél kijavításán dolgozott. A következő esztendőben Vörös Antal főjegyző oldalán bejárta a túladunai megyéket. 1769-ben Pálffy Miklós országbíró íródeákja lett. Az ő ajánlására bejuthatott volna a nemesi gárdába, be is vették már, de ekkor más

szándéka támadt s el akarta fogadni gr. Károlyi Antal ajánlatát, a ki a maga seregében hadnagysággal kínálta meg. Édes anyja kérésére azonban, mint egyetlen gyermeket, fölmentették a katonáskodás alól.

1770-ben megnősült. Első principálisának, legényei Pintér Mártonnak leányát, Annát vette el, kit kora fiatalságától fogva szeretett. Kilencz fia és két leánya született tőle, de ezek, az 1782-ben született Józsefet kivéve, gyermekkorukban haltak el. Szirmaynak ekkor, házassága idején, nem volt még semmi állása s ezért ráért arra, hogy a szétszóródott családi levéltárat összegyűjtse s lajstromba foglalja. Ipja is, ki 1771-ben halt meg, szép könyvtárt hagyott rá Legényén. Ezt is rendbe szedte s képzelhetjük, hogy e kutatásai közben, régi okiratok körül és a magyar történetben mennyi ismeretet szerzett.

De mégis más foglalkozás, nyilvános hivatal után kelle látnia. A megyei pálya vonzotta leginkább, hiszen nemes ifjú abban az időben, úgy szólván csak ezen boldogulhatott, de nagy akadály volt az, hogy Szirmay Tamás volt a második alispán ebben az időben Zemplén vármegyében, a ki a lutheránus és a gazdag Szirmayak közül való lévén, Antalt nem kedvelé. Csak 1773-ban sikerült bejutnia a megye tisztikarába, harmadik jegyzőként, mert barátja Kazinczy András végtére kibékíté az alispánnal. Tehetségén kívül csakis ennek köszönhetette, hogy 1777-ben, a második jegyzőséget átugorván, már főjegyző lett. Főjegyzősége alatt írta össze a vármegye levéltárának lajstromát, tizenhét vastag fólió kötetben. A vármegye levéltárában tett kutatásainak eredménye lett az a monographia is, Zemplén vármegye története, melyről később még fogunk szólni.

1774-ben Ung, 1779-ben Abaúj és Zemplén vármegye táblabírójává választották. 1779-ben, midőn gróf Pálffy Károly viczekanczellárius zempléni főispán lett, Bécsbe Szirmay is fölkiérte. Installációja alkalmával pedig a rendek nevében ő fogadta magyar beszéddel. 1780-ban, Mária Terézia halála után az ő indítványára határozta el a megyegyűlés, hogy fájdalmát a királynő elhunytán úgy juttatja kifejezésre, hogy gyászruhát ölt. Majd, mikor József lépett a trónra, Szirmay szerkesztette a megye fölíratát s ezt ezekkel a szavakkal fejezte be:

Præstitit Ungariæ REX MAXIMA maxima, sed nil

Te potuit magis MAGNE IOSEPHE dare !

Ez a két sor annyira tetszett akkoriban az udvarnál, hogy a főispán az alispánnak ezt írta: «A Nemes Vármegye válaszsza a' Fölséges Cancellária előtt nagy becsületet s dicséretet a' Nemes Vármegyének szerzett, leg inkább pedig azon vers: *præstitit Ungariæ* stb. annyira, hogy az minden ember szájában hordoztatik, és nékem is felette nagy öröömre volt.» Már ebből kitetszik, hogy Szirmay az uralkodóháznak erős hive volt; ez életének egyik főjellemvonása, mely túlságba hajtvá pályafutása alatt még sok bajnak lett kútfeje.

1782-ben a vármegye őt küldte ki, hogy az új szabolcsi főispánt, gróf Sztáray Mihályt üdvözölje. Szabad ég alatt történt a fogadás s Szirmay lendületes magyar beszédet intézett hozzá.

1783-ban szép felesége, kivel rendkívül boldog életet élt, meghalt. Szirmay fájdalmát felesége elhunytán ma is bizonyítják költeményei, melyek megholt hitvese emlékét dicsőítik. Mindezáltal asszony kellett a házhoz. Még 1783-ban eljegyezte Márjásy Sándor leányát Annát, de ez a házasság abban maradt. A leány később Zámory Antalné, majd ennek halála után Olcsváry Dánielné lett. Szirmay azonban nem sok idő múltán, 1794-ben összekelt báró Ghillányi Francziskával, a kitől egy fia, Antal született a következő esztendőben.

1785-ben, midőn II. József az egész megyei szervezetet megsemmisítette s helyébe a maga embereit küldte felülről, Szentivány Ferencz volt Zemplén vármegyében a királyi biztos. Ez Szirmayt, a ki főjegyzőségét szintén elvesztette, budai táblai birónak nevezte ki. 1786 januáriusában tette le az esküt, s hivatalát ettől fogva 1787 augusztusáig viselé, «*satisfactione superiorum*» mondja büszkeséggel. Míg Budán élt, levéltári kutatásait is folytatta s itten főképen a magyarországi nemes családok családfájának összeírásán fáradozott. 1787-ben érdemei elismeréséül udvari tanácsos lett s ugyanabban az esztendőben a tiszáninneri, Eperjesen székelő kerületi tábla *præsese*. 1788-ben Sáros vármegye is táblabírájává választotta.

1790-ben meghalt II. József, a kinek Szirmay nagy bámulója volt, s a kit szeretett is, mert sok hízelkedő költeménye és cselekedete révén alatta szépen boldogult. Midőn Lipót lépett a trónra s a dolgok régi rendje helyreállott, Szirmay már igen magas állásban volt, de mindezáltal nem szűnt meg

ekkor sem főlebbvalóinál hízelkedni s a hol csak tehetette, kedvökben járni. Tudta, hogy Lipót nem nagyon szereti a papokat s ezért mindig támadta őket, de oly hevesen, hogy ez inkább kárára, mint hasznára vált.

Az 1790.-i országgyűlésre is Szirmayt küldték el. Eredetileg Szirmay László és Szulyovszky Menyhért voltak a követek, de ezek csakhamar visszatértek, s akkor Zemplén vármegye Szirmay Antalt és Kazinczy Andrást küldte Pozsonyba. Itten hamar kivált, különösen a koronázáskor támadt egyházi vitákban. A protestánsok jogait ekkor sok fölvilágosodott katolikus is védte: köztök Szirmay is, olyannyira, hogy sokan lutheránusnak nézték. 1791-ben többek közt őt is megbízták a büntető törvénykönyv kidolgozásával. Kétségtelen, hogyha Szirmay politikai működését később is úgy folytatta volna, mint a hogy ekkor megkezdte, rövid időn az ország első férfiai közé emelkedett volna. Mind esze, mind széles tudománya erre rendkívül alkalmassá tették, csakhogy az események olyan bonyodalmakba sodorták ezt a nagyra törő, de mindig a hatalmasokkal tartó férfit, hogy okvetetlenül el kelle buknia.

Ha Kazinczy nem írta volna meg Szirmaynak, kit igen jól ismert és kinek vérbeli rokona volt, az életrajzát és küzdelmes élete történetét, csak úgy kellene homályos adatokból összeböngésznünk, nem láthatnók az események oly szoros kapcsolatát és világos képét, mint eleven színekkel megírt életrajza elolvasása után. Kazinczy nem egyforma részletességgel írta meg Szirmay életét, hanem épen az 1790—1798 esztendőknak szentelt legtöbb figyelmet s Szirmay életében ezek a legfontosabbak. Ezekben az esztendőknél folyt le Szirmay Antalnak ellenségeivel való küzdelme, a kik mind a megyénél, mind Bécsben és az országgyűlésen nagyon számosak voltak. Igaz, hogy ez események nem épen országos fontosságúak, de oly megragadó és egyszersmind visszataszító jelenségeit tárják föl a XVIII. századvégi megyei életnek, hogy azt hisszük, ezek elmondásával érdekes eseményeket hozunk nyilvánosságra. Az említett küzdelem Szirmay ellenségeinek diadalával végződött, nem annyira az ő ügyességök, mint inkább Szirmay hibái miatt.

Az egész eset úgy kezdődött, hogy Okolicsányi János, kinek mind a maga, mind a felesége, gróf Vondersnoth Anna

révén előkelő és nagy hatalmú rokonai voltak, az eperjesi tábla praesességére áhítozott és szeretne volna Szirmayt ebből az állásból kitűrni, a mi, bár esztendő múltán, de sikerült neki. Okolicsányi előbb aljegyző volt Zemplénben, majd pedig, már ekkor is pártfogás útján, az eperjesi tábla jegyzője. Itten egészen a bíróságig vitte, bár sem tehetségéről, sem szorgalmáról nem volt híres.

Minden úton-módon küzdött a praesesi székért. Régebben már valóságos ajánlatot is tett Szirmaynak: megkérte, hogy praesesi hivataláról mondjon le, s ez esetre nyolczszáz forintot ígért neki évenként. Ebből is kitűnik, hogy egészen biztosra vette, hogy üresedés esetén őt nevezik ki erre a hivatalra. Szirmay ezt az ajánlatot nem találta megbecstelenítőnek, de, úgy látszik, mégis habozott. Elfogadta volna a nyolczszáz forintot, mert remélte, hogy lemondása esetén Lipót valami más állásba fogja ültetni, de meg aggódott is a miatt, hogy Okolicsányi nem áll szavának és nem fizeti meg az ígért összeget. Okolicsányi különben is úszott az adósságban. Így tehát nem fogadta el az ajánlatot. Okolicsányi azonban csak folytatta, a mit megkezdett s minduntalan Bécsbe is följárogatott, hogy Szirmayt, a mennyire csak lehet, az udvarnál is befeketitse, elcsapassa és magát tétesse a helyébe. Főképen Balassát és Izdenczyt izgatta a maga ügyében, mert ő ellenök Szirmay hevesen kikelt az országgyűlésen, s így nem örvendett barátságuknak. Balassa ekkor kancellárius volt az illyriai kancellárián, Izdenczy pedig első tanácsos.

Zemplén vármegyében nagy következményeket vont maga után ebben az időtájban egy ügy, mely kis csirából fejlődve további következéseiben a tisztikarban is változásokat idézett elő és szintén közreműködött Szirmay bukásában. A dolog így esett. Az Almásy család a maga áldozatkészségéből kétszáz forintot ajánlott föl a francia háború előtti katonállításkor erre a célra, s azt a levelet, melyben ezt tette, a megyei gyűlésen is föl kívánta olvastatni s el is küldte e végett a maga fiskálisát, Kis János nevezetűt, a Mádon tartandó megyegyűlésre. A főispán, báró Orczy József, kérte a fiskalist, hogy a levelet ne olvassa föl, hiszen az Almásykat nem szólította föl erre senki s ajánlatukat megtehetik a megye híre nélkül is. Ennek a magyarázata az volt, hogy a megyék nem akartak abban az időben tudomást venni semmiféle önkéntes

fölajánlásról, mert az ilyet a hazafiatlanság tanújelének tartották. A fiskális azonban, megbízatásához híven, ragaszkodott a levél fölolvadásához. Világos volt mindenki előtt, hogy az Almásy család meg fogja ragadni ezt az alkalmat s az udvarnál panaszt teend a miatt, hogy a megyegyűlésen az uralkodó iránt való hűségök miatt még bántódásuk is esik. Ezt a jelenlévők jól tudták, (Kazinczy Ferencz is ott volt s az ő kiadatlan följegyzéséből ismerjük az ügyet) és igen rossz néven vették az Almásyak viselkedését s elhatározták azt is, hogy ezt az ügyet az összes vármegyékkel közölni fogják, a mint ez nagyobb fontosságú esetekben szokás volt. Az Almásy család csakugyan panaszt tett az udvarnál, azt hangoztatva, hogy hűségök miatt ők most országszerte gyűlölségbe keverednek s nevök, mint rossz hazafiaké ismeretes lesz az egész országban. S panaszuk meghallgatásra is talált, mert még mielőtt Zemplén vármegye átküldte volna a szóban forgó iratot a többi vármegyékhez, sürgős követ érkezett Bécsből azzal a parancsolattal, hogy ne közöljék az Almásyak ügyét a vármegyékkel; de hozzá volt téve: «si expositio Almásianorum (már t. i. az, a mit Bécsben tettek) vera esset».

Szirmay László alispán erre gyűlést hívott össze, a melyben a császár parancsát rögtön megvitatás tárgyává akarta tenni. Ez a gyűlés délutáni négy óráig húzódott az alispán ügyetlensége miatt. A résztvevők java része mind a kérdésben lévő átirat elküldését kívánta, azt adván okúl, hogy az Almásy család panasztétele nem jogos, de Szirmay Antal s még vagy nyolczan-kilenczen *e vilioribus* (így jellemzi őket Kazinczy) azt javasolták, hogy a parancsolatnak eleget kell tenni. Szirmay pedig erősen vitatta a maga álláspontját, mert látta, hogy nagy következesei lesznek a dolognak, ha a császár parancsa nem teljesül, s hogy az egész megye hűtlenség vádjába fog kerülni és ő is megadhatja az árát. De a gyűlés csak nem tudott megállapodásra jutni; végül azt határozták, hogy döntse el a dolgot Szirmay, az alispán, a maga tetszése szerint. Ez összeszámlálta a szavazatokat s kijelentette, hogy a többséghez csatlakozik. Természetes, hogy a vármegye e cselekedetét ismét tiszteletlenségre magyarázták az udvarnál, olyannyira, hogy Szirmay László jónak látta, ha maga megy föl, mosakodni. Ez a Szirmay László tulajdonképen rest és tehetetlen ember volt, de felesége, báró Révay Apollónia, sarkalta folyton

s ő bírta rá erre a cselekedetére is. Bécsben aztán igyekezett minden hibát másra kenni, első sorban a főispánt, báró Orczy Józsefet okozta, de Szirmay Antalt is nagyon elvádolta, holott pedig épen ő sürgette legjobban a királyi parancs végrehajtását. Vádaskodásai közben önmagával is ellentétbe került, mert azt mondotta a nádornak, hogy nem is a többség akarata volt az, a mi határozattá emelkedett, hanem a megyében nagy számban lévő «jakobinusok»-é. A nádor, Sándor kir. herczeg, észrevette az ellenmondást az alispán szavaiban s így szólt hozzá: *Dominatio Vestra fuit præsēs; si ergo non fuit pluralitas, quare adsensit?* De azért nem felejtették el Bécsben azt sem, hogy «jakobinusok» is vannak Zemplénben. (Szirmay László e név alatt főképen Szirmay Antalt értette, kinek régtől ellensége volt.) Szirmay Lászlóné, a ki ugyancsak kurucz asszony lehetett, ekkor dühében azt írta a főispánnak, hogy úgy fog cselekedni, mint Marie Corday, a ki Marat-t, a jakobinusok vezérét, leszúrta. De erre már Orczy sem hagyta annyiban a dolgot, fölsietett a nádorhoz, a kinek - - a viszonyok jellemzésére — Szirmay Lászlóné levelét is megmutatta és már most ő vádolta meg Szirmay Lászlót egész hadával. Orczynak gróf Zichy Károly országbíró és Ürményi József perszónális is pártját fogták s így rövid időn s került magát tisztáznia. Ezek után Zemplénbe sietett, a hol 1794 áprilisában tisztújítást tartatott. Ezen tisztújításon Szirmay László csakugyan ki is bukott; Bernáth Ferencz lett helyébe alispán, több mint száz szavazattal kapván többet Szirmaynál.

Úgy kell képzelnünk, hogy Zemplénben ebben az időben két pártra oszlott a nemesség. Az egyik az volt, melynek főemberei báró Orczy József főispánon kívül Bernáth Ferencz alispán és Szirmay Antal voltak. Ide tartoztak a megye jobbjai: Kazinczy Ferencz és András, Rhédey Lajos, gróf Sztáray Kristóf, Szirmay Péter, András, Pál és Ádám, Bernáth Lajos, Szemere Lajos, gróf Török Lajos, Boronkay Zsigmond és báró Sennyey János. Az ellenpárt nem rendelkezett ennyi kiváló taggal, de a hatalom ott volt az ő emberei kezében. Ide számíthatjuk ugyanis első sorban Szirmay László volt alispánt, Okolicsányi Józsefet, ki összeköttetései révén sokat elérhetett és Szentivány Ferenczet, a ki, mint mindjárt látni fogjuk, éveken át mindenható volt Zemplén vármegyében. Hármukat különben a rokonság kötelékei is egymáshoz fűzték.

A magyarok iránt jó akaratú Lipót (1792) és a nádor halála (1795) sok bajt hozott megint az országra. II. Ferencz ült most már a trónon. Egymásután sorra buktak gróf Zichy országbíró, Ürményi personális és gróf Haller József, a helytartó tanács elnöke. Bukásuk okait homály borítá; legvalószínűbb az, hogy Ferencz semmi áron sem akart országgyűlést tartatni, míg az ország fő méltóságai, első sorban Zichy, nem szüntek meg összehívását sürgetni. Ekkor küldték le biztosnak Zemplénbe Szentivány Ferenczet, a ki ilyen minőségben szerepelt már e vármegyénél II. József alatt. Szentivány, tudjuk, Szirmay Lászlóval és Okolicsányival szűrte össze a levelet, a kiknek személyes céljaik között volt az is, hogy Szirmay Antalt praesesi székéből kitűrjék és hogy Szirmay Lászlót az alispánságba visszahelyezzék. És azon, hogy törekvéseiket siker koronázta, nem csodálkozhatunk, mert eszközeik közt a hamis bizonyítás, megvesztegetés és hamis levelek írása voltak a leggyakoribbak.

Nem lesz talán teljesen érdekesség nélkül való, ha a Szirmay-Okolicsányi párt egy ilyen manœuvre-jét az egész rendszer jellemzésére elmondjuk. Torner Antaltól, a viravai harminczadosnak Lehoczky Gábornak íródeákjáról szól a történet, a ki messze földön híres volt iszákosságáról és rossz erkölceiről s a kit e miatt a katonaságtól is elkergettek. Szirmay László s még egynehányan őt szemelték ki arra a célra, hogy hamis tanúbizonyságot tétessenek vele Bernáth Ferencz és társai, többek közt Szirmay Antal ellen is, azzal vádolván őket, hogy összeesküsznek a királyság ellen s más hasonló rendbontó terveket mozgatnak. E végett tehát elvitték Tornert egy társuk, Rolly József táblabíró házához Szinnába, s itten előbb jól leittatták, azután megvesztegették s a következő hamis vallomást tétették vele. Azt állítá Torner, (már mint a megbeszélés értelmében) hogy olvasta Bernáth alispán német nyelven Lehoczynak írt levelét, melyben őt kedves barátjának szólította, s arra kérte, valahogy el ne árulja, hogy Kosciuszko 1790-ben nála járt, mert ezzel igen nagy bajba döntené. Ennek fejében jó akaratáról és hálájáról biztosítja s szívességeket ígér neki. Már most Szirmay László és társai Torner e vallomását felmutatták felsőbb helyen s fennen hangoztatták, hogy mily fontos új összeesküvésnek jöttek nyomára. Ez 1796-ban történt, midőn Szentivány megbízatása már le-

járt. Bernáth állítólagos levele azonban olyan ijedtséget okozott az udvarnál, hogy, bár világos volt hamisított volta, hiszen Kosciuszko 1790-ben egyebütt járt és Bernáth németül nem is tudott s Lehoczkyt kedves barátjának nem szólíthatta már azért sem, mert sohasem is látta, mégis Szentiványt rögtön megbízták azzal, hogy nyomozza ki a bűnösöket s ha a vád igaznak bizonyul, Bernáthot és Lehoczkyt vettesse börtönre s a fiskussal indíttassa meg ellenök a pert hűtlenség czímén. Szirmay László és társai méltán féltek ettől a vizsgálatól, ha Szentivány vezette is, mert gázságuknak ki kellett sülnie. Új tervet eszeltek ki: Tornert kiszöktetni Galicziába. A szöktetés azonban nem sikerült, mert Heves vármegyében elfogták a jó madarat és visszavitték Újhelybe. Itt azután mindent megvallott s a törvényszék rövid idő múlva hamis tanúbizonyság és levélhamisítás czímén három évi súlyos börtönre ítélte. Még az is tudva van róla, hogy 1799-ben, midőn Okolicsányi lett alispán, Torner a vármegyei hivatalban irdogált a helyett, hogy fogságában raboskodott volna. Az akkori viszonyok megismerésére ez sem megvetendő adat.

De térjünk vissza Szirmayra. Őt ezen idő alatt két ízben bizta meg Zemplén vármegye az országgyűlési követséggel, 1790-ben és 1796-ban. Mind a két ízben Kazinczy András volt a másik követ. A 90-i országgyűlésen való kiváló szerepléséről már szóltunk, bizony az a szerep, mit a 96-i országgyűlésen vitt, nem volt az előzőnek méltó folytatása. Közben, az 1792-i országgyűlésre is szerette volna, hogy őt küldjék ki, de pártja kisebbségben maradt: Szulyovszky Menyhért és Okolicsányi József lettek a követek. A 96-i országgyűlésen nem viselkedett olyanszabadon, meggyőződése szerint, mint annak előtte; személyes érdekei folyton arra késztették ezt a jobb sorsra méltó férfiút, hogy a hatalom árnyékába vonúljon s meggyőződését is megtagadja. Azt vitatta például egy ízben, hogy a király kinevezhet helytartót a nádor megkérdezése nélkül is. Annyira megharagudtak rá e miatt, hogy az országgyűlés naplójába sem akarták belevenni e beszédét; nem is került bele.

Ugyanezen az országgyűlésen más bajba is keveredett Szirmay. Még II. Lipót alatt ugyanis rendelet érkezett a királyi dicastériumokhoz, a mely megtiltotta az ottan alkalmazottaknak, hogy távollévő főúr követeképen az országgyűlés-

ben részt vegyenek s még a megyei követséget is csak oly föltétellel engedte meg nekik, ha erre a királyi engedelmet előzetesen kikérik. Már most szegény Szirmay Antal, engedelem nélkül jelent meg az országgyűlésen. Egy Keller Zsigmond nevű osztrák törvényszéki tanácsos, megszűgta Szirmaynak a dolgot. Ez a Keller a magyarok előtt általános gyűlöletben volt, de ő mindazáltal barátkozott vele. Szirmay szörnyen megijedt s rohant Pálffy kancelláriushoz, és kérte, hogy szerezze meg neki az utólagos engedelmet. Majd maga ment föl az uralkodóhoz, de ez nagy csodálkozására már haragosan fogadta s így szólt hozzá: *Dominatio Vestra non petiit facultatem sicut assessor Okolicsányi. Vel officium omittet vel ipsum e diæta pellam.* Szirmay megsemmisülten tért vissza e váratlan és szigorú dorgatórium után s mit tett? Ezentúl csak még jobban ki igyekezett mutatni az uralkodóhoz való hűségét. Midőn a császár a francziák ellen a magyarok támogatását kérte, Szirmay hangosan és könnyezve kiáltá: *Vitam et sanguinem! Moriamur pro rege nostro!* Ez a tette akkoriban nevét szerte ismeretessé tévé.

Mire Szirmay az országgyűlésről visszatért, a megyét Szentivány tökéletesen fölforgatta. Nemcsak a főispán, báró Orczy József és az alispán Bernáth Ferencz voltak kénytelenek hivatalukat elhagyni, hanem elmozdították állásukból a fönt elősorolt összes társaikat is. Az 1797 október 27-diki kancelláriai rendelet Szirmayt is fölmenti az eperjesi tábla præsessége alól. Okul azt adták mindezen menesztéseknél, hogy az illetők összeesküdtek forradalmi eszmék szolgálatára és azt, hogy az Almásy család amaz ajánlatát helytelenítőleg a többi megyékkel is közölni akarták. (Szirmayra nézve pedig ez nem is volt igaz.)

Tudjuk, hogy a præsességre Okolicsányi is áhítozott s Szentivány, a ki őt pártolá, hitta is föl Bécsbe, csakhogy Okolicsányinak szerencsétlenségére most otthon kellett maradnia. Öbestere volt ugyanis a sárosi insurrectionnak s a nádor épen most volt úton, hogy a fölvidéki csapatokat megtekintse. Így természetesen Okolicsányi nem mehetett kihallgatásra, s ez alatt Szirmaynak ideje volt arra, hogy a maga ügyében lépéseket tegyen, mert a præsesi állást nem tekintette még teljesen elvesztettnek. November 18-án megérkezett a nádor Új-helybe. Szirmay még aznap jelentkezett nála s könnyezve kö-

nyörgött neki, hogy járjon közben arra nézve, hogy a császár őt kihallgassa. A nádor meg is ígérte ezt. Eközben azonban Keczer Sándor, az eperjesi tábla legöregebb tagja november 26-án már átnyújtotta Szirmaynak az elmozdító rendeletet s visszakérte a hivatalos pecséteket és iratokat.

Szirmay, nem csoda, kétségbeesésében fűhöz-fához kapkodott, de Okolicsányi most is mindig résen volt, hogy a hol csak lehet, Szirmayt viasztorítsa. Szirmay ír magának a császárnak, hogy kihallgatását sürgesse; Okolicsányi ezt megtudja s Engel Christián udvari fogalmazó nevében hamis levélben elrettenti Szirmayt a Bécsbe való utazástól, azt írván neki, hogy még elfogattatja magát, ha kihallgatása után jár. De Szirmay nem hagyta ennyiben a dolgot, hanem igyekezett az uralkodó kegyét visszanyerni. Szerte járt kevés számú barátai között s kereste azokat, kik ártatlanságát bizonyíthatnák, de kisült, hogy ezeket is ellenségei vagy megvesztegették, vagy legalább ilyen célú kísérleteket tettek náluk. Mindebben Szirmay Lászlóné keze is ott volt, a ki minden képzelhető módon iparkodott férjét alispánnak újból megválasztatni. Vesztegetett, állásokat ígért s hamis leveleket irogatott, — de mindezt Szentivány vizsgálata nem hogy fölfedte volna, hanem ellenkezőleg, leplezgette s maga is egyetértett velök.

Szirmayt ez sem csüggesztette el végképen: könyörgő hangon elpanaszolta ügyét a császárnak egy levélben, melyet el is küldött. Hogy milyen szolgai hangon és pityergő stílusban írta ezt a szerencsétlen módon versben írt levelet, láthatjuk utolsó négy sorából:

Parce pater! mediis jactor dum naufragus undis!

Si me non recipis, quis mihi portus erit?

Judicis officium est punire, ignoscere Patris.

Sis mihi, quod mavis omnibus esse, Pater.

Ez után csakugyan beállott az udvarnál egy Szirmayra nézve kissé kedvező fordulat, de ezt nem kell elhibázott hangú könyörgéseinek tulajdonítani, hanem annak, hogy minden becsületes ember odafönn az ő pártját fogta most, mert ismerték a megyénél történt visszaéléseket. Így első sorban a volt főispán, báró Orczy, de meg gróf Zichy Károly is pártját fogták.

E pártfogásnak talán az volt a főoka, hogy közös cél,

Balassa és Izdenczy korlátlan hatalmának megfékezése füzte össze őket. De mindezen közbenjárás eredménye korántsem lett az elmozdító rendelet visszavonása, hanem csak az, hogy most a nádort bízták meg az ügy végső elintézésével. Szentivány csakugyan levelet kapott a nádortól, mely azt rendelte, hogy az összes vádlottakat, — azok értendők itt, kiket állásuktól elmozdítottak, — a dolog érdeme szerint, *sub reputatione sui honoris* hallgassa ki. Ezt a rendeletet 1798 februárius 12-én vette Szentivány.

Így hát Szirmay sem volt képes többet elérni, mint hogy ügyét újból vizsgálat alá vegyék s ez, minthogy a vizsgálat vezetését ismét Szentiványra bízták, rá nézve körülbelül egy-értelmű volt egy újabb kudarczczal. Ellene csupán egy tanú vallott, Kolosy József, jelentéktelen ember, a kiből Szirmay mindig csúfot üzött, s a ki így valószínűleg boszút akart állani rajta. Bizonyára meg is volt vesztegetve. Ez a Kolosy azt állította, hogy neki tudomása van Bernáth Ferencz volt alispán, Szirmay Antal és társaik több titkos összejöveteléről. Szirmay hiába igyekezett tisztázni magát, nem sikerült, mert a jakobinusságnak még csak gyanúja is borzasztó bűn volt akkor az udvar szemében. Szirmaynak is tudtára adták (1798. decz. 21-én), hogy az elvesztett állást vissza nem nyerheti. Büntetést azonban nem mértek rá, sőt udvari tanácsosi címét is meghagyták.

Okolicsányi, igaz, hogy néhány év múlva, megkapta ezt az állást, melyre olyannyira áhítozott és a melyből sikerült egy nála érdemesebb férfiút kitűrnia.

Szegény Szirmaynak mit volt mit tennie? kénytelen-kelletlen belenyugodott sorsába, de azért ezentúl is, a hol csak tehette, ki igyekezett mutatni felséges urához való hűségét. A megyei gyűlésekre rendesen eljárogatott s a mikor hazafias-ságával nem ellenkezett, a király jogait itt is gyakran védelmezte. Vékei birtokára vonúlva csendesesen gazdaságának élt s kiváló gondot fordított fiai nevelésére s maga tanította őket. A francia háború idejében sokat áldozott a hadseregre. Szolgálatai megjutalmazásaképen Ferencz császár előbb a hétszemélyes táblához nevezte ki birónak, majd, minthogy ezt az állást egészsége hanyatlása miatt nem fogadhatá el, 1809-ben a rádi birtokot adományozta neki. Gazdaságán és családján kívül csak a tudománynak élt s műveinek java

részét ekkor írta meg. Ezekből kitűnik tősgyökeres magyarsága, kicsapongni szerető pajzánsága és nagy tudománya is. De azért sohasem felejté el, a mi vele a közpályán történt, s az a tudat, hogy kedvezőbb viszonyok közt mire vihette volna még, mardosta egész életében.

Vigasztalást övéin kívül főképen a királyi adomány s barátai nyújtottak neki. Ellenségei lassacskán elhallgattak s így hosszú ideig teljes nyugalomban és békében tölté napjait. Gyakran ellátogattak hozzá barátai a szomszédból, köztök Kazinczy Ferencz is, kinek Széphalma alig néhány kilométernyire volt Szirmay birtokától. Kazinczy jó barátja volt kora fiatalságától fogva; s bár gyakran elítélte egynéhány rossz tulajdonságát, mely alapján véve jó természetével ellenkezett, igazán jeles férfiúnak tartotta s mindig igen szerette.

Lassacskán művei nevét ismeretessé tették az egész országban. Cornides már 1789-ben arra kéri Kazinczyt, hogy ismertesse meg vele, Kovachich pedig később meg is látogatja. Kovachich volt az, a ki összes kézíratait elkérte, hogy az országos Múzeumban helyezze el őket. Mind meg is vannak ma is a Nemzeti Múzeum kézíratai között.

Élete végének nyugalmas lefolyását csak egy dolog keserítette: feleségével nem tudott megferni. A mily jól élt első feleségével, olyan rosszul élt a másodikkal, mert ez kicsapongásait, -- a mit pedig Szirmay még vénebb korában is megengedett magának, nem jó szemmel nézte, s minden tekintetben Xantippe volt az öreg úr mellett. Szakításra okot az adott, hogy Szirmayné egyszer, midőn férje nem volt otthon, szekrényeit kinyitatta s elolvasta férje testámentomát. Régtől gyánította, hogy első feleségétől való fiának többet akar juttatni az örökségben mint a másodiknak, s gyanúja valóra vált. Szirmay pedig méltán juttathatott első fiának többet, mert elhalt anyja is hagyott a fiúra még valamicske vagyont, és különben is Antal, a második fiú, olyan beteges volt, hogy házasságra nem is gondolhatott. Ez az Antal azonban igen jó indulatú ember lehetett: még ő volt az, a ki anyját apjával kibékíteni igyekezett, de sikertelenül. «Ugyan hogy tetszik neked, Barátom hogy hív társunkat Appolóban, az öreg Vékei Szirmay Antalt, kegyes felesége könyveivel és írásaival edgyütt 6. nagy szekerekre pakkoltatta, és el küldte ide 's tova bujdosni?» írja gr. Dessewffy József Kazinczynak 1810 deczember 1-jén. Az

öreg úr csakugyan elhagyta Vékét és Szinyérre költözött József fiához. Itt is maradt élete végéig. 1812 áprilisában meghalt a felesége, de előbb kibékült az urával. Szirmaynak is meg voltak olvasva ekkor már napjai: 1812 szeptember 24-én ő is elköltözött. Élete végéig megőrizte elméje eleveenségét és sokat dolgoztatott. Kazinczy ekkor is több ízben meglátogatta s ő serkentette a Szirmay család történetének megírására: ez volt utolsó napjainak munkája.

Nem félt a haláltól, s bár tudta, hogy csak kis idő választja el tőle, vig volt utolsó óráiban is. Halála előtt való napon történt ez a keserűségében megragadó és szellemi erejét fényesen mutató eset. Mocsáry Sándor, régi ismerőse, kit azonban már hosszú ideje nem látott, szeptember 23-án meglátogatta.

Szirmay rögtön megismeré s így szólt hozzá: «Ejnye be jó hogy eljött öcsém uram, most már itt maradhat a temetésemre!»

Másnapra csakugyan meghalt. Igen szeretett újságot olvasni s még néhány órával halála előtt vette a *Magyar Kurir* utolsó számát s igen megörült az új híreknek. Ekkor nyomult ugyanis Napoleon, kinek Szirmay nagy bámulója volt, Moszkva felé.

Holttestét átvitték Vékére s azon templom kriptájában helyezték el, melyet ő tett nagyobbá és fényesebbé. Szeptember 28-án volt a temetése. A katolikus papság támasztott ugyan egyes nehézségeket a temetés körül, mert Szirmay régebben támadta őket, de végső tisztessége mindazáltal az egész vidék részvétele mellett, nagy pompával ment végbe. «Midőn az udvaron a' koporsót cselédek akarák a' Templomig vinni, melly a' kapuhoz ötven lépésnyire áll», írja Kazinczy Cserey Miklósnak, «én azokat eltoltam, 's magam is vivém. Nem tudom ez nálatok szokás e? Én igen szép szokásnak tartom.»

II.

Abban az időben is, midőn hivatalos teendői sok munkát adtak, szabad óráit Szirmay gyakran az irodalomnak szentelé. Főképen azon régi oklevelek földolgozásával foglalkozott ekkor, melyekre levéltári kutatásai közben bukkant. Később azonban,

midőn hivatala nem volt, falusi magányosságában minden idejét tudományos és irodalmi czélokra fordítá.

Művei közül igen sok nyomtatásban is megjelent, szám szerint vagy húsz, de kétszer ennyire rúgnak kiadatlan művei, melyeknek kéziratai közül a legtöbb a Múzeumban található meg. Van e kiadatlan művek közt olyan is, melynek értéke igen nagy, s földolgozása a történet vagy irodalomtörténet szempontjából mulhatatlanul szükséges.

Könnyebb áttekintés végett három csoportba fogjuk osztani Szirmai műveit: szólni fogunk először néprajzi és szép-irodalmi, azután történeti, végül politikai műveiről.

Általában művei közt legnevezetesebb a *Hungaria in Parabolis*-t, melyről első helyen akarunk szólni. E könyv három részre oszlik, az elsőnek címe: *De Hungaria, eamque incolentibus populis, in quantum cum adagiis nexum habent*. Ez foglalja el a könyv legnagyobb részét, százharminczhárom oldalból hetvenötöt. A második rész címe: *De origine significatione et adagiis vocum nonnullarum*, a harmadik része: *Reliqua adagia, anecdota, proverbia*. Ezután egy-két pótlás.

A munkát előljáró beszéd vezeti be, mely igazán gyönyörű szavakban magyarázza az adomák fontosságát és nemzeti jelentőségét, olyannyira, hogy szeretnők az egészet közölni. A szerző, miután figyelmeztette az olvasót a magyarok adomázó természetére s fölhozta, hogy a classikus költők műveiben is igen sok adoma található, így folytatja: „... ezek után hibáztathatja-e magyar ember az én törekvésemet? magyar ember, a kinek ősei, Herodotus szerint, Dáriusnak, a perzsák királyának egeret, madarat, békát és nyilakat küldtek, s a kik ezt az imádott földet is, melyen lakunk, úgy nyerték Pannónia lakosaitól és Zventibaldus nevű királyától, hogy fehér lovat küldtek a földért, magért és vizért, a mi az országot példázta. Hiszen törvényeink is őseink régi és helyeselhető szokásain alapúlnak, — így hagyta ezt ránk Werbőczy István, a ki összeállította őket, — s Béla király névtelen jegyzője is egyike legrégibb íróinknak, hazánk elfoglalásának történetét énekekből s a régi magyarok dalaiból merítette. Ó jaj! mekkora s mily régi kincsét bírnánk, s milyen világosan látnók hazánk régi történetét, ha valaki az utódok számára följegyezte volna azon énekeket és dalokat, melyeket, Priskos rhetor tanúsága szerint, Attila

lakomáin énekeltek s a melyek az ősök hőstetteiről szóltak! Ezek bizony elvesztek már s elenyésztek az idők ködében. Igen fontos dolog, hogy az adomák, őseink mondásai, valamint az ezekkel rokon nemzeti szokások, el ne pusztuljanak. Csak ha ezeket szentül megtartja, maradhat meg nyelve, jellege egy olyan nemzetnek, mely Európa egyéb népei között, azokétól eltérő nyelvvél, szokásokkal és viselettel él; és csak akkor állhat meg az ilyen nemzet maga is, — azon veszély nélkül, hogy mint a kisebb folyók, a nagyobbba bele ne olvadjon s egyszersmind nevét se veszítse el, — ha az utódok úgy őrzik benne őseik szokását, jellemét és fölfogását, mint a Palladiumot.» Az e sorokban megnyilatkozó megbeesülése az ősökről ránk maradt hagyományoknak tökéletesen modern s ezért azt kell mondanunk, hogy Szirmay e tekintetben évtizedekkel megelőzte korát. Abban az időben nem igen gyűjtötték még a hagyományokat s a nép költésének sem szenteltek annyi figyelmet, mint Szirmay.

Nem mondhatjuk, hogy mi híjjuk föl e műre először a figyelmet, holott kétségtelen, hogy egyáltalában nem részesül abban a tiszteletben s nem örvend akkora olvasottságnak, mint a milyet megérdemelne; nem mondhatjuk ezt már csak azért sem, mert alig néhány esztendeje, hogy Tóth Béla, *Szájról-szájra* című érdekes könyvében e mű kincseit teljesen kiaknázta s a bevezetésben is méltó szavakkal adózott előzője érdemeinek. A *Hungaria in Parabolis* ugyanis valóban jeles munka. Rendszeres összefoglalása ez a magyarság humorának s előadásában is a tősgyökeres magyar gondolkozásmód megnyilatkozása naiv szőfejtéseivel és pajkos kifakadásaival egyetemben. A maga idejében nagy sikere is volt, az 1804-iki budai első kiadást, hihetetlenül rövid idő múlva, 1807-ben ugyanott követte a második s szerzője nevét ismeretessé tette az egész országban. Kazinczy, ha Szirmayt említi, leveleiben mindig per a «*Hungaria in Parabolis szerzője*» szól róla: e néven ismerte mindenki. De rövid idő múlva e mű tökéletes feledésbe merült s most is csak philologusok és nyelvészek ösmerik, a kik bizonyítgatásaikban gyakran hivatkoznak rá, mert közmondások és magyaros szólások dolgában nincs is más olyan fontos és alapvető munkánk, mint ez.

Bajos dolog volna megállapítani azt a rendet, melyben

Szirmai az első részben halad. Az adomák egymás után következésének kulcsa itt csupán a gondolattársulás s ez talán a legvonzóbb e könyvben. Úgy mondja el az adomákat a szerző, a hogy épen eszébe jutnak, de az egymás után következőknek mindig van valami kapcsolatuk s innen ered, hogy az egész egységes és érdekes olvasmány. A második és harmadik rész ellenben az ábécé rendjében adja elő nyelvünk gazdag kincstárából a közmondásokat, szólásokat és adomákat. Lehetetlen, hogy midőn olvassuk, szemünkbe ne tűnjék az, hogy ez az egész mű olyan egységes, mintha egyfolytában írták volna. Igaz, hogy külső formák nem kötik s ezért szabadon csaponghat a szerző merész phantasiája. Sok helyütt saját verseivel fűszerezi az adomákat, ezek azonban nem mondhatók a mű legsikerültebb részeinek. Gyakran nem is valók bele ebbe az általános tárgyú könyvbe, mert hol feleségét gyászolják, hol egyéb egyéni érzelmeinek adnak kifejezést. Csodálkoznia kell az olvasónak e mű olvasása közben azon a nagy olvasottságon is, melyről a szerző minduntalan tanúságot tesz. Nemcsak a hazai, hanem az ó-kori kútfőkre való hivatkozással is folyton-folyvást találkozunk s ezért nem lehet megvonni e műtől a «tudományos» jelzöt sem, bár — természetes dolog, — a tudomány mai állásának szempontjából tudományos fejtegetései legnagyobb részben már elavultak. Másképen áll a dolog az etymológiáknál; ezekben ugyanis Szirmai jártassága tökéletesen egyenlő legtöbb kortársával, a kik szintén lehetetlen megfeleléseket mutatnak ki más nyelvekben s phonetikai következtetésekről fogalmuk sincs. Hogy csak egy-két példát említsünk: az amazon szót ám-asszonynek magyarázza, Liptó vármegyét Lépj-továbból, Túróczot túróból származtatja s a Csáky család neve szerinte onnan ered, hogy a család őse egy török szultánt így hívott ki parbajra: Csak ki! Csak ki! De hiszen e tekintetben nem kívánhatunk többet olyan munkától, a mely száz esztendővel ezelőtt keletkezett.

Említettük, hogy Szirmai gyakran egyéni vonatkozású versekkel terheli meg az előadást, melyek a nagy közönséget nem érdeklik. Az adomákban is fölfedezhető ilyen kis subiectivitás. Nem valószínű ugyanis, hogy Szirmai ország-szerte gyűjtötte volna az adatokat e művéhez: mind a fejében voltak, igen gyakran élt velük, (ezt többi műveiből látjuk,) s egyszer elhatározta, hogy összeírja őket. Így tehát körülbelül

meg tudnók mondani, hogy zempléni ember e könyv szerzője, akkor is, ha nevét nem olvashatnók a czimlapon. Elég sok van benne tudniillik zempléni és ugoesai tájszólás és helyi anekdota. Mindazáltal szerzőnknek az a törekvése is észrevehető, hogy a személyes vonatkozásokat mindinkább visszaszorítsa s könyvét az egész országra nézve egyenlő érdekűvé tegye. Meg kell még jegyeznünk, hogy Szirmay e műve csak a censortól tetemesen megcsonkítottan jelent meg: de a teljes példány megvan kéziratban a Múzeumban, sőt a nagy közönségnek is hozzáférhető, mert az Akadémia példányában harminczkét oldalon kézzel írva a könyvhöz van kötve az is, a mit a censor belőle kitörült. A mit törült, főképen két okból törülte a censor: vagy a szemérmet, vagy a papokat sértette. De azért a törlött részben is van egynéhány kitünő adoma.

Több ízben elmondták már azt, hogy a *Hungaria in Parabolis* egyike a legmagyarabb latinul írt munkáknak: legföljebb Anonymus vetekedhetik vele e tekintetben. Ez kétségkívül igaz, sőt e mű egyik legérdekesebb tulajdonsága. Mert a *Hungaria in Parabolis* a mellett hogy — így nevezhetjük valóban — a magyar szellem codificátiója, egyszersmind annak egyik fényes megnyilatkozása is. Téved ugyanis a ki azt hiszi, hogy a *Hungaria in Parabolis* csak azért magyaros, mert annyi a töröl metezett magyar szólás benne; nem, magyar az egész szellem, a mely átlengi, olyannyira, hogy e könyv a magyarság egy diadalának mondható. Miért írta hát latinul könyvét a szerző? kérdik bizonyára sokan, de mi erre egyébbel nem felelhetünk mint azzal, hogy rámutatunk a magyarság ama csodálatos tulajdonságára, a mely kis mértékben nemzetünk egész történetén végigvonúl, hogy erejét gyakran idegen nyelvben szerette kifejezni. Ezért bátorkodom itt kijelenteni, hogy nem helyeslem Tóth Béla azon tervét, melyet a *Szájról-szájra* bevezetésében megpendített, tudniillik a *Hungaria in Parabolis* magyar fordítását. Magyarra fordítva nem volna olyan vonzó ez a könyv, mint latinul s talán olyan magyarosnak sem látszanék. Hiszen annak a célnak, a melyre ez a fordítás való volna, a magyar humor megismerésének, eléggé szolgálnak Tóth Béla érdekes gyűjteményei. De nem így ér-e Szirmay műve legtöbbet a hogyan van, latinul? Már én azt mondom, hogy e latin eredetiből kellene új kiadást adni, még pedig jegyzetekkel, oly

módon, hogy középiskolai tanulók olvashassák és belőle megismerhessék nemzetünk humorát. Egy kis fészülés persze ráférne; különösen Szirmay versei, melyek az egészből kirínak, volnának törlendők. Én azt hiszem, hogy e könyvben olyan munkát kapna kezébe az ifjúság, melynek kedvéért szívesen megtanúlna latinul.

Szirmay egyéb szépirodalmi műveivel röviden végezhetünk, ezt a műfajt szerzőnk ugyanis a versíráson kívül nem igen művelte, versei pedig igen gyarlók. Összegyűjtve nem is adta ki őket soha, csak műveiben alkalomadtán szűrt itt-ott közbe egyet, nemcsak a *Hungaria in Parabolis*ban, hanem történeti műveiben is. Tárgyukra nézve költeményei legnagyobbrészt distichonokban írt ódák, vagy a császárhoz, vagy a főispánokhoz, vagy más hozzá közel álló személyiségekhez. Írt egy hosszabb latin költeményt *De nuptiis Napoleonis Magni et Mariae Ludovicae* és egy hosszabb magyar versezetet is, melynek czime: *Az Istenek Osztózása a' Poëtika Historiából*. Kéziratban több ízben is összegyűjtötte verseit: három többé-kevésbbé egyforma tartalmú ilyen gyűjteménye van a Múzeumban. Legtöbbet ezek közül *Quodlibet* című, saját kezével írt kötete ér, mert benne a maga versein kívül, leírta azokat a dalokat is, melyeket az inszurgens katonáktól hallott. Hogy pedig e versekben tökéletesen megértette a népköltésnek abban az időben még általánosan fel nem ismert jelentőségét, s nem csupán azért irogatta őket, mert egyéb dolga nem akadt, világosan kitűnik azon néhány szóból is, melylyel e versek leírását indokolta. Határozottan többet érnek Szirmay e komoly tárgyú verseinél azok az apróságok, melyek szintén a maga kezével írt elég vastag kötetben vannak összefoglalva. E kötet czime: *Collectio ingeniosarum cogitationum* s valóban oly szellemes adomák gyűjteménye, hogy művelődéstörténeti szempontból abban az alakban, a hogy van, kiadásra méltó volna, hacsak olyan szertelenül át nem lépné az illem határait. Szirmay az ilyen pajzánságoknak nagy barátja és mestere volt: valószínűleg éveken át jegyezte ez apró történetkéket s végül valamennyit egy kötetbe írta össze. Az illető adoma szerzőjét is megnevezi mindig; a legtöbb esetben ez ő maga, a mit az Sz. A. odairásával ad az olvasó tudtára. Igen nagy kár, hogy e kötet tartalma nyilvánosságra nem juthat, mert

a magyar humornak ez is csak olyan nagy értékű megnyilatkozása, mint a *Hungaria in Parabolis*. Itt említjük meg, hogy Szirmay lefordította Kotzebuenak egy vígjátékát is. (*Az igazság jutalma*), a mely a *Quodlibet*ben maradt ránk. Tőle való ugyancsak a szintén kiadatlan *Pécsi István szerencsétlensége*, mely szépirodalmi elbeszélésnek mondható. tartalma azonban megtörtént eset.

A történetírás terén Szirmay termékenyebb volt, mint a szépirodalomban. Megírta Zemplén, Ugocsa és Szatmár vármegye monographiáját, az ónodi országgyűlés és a Hóra-féle lázadás történetét s ezenkívül két nagy fontosságú mémoireset hagyott hátra, az egyiket a Martinovics összeesküvéséről, a másikat kora történetének kevésbé ismert epizódjairól. Ide kell soroznunk még egy genealógiai s néhány geographiai művét is. Mielőtt azonban ezeket egyenként sorra vennők, szeretnők Szirmaynak, a történetírónak jó és rossz tulajdonságait bemutatni.

Szerzőnk a történetírás terén dilettáns volt, csak kedvtelésből kezdte kutatni a levéltárakat, melyeknek porlepte csomóit abban az időben még nem sokan bontogatták, de történetírói érzékével a szerzett adatokat igen jól föl tudta használni s művei szakavatottság, a földolgozandó tárgy tökéletes áttekintése dolgában abban az időben párjokat ritkítják. A külföld történetíróit Szirmay nem igen ismerte, de annál jobban a görögöket és rómaiakat, kiket szívesen olvasgatott. Hazai történetünk kútfőivel is igen szorgalmasan foglalkozott, különösen Béla király névtelen jegyzőjével, a ki egyike volt legkedvesebb íróinak. Műveinek azonban azt róhatjuk föl hibául, hogy vagy nem olvasni valók, sok adat van fölhalmozva bennök földolgozatlanul, olykor pusztán csak meg nem bízható adomákból és apró történetekből állanak. Az elsőt megyei monographiáira értjük, melyek óriási tömeg adatot sorolnak föl, azonban minden csoportosítás és behatóbb elemzés nélkül; mémoiresjai ellenben nagyon, sőt mondhatnók rendkívül érdekesek, de meg nem bízhatunk bennök, mert az eseményeket gyakran a szerző fantasiájától földiszítetten adják elő, itt-ott elfogult megvilágításban is. Szirmay tudniillik a mily nagy mértékben bírta a jó történetíró első fő kellékét, a tárgyon való teljes áttekintést, olyannyira híjján volt a másíknak, a mit kritikának szoktunk nevezni. Sőt sok esetben tovább

megy ennél: oly adatokat hoz föl, oly forrásokra hivatkozik, a melyeket sohasem látott, miért? csak azért, hogy valamely, gyakran egészen jelentéktelen apróságot bebizonyítson. Ezt azonban oly naivsággal teszi, hogy rosszhiszeműséggel vádolni e miatt nem lehet. Az ilyen történelmi hamisításokat, úgy látszik kedvvel üzte, mert még a Zemplén vármegye egyik monographiájában is (*Notitia topographica, politica incltyti Comitatus Zempléniensis*), melyet pedig nagy gonddal írt, találhattunk egy ilyet s ezt, minthogy igen ügyes hamisítvány, példa kedvéért, itten fölhozzuk. A 84. oldalon ezt olvasuk (latinúl): «Birtokunkban van a Lasztóczy-családnak csodálatos módon magyar nyelven írt valóságos ősi *Divisionalé*-ja, 1339-ből, a melyet azok kedvéért, a kik nem hinnék, hogy nyelvünknek már oly régi időből is van írásbeli maradványa, teljességgel közlünk is.» És csakugyan közli is: «My Isaác Mester, a Naghiságos Dreget Vellemresnec Nádur Espán-nak, és Cunoce Byraianac Ceepe, ez dologra valasztatott, es rendeltetett adiuc emlecesetyre ez ielen való levelnec rendyben az eice yllyc, mindenecc: hogi» és így tovább hatvanhét soron keresztül. A vége így hangzik: «Ez meg alcovaashokat, ees reezce feleol valo oslaashokat az megmondott Semeeliee ceozt, ees hataaroc feleol ez leveelben Te Naghisaagodnac meg ielentveen tuttaara adgiuc. Ceolt cish Azzoni nap eleot enniy eztendeoben, az mynt ide fell meg vagion irvaan.» És utána teszi: Ex Archivo Ant. Szirmay Fasc. G. G. G. Nro 830. (Ez azonban nincs sehol.) Meglehet, hogy a maga idejében voltak, a kik elhitték Szirmaynak, hogy a XIV. század első felében magyarul írtak ilyen tárgyú okiratot, de már Kazinczy is kétségbevonhatatlan hamisítványnak tartja, s mi sem hittünk egy perczig sem valódiságában, bár azt kénytelenek vagyunk elismerni, hogy nyelvbeli anachronismust nem egykönnyen találhatni benne. Ehhez hasonló hamisítvány azonban más nem igen fordul elő műveiben, míg arra, hogy az idézeteknek az idézett helyen nyomára sem találunk, még több példa van könyveiben.

Már most vegyük sorra műveit. Tudományos érték dolgában kétségkívül azon három monographia való első helyre, melyet Zemplénről, a melyben lakott, Ugocsáról, melyből eredt és Szatmárról, melyben atyjafiai laktak, írt. Elsőnek Zemplén vármegye történetével foglalkozott. E kutatásnak

két mű is lett az eredménye: az elsőnek, mely 1803-ban jelent meg Budán, czíme: *Notitia topographica politica incl. comitatus Zempléniensis* volt, a második pedig, mely 1804-ben követte az első ugyanott: *Notitia historica Comitatus Zempléniensis*. A következő évben már megjelent Pesten a teljes *Notitia politica historica topographica incl. Comitatus Ugochiensis* is és végül 1809—1810-ben Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete is, Budán. Zemplén és Ugocsa leírását még latin nyelven, Szatmárét azonban már magyarul adta ki. Az előljáró beszédben büszkén is dicsekszik: «Most pediglen már fel-derülvén Édes Hazánknak régen óhajtott hajnala: hogy tulajdon anyai nyelvünkkel éllyünk, Szathmár-Vármegyének esméretét Magyarul a' világ eleibe botsátom. Első vagyok a' Magyar írók között, a' ki Jel-levelekből (Diplomatice) anyai nyelvünkön írok.» Bár csak az imént mondtuk, hogy Szirmay gyakran nem tesz eleget annak, a mit történetirótól követelni szoktunk, még pedig éppen a legfontosabb követelmény, a megbízhatóság tekintetében, mégis meg kell mondanunk, hogy Zemplén, Ugocsa és Szatmárról írt művei szerintünk nagyobb figyelmet és megbecsülést érdemelnek a magyar történettudomány részéről, mint a milyenben eddig részesültek. Azok az önkényes idézések ugyanis e monographiában csak nagy ritkán találhatók, (mi az idézett példán kívül e könyvekből egy más esetet sem tudnánk teljes biztossággal fölhozni) s akkor is az egészre nézve oly jelentéktelenek, hogy miattuk az egész munkát elítélni semmiképen sem szabad. Az író ismerte föladatát és kötelességeit s tudta, hogy a mit többi szabadabb szájú és egyénibb jellemű írásaiban megengedhetett magának, az e komoly monographiákban meg nem engedhető. Mind e három monographia oly szorgalommal készült, oly nagy tudományról tesz tanuságot, hogy mindenesetre méltóbb hely illeti meg a magyar történetírás fejlődésében, mint a melyet eddig neki juttattak.

Egyik legérdekesebb műve Szirmaynak a *Jacobinorum Hungaricorum Historia*, a mely a *Hungaria in Parabolis* után a legismertebb is. Csakhogy, sajnos, általában rosszúl ismerik. Kazinczy e művet oly fontosnak ítélte, hogy lefordítá magyarra s jegyzeteivel kísérte. E jegyzetekben igen hevesen kikel Szirmay egyes egészen ártatlan megjegyzései ellen s a

szerzőt elfogultsággal vádolja. Mi nem akarjuk Szirmay ingó karakterét (így nevezi egyik jegyzetében Kazinczy) védelmünkbe venni, mert tudjuk, hogy ő csakugyan több ízben is kifejezésre juttatá az udvarhoz való hű ragaszkodását hazafiúi kötelességei rovására is, de nem találjuk Kazinczy feddéseit ide valóknak e mű megbírálásánál, mert ebben Szirmay csupán visszaemlékezéseit akará megírni. Szirmay ugyanis ismerte az összeesküvésnek több tagját s a vizsgálatok folyásáról is értesült s úgy látszik, a tárgyalásokon is ott volt. Művében nem tudtunk fölfedezni egyetlen egy szándékos fordítást sem s ha egyes jelentéktelen részekben téved is, rossz-hiszeműséggel nem vádolható. Kazinczy ítélete e műről, hogy ez «nem egyéb, mint akart és nem akart hazugságok szövedéke» mindenestre igazságtalanná s érthetlenné lesz, ha elolvassuk Kazinczy szövegközi jegyzeteit Szirmay művéhez, melyek egészen jelentéktelen kifogásokat tesznek. Kazinczy fordítása végén, — ez a fordítás különben rendkívül hiányos, alig fele Szirmay művének — maga is sorra veszi az összeesküvés tagjait s elmondja, a mit ő tud rólok s itt ő maga így nyilatkozik az összeesküvés fejről: «Martinovicsnak pártját nem fogom, vele soha szövetségben nem állottam és egyszerűen többször nem is láttam s akkor is rosszon kaptam.» (77. l. Abafi kiadásában, *Magyar Könyvesház* 155—157.) Ha ő maga így nyilatkozik róla, mit várhat a más nézetű Szirmaytól? Mint mondtam, e fordítás csak igen rövidített alakban adja Szirmay művét, de még Abafi fordításából is (a ki a *Hazánk* X—XI. köteteiben szintén átültette magyarra e művet) kimaradtak a Szirmay írásában majdnem minden szakasz végén lévő magyar nyelven írt «observatiók», a melyek elég hosszúak s gyakran rendkívül érdekes részleteket foglalnak magokban. Nem tudom, nem valami hiányos példányt használt-e Abafi, mert ő a Kazinczy fordításához írt előszóban úgy idézi Szirmay művének czimét, hogy az 1809-ben íratott, már pedig a teljes példány, (mi ezt használtuk) (Múz. Fol. Lat. 421) 1810-ben keletkezett! Martinovics összeesküvéséről oly kevés följegyzésünk maradt az akkori kormány szigorú intézkedései miatt, hogy minden meglévőt lehetőleg teljesen kellene ismernünk.

Helytelen az a fölfogás, pedig ezt olvassuk Beöthy Ákos művében is (*A magyar államiség fejlődése* I. 806. l.), hogy

Szirmay felsőbb rendelkezésre írta meg a Martinovics összeesküvésének történetét. Ennek sehol semmi nyoma; de még arról sincs tudomásunk, hogy Szirmay ki akarta volna adni a *Jacobinorum Hungaricorum Historiát*. Hogy is írhatta volna felsőbb rendelkezésre, midőn még azt is szeméreveti Kazinczy, hogy II. Lipótot credulus monarchának nevezi. «Credulus monarcha: Szirmay vagy nem tud deákul, vagy feledte, hogy udvari consiliarius» írja az említett mű 78. lapján. A földolog, a mit ki akarunk emelni az, hogy Szirmay e művének — melyet pedig memoire-nál egyébnek nem tekinthetünk — Kazinczy s azóta egynéhány történetírónk is kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. A szerző pedig e művét nem tartotta nagyra; az előadásbeli gyarlóságokkal szemben maga is elnézést kér s azt mondja, hogy művét egyfolytában és rögtön tisztára írta. Ezenkívül meg semmi segédesszöveget sem használt az összeesküvés történetének megírásánál, azt írta csupán, a mire maga emlékezett; pedig tudjuk, hogy megyei monographiáinál ezernyi adatból dolgozott.

Ugyanilyen természetű az 1811-ben írt *Fragmenta historiae sui temporis* is, melyet rendesen *Historia arcana* néven idéznek. A szerző ebben a maga emlékeit adja elő, az 1765—1810. esztendőkre vonatkozólag. Mind országos fontosságú ügyek s ezért igen érdekesek, annál is inkább, minthogy azonkor kevésbé ismert eseményeivel foglalkoznak. Aránylag legnagyobb részt e könyvben — az egész 188 oldalra terjed — II. József kora foglalja el. Tudjuk, hogy Szirmay valósággal rajongott Józsefért s azért az ő intézkedéseit nagy szeretettel magyarázza és magasztalja. Rendkívüli örömmel ront neki a papoknak, különösen a jezsuitáknak, a kiknek rendjét tudvalevőleg József országaiban eltörölte. Szirmay nem volt vallástalanember, de gyűlölete a jezsuiták ellen szertelen volt. Meg nem szünő támadásairól még fogunk szólni. Emlékei során a maga esetét is sorra keríti s a 155—163. lapon tisztázni igyekszik magát a szemére hányt vádak alól. Az egész mű rendkívül vonzó olvasmány s teli van adomákkal. A *Hát kend az az Alvinczy* története is e műben van följegyezve. Szirmay e műveit az jellemzi főképen, hogy egészen száraz tárgyat is mulatságossá és érdekessé tud tenni, apró, de az egész dologra jellemző fényt vető részletek kidomborításával, hogy műveit nemcsak szívesen olvassuk, hanem sokat is tanulunk belőlök.

Ez leginkább e művéről áll. mert ebből Mária Terézia, József, Lipót és Ferencz korát, jellemző képekben, megismerhetjük. A végéhez még három kis történeti tárgyú dolgozatot csatolt. Az első nem hazai tárgyú (XVI. Lajos történetét foglalja magában), a másik Karaffa haláláról szól, egykorú emberek szóbeli közlése nyomán, a harmadik az utolsó Zrinyi (Zrinyi Boldizsár) sorsáról.

Ugyanebben az esztendőben, 1811-ben Szirmay még két történeti dolgozatot készített, melyeknek kiadásáról azonban, nemsokára bekövetkezett halála miatt, már nem gondoskodhatott. Az egyik a *Horaianae seditionis historia* tulajdonképen nem is nevezhető Szirmay eredeti művének, mert a «Jankovich-féle bizottság actáiból és megbízható barátaink jelentése nyomán» keletkezett. Tökéletesen József császár szája íze szerint van írva és — így mondja maga Szirmay műve elején — gyakran ugyanazon szavakkal él, mint a melyeket maga a Jankovich-féle bizottság használt, s nem egy helyen szó szerint idézi József császár szavait is. Szirmaytól magától való azonban a 79. §-ban József császár dicsérete s fölmagasztalása. A mű első nyolczvan szakasza latinul van írva, attól kezdve végig magyarul. Ez a rész ugyanis már nem a latin nyelvű iratok fölhasználásával íratott, hanem «megbízható barátai leveleiből». Ennek következtében az egész művön észrevehetni a szakadozottságot, a 81. §-nál tulajdonképen újból kezdődik a fölkelés története. Ez az oka annak, hogy a két rész közt itt-ott ellenmondásokat is találhatunk, például míg az 1. §. Hórát oláh származásúnak mondja, a 81. §. szerint régi magyar vérből való.

Sokkal jelentékenyebb a másik dolgozat. Címe: *Historia Conventiculi Ónodiensis etc. ex coaevis manuscriptis et actis descripta*. Ez egy nagy ívrét kötet 108 oldalát foglalja el, míg egyéb kéziratban maradt történeti művei negyedrétalakú kötetekbe vannak írva. E mű — jellegje: nusquam libertas gratior exstet, quam sub rege pio, Claudianusból (ugyanaz, mint a *Jacobinorum hungaricorum historiae*-é) — nemcsak Szirmay dolgozatát foglalja magában, hanem függelékképen az ónodi országgyűlésen hozott huszonnégy articulus s egynéhány ott elmondott beszéd is hozzá van fűzve. Szirmay a bevezetésben azzal indokolja e mű keletkezését, hogy kezébe került egy följegyzés az ónodi gyűlésről, a melyet nemcsak egykorú, ha-

nem a gyűlésen is jelen volt ember írt. Az ebben följegyzeteket szélesebb körben ismertté akarta tenni. Panaszkodik ez írás kopott és hiányos voltáról, mert, úgymond, «egyes szavakat az egerek és szúk teljesen kiettek». Igaz, hogy Szirmaynak szép gyűjteménye volt régi magyar okiratokban, levelekben stb., azonban ez egykorú följegyzés teljes hitelességében (első sorban az ónodi gyűlésen elmondott beszédeket illetőleg) nem kell föltétlenül megbízunk. Két czél vezette szerzőnket, midőn e könyvét megírta, az utókor érdeklődését az ősök iránt kielégíteni s a két hirhedt turóczi követ, Rakovszky Menyhért és Okolicsányi Kristóf példáját fölhozni. De téved a tisztelt olvasó, ha azt hiszi, hogy elrettentő példának hozza föl: Comitatus Thürocz ac familiarum Rakovszky et Okolicsányi decori heroicum hoc facinus cessurum et bonis posteris incitamento futurum putabam. Ezt írja a bevezetésben. Egy szavunk sincs Szirmai védelmére. Mindnyájan egyetértünk abban, hogy az ónodi gyűlés a magyar nemzet történetének egyik legérdekesebb eseménye s a fejedelemárulók illetén megvédelmezése nagyon kedvezőtlen világot vet Szirmai hazafiasságára. Csakhogy menti eljárását az, a mit majd a harmadik szakaszban szándékunk kimutatni, hogy e szavai nem lelkéből fakadnak, mert keserű tapasztalatai készítették arra, hogy a hol csak lehet, a császár pártját fogja s jobb meggyőződését eltagadja. Vagy ez talán még nagyobb hiba? majd meglássuk.

Ámde most folytassuk műveinek ismertetését. Mielőtt politikai műveire fordítanók figyelmünket, meg kell emlékeznünk egy-két művéről, melyek tulajdonképen sem a szépirodalmi, sem a történeti, sem a politikai munkák közé nem sorolhatók. Ilyen *A tokaji, vagyis hegyaljai szőlőknek ültetéséről, a boroknak csinálásáról és megtartásáról* szóló, Pesten 1810. A Hegyalján Szirmaynak is volt egy kis szölleje s így jól ismerte a bortermelés minden csinját-bínját, valamint Tokaj vidékének bortermő helyeit. Ezeket sorra veszi s elmondja a mit tud rólok, itt is bő tere nyilván az adomázásnak. A szőlőfajtákról és bortermelésről is elmondja a hegyaljai szokásokat s műve e tekintetben is érdekes, mert a világ egyik legelső bortermő vidékének, melynek dicsősége akkor még fennen ragyogott, a leírása.

Utoljára hagytuk azt a munkát, mely pedig írónknak

bizonyára legnagyobb fáradságába került, a *Genealogiae familiarum Hungaricorum* címűt. Nyomtatásban ez nem jelent meg. 677 nagy fólió oldalon összesen 251 család családfáját foglalja magában ez a rengeteg munka. Öt egész esztendőn keresztül dolgozott rajta, 1786-tól 1790-ig, főképen a budai levéltár fölhasználásával.

Az első helyet e genealogiai táblák közt azok a családok foglalják el, melyeket vérségi kötelék fűz a Szirmayakhoz. Ezek közt vannak a Corvinus, Zrínyi, Bánffy, Stibor, Pálffy, Czobor, Perényi, Thurzó, Barkóczy családok. Szirmay keresett valószínűleg kiadót e művének, de, úgy látszik, nem talált. Ámde kéziratban bizonyára látta Kazinczy is s talán Szirmay példája serkentette őt a magyar nemes családok le származásával való foglalkozásra. Kazinczy nevezetesen ezzel is foglalkozott s genealógiai kutatásainak eredménye épen a *Szirmay-ház története* lett, melyet Szirmay Antal támogatásával írt. (Nem tehetem, hogy ne figyelmeztessem e helyen Komáromy Andrást arra, hogy ez Kazinczy azon műve, melyet ő a *Turul* 1897-diki kötetének 36. lapján elveszettnek hisz; pedig megvan az Akadémia könyvtárában.) A *Genealogiae familiarum hungaricorum* is a mellett bizonyít, hogy Szirmay a magyar történetben rendkívül jártas volt és a historia segédtudományait is sikerrel űzte, mert ez a vaskos kötet is csupán az összes illető levéltárak fölhasználásával keletkezhetett.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy Szirmaynak régi levelekből és iratokból nagy gyűjteménye volt. Ezek közül egy nagy csomó az ő neve alatt került a múzeumi könyvtárba, holott kevés benne az ő írása. Tartalmok ezeknek is igen érdekes, mert a bennök foglalt adatok itt-ott történelmünk egy-egy homályos lapjára deritenek fényt s földolgozásuk ezért szerfölött kíváncsú volna.

Végig néztük Szirmay történeti műveit s azt tapasztaltuk, hogy a maga korában párját ritkító kutatások eredményeképen maradandó műveket alkotott, melyeknek érdemből azonban levon egy keveset az, hogy a komoly dolgokkal is trefálni szerető természete gyakran itt is kisebb kihágásokra ragadta, melyeket pedig a történettudomány művelőinek nem enged meg. Hátra van, hogy politikai műveiről szólnunk.

Szirmay nemcsak az elmúlt idők történetével foglalkozott igen tüzetesen, hanem testestül-lelkestül részt vett a maga korának politikai mozgalmaiban is. Különösen az 1790-diki országgyűlés vitái készítették arra, hogy fölfogását nyomtatásban is közzétegye. Mielőtt azonban e könyveiről szólnánk, meg akarjuk említeni két általánosabb tárgyú jogi dolgozatát.

Az első szótár, melynek ma is gyakran hasznát vehetnek. Címe: *Magyarázattya Azon Szóknak, Mellyek a' Magyar Országi Polgári, s' Törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal.* Kassa 1806. Ezt a könyvet Jekelfalussy József császári és királyi kamarásnak ajánlja. Az előljáró beszéd *A ditső Magyar Nemzethez* szól s szintoly hazafias fölbuzdulás lelkesíti itt, mint az egy évvel azelőtt, 1805-ben megjelent Szatmár vármegyei monographiában. Ez az előljáró beszéd röviden a magyar nyelv egész történetét magában foglalja s igen józan fölfogásról tesz tanúságot. Nem helyesli a régiek azon szokását, hogy a magyar nyelvet annyira keverték latin szókkal, de azon rossz új szókat is elítéli «mellyeket még a született Magyarnak is nehéz kimondani». Mindezáltal találkozunk e könyvben a nyelvújítás egynéhány szavával; ez esetben azonban mindig odairja, hogy «új szó». E szótár értéke ránk nézve főképen abban rejlik, hogy sok régi magyar jogi kifejezést megtalálunk benne. Szirmay ezeket gyakorlatból is ismerhette, de ezenkívül fölhasználta Göde Pálnak, Verbőczy tanítójának, 1559 ben írt jegyzéseit. Segítségére voltak ezenkívül még édes atyjának, Szirmay Györgynek irományai is, valamint az 1611-ben Debreczenben nyomtatott *Magyar Törvénykönyv* s Bod Péter művei. Leginkább azt kell méltányolnunk e könyvben, hogy csaknem teljesnek mondható s körülbelől háromezer latin kifejezésre vagy négyezer magyar kifejezést ajánl. «Nem szűkölködik a' mi valóban Felséges Nyelvünk, sem erejére, sem elégségére való nézve a' tökéletes kifejezésekben» írja e szótár elején.

Másik jogi tárgyú műve, hazai törvényszékeink reformálását sürgeti s az utat is megjelöli, melyet leghelyesebbnek tart. Címe: *Projectum Qua Ratione Judicialia ad Stabilem & talem in Regno Hungariae pedem poni valeant, ut protractiones & naevi Causarum evitentur.* Szirmay, ki ha-

zánk bíróságainak ítélkezését méltán lassúnak találta, ez iratban főképen gyorsítani igyekszik a peres eljárást. Nemcsak a világi, hanem az egyházi bíróságokat is belevonja reformáló terveibe. Ez a tizenhat oldalas iratocska 1790-ben jelent meg.

Szerzőnk politikai művei nem olyan fontosak, mint történeti s egyéb munkái. Bár a szerző mindig fején találja a szöveget az actualis kérdésekben s szigorú logikájával meglepi az olvasót, az e műveiben fölvetett és tárgyalt kérdések ma már általánosabb érdeklődést magokra vonni nem volnának képesek. Ennélfogva — csupán azért, hogy a tisztelt olvasó lehetőleg teljes képet nyerjen Szirmay működéséről — csak röviden fogjuk e műveit ismertetni, annyival is inkább, mint-hogy ezeket Ballagi Géza *A magyar politikai irodalom története 1825-ig* című könyvében találó szavakban méltatta. De különben is, Szirmay e műveit nem írta oly gonddal, mint egyéb könyveit, a mit legjobban az bizonyít, hogy valamennyi 1790/91-ben az országgyűlés alatt jelent meg, vagyis igen rövid időközben. Abban a rendkívül nagy irodalomban azonban, mely ez országgyűlés tanácskozásai nyomán, főképen egyházpolitikai kérdések körül támadt, kiváló hely illeti meg őket.

Az országgyűlés tárgyalásaival szoros kapcsolatban van e kis könyve: *Harmintz Két Okok, Mellyeket Azon Világi Catholicusok, kik az 1790-ben 30-dik Novemberben a' Kálotsai Érseknél tartott Gyülekezet végezésére reá nem állottak, kinek kinek ítélleti alá terjesztettek. 1790-dik Esztendőnek XII-dik Házában.* E füzetke megírására az adott okot, hogy Kolonics kalocsai érsek november 30-ára meghívta Kalocsára az országgyűlésnek a papsághoz tartozó tagjait s a káptalani küldötteket, valamint a világi római katolikus követeiket is. Ezek közül azonban igen sok el sem ment. A megjelentek azon tanácskoztak, hogy miképen bírják a császárt november 7-diki válaszána visszavonására. Ez a válasz, egyéb türelmi rendelkezések közt, bevettnek nyilvánította ugyanis a protestáns vallást, a mi néhány türelmetlen katolikusnak nem volt inyére. Azonban nem tartott velök még az egész főpapság sem: a váci és munkácsi püspök ellenök volt. Így aztán a kalocsai összejövetelen hozott végzést, a mely egy a királyhoz intézendő fölirat elküldését határozta el, alig írták

alá százan, míg azoknak száma, kik nem csatlakoztak hozzá, meghaladta a kétszázötvenet. Szirmay is ezekhez tartozott, s állásfoglalásának magyarázatát foglalja épen magában az említett könyvecske. Szerzőnk első okai formaiak: nem ment el a gyűlésre, mert oda őt nem mint hazafit, vagy országgyűlési követet, hanem mint katolikust hívták, a gyűlekezetnek tehát részrehajlónak kellett lennie. Továbbá országos fontosságú ügyben döntő határozatot csak az országgyűlés hozhat. Ez után könyvének éle teljesen a papság ellen fordul s ezt heves támadásokkal illeti. Ha sok helyütt okoskodása meggyőző is, nem tehetjük, hogy föl ne említsük azt, hogy gyakran túlzásba esik: «... már egyszer Mohátsnál Tomori Pál kalotsai Érsek által rozsoszúl vezéreltetvén, többé oly Vezérekre halgatni nem merészlettünk», írja az utolsó oldalon. Ilyen tévedéseket nem tekintve, azt mondhatjuk, hogy egyházpolitikai műveit általában a meggyőző logika, a katolikus papság elleni hev s a hazai egyháztörténet ismerete jellemzik.

Alig ismerünk Szirmayra másik egyházpolitikai tárgyú művében, mely 1791-ben, vagyis a következő esztendőben jelent meg. Címe: *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum* s már mint címe mutatja, nem nagyon papi munka, azonban mégis oly elfogulatlanságról tesz tanúságot, a melyet kétségkívül méltányolnunk kell, ha tekintetbe vesszük azon idők fékezetlen támadásait a katolikus papság ellen, valamint Szirmay nagy, ellenök érzett gyűlöletét is. Ez alatt, hogy «az állam jogai a papság javaira nézve» nem azt értjük, hogy az álladalomnak joga van a papság birtokait és minden kegyes alapítványt elragadni s magánemberek közt szétosztani a nélkül, hogy a teljes értéket viszatérítené. Ez nem volna a patrónushoz illő. Mi azt értjük, hogy az államnak joga van minden kegyes alapítványt megvizsgálni, sőt joga van arra is, hogy az alapító szándékát az idők szelleméhez képest megváltoztassa és valamely hasznos, akár egyházi, akár világi közczélra fordítsa». (6. l.) Könyve tizenkét részre oszlik. Az első részekben az állam és az egyház jogviszonyát tárgyalja, a következőben pedig a szerzetek káros tulajdonságait tünteti föl.

Az államnak, közjogunk alapján, alá van vetve minden nála alsóbb rendű társaság, így az egyház is. Minthogy jól

szervezett állam koldúsokat nem tűr meg, nem nézheti jó szemmel az olyan szerzeteket sem, melyek csupán koldulásból élnek s tagjai mégis munkabíró férfiak. Nagyon istenes dolgot cselekednék mind az állam, mind az egyház, ha keresztül vinné, hogy e szerzetek vagyonát hasznosabb czélokra, például iskolák építésére, papok nevelésére fordítanák. Az államnak joga van beleszólni az alapítványokba is; hiszen a XIII. században, midőn annyi új vallás volt keletkezőben, beleszólt e dolgokba a lateráni zsinat is és nyíltan kimondta: nequis novam religionem inveniat. Még szigorúbban intézkedett e tekintetben a leydeni zsinat. Valamint a lateráni zsinat kijelentését így indokolta: ne nimia Religiosorum diversitas gravem in Ecclesia Dei confusionem inducat, úgy az állam is azt adhatná okul, ha a szerzetek szaporodását megtiltaná: ne... confusionem in Republica pariat. Hiszen gróf Eszterházy Károly egri püspök eltörülte a maga egyházmegyéjében a nazarénusokat s az állam nem cselekedhetnék szintígy más szerzetrendekkel az egész országban? Sok szerzet pedig határozottan káros, mert alapítója olyan kötelességeket rótt tagjaira, melyek sem Istennek tetsző dolgot nem foglalnak magokban, sem az ország javára nem válnak. Ám lehet az alapítvány dicséretes, csakhogy, ha a szerzet tagjai az eredeti célaktól eltértek, az állam kötelessége közbelépni. Ez történt a jezsuitáknál; s ezért törölték el katolikus országok (Franciaország és Lusitánia) ezt a rendet még a pápai bréve kiadása előtt. Állami közbelépésre van szükség, ha például ez alapítvány megtételére szolgáló ok megszűnt, ha általános drágaság miatt a szerzet vagyona annyira emelkedik, hogy fényűzésre ad alkalmat, ha az alapítványt nem az alapító szándéka szerint használják föl, ha a kolduló szerzetesek a lakosoknak terhére vannak, vagy ha számuk túlságosan megnövekszik. Nápolyban például 1779-ben 57,000 szerzetes volt, több mint katona; ezért a király a szerzetek nagy részét eltörülte, hogy seregét gyarapítsa. Amortisationalis törvények majdnem minden országban korlátozzák a «manus mortua» javára történő alapítványokat, a szomszéd Ausztriában 1500 forintnál nem testálhat senki se többet az egyháznak; mi nálunk ilyen törvény nincs. A király jogai közé is odatartozik a papi dolgokba való beavatkozás, nemcsak azért, mert ez egyike a legrégebbi uralkodói jogok-

nak, hanem azért is, mert királyaink ezt a jogot Szent István óta szakadatlanul gyakorolták. Itt szerzőnknek bő alkalm nyílik széles ismereteit hazánk egyháztörténetére vonatkozólag megmutatni s bizonyításaira fölhasználni. Az utolsó bizonyítékok a legnyomósabbak s a legmeggyőzőbbek, mert folyton a történetből vett példákkal bizonyítja igazságukat a szerző. Hazai zsinataink a király e jogát több ízben elismerték már, de elismerte maga a pápa, nemcsak hallgatólagosan, hanem nyílt szóval is. Különben is — ezzel végzi könyvét Szirmay — a szerzetek korlátozása nem okoz kárt a katolikus egyháznak és nem csorbitja jogait.

Világosan látható, hogy ez eszmék, melyeket Szirmay gondolatmenete sorrendjében soroltunk föl, tökéletesen II. József elvei, kinek, mint már említettük, Szirmay rajongó híve volt. Ámde az akkori időkben ez a könyv nagy ellenmondást keltett s csak 1792-ben két könyv is sietett Szirmay könyvét megczáfolni, vagy legalább hatását ellensúlyozni. Míg Szirmay könyve csupán 56 oldal, ellenfelei közül az egyik 209, a másik 492 oldalon felel neki. Ezek is úgy, mint Szirmay névtelenül és latin nyelven adták ki könyvüket. A polemia részleteivel itt nem foglalkozhatunk; elég az hozzá, hogy e kérdésben, hol pro és contra annyi bizonyíték hozható föl, Szirmay a maga fölfogását erős logikával és igen nagy történeti készséggel fejtegette. Ballagi szerint «az állami fötulajdonjog kérdését az egyházi javakra vonatkozólag a maga szempontjából ő nála alaposabban még magyar író máig sem vitatta meg».

A pozsonyi országgyűlés idejéből való Szirmay egy másik műve is, melyet «mulattságból pozsonyi üres óráiban» fordított latinból. Címe: *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar prófétának látása szerint*. A latin eredetit Keresztúri József exjezsuita írta, magyarra pedig — apróbb eltérésekkel — Szirmay fordította. Tartalmát azok a reformok teszik, melyeket a nemzet az országgyűléstől vár. Az egész irat különben Lipót dicsőítése, a kinek személyében vetette a magyar nemzet minden bizodalmát.

Végül meg kell említenünk, hogy tévesen Szirmay neve alatt ismeretes *A' második József az Elisium mezején* című 1790-ben megjelent 64 oldalas füzet, holott a szerző neve a címlapon nem olvasható s e mű nem található meg azon

Szirmaytól magától több ízben összeállított lajstromban sem, melyben műveit elsorolta. A tévedés Sándor Istvántól ered; a *Magyar Könyvesházban* ugyanis két ilyen című munkáról történik említés. Az egyik (163. l.) helyesen közli a címét név és hely nélkül, a másik azonban (179. l.) szerzőként Eleuterius Pannóniust említi s zárjel közt Szirmay Antalt nevezi meg. Ámde erről a könyvről nincs tudomásunk. Szirmay szerzőségét az említett munkánál már az is igen valószínűtlenné teszi, hogy bevezetés után, azon a helyen, hol a szerző neve szokott lenni, F... olvasható.

Szirmay Antal működéséről teljes képet azonban csak akkor nyerünk, ha elsorolt műveihez hozzáveszszük azon nagy számú megyei föliratot is, a mit ő szerkesztett és az 1807-ben megjelent *Codex de Delictis*, melyet többekkel együtt az országgyűlés megbízásából írt. Ha e termékeny pályafutáson végigtekintünk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy mindmostanáig igazságtalan volt vele szemben a tudomány. Pedig írtak-e abban az időben sokan annyi téren annyit s oly jeles munkákat, Kazinczyt kivéve, mint Szirmay? Bizonyára nem, s neve mégis csaknem teljesen ismeretlen a tudomány s az irodalom hazai történetében.

III.

Ebben az életben, ebben a működésben, melyet az imént vázolni törekedtünk, a figyelmes olvasó nem egy ellenmondásra fog találni. Hogyan magyarázható meg az, hogy valaki, a ki II. József elveinek föltétlen híve volt, rajongott Napoleonért? Hogyan értsük meg azt, hogy egy író, a ki műveiben nem egy tanujelét adta hazafiasságának, a bécsi udvar legabszolutisztikusabb terveit is képes volt helyeselni? Bizony, sok esetben a történetírásnak meg kell elégednie azzal, hogy rámutasson az ellentétekre, mert megoldani őket nem képes. Nem egy jeles ember élete is tele van ellenmondással; ha szavakkal kísértjük meg a rejtély eloszlatását, törekvésünk kudarczot vall, az egyéniség a maga varázsával azonban eltünteti az ellenmondásokat. Így vagyunk Szirmaynál is; ha bonczolgatjuk, sok egymással meg nem egyeztethető vonást fogunk felfedezni benne; a teljes kép hatása

alatt azonban ezek elenyésznek s Szirmay, mint a korabeli előkelő magyar nemesnek sok tekintetben tipikus alakja áll előttünk.

Ellentéteket mutat fel Szirmay vallásos magatartása; ez azonban csak ellenségei vádaskodásából ered s figyelmesebb kutatás után eloszlik. Vallástalannak mondták ellenségei azért, mert támadta a papokat, de Szirmay vallásos ember volt.

Talán a legállandóbb vonás életében a katolikus pap-ság, de különben a jezsuiták ellen való gyűlölet, mely vallásosságát azonban épen nem csorbitá. Kazinczy, kinek ítéletére még lesz alkalmunk hivatkozni, már említett életrajzában több erre vonatkozó olyan történetet mond el, mely a papok ellen való nagy ellenszenvét bizonyítja.

Az 1790—91-diki országgyűlésen, a mely sokat foglalkozott egyházi kérdésekkel, Szirmay erősen támadta a klérust, a mint ezt művei ismertetésénél már megemlítettük. De nem győzzük eléggé hangsúlyozni azt, hogy mindezáltal egyházpolitikai tárgyú könyveit milyen nagy elfogulatlanság jellemzi. Különösen áll ez a *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum*-ról, melyről, minthogy névtelenül jelent meg, el sem hinnők talán, hogy Szirmay írta, ha nem épen azt a példányt használtuk volna, melybe saját kezével bejegyezte, hogy az ő műve. A jezsuiták ellen küzdött leghevesebben; szakadatlanul szidta, támadta, gúnyolta őket s nevöket Jesu(m)vitá-nak, Jézust kerülőnek csúfolta. Ha valaki e támadásokról meg akar győződni, csak meg kell néznie azt, a mit a censor a *Hungaria in Parabolis*-ból kitörült: ennek legnagyobb része a jezsuitákra vonatkozik. Csakhogy támadásai nem maradtak viszonzás nélkül és Szirmay több ízben szomorúan emlegette: ha mikor bántsz papot, feljegyezd az napot, mert lesz bajod érte. Már az országgyűlés alatt elhíresztelték istentagadónak, szabadkőművesnek és sokan el is hitték ezt róla. Mi azonban nem hiszszük el, mert fel van jegyezve róla nem egy olyan tény, mely az ellenkezőt bizonyítja. Példának okáért tudjuk, hogy a vékei templomot ő javíttatta ki a maga költségén s Kazinczy — Szirmay vallásossága kétségtelen bizonyítékaként — ránk hagyta azt is, hogy utolsó óráiban, miután meggyönt, áldozott s az utolsó kenetet felvette, a zétényi plébánost, a ki

szemüvegét otthon hagyván, a könyörgést csak akadozva olvasá, ő maga emlékezteté folyton a textus szavaira. Ez azt mutatja, hogy ismerte az imát, mi pedig csak vallási kötelességeit híven gyakorló emberről tehető fel.

Jellemében is sok a paradoxonszerű; ilyennek látták barátai, többek közt Kazinczy is, kinek ítéletét ide igtatjuk. Az egykorúak ítélete régen élt embereknél a kutatóra mindig megbecsülhetetlen fontosságú, de kétszer annyit ér, ha olyan ítéletű embertől származik, mint a milyen Kazinczy volt. S mégis, mintha ő is inogna véleményében. A már említett, kiadatlan *Szirmay-ház történetében* ezt írja: «Melly adományok! melly sok szerzemények!» s melly galádság és sok immoralitás egygy személyben és egygy órában! Illyennek mutatta ő magát életében is. Hajlott a jó felé' s azt szerette; kivált ha az nem kívánt megtagadást, s még inkább szerette mikor segélléseért adtak is valamit; de érette áldozatot tenni — arra Szirmay nem vala képes. Becsülte a' szabadságot, szerette a' hazát, a' nemzetet' s annak nyelvét: de tudta hogy ez úton sem pénzt nem kap, sem csillogást, mellyet telhetetlen szomjjal áhitott; s így a remény és félelem által elzaklatott lélek, soha nem leheté szabad, soha nem tehette, a' mit kell. Eggy veszedelmes ember' társaságában úgy szóllott, ha nem félt és nem keresett is, a' mint azt óhajtotta', s annyira vitte gyakorlottságát e' csúf mesterségben, hogy szíve legszentebb érzése, hogy belső meggyőződése szerént látszatott szóllani; s kilépék vele a' küszöbön 's már akkor kaczagta, nevette, a' mit benn beszélt. Sirva kiáltá a trónus előtt: Vitam et sanguinem: de 1809. midőn a' Napoleon' serege Pápán volt, ha a' vendégeket ide nem óhajtotta is, nem sirt. Szidta a' Papokat előttem és gyermekei előtt,' s elbeszélte hogy azok alatt ifjú esztendejiben mikén ment keresztül, mikén vitetett keresztül;' s ugyanazon pillanatban, midőn a' Szabad kőműveseket nem szidta, de nevette,' s azt hitte hogy szabad-kőműves és Vallástalan egygy, és tisztán Synonymon, összezavarodott minden ideájiban és a Superstitiositásig Vallásos volt, mellyet öt percz előtt kaczagott. — Domine Frater, meum principium fuit semper servare cum fortioribus, mondá nekem midőn Pesten 1793. Martziusban az úczán járkálánk. — Male, Dne Illustrissime, mondám; si non causæ justitia nec iniquitás

contideratur. servandum semper cum infirmioribus: ii enim egent fulcro, non fortiores, ad sui defensum satis validi. — Nevette mondásomat, s azt felelte, hogy úgy az ember nem megyen sokra. — Midőn mondtam, hogy becsületes embernek nem az a kötelessége 's célja, hogy sokra menjen, s ekkor is kész volt a' felelet: «Nem vagyok én Jézus Christus, hogy magamat keresztre feszítessem.» Egy más helyen (ugyanabban a műben) sokkal kedvezőbben nyilatkozik Szirmayról Kazinczy: «Ifjabb esztendejiben kedves édeskés arcú férfi volt, 's növése sugár. Társalkodásában nyájas, természetes, minden gőg nélkül, melyet utált; szolgálni a' nem rosszaknak mindég kész, s kivált azoknak, a' kikben volt érdem, de a' szerencse mostohaságával küszködtek; szerető atya, hív barát, a' jónak fáradhatatlan előmozdítója tanáccsal és cselekedettel. Az volt egyetlen gyengéje, hogy remény és félelem inkább hatának rá, mint illy szent érzésű, gondolkozású 's tanulású férfiakra kellene.»

Mindenki láthatja, hogy ez a két ítélet nem vág össze teljesen, bár mindkettő egyformán közel van a valósághoz. Kazinczy maga is látta, hogy itt egy könnyen át nem látható jellemmel van dolga s Szirmay halála után gróf Dessewffy Józsefnek többek közt azt írta róla: «Az insequentíák annyira nem ritka esetek, hogy a' figyelmes szemlélő a' legotrombábbon sem botránkozik meg. De mégis csudálni lehetett, melly hasonlatlan ember volt példának okáért ez a' Szirmay tulajdon magához. 1876-ban sirva pirozálá: Moriamur pro domo Austriaca, és osztán úgy viseli magát, hogy cassáltatik. Retteg, vigasztalhatatlan a' szenvedett csapásért, és mégis olly imprudentiákat követ, hogy sem az egyik fél, sem a' másik nem bízhatik hozzá.» És ez volt csakugyan a valóság.

Ha Szirmay jellemét és felfogását bonczolgatjuk, mindenekelőtt azt fogjuk tapasztalni, hogy lelkét teljesen áthatatotta felséges ura, királya iránt érzett hűsége. Ez a vonás a magyar nemesnek, az ország alkotmánya megtartásakor mindenha, de gyakran s ez esetben sajnosan, annak megszegésénél is, majdnem faji és tipikus tulajdonsága volt. Nem mondható, hogy az utóbbi esetben is olyan általános volt volna ez a hűség, mint az előbbiben; de ez nem is lett

volna üdvös imádott hazánkra nézve, hanem annak vesztét segítette volna elő. Mert ugyan ki védte és mentette volna meg akkor annyiszor a magyar nemzet alkotmányát s jogait, ha nem a nemesség, melynek életét és fáradozását hosszú századokon keresztül, páratlan példaként a világ történetében, közjogi kérdések foglalták le. Korunkban szeretik ezt az érdemet csupán a nemesség dicséretére emlegetni a főnemesség rovására, holott nemzetünk is, mint annyi más nemzet, az ország mágnásainak rendkívül sokat köszönhet. Mindenki, a ki hazánk történetének csak legfőbb mozgalmait is ismeri, láthatja, hogy a nemzet törekvéseinek élére, ha az osztrák császári hatalom túlkapásai ellen irányultak is, csaknem mindig főurak helyezkedtek, és a főbb tisztek sorában is nagy számban voltak találhatók az ország főurai. Csak az, a ki ismeri azon századról századra ismétlődő politikai szükségszerűséget, hogy a nagybirtokos osztály a legerősebb hive mindig az uralkodónak, — ez a vonás talán leginkább a hálára s a saját vagyonhoz való ragaszkodásra vezethető vissza, — csak az értheti meg teljesen az e szavakban rejlő erkölcsi jelentőséget és érdemet.

Ezt azonban nem Szirmayra mondjuk, mert ő, ámbátor már az 1790—91-diki országgyűlés tagjai sorában is «prænobilis»-ként fordul elő, nem volt korántsem mágnás és nagybirtokos még kevésbbé. Egészen szegény volt mint ifjú s csak meglelt emberkorában lett annyija, a mennyiből tisztességgel megélhetett. Vékai birtokának nagyságáról nincs pontos tudomásunk: de sem igen csekélynek, sem igen nagynak nem szabad képzelnünk. Ezenkívül bírt még földdel Szinyéren is, és a Hegyalján is volt szőlője. Élete vége felé, 1809-ben, mint tudjuk, Ferencz császár a rádi birtokot is neki adományozta. (Mind e helyek Zemplén vármegyében vannak.) Megélni tehát jól megélhetett és nem volt szüksége arra, hogy feljebbvalóinak kegyét hajhászva jusson jövedelmi forrásokhoz.

Az udvarhoz való ragaszkodást tehát nála inkább meggyőződésből eredőnek kell gondolnunk. Főképen II. József uralkodása alatt adta ennek számos tanújelét, mert Józsefnek sok célja és törekvése Szirmayt tökéletesen meghódítá. Szóval és tettel kimutatta ezt, ámde más tekintetben megannyira nem volt óvatos, hogy az akkor jakobinusoknak neve-

zett demokraták társaságába keveredett s ez által bukását mozditá elő. Kétségtelen, hogy az úgynevezett jakobinusokhoz szított és ha nem tartozott is szorosan hozzájuk, ez a leplezetlen rokonszenv magában véve is, olyan embertől, a ki minduntalan az uralkodó rendíthetetlen hívének vallotta magát, az udvarnál árulás számba ment. Szerencse, hogy másodszor is porúl nem járt, mert rövid idővel azután, hogy az 1796-diki országgyűlésen életét is följajánlá a császárnak, szerte Napoleon hívének vallotta magát és mint ilyen is volt ismeretes. Élete utolsó örömét is a nagy császár Oroszországban való előrenyomulása okozta, melyről — mint már említettük — a *Magyar Kurir* néhány perczcel halála előtt vett számából értesült.

Kazinczy jellemzéseiből egy igen fontos tulajdonsága Szirmaynak hiányzik: nagy tudománya. Az ő műveltsége csodálatos módon egészen más volt, mint a korabeli művelt hazánkfiáié, így első sorban Kazinczyé. Egyben azonban meg egyeznek: valamennyien autodidakták. Míg Kazinczy s a többiek a német nyelv révén ismerkedtek meg a világ irodalmának főbb eszméivel, addig Szirmay nem is tudott németül. Az ő tudománya kezdetben csupán a jogra szorítkozott. Nagy jogi gyakorlata volt s mint életrajzában láttuk, többféle minőségben is volt alkalma hazánk joggyakorlatát megismernie. Később nagy hire volt mint jogtudósnak s az 1790: XLXVII. törvényezikk az ő nevét is főlemlíti a *Codex de Delictis* megírásával megbízottak között. Minthogy művei maga megírta lajstromában ez a mű is előfordul, joggal gondolhatjuk, hogy a munka oroszlánrésze őt illeti meg belőle. Régi jogi irodalmunkat is igen jól ismeré; már méltatott politikai és jogi művei fényes tanúbizonyságot tesznek erről.

Elég fiatalon fogott történeti tanulmányokba is, tisztán kedvtelésből s mielőtt még történeti irodalmunkkal ideje lett volna behatóbban foglalkoznia, nagy ismerete volt a források körül: húsz éves korábban a budai levéltárat, valamint több megyei és magánlevéltárat átkutatott már. Kétségtelen, hogy e tanulmányai alatt jegyzeteket is írt, mert csak ez úton jöhettek létre az eredeti kutatásokon alapuló megyei monographiái s óriási geneológiai műve. Később mind szélesebb ismereteket szerzett s különösen kedvelé hazai szépirodalmunkat.

Kazinczyn kívül költőink közül jobb barátai voltak még Fejérváry Károly és Aranka György.

A magyaron kívül a latin és tót nyelvet beszélte. Kazinczy említi egy helyen, hogy ha magyarul beszélt is, mindig kissé tótos volt a szavajárása. Ez a hiba kétségtelenül kis gyermekkorából maradt meg rajta, mert mint említettük hét éves koráig csak tótul beszélt. Németül azonban soká nem tudott megtanulni. Nem hihető, hogy e nyelvből semmit sem értett volna, mert több ízben Bécsben járt, a hol valami kevéssé szükségkép rá kellett ragadnia. Élete utolsó éveiben ügylátszik, e téren nagy haladást tett, mert a *Quodlibet*-ben, a mely 1812-ből való, Kotzebuenak egy egész vigjátékát lefordította magyarra. 1809 májusában pedig Kazinczy még azt írja Rumynak, hogy egy iratot, minthogy, vannak a kik németül nem értenek, Szirmay Antal kedvéért lefordított magyarra. 1785-ben József császár németesítő intézkedéseikor Szirmay volt az, a ki a megye tiltakozó fölratát megírta. Ez egyike azon kevés eseteknek életében, mikor az udvarhoz való ragaszkodása nem tudta legyőzni lelkében a magyar érzést. Egyáltalában, a tőle származó fölratok mind magyar érzéstől és ellenzéki szellemtől vannak áthatva s a magok idejében igen híresek voltak.

A tisztelt olvasó, ha tanulmányomat idáig elolvasta, azt a kérdést vetheti föl, hogy vajon az elmondottak után nevezhetjük-e Szirmayt jó hazafinak, derék magyarnak? Megvallom, ezt én is több ízben kérdezém magamtól, a nélkül, hogy ki elégitő választ tudtam volna adni. A tudóssal, az íróval könnyen végezhetünk, de az emberről, a magyar emberről nincsen olyan világos képünk. Azt hiszem, a dolog úgy áll, hogy ha Szirmayval egy időben éltünk volna, nem egy cselekedetét teljesen elítéltük volna s jó hazafinak sem tartottuk volna, mert szép az uralkodó iránti hűség, de nem szabad, hogy a hazafiúi kötelességekkel ellenkezésbe kerüljön. De ha Szirmay ez egy eszme szolgálatában töltötte volna életét! Akkor legalább állhatatosnak mondhatnók, azonban ezt sem tehetjük, mert olyan dolgokat cselekedett, a mik az udvarnál kegyvesztessé tevék. Kétszínűségét maga sem titkolá s midőn Kazinczy azt kérdé tőle egy ízben, ha hiszi-e, a mit írt, ő azt felelte, hogy nem hiszi s hozzátevé: intelligentye, qui nasum habent. (Kaz. lev. X. 128. l.) — De ma talán kissé objectiveb-

ben ítélni meg s ítéletünk így kedvezőbb is lesz. Az idők távolságán át szemlélőnek ez mindig nagy elsőséget biztosít az egykorú és sok tekintetben elfogult bírálók fölött. S minékünk, midőn egy II. József korabeli magyar nemesről akarunk ítéletet mondani, szintén hivatkoznunk lehet olyan szempontokra, melyeket csak a nagyobb távolságból vizsgáló vehet tekintetbe. Ismerjük ugyanis Szirmay korának jellemet, fölfogását, jó tulajdosságait és hibáit s ha ezeket megfigyeltük, azt fogjuk tapasztalni, hogy Szirmay a XVIII. század kilenczvenes évei magyar nemes emberének sok tekintetben típusa. De nem minden tekintetben, mert ha ezt mondanók, csúnyább színben tüntetnők föl azon idők magyarságát, mint a milyen valóban volt. Többször rámutattak a XVIII. század második felében élt magyar nemeseknek, különösen a hivatalt viselteknek, azon kétnivoltuságára, a melynek következtében ugyanis ingadoztak arra nézve, hogy az uralkodó, vagy a haza iránti hűség való-e első helyre. De nem jól fejeztük ki magunkat: ingadozni nem ingadoztak sohasem, hanem a körülállások kényszerítő súlya alatt a császár közelségébe sodorva, magyar érzéseket gyakran elnyomni voltak kénytelenek, megtagadni azonban, legalább a köznemesség, ezt sohasem volt képes. Szirmay is ezek közé tartozott s bár határozottan aulikus érzelmű volt, tösgyökeres magyar volta művei olvasásakor minduntalan szembeötlik s a *Hungaria in Parabolis*ban a magyarságra nézve elévülhetetlen megtestesülést nyert.

Talán túlságosan is kidomborítottuk hibáit abban a felelemben, hogy a tisztelt olvasó szemében méltatlan emberre pazaroltuk fáradozásunkat, de azt hisszük, sikerült ezt a vádat elhárítanunk. Hiszen a mai ember szempontjából vizsgálva a dolgot Szirmay politikai magatartása nem is olyan fontos dolog, minthogy elsősorban tudós és író volt s e téren maradandó műveket alkotott. Élete munkás és hasznos volt s Virág Benedek méltán írhatta Kazinczynak rövid idővel Szirmay halála előtt: «Vajha Szirmay élhetne, 's vajha több Szirmay volna 's lenne!»

KÖNIG GYÖRGY.

EGY KÁPLÁR EMLÉKEIBŐL.

(Képek és rajzok a szerb-bolgár háborúból.)

Nusics Gy. Braniszlav a jelesebb szerb elbeszélők közé tartozik. Első dolgozatai, elbeszélései, melyek különböző lapokban jelentek meg, rögtön feléje tereltek a szerb közönség figyelmét, mely már első dolgozataiban fölismerte az író határozott tehetségét s később sem csalódott benne. Első munkáit 1885-ben adta ki *Egy káplár emlékei* czímen, mely munka azóta már több kiadást ért. Ebből a munkából mutatok be egynéhány képet a magyar közönségnek s ha sikerül a világirodalom iránt annyi érdeklődéssel viseltető magyar közönség figyelmét ifjú irodalmunkra terelni, folytatni fogom e nemű munkásságomat.

Nusics újabb meg újabb alkotásokkal lepte meg a közönséget. *Pozsareváczi leveleit* követték *Ramazán estéi*, melyekben az annyt és annyszor tárgyalt Keletet, Törökországot és vitéz népét — a szerbek volt ellenségeit — mostani jó szomszédjait ecseteli megkapó vonásokkal. Ezt *Tíz elbeszélése* követte, melyekben mint éles-tollú satirikus ostromozza a «nagyvilági» nézetekkel megmételtyezett kisvárosi társadalmat. Itt, úgy látszik, fordulat állott be Nusics írói működésében, mert egy eddig általa nem művelt fajban, a drámában tett sikerült kísérletet. *Ívó, a szemبériai kenéz, Így kellett lennie, Sík tengeren* című drámái, állandó kedvencei a szerb közönségnek. A dráma körül szerzett érdemei nem is maradtak jutalom nélkül, a tavaly (1900-ban) megüresedett dramaturgi állásra (a belgrádi nemzeti színház dramaturgjává) Nusics neveztetett ki — de (nem tudni, mi okból) csak ideiglenes minőségben — a melyről az ősszel le is mondott. He-

lyét a szintén jeles dramaturgus és író: Gavrilovics Ándra foglalta el, Nusics pedig a félhivatalos *Napló* szerkesztését vállalta el. Adja Isten, hogy tovább is sikerrel forgassa tollát nemzete irodalmának nagy hasznára, a magyar közönség pedig, tudom, megbocsátja a fordítónak nyelvbeli gyöngeségét és a jó szándékot tekintí mentségül, mely e fordításnál vezette: hisz' szomszédok vagyunk, barátok vagyunk, illik, hogy megismerjük egymás irodalmi kincseit!

I. Sátor alatt.

Seregünk Nis mellett, a medosevaczi tágas mezőn kezdte meg a harczot; és pedig nagy nehézségekkel és csunya idővel kellett küzdenie; az eső gyakran éjféltor öntött ki bennünket alacsony sátrainkból.

Jól emlékezem egy ilyen éjtszakára. Egész délután esett az eső s gyorsan esteledett. Mi, mint az egerek, az alacsony sátrak alá húzódtunk és csak a vásznon lévő kis lyukon kukucskálhattunk ki. A szakaszvezető és az én «jobbaldalas» barátom a földön ültek, piszkos viaszgyertyát ragasztottak egy kapezára és az előttük fekvő borjún kártyázták. Mögöttük az «utolsó szakaszbeli» pajtás feküdt; serpenyőt tett a gyomrára, mert bizony keresztülázott a sátor vászna fölötte; a cseppek lassanként csöpögnek a serpenyőbe, ő meg sem mozdúlva dohányzik és megelégedetten mosolyog, mert holnap nem lesz «iskolánk». Az egyik sarokban azon panaszkodik valaki, hogy már maga alatt érzi a patakot.

Künn szakad az eső, mintha csak csöbörből öntené valaki. A szomszéd sátorban hallani a *Katarina materina* (*Anyámasszony Katija*) kezdetű dalt meg az «iskolába adott Mari» nótáját. Egy másik sátorban kétségbeesett kiáltások hallhatók: egy a városból jövő káplár, az eső elől menekülve, nem tudja a maga sátrát megtalálni, hanem más sátorba tévedt, a hol pedig nincs számára hely; a legények kéri. menjen ki s végül erővel üzik el.

Az eső még mindig szakad, az éj sötét — talán sohasem volt ilyen. Az ezredkürtösök épen most fújják a riadót, nagyon megnehezíti dolgukat az eső suhogása, trombitájok úgy szól, mint a kakas kukorékolása.

A tisztek is a sátrak alá bujtak; mit csinál ilyenkor a tábori előørs? — azt csak a jó Isten tudja.

Megéheztem. Folyton dohányoztam s most egy kolbász maradványait szedtem ki a táskámból. Már délután észrevettem s íme most kísértésbe hoztak!

Mellettem a «balszárnyas» emberke ül és nézi a szivar-kámat.

— Nem adnál egy szivarkát? elfogyott a dohányom! — szólalt meg végre a «balszárnyas» emberke.

— Hogyne adnék. Hanem van-e csutorádban víz, szomjas vagyok nagyon!

— Bizony nincs! . . .

Meggyújtotta a szivarkát és elkezdett köröskörül kérdezösködni, kinek van vize? Meg akarja szolgálni a kölcsönt. Hiába, — senkinek sincs egy kortya sem; künn meg annyi víz folyik el — hiába!

Pedig szomjas vagyok nagyon!

El akartam venni az esővízzel megtelt serpenyőt annak az «utolsó-szakaszbeli»-nek a gyomráról, de megállított a balszárnyas pajtás.

— Ne bánts! Van nekem egy almám, igaz: nem akarom megenni, de te csak oltsd el vele szomjadat.

Erre kivett egy jókora almát, ketté vágta, az egyik felét nekem adta, a másikat visszatette borjújába.

— Minek teszed el? Miért nem eszed meg? Azt akarod talán, hogy elrothadjon!?

Rám nézett, mintha azt akarná mondani: «Hej, ha tudnád!» . . .

— Otthon kaptad valakitől, úgy-e?

— Nem. Ezt, tudod, csak úgy kaptam . . . úgy no . . . mástól! . . .

Ez a «balszárnyas» egészséges, szép legény, csakhogy kicsike. Szemei kicsinyek, tekintete vig, homloka tiszta, bajsza kicsike. Sokszor kétszer is borotválkozik egy héten, a sapkáját is félrecesapva hordja. Egész századunkban senki sem tudta a bocskorát oly szépen megszíjázni, mint ő, ünnepnapon, midőn megszólalt a zenekar, senki sem tánczolt oly szépen, mint ő. A fegyvervizsgálatnál az ő puskája ragyogott legjobban, tudott is vele bánni, csak az volt a hibája, hogy mindig elrontotta a «sort» s azért sokszor kapott «orrot» a parancsnoktól.

Midőn másodszor is megkínáltam szivarral, már kötelességének tartotta, hogy velem szemben bizalmasabb legyen.

— Tudod, én mirijevói vagyok. Ott van az Belgrád mellett, túl azon a hegyen, a hol nemrég táboroztunk. Aztán tudod, van a falunkban egy leány, Káta a neve; de nem szeretők mi egymást, Istenemre nem, hanem csak úgy . . .

És itt hátranézett, hogy nem-e hallgatja más is.

Nem hallgatott bennünket senki. A káplár épen akkor vesztette el három garasát, dühös volt és kiabált: «Makk disznó volt a talonban!» A jobboldalon dalol valaki. Künn suhog az eső és már-már én is magam alatt éreztem a vizet, a «patakot», mint azt a sarokban ülő mondani szokta. Fölrántottam a lábomat s előszedtem azt a fél almát.

— Az ő háza a pap háza mellett van, — folytatá a «balszárnnyas» — a miénk pedig messze tőle, a községházánál . . . Akármerre indulok, csak arra visz a lábam . . . s ablaka előtt megyek el. A kolóban sem tánczolkok mellette és mégis csak az ő szemébe nézek. Hej! ha látnád, hogyan tánczolja a «kolót» . . .! Nem tudom, mi van velem! Ha meglátom, eláll a lélekzetem, csupa tűz leszek. Eddig jóformán még egy szót sem váltottunk egymással s mégis, ha meglátom, erőt vesz rajtam ez az érzélem, magam sem tudom honnan és miért? Azt hiszik a falubeli legények, hogy szeretjük egymást, pedig Istenemre mondom, nem igaz, hanem hát mindig szeretném látni, szeretnék mindig mellette lenni; — azt is láttam, hogy ő is mindig engem néz — s ha véletlenül egymásra találunk tekinteni: lesüti szemét és elpirul. Igaz ugyan, fiatalok vagyunk még, miért ne szerethetnők egymást, pedig mondom: egyikünk sem mondta még a másiknak, hogy szereti!»

Az «utolsó szakaszbeli» csendesesen fölemelte a serpenyőt s a sátor mögé öntötte a vizet, azután ismét lefeküdt helyére és meglegegedetten dohányzott tovább.

A «balszárnnyas» jobbra fordult, aztán folytatta elbeszélését:

— Mikor aztán a multkor behívták az összes tartalékosokat, nekem is el kellett mennem. Igazán mondom, nehezemre esett elmenni; nem szerettem ugyan a leányt, ő sem szeretett engemet s mégis nehezemre esett. Folyton kerülgettem a házukat; a mint így kerülgettem, megláttam őt is: a kerítés mögé bűjt s onnét nézett utánam; odamentem s így

szóltam hozzá: «Káto, akarod-e, hogy elbúcsúzzunk egymástól?» Íme, ezt mondtam neki először, ő meg így felelt: «Hát zbogom, Niko!» Láttam, röstelkedik: «Gyere, gyere közelebb, Káto, mert háborúba megyek!» Ő meg nem tudja, szegény, jöjjön-e, vagy nem?! Felszaladt a folyosóra és ezt az almát hozta. «Nesze, Niko — mondá — hát sajnálsz elmenni a faluból?» «Sajnállok, Káto.» Valami nyomta a szívemet, ajkam égett, szemem megtelt könnyel, alig láttam, mintha a napba tekintettem volna... «Sajnálom itt hagyni anyámat, Káto — mondám — Jélát is, meg Szóka nénét.» «Aztán mást nem sajnálsz itt hagyni?» — kérdé lesütött szemekkel. «Hát, sajnálom a Sztanija nénét és a Riszto bácsit is.» «Hát még kit?» «Hát téged is sajnállak itt hagyni, téged is», — és megfogtam a kezét...

Nem tudom, mi lelt akkor, mintha nővérem lett volna: aztán legalább szerettük volna egymást, pedig bizony' Isten, nem szeretkeztünk.

— Kézen fogtad, ugy-e? — kérdém én, — bizonyára meg is csókoltad!

— Nem, esküszöm, hogy nem! — felelt a «balszárnys».

— Valld be, csak valld be...

Ebben a pillanatban megszólalt sátrunk mellett a trombita, az első ezred második századát szolitotta. Zaj támadt mindenfelé. A gyertyás «strimfli» fölborult, a gyertya kialudt. A kártyások borjúja a kártyákkal együtt kirepült a sátorból. Az «utolsó szakaszbeli» fölugrott s a káplárra döntötte a vizes serpenyőt.

A káplár megszidja, mert leöntötte. A «balszárnys» jajgat, nem találja a sapkáját. A gyertya kialudt, sűrű sötétség van a sátorban, a mi a zavart csak növeli. Valaki ezt kérdi: «Megtaláltad a sapkámat?» Benn zaj, kavargás, lökdösés, künn pedig egyre esik az eső. A trombitás «riadót» fú, az altisztek bottal ütik a nedves vászonfalakat: «Kelj föl, riadót fújnak!» Nem találom az egyik csizmámat, a káplár húzta föl s kiszaladt vele. Fölhúztam hát azt a viasszal vízmentessé tett harisnyát, hátamra kaptam valakinek a borjúját és kiszaladtam.

Esett az Isten-adta eső, csak úgy zuhogott s hozzá oly sötétség volt, hogy semmit sem láttunk. A parancsnok valami pokróczdarabba burkolózott. Mellette áll a trombitás, kezében

kicsiny, fedett lámpa. Így jött össze a második század, csupa álmos, fölriasztott alak.

Azt hittük, tudja Isten, mi baj van . . . A végén az sült ki, hogy annak a szakasznak, mely mult reggel udvari-órségen volt, hajnalban el kellett masiroznia s épen ezért kellett még az éjjel új órséget fölállítani.

* * *

A «balszárnyas» még később sem akarta megvallani, hogy megcsókolta Kátát; szegény fiú, ott esett el a Tsi-Usi-nál . . .

II. Isten madárcái.

Zselyusa, ez volt annak a határmenti bolgár községnek a neve, melyben az első éjtszakát töltöttük.

Az első ágyugolyók e falu nádfödeles házai fölött röpültek el! Seregünk ezután mély szakadékba lépett, otthagya a sürgő-forgó, ijedt falusiakat.

Ez lehetett az utolsó őszi este. Hűvös szellő fujdogált, az ég tiszta volt s a nap sugarai is veszítettek lassanként hevőkből.

Porosak voltunk mindnyájan: leszedtük a borjúkat, a puskákat a községháza kerítéséhez támasztottuk; egyikünk a port rázta magáról, a másik a szemét dörzsölte, a negyedik az övét igazgatta; némelyikünk már nagyon fáradt volt és lefeküdt arra a kevés fűre, a mi a kerítés mellett megmaradt, némelyik vizet töltött a pléhserpenyőbe s az arcát locsolta vele, egyik-másik még most is a puskájára támaszkodik s nem tudja, mit tegyen.

A falu üres, sehol sem látni élő lelket. Az alacsony házikók ablakai fatáblákkal és ponyvákkal vannak lefüggönyözve, senki sem néz ki rajtok. Csak egy házikó kéménye füstölög még, de ez is nagyon gyengén, ködszerűen, talán már ott is elalvófélben van a tűz.

A községháza udvarán, egy pad alatt, otromba kuvasz feküdt, közeledtünkre lustán fölemelkedett, kétszer-háromszor ránk vakkantott, aztán mintegy érezve, hogy a hivatalát lelkiismeretesen töltötte be, a ház mögé bújt valahová. A patak-

ban fehér tehén legelészett, nyakán megszólalt némelykor a csengő, a szép állat ilyenkor fölemelte a fejét s még néhány pillanatig maradt így, talán látni akarta, milyen hatást ér el? aztán tovább legelte a kis eperfa leveleit.

Az ártatlan lakók elrejtöztek, azt hitték, szegények, hogy rablók és gyilkosok támadják meg falujukat!

Egy emberünk, a ki sokat gondolkozott arról, hogy hol töltse az éjtszakát, puskatussal meglökött egy ajtót, mely rögtön megnyílt. Sokan korholták ezért, de a házban senki sem jelent meg, talán elhurczolkodtak a jó emberek.

Néhányan a falu közepén raktak tüzet, mert a parancsnok meghagyta, hogy senki se merészkedjék az udvarba belépni. Sokan gyűltek e tűz köré, az egyik egy darab piszkos szalonnát pörkölt, a másik a törülközőjét szárítgatta, sokan csak a szokás kedvéért ültek a tűzhöz, mert a napsugarak még most is sütöttek ránk. Csak néha-néha zúgott el fölötünk a friss szellő, mely sárga leveleket hordott össze és vékony porral hintette be a mezőkön lekaszált füvet.

Lefeküdtem a kerítés mellé, fölgomboltam a dolmányomat, úgy, hogy a szellő lehütötte izzadó testemet, pajtásom, Gyokics Milyan mellém feküdt, fejét a vállamra hajtotta s bizony úgy aludt el.

A parancsnok egy a községháza előtt álló padra állt és egy távoli pontot vizsgált látcsövével, a legények csoportokba verődtek s vagy tréfáltak, vagy komolyan beszélgettek. Később, midőn a falubeliek látták, hogy mégsem vagyunk oly rossz vendégek, mint a milyeneknek tartottak, ők is megnyugodtak. Kezdetben csak a fejüket dugták ki az ablakon, később már bátrabbak lettek.

A «kmet» (bíró), a ki attól való féltében, hogy a szerbek először őt ütik agyon, elrejtette birói botját, most szintén előbújt valahonnét, a korcsmáros is, a ki előbb elrejtette kevérszégyénjét, midőn látta, hogy a bíró is előkerült, újra fölsatolta kötényét. Aztán csak innen is, onnan is előkerültek a falubeliek; kezdetben félénken közeledtek felénk, később már bátrabbak lettek. Beszédbe ereszkedtek velünk, szóval új élet kezdődött a faluban. Levették az ablakokat takaró pokróczokat, fölnyitották az ajtókat, néhány asszonyszemély is kiállt a kapu elé s onnét néztek bennünket. A «kmet» már másokat is bátorított. «Hivatalos» személy lévén, beszédbe

ereszkedett kapitányunkkal, mi pedig már nagyban trécselünk a falusiakkal. Ők «testvéreknek» szólítottak bennünket, mi is őket, olyan lett a falu, mint előbb volt, csak hogy a reggel s este fölhangzó vig nóták helyett ágyúszót hallottunk a szakadékokban.

Előbujtak az eddig padlásokban és pinczékben elrejtett apróságok is, ugráltak körülöttünk, szabadoknak érezték magukat, kíváncsiskodtak, vizet is hoztak részünkre s úgy örültek, mintha csak vendéget kaptak volna . . . Midőn pedig a hegyekben megszólalt az ágyú s a gránát a falu fölött is elrepült, rögtön összedugták fejüket s hallgatták azt a rejtelmes dübörgést, midőn pedig elhallgatott az ágyú, ők is utánozták dörgését, vékony hangjokkal «bum-bum»-ot kiáltva. Hozzám is csatlakozott egy zselyusai s azt mondta, hogy először nagyon megijedtek, de mihelyt meglátták, hogy jó emberek vagyunk, «testvérek» vagyunk, megnyugodtak! Aztán hogy az ő házában van hely két ember részére, de befogad hármat is, de nagyon szeretné, ha mindnyájunkat megvendégelhetne.

Szép esténk volt, csak hogy hamar sötétedett el. A hold még halavány volt s méltóságteljesen sétált az égen. Az esti csillag fényesen ragyogott, érezte az ember, hogy ködös lepel borul a vidékre; ilyenkor aztán különös érzés támadt az emberben, kitarja karjait s maga elé bámul a messzeségbe . . .

Milyan is fölébredt, fölemelte fejét vállamról, de oda sem hederített az én és a zselyusai ember beszédére, hanem egy gyermeksoportot nézett. Hallgatott, alig mozdult meg. Egyszerre csak megrántotta dolmányomat, talán mondani akart valamit, de nem fordultam meg, nem akartam a beszédet félbeszakítani. Később, midőn véletlenül reánéztem, láttam, hogy szemei bánatosan néznek valamerre, midőn pedig közelebbről tekintettem beléjük, láttam, hogy könnyeznek. Újra megrántotta zubbonyomat s ujjával a gyermekekre mutatott. Ezek pedig «temetősdit» játszottak. Egy holt madárkát találtak, mely talán a fészkéből esett ki, vagy az az ágyúszó ijesztette halálra, mely az előbb megreszkettette a levegőt. Elöl egy fiú ment, kezében kendős pálczát tartott, a másik négy keresztbe fektette botját s ezen vitték a holt madarat; énekeltek is valamit s így mentek a patakhöz, hogy ott beledobják.

Nekem is elszorúlt a szívem. Nem tudom, hányszor temetem én is madarat, koporsót is csináltam faskatulyából, kis

öcsémet papnak öltöztettem, sírt is ástam neki kertünkben, melyben gyermekkorom felét töltöttem, most is sok-sok madársír van ott. Csakhogy akkor vígan néztem a temetést, mert hiszen csak játék volt az egész . . . most pedig, midőn láttam ezeket a játszó gyermekeket, a torkomat fojtogatta valami, rosszul esett valami . . .

Minek dobják szegényt a patakba, minek nem ásnak neki sírgödört? én nem tettem így, mikor «temetősdit» játszottunk; aztán minek is fektették pálczákra, miért nem csinaltak neki koporsót, a hogy én tettem valamikor?!

Milyan utánok nézett s egy szót sem szólt. A hold már magasan állt, a hegyekben is elnémult a dörgés, csak ott messze, talán Vidennél fénylett valami tűz . . . Milyan megint a vállamra hajtotta fejét, arcát a kerítés felé fordította, aztán bizonyos nemtörődomséggel suttogá: «Mit tegyünk, Isten madárkái vagyunk, mindnyájan Isten madárkái vagyunk!»

Ezzel ugyan nem mondott semmit, én sem feleltem neki, hanem magam is nekitámasztottam a hátamat a kerítésnek, lábamhoz fektettem a puskát s elszundikáltam . . .

Nem a hajnal ébresztett föl, aznap be sem vártuk. Trombitaszó zavart föl bennünket, melyet mindnyájan megértettünk. Viden táján óriási füstfelhő emelkedett.

Midőn elindultunk, a zselyusaiak közül senkit sem láttunk, csak néhány kuvasz csaholt, mintegy mutatni akarván emberszerető elégedetlenségét, mert hiszen az egész falu aludt még s trombitásaink ezt tekintetbe sem véve fujták a riadót.

Nem voltam a harezban. Századunkból sem estek el sokan, de midőn a puskák megszűntek ropogni és szétoszlott a füst, keresztberakott dorongokon hozták a halavány és me-rev Gyókics Milyant.

Nem bírtam sírni. Némán s ügyefogyottan álltam előtte, magam sem tudom, mire gondoltam, sokaig, sokaig néztem Gyókics Milyant. Úgy tetszett előttem, mintha most is látnám szemében azt a csillogó könnyecsept . . .

Midőn temetni vitték, valami súly nehezedett keblemre s úgy rémlett előttem, mintha most is mondaná: «Mit tegyünk, Isten madárkái vagyunk, mindnyájan Isten madárkái vagyunk!» . . .

III. Milics kapitány.

Mielőtt átléptük volna a határt, a második ezred harmadik századának (nem tudom, melyik szakaszának) irodájába kellett mennem valami eltévedt holmi ügyében.

Az irodaszolga künn állt a folyosón, ásítózott és vérszomjasan fogdosta az ablakba ütődő legyeket. Őt is a szolgák összes tulajdonságai ékesítették: nem hallott jól, piszkos és fésületlen volt s nem igen szeretett felelni. A tiszti szolgák tulajdonságaiból nála vajmi kevés hiányzott: nagyon kevésre becsülte káplári rangomat.

Midőn azt kérdeztem tőle: itt van-e a parancsnok, rám nézett (mikor beléptem, meg sem fordult) és az ablakhoz szorított egy jókora dongót, aztán meglegedetten kacintott, midőn látta a légy kétségbeesett vergődését, miután agyonnyomta, felém fordult, megvakarta a füle tövét, újra végignézett rajtam s újból kezdte a beszédet.

— Hát te . . . kit keressz?

— Itt van-e a parancsnok?

— Itt?

— Jelents be!

Megmozdult, aztán újra megállt s megint végignézett rajtam; végre kifogytam a türelemből és ráförmedtem:

— Hát ki a parancsnokod?

— Milics kapitány! — felelt lustán.

Milics, — gondoltam magamban — az én jó ismerősöm, házi barátunk. Kivel nem találkozik az ember ebben a zürzavarban, mely a napokban Pírotban uralkodott!

Nagyon jól emlékszem reá, sokat járt hozzánk. Mintha most is együtt látnám az egész társaságot. Majdnem minden este összejöttek: az orvos úr, a takarékpénztári írnok úr, a kapitány úr és még egy úr, kinek azonban olyan furcsa neve volt, hogy nem lehetett megjegyezni s hozzá olyan alakja volt, hogy lehetetlen leírni.

A takarékpénztári írnok úr, száraz, közönséges arcú, rövid hajú, kicsiny szemű, hóbortos ember volt. A kik jobban ismerték, azt állították róla, hogy valamikor verseket írt és hosszú haját viselt, de most már nem ír verseket és nem hord hosszú haját; csak egyszer írt egy községi ünnep alkalmával

a község ház ablakaira való verset, mely mindig «hej»-jel és «haj»-jal végződött s azért még most is tudják a gyermekek. A nők tolakodónak, a férfiak nagyzolónak és erkölcstelennek tartották, de azért nem volt család, a melyet ne ismert volna s a melyhez el ne járt volna. Némelykor pletykát csinált, de ezek rendesen úgy végződtek, hogy mindnyájan megszidták. Ő pedig mindnyájok előtt igyekezett mentegetőzni s tovább is járt hozzájuk. Egyszer azt mesélte, hogy a gyógyszerészné az állatorvossal paktál; polgármesterné besugta a dolgot a vámtiszt nejének, a vámtiszt neje a doktornénak, ez pedig nem hallgathatta el a dolgot, hanem egyszer a szemére lobbantotta a gyógyszerésznénak. Egyszerre csak kiütött a háború az asszonyok között: «ez mondta, az mondta», a végén kisült, hogy az őrök úr csinálta az egész pletykát. Sokáig veszekedett e miatt a patikussal, egy napon csak azzal állított be a patikushoz, hogy csak azért ravaszkodott, hogy a polgármesternét féltékenynyé tegye, a ki szerinte sokat «pislogat» a lódoktorra! Ennyiben maradt a dolog s ő szépen tovább járt a patikushoz is, meg a polgármesterhez is. Legrosszabb tulajdonsága volt a szórakozottsága. Akárhová ment látogatóba, vagy kávéházba, soha sem jött ki a saját kalapjával és botjával, ez már aztán föl sem tűnt senkinek, ha valakinek hiányzott a kalapja, első dolga volt a takarékpénztárba rohanni: «Ugyan, Sztévo úr, nem vitte el a kalapomat?» — «Lehet, de nem hiszem, különben ott van a fogason!» — «Micsoda, nem hiszi? hisz' ez az én kalapom!»

Hej! a kapitány már más ember volt. Olyan ember volt, a kiről azt mondták, hogy jobb a szíve, mint az esze. Kicsiny, kerek-arczú, mélabús fülű, kurta bajszerű, borotvált állú ember volt. Ha oldalról nézte az ember, hasonlított az «f» betűhöz, alig volt még negyvenöt esztendő. Olyan régi «kerületi főnöki» képe volt. Más ismertető jelei közé tartozott: nagy potroha, széles orrlyukai és csillogó jókedve. Ha az orvosnak jó kedve volt, mindig őt üldözte élceivel s ő maga is nevetett rajtok, alig győzte a potrohát tartani. Gyöngébb oldala volt a katonaság, katonai dolgokról sohasem hallottam beszélni. Csak egyszer mesélte, hogy Napoleonnal álmodott, a ki a hasára ült és azt mondta neki: «Mikor én még kapitány voltam s a generálisságra gondoltam, nem volt ekkora potrohom. Csak türelem, kicsiny has és nagy gyomor képesítik az embert a gene-

rálisságra!» Csak ezt mesélte s édesen nevetgélt hozzá, mi meg kontráztunk neki.

Az a jó oldala is volt a kapitány úrnak, hogy sohasem olvasott ujságot. Mikor megjelent a *Szerb ujságban* kapitányi kinevezése, akkor elolvasta a lapot elejétől végig. Máskor is, ha épen semmi dolga nem volt, fogott egy ócska ujságot s elolvasta az utolsó betűig. Egyszer azt mondta, hogy: «Az asszonyok és a hirlapok közt nincsen különbség, az egyik is, a másik is megcsalja az embert s mégis szereti, ha vannak!» Pedig sohasem volt nő, sohasem próbált megnősülni. A város összes asszonyai próbálták megházásítani, de sehogy sem bírta magát e lépésre elhatározni, aztán évekig így maradt a dolog.

Egyszer már kész dolognak tekintették nősülését. Lazárevics kereskedő felesége maradt özvegyen, jó barátságban volt az asszonyka a titkárnéval, mindig nála volt; egy este ott volt a kapitány és az asszonyka — tudja Isten, hogyan — sokat settenkedett körülötte.

Másnap a posta előtt találkozott a kapitány a titkárnéval, aztán szóba került az özvegy is s a kapitány kissé megtalálta dicsérni. A titkárné készpénznek vette a dicséretet, aztán «munkába vette a kapitányt s bizony a szomszédnők is segítettek a dologban s nemsokára készen volt a «dolog».

Egy este összejöttek mindnyájan: az orvos, a kapitány, a takarékpénztári irnok, sőt az az úr is, a kinek a nevét nem lehetett megjegyezni.

Az orvos magas, száraz, nagy-szemű, szőke bajszú tréfás ember volt. Házi orvosunk volt s mindig vacsora után járt el hozzánk. Ott voltak tehát mindnyájan; mindig az orvos mesélt valamit és szóba került a házasság is; sokáig maradtak nálunk az este.

— Hát hiszen nem is a házasságtól félek én — mondá a kapitány — de tudja Isten, milyen ördögöt kapok, aztán később bírósággal, konzistoriummal legyen dolgom? . . .

— Lárifári — felelt az orvos — ha mindig ezzel kezded, persze, hogy soha sem nősülsz meg!

— Bizony! — mondá a takarékpénztári irnok és szórakozottságában a szivarját dugta a szájába almaszelet helyett.

A doktor titokban kinevette, de mégis megkinálta szegényt borral.

— Hát a mi Ánka nagyságát illeti, az épen illik magához — mondá az, a kinek a nevét nem lehetett megtanulni.

— Én — mondá az irnok — vállalkozom a vőfélyi tisztre. (Borzasztóan tolakodó fráter volt ez a takarékpénztári irnok.)

Könnyű vőfélyt szerezni — felelt a kapitány, vonakodva a nem megtisztelő ajánlatot elfogadni.

De hiába volt minden vonakodása. A titkárné «megcsinálta» a dolgot. Vasárnap délután kellett volna (a kapitánynak, a titkárnénak és az irnoknak is) az özvegyhez menniök, hogy a dolgot annak rendje és módja szerint elvégezzék.

Igen ám, de az irnok szombaton délelőtt azt a hirt hozta, hogy Radivojevics bíró válik a nejétől, s hogy az ügy már a konzistorium előtt van. Az asszonyok összecsapták a kezöket. «Hát már ezek is?! pedig de jól éltek egymással!» Meghalotta a dolgot a kapitány is; de erre már nem tudott mit mondani, a titkárhoz sietett s mint az eszét vesztett kiáltotta:

Nem lesz belőle semmi, nem akarok megnősülni!

Bizonyította neki a titkár, hogy így meg amúgy áll a dolog, de nem segíthetett a bajon, a kapitány hű maradt elhatározásához. És ez idő óta senki sem merte neki fölhozni a házasodást.

Azóta, úgy hiszem, egy évig nem láttam. Tehát nagyon meglepett az a hír, hogy ő a parancsnok, kihez az elveszett holmi ügyében jöttem. Már nem is vártam, hogy a lusta szolga bejelentsen, hanem magam léptem az irodába.

A tábori iroda rendesen alacsony, keserves, padló nélküli, lyukas padlású szobácska, a melyhez alig fér az ember a folyosón összerakott puskáktól, serpenyőktől, porziós dobozoktól s a szolga ágyától; ezen fogdossa nem «hivatalos» időben a legyeket. Milics kapitány irodája ilyen volt. Itt egy asztal, a mely inkább hasonlított a mosóteknő állványához, mint asztalhoz, rajta néhány darab papiros, egy pálinkás pohár, mely tintatartó helyett szolgál, néhány hivatalos acta, mely kézzelfoghatóan mutatja mostani asztalkendői mivoltát; aztán egy darabka papir, pecsétviasz, egy puskába való csavar, egy gyufaskatulya és egy orvosságos üvegbe dugott fagygyógyertya, a mely üvegről még nem esett le a «háromszor naponként» fölíratú czédula.

Az iroda sarkában nagy, fehér láda áll, a melyben bizo-

nyára a csapatparancsnok felszerelése, a káplár-írnok batyúja, a parancsnok sonkája és nyerge van. A láda fedelén krétafolatok látszanak, vannak rajta koczkák is, a melyekben kezdőbetűvel van jelezve a «király» és a «királyné» állása. Ezenkívül sáros csizma és cipőkefe díszleg a ládán. A padlót szalma és a pecsenye csontjai, apró papirok s más e társaságba illő dolgok borítják. Az asztal mellett, háromlábú székecskén ült a kapitány, semmit sem változott azóta, hogy utoljára láttam.

Kevés fáradságába került a felkelés, midőn meglátott.

— Hát te itt vagy! — mondá nevetve s elkezdett forgatni, hogy minden oldalról lásson, mert tetszettem neki a katonaruhában.

— Én vagyok, kapitány úr!

— Ül le, ül le, kérlek, ide, ide — ni — és arra a ládára ültetett, a melyben benne volt a csapatparancsnokság. — Aztán mikor írtak hazulról? mit csinálnak? Ha írsz, részemről is üdvözzölj őket.

Ezután közönséges dolgokról beszéltünk; azt kérdezte tőlem: nehéz-e a mundér? azt is mondta, hogy ő kapja meg a századparancsnokságot. Viszont én azt meséltem neki, hogy tegnapelőtt eszembe jutott «Napoleon» álma, s hogy jót nevettem rajta stb. Ennivalóval is megkinált. Abból az «adminisztrációs» ládából előszedett holmi édességet. Elkezdtem belőle falatozni, ő meg régi szokása szerint fogta az ócska ujságot s elejétől végig elolvasta, egy hirdetésnél megakadt, újra elolvasta, rám tekintett s ujjával bökdöste a hirdetést. Arczán ekkor láttam először azt a különös kifejezést.

Még egyszer elolvasta a hirdetést, aztán nekem adta.

— Olvasd el; ugy-e, gyönyörűen van megírva?!

Halotti jelentés volt még a régi «Isztak»-ból («Kelet»-ből), melyben az özvegy siratja férjét, egy a török-szerb háborúban elesett hadnagyot. Nem láttam be, hogy tudja Isten milyen szép, de csupa udvariasságból ráfogtam én is, hogy szép. Megvakarta kopasz fejét s intett a kezével.

— Látod, azt sajnálom, hogy engem nem sirat meg senki, ha elesem...

— Aztán, — kezdtem én s meg akartam neki mondani, hogy miért nem nősült meg, ha már készen volt minden? — de abban a pillanatban felugrott a székről, magasabbra húzta

a nadrágját, begombolta a zubbony alsó gombját és szinte parancsoló hangon mondá:

— Ülj le, írj az orvosnak: Végezze el a dolgot, mert meg akarok nősülni, mihelyt innen visszatérünk. Kérje meg számomra . . . Persze, hogy őt . . . azt a kis özvegyet . . . ejh! mit? jó asszonyka az! . . . csak kérje meg! Írj neki, majd én is írok!

E közben bejött a szolga s egy papirost adott neki. Megnézte és eltette, aztán megparancsolta a szolgának, hogy szedje össze a özökmókot, tegye abba a nagy ládába s tartsa magát indulásra készen.

* * *

Czaribrodából írtam az orvosnak, nem tudom, a kapitány is írt-e neki?

November hatodikán láttam utoljára, de hordágyon — meg volt halva.

IV. Puszta tűzhely.

November harmadikán sötét éjtszaka borult reánk. Harmincz lépésnyi távolságból sem lehetett már az ösvényt és a rajta menőt látni. Messze, a hegyekben őrtüzek látszottak, úgy látszik: ezek is a csillagos eget bámulták. A dragománi szoros bejáratánál voltunk. Az út melletti szántóföldön tűzhelyre bukkantunk s e köré gyülekeztünk, alig fértünk hozzá, hogy a nagy hidegben megdermedt testünket fölmelegítsük. Az uton lovas vágatott el mellettünk; csak akkor láttuk, midőn azon a részen haladt el, melyet tűzünk lángja megvilágított, aztán eltűnt a sötétségben és csak a ló dobogása volt hallható. Utána jött egy másik s végül egy harmadik is.

A mai harcznak néhány sebesültje is elhaladt mellettünk, lassan ereszkednek le a hegyekről s Czaribrod felé tartanak. Mindegyikök eljön hozzánk: kezét melegíteni, vagy vizet kérni. Beszélnek a harczról s a fejüket csóválják, midőn azt hallják, hogy még sokáig kell gyalogolniuk — Czaribrodig.

Ha meg is szólal valamelyikök, csak suttogva beszél, mert a hátunk mögött alszik a fáradt parancsnok, földre terített «mac-intosch»-án. Az egyik legény szemei lassan

lecsukódnak, leereszti karjait és elalszik; egy másik két követ rakott a borjúja alá, a harmadik kezére hajtja fejét s úgy alszik el. Csak az örök járnak ide-oda; a tűzben sistereg a nedves fa, ott, a messze távolban újból lódobogás hallatszik.

Én a mellettem fekvő pajtás térdére fektettem a feje-met s úgy aludtam el; de még jóformán el sem aludtam, midőn valami zaj felébresztett. A tűz mellett egy lovas állt, kinek fáradt lován meglátszott, hogy messziről jött, a lovas a parancsnok után kérdezősködött és egy levelet vett elő.

A parancsnok ijedten felkelt, átvette a levelet s a tűznél gyorsan elolvasta. Azután megparancsolta, hogy nyergeljenek föl rögtön egy lovat. Engem látott meg először, ép azért engem szólított meg.

— Ülj fel a lóra és keresd meg a tábornokot, aztán mondd meg neki, hogy itt vagyunk! — Egy darabig hallgattott, aztán folytatta: — «A mai harcban a hetedik ezred képezte a központot; itt harczoltunk Videntől jobbra; a tábornok a hetedik ezrednél lesz!»

Ennyi az egész; ezután újra befeküdt nedves «macintosh»-ára és folytatta félbeszakított álmát.

Nem ismertem az utat, az egészből csak annyit tudtam, hogy a tábornok «Videntől jobbra» van. Az óriási, sötét Viden — előttem feküdt.

Nehezen haladtunk. Sajnáltam a szegény állatot, mely körül köre lépegetett s folyton ágaskodott.

Hűvös szellő fujdogált; a hegyen halk zúgás támadt, a hold is megjelent az égen, ezt abból következtettem, hogy az óriási szálfák sötét, határozatlan árnyékot vetettek: A zúgás úgy hangzott, mint a madár szárnya-suhogása, mint a parthoz ütődő hullámocskák csörgése, vagy oly határozatlanul, mint az erdön száguldó ló dobogása, mint az ember léptei, mint valamely titokzatos erő, mely erős vállaival tör magának utat fákön és bokrokon keresztül; majd olyan élesen sipol, mint annak az ördögnek a hangja, a kiről gyermekkoromban azt hallottam, hogy álló-vízú mocsarakban lakik.

A távolban apró fénypontocska látszott, alig vehető észre, úgy pislog, mint a kialvó mécse. Lehet ellenséges tábor, vagy az a tűz, melynél a fáradt tábornok pihen.

Jobb talajra érve, a ló is sebesebben vágatott és gyorsabban közeledtünk a világos ponthoz. Kis házikó előtt áll-

tunk, mely mellett még két-három épület és egy nagy akol állott.

Először kívülről kiáltottam be, aztán a küszöbről, de senki sem felelt. Vigyázva beléptem s magam után vezettem a lovat. Pihenésre és megalégedésre volt szükségem; a tűzhelyen még lobogott a tűz, a mely titokzatosan megvilágította a házikó belsejét.

Szétszórt holmi; teknő, bogrács, gyapjús-zsák és más apróságok maradtak vissza a házban, melyben senkit sem lehetett látni, vagy hallani.

Talán e tűz mellett melegedett utoljára a családapa gyermekeivel, talán puskáink ropogása kényszerítette őket kedves tűzhelyök elhagyására.

Tegnap-tegnapelőtt gyermekek játszadoztak a tűz körül: öreganyjuk málét főzött a kormos üstben, a «basta» (bolgárul: gazda) talán komolyan ült a háromlábú kis széken és örülve gyermekein, megkaparta némelykor a lobogó tüzet. Ezen a háromlábbon, melyen most én ülök, ülhetett ő is, hosszú, piszkos köpenyegében; a tűzhely mellett vidám gyermekek helyett most a lovam bólingat álmos fejével. Lehet, hogy száraz ágakat hozott az öreg, a gyermekek köréje gyűltek, segítettek neki, törték a száraz galyakat, az öregasszony pedig fújta a parazsat, melyből az ágakon keresztül puha láng csapott ki a gyermekek nagy örömére.

Lehet, hogy az agg nő leült a vékony gyékényre s hosszú fonalat font, jövődöbeli ápolói pedig térdeire támaszkodva bámulták a sebesen pergő orsót. A «kedvencz» az öregapja ölében szemléli a tűzhelyen felcsapó bolondos lángot, mely majd lecsapódik, majd meg újra föllobog, midőn az öreg megpiszkálja a parazsat.

A rokka ott van a sarokban most is, de a fonál meg van szakítva, a «kedvencz» pedig talán most is öregapja karjaiban, messze bolyong édes tűzhelyétől?!

Hol vagytok mostan? A szabad ég alatt? egy bokor tövében? vagy idegen ház küszöbén? Hol vagy te, beesett szemű, gondos arcú asszony? hol vannak gyermekeid, mért nem melengeted őket tűzhelyednél, annál a tűzhelynél, a melyen férjed rakta a tüzet, melyet mi most eloltunk?!

Eszembe jutott, hogy gyermekkoromban némelykor elűztük fészkeről a fecskét, mely ereszünk alatt letelepedett.

Eszembe jutott a szegény fecske sivitása, midőn látta, hogy erőszakkal űzik el meleg fekhelyéről, melyet oly nagy fáradtsággal készített magzatai számára. Eszembe jutottak anyám szavai: «Gyermekem, bűn a fecske házat elpusztítani!» Vétek egy házat így elpusztítani . . . Feltámadt bennem ennek a bűnnek a tudata; hiszen nem is én követtem el, de mégis úgy tekintettem, mint a magam bűnét s körülnéztem vigasztalást kereső tekintettel.

Künn még mindig hallatszik az a zúgás, majd erősebben, majd gyöngébben; a tűzhelyen mind gyöngébb és gyöngébb lánggal ég a tűz, a kis tuskókat fehér hamu takarja. Az utolsó tuskón még maradt egy lángocska, a mely úgy reszket, mint a lélek, majd elhal, majd újra feléled s végig fut az elégetett tuskón. Szinte érezni az ablakon és az ajtó nyílásain betóduló sötétséget, csak az a kis lángocska világít még, mint a sírboltban égő mécses . . .

V. A sebkötöző helyen.

Hosszas bolyongás után, végre nagy tüzet pillantottam meg, mely oly széles volt, hogy messziről úgy látszott, mintha az egész rétság égne. Ez volt a mai harc sebkötöző helye.

A sereg, mely ma győzedelmesen harczolt a hegyekben, messze elől volt már, Dragomán «hánjai» (házai) előtt. Az ősz tábornok addig is a sereggel ment s maga bátorította a nyílt csatárlánczban küzdőket, azután visszatért, hogy a nyirkos földön, a sebesültek és a megfagyottak jajgatása közepett pihentesse öreg testét.

Minden öt, vagy tíz lépésnyire, négy-öt hasábfa égett, már nem lángoltak, csak izzó fényök látszott a távolból két kopja magasságának. Köröskörül apró, tüskés bozót, a melyből csendes szellő fujdogált, mely lehütötte a tágas sebkötőhely körüli meleg levegőt.

A tüzek körül sebesültek és betegek fekszenek; némelek jajgatnak, mások keményen alusznak a fejökre dobott pokróczok alatt.

A sebkötőhely alsó részén, kevés szalmából és pokróczból álló fekhelyen fekszik a tábornok. Mellette, egy táskán ül a tábornok főnöke, térdre fektetett kezére támasztva álmos

fejét, mellette az orvos és egy ősz ezredes, a ki élénken suttog a főnökkel. Azután még két-három öreg tiszt, a kik közül az egyik áll, a másik fekszik, a harmadik szintén fekszik. Lejebb két-három fiatal tiszt beszélget igen halkán; még lejebb álmos tiszti lovak álldogálnak, mellettök a piszkos szolgák és a lovászok lefeküdtek a meztelen földre s úgy alusznak, mintha meg volnának halva. A tábor szélén vékony pózna van a földbe tűzve, ezen leng a piros-keresztes fehér zászló.

A fáradtság legyőzött mindenkit, maga a természet is fáradtnak látszik. — Csak az a lágy szellő fujdogál; a hold is elbújt a felhők mögé, a tűz is alig-alig lobog fel. — A tűzhelyen túl sötétség uralkodik mindenfelé; az ösvényeket is csak öt lépésnyi távolból látja az ember, azután eltűnnek ezek is, mintha barlang torka nyelné el őket.

Madár sem repül, kutya sem ugat, csak a sebesült katona «jaj»-ja, vagy a ló nyerítése, vagy a tűzre ügyelő ápoló kiáltása szakítja meg a halotti csendet.

Míg a parancsnokomnak szóló feleletet vártam, leültem egy a tűz mellett fekvő tuskóra és cigarettát sodortam.

A sebesült, a ki mellettem feküdt, felébredt, levette fejéről a köpönyeget, a melylyel takarózott, először maga köré tekintett meglepetten, mintha el sem hinné, hogy még él, aztán a szemembe nézett.

— Felébresztettelek, úgy-e?

— Dehogy! — felelt ő.

— Kell egy szivarka?

— Kérlek; nagyon köszönöm!

— Hol sebesültél meg, barátom?

— Itt ni — mondá — a czombomon, látod?! Nem tudom, nem sértette-e meg a csontot, csakhogy sok vérem folyt el. Istenem, de meglátogattál!

Apró, fényes-szemű legényke volt, a mint láttam. Megelégedéssel eregette a füstöket és folyton a szemembe nézett.

— Bizony, bizony! — szólalt meg egyszerre, aztán egy rezedacsokrocskát vett elő mellényéből.

— Mi ez? — kérdém.

Hallgatott egy darabig, csak hallgatott, végre így szólt:

— Hát megmondom, elbeszélheted mindenkinek.

— Hallgatlak!

— Azt álmodtam az előbb, hogy egy nagy kórházban

vagyok, a mely nagyobb volt a parancsnokság házánál. Ágyban feküdtem, így sebesültem. Égett a sebem, jajgattam: körülöttem sok, száz, kétszáz, vagy tudja Isten mennyi orvos állt, a kik mind engem néztek. Mindnyájan az ágyam körül álltak, egyik a másik hátán keresztül nézett rám, tapogattak kezökkel, nézték a sebemet, kezök pedig olyan hideg volt, Istenem, olyan hideg mint, a jég! Mindnyájoknak falábuk volt, aztán csoszogtak, csoszogtak azokkal a lábakkal ágyam körül. — Isten mentsen tőlök! Aztán előszedték a szerszámokat, a fűrészeket, baltákat s még sok ilyesfélét. Mindegyikök a kezébe vett egyet. Nekem meg jéggé fagyott a vérem, tekintgettem ide is, oda is, nincs-e valaki, ki segítségemre lehetne . . .

Itt megállt és összeragasztotta szétnyíló cigarettáját, felemelte a fejét és körülnézett.

— Hátha neked sürgős dolgod van, aztán én tartóztatlak? — kérdezte tőlem úgy mellesleg.

— Nem, testvér, nincsen semmiféle sürgős dolgom, hisz' leültem pihenni.

— Nem is mondtam, — folytatta, — hogy több sebesült is volt a kórházban, de ezek is körülöttem álltak. Kérdeztem őket: «Mit akartok, miért nem mentek el innét?» Ők meg egyszerre ezt felelték: «Le akarjuk vágni a lábadat!» Aztán szinte vígan ugráltak azokkal a falábakkal. «Istenem, Istenem, — búsultam én, — hát senki sem ment meg ezektől a falábú ördögöktől? Erre a másik szobából rezedaillat hatolt hozzám, olyan volt, mint a tömjén. «Ez az én anyám!» — mondtam nekik, — ők meg, mihelyt meghallották e szavaimat, eldobták szerszámaikat és egy másik sebesülthöz mentek s onnét kiabáltak hozzám: «Hát jól van, neked van anyád, de ennek itt talán nincsen!» Anyám pedig meleg kézzel ápolta sebemet és félresimitotta a homlokomra hulló haját. Meleg kéz volt, olyan, mint anyám keze, most már nem látom, csak a rezedá illatát érzem s erről tudom, hogy anyám áll mellettem . . .

— Hát él-e még anyád? — kérdeztem tőle.

— Nem él már, — felelé — négy hónapja, hogy meghalt.

— Isten nyugosztalja szegényt.

— Látod, ezt a rezedát az ő sírján szedtem és tettem a pruszlikomba, a mikor elindultunk.

Ezután elhallgatott, gondolkodott, gondolkodott s aztán újból folytatta meséjét:

--- Lehet, hogy ennek az illatát éreztem, a mikor aludtam.

— Lehet, mondtam s én is elhallgattam, a rezeda illata nekem is az anya jószágát juttatta eszembe.

Ekkor már levelet hozott a szolgál, keblembe dugtam, dohányt adtam a sebesültnek, lóra ültem s újból végig vágattam a sötét Viden hegyén, ahhoz a tűzhöz, a mely mellett társaim talán már ki is pihenték magokat.

VI. A harcztéren.

Kalotinában, egy a Dragoman-szoros melletti faluban, visszamaradtam valami hivatalos ügyben és most magam indultam a szoroson keresztül Dragoman «hánjaihoz» (házaikhoz), melyek mellett tegnap heves küzdelem volt s a hol seregünk pihent. Éjtszaka lett, mire a szoros közepén lévő szétrombolt hidig értem. A hold gyönyörűen bevilágította az eget, a mely úgy tündökölt, mint egy leánynak a homloka. A nagy sziklák hatalmas árnyéka miatt sötétség uralkodott a szorosban, ott pedig, a hol a hold sugarai nyílást találtak, hatalmas sziklákat, vagy fényes mezőket világítottak meg. A Jézsevicza, a mely az út bal oldalán folyik, csak itt-ott fehérlett és kellemes, de egyhangú zúgással töltötte be a völgyet, mely úgy hasonlított a fülre tett kagylóban keletkező zúgáshoz.

Néhány ragadozó madár is elsurran a levegőben, fölrepül a magasba, szárnya-suhogása úgy hangzik, mint a szél zúgása, vagy mint a ló dobogása.

Óriási árnyékom majd eltűnik, majd újra megjelenik: egyszer halványabb, egyszer sötétebb. Hosszú köpönyegem csücskeit az övembe dugtam, jobb kezemben fogtam a gyep-lőt, bal kezemmel a szivart, egyetlen társamat e vad csöndességben. Az út jobb- és bal oldalán esőtől áztatott tűzhelyek nyomai látszanak. Talán itt melegedtek a megfázott harczosok? Fent a sziklán fehér pontot láthat az ember, ijedt szökevény-kecske legelte a száraz tövisbokor leveleit.

A hidig, a melyhez érkeztem, keskeny volt a szoros, alig maradt egy kevés szabad tér az út jobb- és bal oldalán;

egy negyedóra távolságnyra szép mező terül el, melyet csak a Jézsevicza szel át, mely több ágra szakadva egész mocsárrá válik, aztán eltűnik a hegyekben.

Tegnap, november harmadikán, kemény harcztot vívtak itten. A harc kezdetben csak a dragománi szoros jobb- és bal oldalán folyt; a kilenczedik ezrednek, mely a bal oldalon küzdött, itt kellett beszállnia. Heves puskázás kezdődött, mert valami bolgár előcsapat elfoglalta a helyet, melynek az volt a feladata, hogy a dragománi szorosban előrenyomuló csapatainkat ebben meggátolja. A kilenczedik ezred azonban nem hagyta el a teret, mert az ellenség az ellenkező oldalon foglalt állást és a hetedik ezreddel keresztűzbe fogta az ellenséget. Az ellenség nem bírván a tűznek ellentállni, kénytelen volt állását feladni s csapatainktól üldözve, a töltés bal oldalán Csepány felé menekült.

A mezőn most is látni a legyőzött ellenség táborának maradványait. Felfordított üstöket, a melyekből patakokban ömlött ki a katonáknak szánt leves; eloltott tűz maradványait, ruhadarabokat, tölténytáskákat, késeket, fakanalakat, pléhserpenyőket, rongyokat és még egyéb a felszereléshez tartozó holmikat. Mindez szétszórta feküdt, e maradványok között látni a tegnapi harc áldozatainak egyikét, egy bolgár katonát, kinek vállrojtjain ott diszeleg a 9-es szám. Bal oldalán, szívéen találta a golyó, csak kevés ideig élhetett még, de nagy kinokat állhatott ki. Bal kezével felszakította az egész sebet szegény, mintha ki akarta volna tépni azt a darab őlmot, mely oly mélyen furódott mellébe; jobb kezét ökölbe szorította s feje fölé emelte, szemei nyitvák, ajkait véresre harapta.

A sebtől véres vonal húzódik a földig, melyen egész tócsa képződött a most már megaludt vérből. A hó és az eső, mely reggel esett, megnedvesítette ritkás haját, beesett szemének üregében is víz gyűlt össze.

Midőn közelebb léptem hozzá, két-három károgó holló repült föl, melyek talán lakmározni is kezdtek a holttesten. A hold fénye megvilágította az egész mezőt s abban a mocsárban tükröződött vissza, mely úgy csillogott, mintha aranyból lett volna. A mezőt magas hegyek övezik, sötét árnyékuk köti őket egymáshoz, egyik hegyláncz mellett ott emelkedik a másik, mely a távolból vékony, fehér czérna-

szálhoz hasonlít és minél közelebb érünk hozzá, annál világosabban látni kígyózó vonalait.

Messze, még nagyon messze, sötét folt látható az országúton, mely fokozatosan leereszkedik és minél közelebb jön hozzánk, annál nagyobb lesz. Végre egy embercsoport bontakozott ki a sötétségből. Megvárom őket, mert e hegyeiktől körülvelt lyukban jobban érzi magát az ember, ha más is van mellette.

Foglyok voltak, öten és két katonánk kísérte őket. Egyikök kicsiny, födetlen fejű ember, harcz közben vesztette el sapkáját; bal vállán batyú lóg, mely a bolgároknál a borjút helyettesíti; övébe két-három kanalat tűzött és egy pléhserpenyőt akasztott reája. A másik négy szintén batyúval van megterhelve, alig néznek egymásra, nagyon szomorúak, csak az az apró ember megy bátran és útközben beszélget katonáinkkal. Vállukon szintén ott van a 9-es szám.

Levezettem őket, hátha ismerik holt társukat; midőn a födetlen fejű meglátta a holtat, összecsapta a kezét s úgy sírt, mint a gyermek; letérdelt a halott mellé, megtörölte kabátjával a halott véres, nedves arcát, azután hevesen megcsókolta.

— Ismered, úgy-e?

— Hogyne ismerném, egy faluból valók vagyunk, — felelt a fogoly bolgárul. Egy darabig hallgatott, hallgatott és szomorúan nézte holt társát. — Nincs senkije, — mondá, — nagyon szegény volt, más szolgája volt.

Leültünk egy kicsit pihenni, mindegyikünk szótlan és gondteli. A fogoly is leült, kabátja ujjával megtörölte könnyes szemeit, aztán szivarkát sodort. Midőn meggyújtotta, elkezdett holt társáról beszélni és sokat, nagyon sokat beszélt. Meg sem jegyezhettem magamnak mindent, de a fődolgokra mégis emlékezem.

A halott neve Zotov Máne, nagyon szegény, de jó legény volt, az egész falu szerette. Jó munkás és jó pajtás volt. Először egy embernél szolgált (a nevét elfelejtettem), azután a molnárnál. Később beleszeretett Szidov Gorcse, a «kodzsabasa» (bíró) leányába. Ez pedig a falu legszebb leánya. Gorcse hallani sem akart róla. Egyszer úgy megverte a lányát, hogy a szomszédoknak kellett azt apja kezeiből kiszabadítaniok. Meg akarta ölni, lábbal gázolta, mert a szemébe mondta,

hogy nem lesz másé, mint Mánée. Mit nem beszéltek róluk a faluban: egyszer azt, hogy Záká (Zákának hívják) meg akart szökni az atyjától és a városba akart menni, aztán meg azt, hogy az apja el akarta üzni és sok ilyen dolgot. Máne egyszer el is akarta rabolni atyjától, társakat fogadott és összebeszélt Zákával is. Meghallotta ezt Gorce is, elfogatta Mánét, a városba küldte, a törvénybe, ott meg egy pár hónapot töltött szegény a börtönben. Három évig haragudtak egymásra Gorce és Máne. Gorce azt is megírta a «törvénynek», hogy Mánét, mint gonosztevőt üzzék el a faluból. Meg is jött a parancs, de talpra állt az egész falu és bizonyította, hogy Máne nem gonosztevő. Az egész falu szerette Mánét és az ő pártjára állott; egyrészt azért, mert bizony mindnyájan helyeselték, hogy Záká Mánéhez menjen nőül, mikor mást úgy sem szeret. Sokat beszéltek Gorcénak, adja a leányt Mánének és fogadja a házába, mert nagyobb baja is lehet. Máne jó fiú, jó munkás, Gorce háza is nagy és a jó munkás csak hasznára válhatik. De Gorce nem tűri, ha sokat beszélnek neki, a ki csak megemlíti előtte a dolgot, azzal összevesz, egygyel össze is verekedett. Pedig a legjobb barátja volt neki az az ember s most már egy éve, hogy ellenségek.

Mikor most a határra, a Szerbiával való háborúba kellett mennie, Záká majd meghalt nagy bújában. Megesküdött, hogy megteszi, a mit ígért, ha mindjárt jó hírnevének rovására is. Az egész falu tudta már, hogy mit határozott Záká. Holnap gyűlnek össze azok, a kiknek háborúba kell menniök, összegyűl az egész falu, a rokonság, két falu jön össze s innen indulnak el. És ennyi nép előtt akarta Záká Mánét megölelni, akkor aztán Gorce akarva nem akarva mégis odaadta volna, mert ezután a leány senkinek sem kell. Azt mondják, hogy az asszonyok tanították erre, hogy csak tegye meg, ha el is vesztí jó hírét.

Persze, hogy Gorce is megtudta a dolgot. Korán reggel gyűlekezni kezdtek, eljöttek a szomszéd falubeliek is; összegyűltek férfiak, asszonyok, gyermekek; egész vásár keletkezett. Azok, a kik háborúba mentek, virágokkal és levelekkel feldisztették magukat, hozzátartozóik pogácsával és sajttal látták el őket. Itt van Máne is, a templom küszöbére ült és hallgat, mint a sír. Senki sincs, a ki kikísérje, a ki megkínálná valamivel, de ez nem bántja annyira, mint az, hogy

nem látta Zákát, nem mondott neki «Isten hozzád»-ot, pedig megüzente neki egy asszonytól s nem kapott feleletet. Egyszerre csak az a hír terjedt el az összegyűlt nép között, hogy Gorcse a pinczéjébe zárta Zákát, hogy egész éjjel zárva tartotta, s hogy nem fogja kiengedni, míg a csapat el nem indul. Valami bolond elkiáltotta magát: «Törjük fel a pinczét! Hogy mer egy nőt bezárni!» Egyszerre dorongokkal és puskákkal felfegyverkezett tömeg gyűlt össze Gorcse háza előtt. Csak egy kicsi hiányzott, hogy csoda nem történt.

Ekkor kiállt a tér közepére Máne s ezt mondta: «Mit akartok? Ne csináljatok bajt! Záká meg én megesküdtünk egymással Isten színe előtt, ezt mondom nektek is, hadd tudja az egész világ. Gorcse akár kilencz lakattal is elzárhatja a pinczéjét!» Mindnyájan felvidultak és mondták: «Úgy van, mindnyájan tanuid vagyunk. Három falu fogja bizonyítani, hogy megesküdtél Zákával!» Erre mindnyájan visszatértek a templomhoz.

Mikor indulásra került a dolog, víg dalok hangzottak fel, szólt a puska, — mindenki elbucsuzott rokonaitól és elindultak. De újtök újból Gorcse háza mellett vitte őket; Gorcse pedig kiállott a kapuba s kezével intett: «Álljatok meg, testvérek!» Mindnyájan megálltak. «Záká, hozd ki a pálinkát», — mondá az udvar felé fordulva; «te pedig Máne, gyere ide, csókolj meg!» Mi lelte ezt az embert? — mindnyájan csak ezt kérdeztek. Talán a szégyen elkerülése végett teszi; Isten tudja, mi lelte! — Maga Záká hozta a pálinkát, Máne meg odament Gorcséhez és kezét csókolt neki; nagyot durrantak a puskák és mindnyájan, de mindnyájan elkezdtek Mánéval és Gorcséval csókolózni. Az asszonyok a házba hozták Mánét s ott időzött egy darabig, de csak rövid ideig, mert nemsokára útnak kellett indulnia. Záká sírva fakadt, Máne is sírt, de azért víg volt s tánczolva járt az úton. — Így végződött a dolog.»

Midőn a fogoly elmondta a dolgot, mindnyájan hallgatunk, sokáig hallgattunk.

— Most is a háboruban, — folytatta a fogoly, — víg volt mindig. Néhányszor azt mondta tréfaközben: «Mindnyájan el fogtok esni, csak én térek vissza, a szívem súgja, hogy vissza fogok térni!»

Akaratlanul is a holttestre néztünk, melynek átázott haja

úgy fénylett a holdvilágnál, mint a selyem, szeme, jobban mondva az a két üreg, mereven tekintett az égre.

— Most meg... itt van, tette hozzá kevés idő múlva a fogoly s Mánera mutatott; fölkel, homlokon csókolta a halottat és ujjával megtörölte könyes szemét.

— Igen... itt van; Istenem! — mondá egyik katonánk, a ki a foglyokat kísérte.

Engem is nagyon meghatott a dolog, talán nem is hatott volna meg annyira, ha nincs mellettünk annak a holt teste, a ki oly szerencsés volt, mikor a háboruba elindult és oly türelmetlenül várta a végét, nem is gondolva arra, hogy e mezőségen egy darabka ólom fúrja át szerelmes szívét. Fölkeltem s késemmel levágtam egy fürtöt a halott homlokáról. — Nesze, mondtam a fogolynak, — nesze, őrizd ezt! Te visszatérsz, ha Isten úgy akarja, hazádba, faludba. Nesze, vidd ezt Zákának!

A fogoly hálásan tekintett rám, zubbonyából kivett egy piszkos kendőt s ennek a csücskébe kötötte a hajfürtöt, aztán megint visszatette.

Fölkeltünk; a foglyok tovább folytatták útjokat a szorosban lefelé, én is elindultam a magam útján. A hold épen akkor bújt el egy felhőske mögé. Csepanytól hideg szellő fujdogált, előhírnöke volt ez a holnapki ködös napnak, én meg az országútra léptem, mely óriási kigyóhoz hasonlóan tekerődött előttem.

VII. Dábics Péter.

Négyen voltak a foglyok, mi pedig hárman, a kik kísértük őket. Én és két közlegény.

A foglyok egyike apró, kövéres, alacsony homlokú, beszédes, de bizalmatlan és félénk emberke volt. Otthonáról beszélt; van egy hajadon huga, két pár ökre, nagy darab szántóföldje és tizenegy kecskéje; az apja «kodzsabasa» (bíró) volt a faluban, most egy éve, hogy meghalt. Elmondta, hogy félti nővérét, vajon mit csinálhat most egyedül?

A másik is apró, hosszú, térdig erő kezű, fáradt ember. Úgy jár, mint a medve s folyton mozgatja a fejét; másképen közömbös, nem törődik azzal, hogy elfogtuk, azzal sem, mi

lesz vele? Kérdéseinkre vigan felel, mintha csak hazatérő-félben volna.

A harmadik magas ember; feje aránytalan, nyaka hosszú és vékony, Ádám-csutkája erősen kiáll. Midőn evett, látni véltem a torkán lecsúszó falatot. Neki volt legtöbb dohánya, még pedig nagyon jó dohánya s folyton kínált bennünket vele. Megmozdítja azt a kicsiny fejét, nagy kezeit ügyetlenül a kabátja zsebeibe dugja, zacskót vesz ki onnét, aztán sorba kínál bennünket. Társai nem engedték szóhoz jutni, mihelyt felnyitotta a száját, rákiáltottak: «Hallgass, Toncsa, ne áruld el, ki vagy!» — mintha ő mindig bolondot akarna mondani!

Ő pedig hallgat reájok és nem haragszik a kötekedésért.

A negyedik középtermetű, szőke, kancsalszemű ember. — Meg volt sebesítve szegény, a czombjába kapott egy golyót s nem tudott járni.

Társai, jó társai a hátukon viszik s így mennek vagy húsz perczig, vagy egy fél óráig s ha elfáradnak, csak ezt kiáltják: «Toncsa vidd, te még birod!» --- s ő nem tiltakozik, hanem tovább czipeli.

Így haladtunk két-három, {vagy négy óra hosszáig. Megmegálltunk kissé pihenni, vagy beszélgetni; cigarettára gyújtottunk, aztán lassan tovább mentünk.

A hold is előbújt már. A nap sugarai felolvasztották a havat s fénylő mezők terültek el mindenfelé; a levegő száraz és hideg: igen hideg éjszakánk lesz. A sárban már fénylő tavacsok képződtek. A balra fekvő hegyek sötét-kékeknek látszanak s a hol leolvadt rólok a hó, ott sárgáknak, pirosaknak, vagy fehéreknek. A nap még nem pihent le egészen, de már érezni lehetett az esti levegőt, a csendet s a kutyák üvöltése is hallatszott már. Eddig mégis találkoztunk valakivel, de ezentul már senkivel sem. Czaribrod messze fekszik tőlünk, talán még két óra járásnyira, de haladásunk után ítélve, még három, vagy négy óráig kell gyalogolnunk, míg elérjük.

Katonáim közül Danilo már rosszkedvű lett, mert künn ér bennünket az éjszaka. Péter, a ki hátul megy, gondatlan, mint mindig. Danilo jobb katona Péternél, csak az a baja, hogy mindig ilyen rosszkedvű. Kötelességét teljesíti, de egyebet nem tesz. --- Ő például azt hiszi, hogyha foglyokat kísér, akkor nem szabad velök egy szót sem beszélni, sőt még azt

is, hogy szigoruan kell reájok néznie. Mikor megkínálják dohánynyal, nem fogadja el, mert azt hiszi, hogy ez már vesztegetés. Pedig nincsen dohányja s szívesen dohányoznék. Derék katona!

Péter apró, vaskos, tüzesszemű legény, folyton beszélget a foglyokkal, sőt vigasztalja őket. Annak, a ki hajadon hugát, szántóját, két pár ökrét s tizenegy kecskéjét hagyta otthon, azt mondta Péter: «Hát csak az Isten őrizze a jószágodat, míg te ki nem kerülsz ebből a bajból, aztán ha kárba is veszett valamid, helyrehozod te azt, hogyha hazakerülsz!

Annak a Toncsának, ki már ötödször kínálta meg dohánynyal, azt mondta Péter: «Takarékoskodjál testvér! ki tudja, lesz-e holnap is dohányod. Én tudom, mi vár reám, de te még nem tudod; én találok holnap is dohányt, van a kitől kérjek és kolduljak, de kitől kérsz te?! S a mikor mond valamit, mindig hozzám fordul: «Hát nem igaz, káplár?!

Így mentünk egy óráig, de lépteink mind lassúbbak lettek, pedig az éj gyorsan közeledett. Megálltunk pihenni, mert még jó két óráig kellett gyalogolnunk. — A szegény foglyok egy lépést sem bírtak tovább tenni, kifárasztotta őket terhök: beteg pajtásuk, a kit kezdetben minden fél órában más vett át, később minden tizenöt, tiz s végre minden öt perczen váltakoztak. — Midőn most újból el kellett volna indulnunk, senki sem bírta tovább vinni. Megint a szegény Toncsa hátára tették, nem is ellenkezett szegény, de alig tett húsz lépést, megállt s kijelentette, hogy ő sem bírja tovább. Újból megálltunk pihenni. Danilo elkomorodott s kész volt arra is, hogy mint a foglyok kísérője, megparancsolja nekik: induljanak el s ha meg is hal valaki közülök, azt sem bánta volna. Kétszer-háromszor rám tekintett, hogy adjam ki a parancsot, de szólni nem mert.

Ötven lépést tettünk, aztán ismét pihentünk. Danilo szivarra gyújtott s türelmetlenül szívta el, miközben egyik lábról a másikra állt. Péter is hozzám jött s határozatlan hangon mondá:

— Azt mondom, káplár, hogy ezek az emberek nem vétettek se Istennek, se embernek, — s itt Danilóra tekintett. Igaz ugyan: ők ellenfeleink, mondhatnám ellenségeink, de hát nekik ilyen volt a parancsuk! Ugy-e, káplár?!

— Úgy van, Péter!

— Aztán látod, mi is foglyok lehetnénk most, úgy mint ők, aztán ők is kísérnének bennünket. — Hát nem? Aztán egyikök meg is van sebesítve. És ki sebesítette meg? Mi, mi sebesítettük meg! Így volt ez neki írva, de hát mégis csak mi sebesítettük meg, mi tartozunk neki vérrel! Hát nem úgy van, káplár?!

— Úgy van, bizony!

— Persze! (Itt már jelentősegteljesen s győzelmesen nézett Danilóra.) Aztán ők épen olyan emberek, mint mink, úgy-e, káplár? Látod, mintha testvérek volnának, nem hagyják el azt a sebesültet, hanem felváltva viszik. Igazi férfiak ők, úgy-e káplár?!

— Úgy van, Péter; de hát mit is akarsz te tulajdonképen, hogy ily sokat beszélsz?

— Én csak azt mondom, hogy nem szégyen, ha segítek nekik; aztán mondjátok ti, mondd te, káplár: nincs-e igazam!?

Midőn ezt kimondotta, egész bátran levette válláról a puskát és Danilónak adta.

Nesze, fogd ezt, — mondá neki, aztán a foglyokhoz lépett.

— Tegyétek ezt a testvért az én hátamra! Csodálkoztam rajta, de ő fogta a sebesültet, a hátára tette s férfiasan kilépett.

Mi is utána indultunk.

Körülbelül egy óráig nem vette le a hátáról s egy szót sem szólt útközben. Pajtásai kipihenték magokat s a sebesült Péter hátáról a Tonesza hátára vándorolt.

Péter odament Danilóhoz, átvette tőle a puskáját, aztán hozzám jött és szinte büszkén mondá (daczára annak, hogy egy óráig nem beszélt):

— Hát nincs igazam?

— Igazad van, Péter! — mondám neki.

Kevés idő múlva Czaribrodba értünk.

* * *

Dábics Péternek hívták ezt a derék embert.

VIII. A köpönyeg.

Plocsán, Morálíja fölött, többet ártott nekünk a dér, mint az ellenség puskái. Akkor értettem meg először a közmondás igazságát, hogy *az embernek a lelke is megfagy némelykor!* A mellizmok nehezen mozognak, a szempillák fáradtak, az inak merevek, alig tudja az ember a kezét, vagy lábát mozgatni. Ujjait akárcsak egészen visszahajlíthatja, semmit sem érez. A levegő metszően hideg, mintha apró, finom jégtűk érintenék a tüdőt minden lélekzetvételnél. Plocsa pedig pusztaság és kopár. A mi ág és bokor volt rajta, azt egy nap alatt összeszedtük. Csak nagy fáradtsággal juthatott az ember itt fához.

Minden reggel visz a kocsi néhány megfagyott embert Nisbe. Nincs oly nap, a melyen néhány ember meg állat el nem pusztulna. --- Rég nem láttuk már a napot. Mintha Isten is fölmondta volna kegyelmét.

Pajtásomnak, Alekszának nincs köpönyege. Ha beállt az est, egyik pajtástól a másikig megy s kéri, hogy vegyék a takaró alá, de a mint már mondtam, a hol a lélek is fagyni kezd, ott nincs irgalom és barátság. Aztán ki volna az, ki itt Plocsán másnak adná takarója felét? Senki! Egy éjjel pénzt is kínált egy legénynek, csak ereszze a takarója alá, de az rá sem hederített, ki sem mozdult a takaróból, a melybe burkolózott, hanem csak ennyit mondott:

— Állj odébb!

A biztos, ki mindennap járt Nisbe élelmiszerért, egy napon egy öreg köpönyeget hozott. A kórházban meghalt egy beteg, az ápoló pedig elsinkófalta a köpönyegét s kéz alatt eladta húsz garasért. A biztos a szegény Alekszára gondolt s megvette számára a köpönyeget, Aleksza úgy örült, mint egy gyermek. Jól esett neki a melegedés, ha a Plocsán egyáltalában meg lehet melegedni. A köpönyeg még egész volt, csak a csücskei foszlottak, hóna alatt fekete lyuk látszik, ezen ment keresztül az a golyó, mely előbbi gazdáját megölte.

Felöltötte a köpönyeget Aleksza és örült és büszkélkedett benne, mint a gyermek ünnepnapon. Igazgatta, ránczította, kutatózott a zsebekben, egyszer csak egy levelet talált a belső zsebben.

— Add ide, — szoltam hozzá — legalább megtudjuk, kié volt a köpönyeg. Hangosan olvastuk:

«Kedves fiam!

Már egy hónapja, hogy tőled semmi hírt sem kaptunk. Hát kérdezősködtem és megtudtam, hogy Pirotnál vagytok. Írd meg: hol vagytok és egészséges vagy-e? Nálunk nagyon hideg van. Nálatok sem lehet rosszabb. Úgy halljuk, hogy vége lesz a háborúnak, hogy már békét is kötöttek. Hálát adok az Úrnak, hogy tégedet megtartott! Ha tudnád, anyád mennyit gondol térad. Minden éjjel terólad álmodik, reggel pedig elmeséli álmát, mely eddig mindig jót jósolt. Anyád most is úgy tesz, mintha otthon volnál. Az ebédnél, a vacsoránál odateszi részedet a tányérra, mintha most is itt ülnél az asztal mellett. Ha a szeme viszket, rögtön azt mondja: most rám gondolt a fiam! Hiszen ismered, ő is asszony! Mindennap imádkozik érted s mindennap meggyújtja a szentkép előtt a mécsest.

Tudod, mit tett az anyád a minap: majdnem eljegyezett a számodra egy leányt. Vacsora után vendégek voltak nálunk: a tanító úr és a felesége, Sztéva, a boltos és a felesége és Jóvó mester a feleségével és sógornőjével. Mindnyájan kértek, hogy üdvözlőjelek nevökben, ha írok. S a mint mondtam, mindnyájan ott voltak nálunk vacsorán. Anyád pedig mindjárt reád gondolt, a mint együtt voltunk Iszailónál, a szüreten, aztán így szolt Jóvó sógornőjének:

Ugye Ángyo, te sokat settenkedtél akkor fiam körül.

Szegény Ángya kiszaladt a szobából, anyád pedig Jóvóhoz fordult.

— Adja Isten, hogy a fiam egészséggel térjen vissza a háboruból, akkor egy napon váratlanul be fogok állítani hozzád, szomszéd!

Jóvó meg ezt felelte neki:

— Csak adjon az Isten mindnyájunknak e házban és harcban lévőknek erőt, egészséget s minden meglesz!

És akkor poharat üritettünk a te egészségedre is.

Nehezen forgatom a tollat, pedig még sok írni valóm volna. Ha leülök írni, anyád mellettem ül s nem engedi, hogy a levelet befejezzem, mert azt akarja, hogy írjak meg mindent a levélben.

Azt mondja, hogy a leány vár reád, azért ha írsz, üd-

vözzöld Ángyát is. Anyád csókoltatja az arczodat, a homloko-dat, a szádat. Mindnyájan üdvözlünk s én, apád, a legjobban és csak arra kérlek, hogy válaszolj rögtön.

Üdvözlöl szerető apád
Györgye.»

Midőn elolvastuk a levelet, egymásra néztünk, egy szót sem szóltunk. Aleksza fogta a levelet, összehajtotta szépen és a zsebébe tette.

— Mit akarsz vele?

— Elteszem emlékül, — mondá szomorúan.

IX. A 23-ik szám.

Míg a nisi kórházban feküdtem, unalomból rendetlenül jegyezgettem egyet-mást. Könyvecském se volt, hanem apró papirdarabkákra, orvosi rendelőlapra és atyám leveleinek a hátára írtam. E lapokat magam sem olvastam át, csak később akadtam rájuk kabátom zsebében, melyet egy sarokba dobtam, várva valami szegényt, a kinek odaajándékozhatnám.

Most együtt olvashatunk el mindent.

* * *

November 27.

Betegségem ép oly elviselhetetlen, mint a kórház halotti csendje. Ha valamely beteg beszél, halkan suttog, az első mondat után köhögni kezd, száraz köhögése kísértetiesen visszhangzik a magas és tágas kórházi szobában. Ha valaki mond valamit, ha felnyílik az ajtó, ha koci robog el az ablak alatt, vagy ha a betegek kiáltanak: ennyiből áll kórházban a zaj. Míg az óra mutatója egyszer bejárja azt a kört, oh mennyi idő az!! Egy örökkévalóság, vagy legalább egy jókora része! . . .

Aztán ez a kórházi szag és az a sok arcz, mely a takaró alól kinéz; itt-ott egy sárga kezét látni, mely az ágy mellett álló vizes pohár, vagy orvosságos üveg után nyúl. És mindezek az arczok egyformák, mindnyájoknak szeme beesett, tekintetök fáradt, ajkuk száraz . . . Halavány a levegő is, mely a nagy ablakon behatol, az ápoló is halavány . . . Csak az orvos, a ki minden reggel meglátogat bennünket, piros-

képű, keménynyakú, vastagkezű ember. Olyannak tűnik fel köztünk, mint a tavaszi kikirics az őszi levelek között. Ágyam fölött a 23-as szám van krétával odairva. Más szavakkal én nem is létezem, pusztán csak a 23-as szám, melynek ez és ez a baja. «Ez az orvosság a 23-asnak szól!» — kiáltják az ápolóknak. A segédorvos az ütőeremet tapintja s azt mondja: «Ez már jobban van ma!» — «Kicsoda?» — kérdi az orvos: «A 23-ik szám!» — Kezdtém háborogni, meg akartam nekik mondani, hogy nem vagyok se ez, se a 23-as, meg akartam mondani a nevemet, de ki is hallgatna reám, kinek miköze az én nevemhez?

★ ★ ★

November 28.

Nagyon bánt és idegessé tesz az, hogy én nem létezem, hanem csupán a 23-as szám. Kezdetben fel sem tűnt, de most már bánt.

No, de minek is bánt az engem, hát nem szoktam én meg, hogy nem is létezem?!

A míg a tizes szakasz elkülönítve van, még tudják a nevedet, tudják, ki vagy, hová való vagy, kik a rokonaid. Mikor a tizes szakaszból századot csinálnak, már nem látnak annyira, de tudnak rólad; és ha a századokból ezredeket képeznek, már elveszettnek érzed magadat, én-ed már csak részecskéje valami általános nagyobbak. És ha ezredekben hadoszlopok alakulnak, akkor világosan tudod már, hogy nem létezel; szám lesz belőled, ezt kiáltják rád: «Te, te, negyedik, a második csapat utolsó szakaszában, egyenesen állj!» S te magad vagy az, a ki kiegyenesedel. Oh, a mikor az ezredek és hadosztályok összegyűlnek, óriási tömegeket képeznek; mikor egymásután felállítják az óriási tömegeket, ha nagy, beláthatatlan fal képződik... akkor hol vagy? Ezek a tömegek egy nevet viselnek, egyszerre lépnek és egy parancsra hallgatnak... Hát hol vagy te akkor? Észre lehet-e venni a tengerben azt a galyat, a mely a hegyi patakba esett, a patak elvitte a folyóba, a folyó a tengerbe?! Ha elesem a háborúban, akkor sem én estem el, hanem az első szakasz, második tizedeknek, negyedik... stb. És az én én-em egészen mellékes dolog!

Csak azokra nézve, a kik siratni fognak, estem el én és senki más.

★ ★ ★

November 30.

- Bemutatkozás nélkül is megismerkedtem azokkal, a kik melletttem és körülöttem feküsznek. Ez nagyon könnyű dolog: az ott balról a 22-ik szám; ez jobbról a 24-ik szám. A 22-ik szám czombjába kapott sebet s nem is szabad ezen az oldalon feküdnie, nekem hátat fordított és csak a 21-es számmal beszél. Ellenben a 24-ik szám hozzám fordul és sokat beszél. Az ólom egy bordáját törte el és valahová a mellébe furódott a golyó. E napokban fogják az orvosok megoperálni, kiveszik melléből az ólmot, most még nem merik bántani, még nagyon gyöngé. Sok vért vesztített, várnak, a míg egy kissé fölépül. Elmondotta egész élettörténetét, a mely meglehetősen közönséges és unalmas. Először inas volt, azután segéd, végre maga nyitott szatócs üzletet és ekkor eladósodott. Később megházasodott s ekkor kifizette adósságát. Sok gyermeke született: négy s így nem tudott gazdálkodni. Most meg háboruba kellett mennie s újra adósságba keveredett. — Mondom, közönséges históriát beszélt el, mely iszonyuan untatott. Úgy látszik, nem elégedett meg azzal, hogy elbeszélte egész élettörténetét, hanem a jövőjéről is kezdett beszélni.

— Mihelyt hazamegyek, megmondom az asszonynak: „Ánka, takarékoskodni kell!” Kell bizony! Eladom a lovamat is. Van egy lovam, szükségem van rá, de el leszek nélküle is. Van... tizenhét... és öt — és össze-vissza harmincznyolcz arany adósságom, de követelésem is kitesz harmincznégy aranyat. Mondhatom tehát, hogy négy arany adósságom van. Még ez évben le kell adósságomat törlesztenem, mert jövőre a gymnasiumba kerül az egyik fiam. Bizony Belgrádba küldöm, eladom az ingemet is, a ruhámat is, az ágyamat is, mert azt akarom, hogy gyermekeim mint emberek lépjenek az életbe, hogy áldják és ne átkozzák apjukat. Pedig négy fiam van és mindegyikből embert akarok faragni. Mindenfelére volna szükségem, de mindez mellékes, mert gyermekeimért odaadnám mindenemet.» Stb.

Azt irtam «stb». Mert elaludtam, a «24-es» pedig tovább beszélt, a mit azonban én már nem hallottam.

Reggel, mikor fölébredtem, a folyosó ajtaján át tömjénfűst illata csapott be a kórterembe. Kérdeztem a felügyelőt, nem halt-e meg valaki. Azt felelte: «Igen, az éjjel meghalt a 24-ik szám». Odanéztem. Igaz volt, senki sem volt az ágy-

ban. Hófehér új huzat volt a vánkoson, takarón, tiszta lepedő a derekaljon, mintha senki sem feküdt volna azelőtt ebben az ágyban!

★ ★ ★

Deczember 4.

Reggel azt hallottam a felügyelőtől, hogy a 17-es is meghalt.

Ki lehetett ez?

Istenem, ha én meghaltam volna, akkor az orvos és a felügyelő előtt nem haltam volna meg én, hanem csupán csak a 23-as szám. De hál' Istennek, ma már egészen jól érzem magamat és az orvos is azt mondta, hogy holnap elbocsát a kórházból.

X. Az én tanítványom.

Elnémult a harci zaj, bekövetkezett a béke ideje s így pihenhattünk is egy kicsit.

A szállásolási rendelet értelmében, csapatomnak Málcsa faluban, a knyázsevaczi út bal oldalán kellett letelepednie.

Este értünk oda, fáradtan a sok gyalogolástól és meglehetősen megfázva; ruhánk nedves volt a hótól, mely egész nap esett.

Megálltunk a falu iskolája előtt; az iskolát a szállásmesterek már előre lefoglalták a tisztikar számára. Itt vártak ránk égő fáklyákkal; a bíró magyarázott valamit kapitányunknak, minket pedig tizedekre osztottak s tizedenként biztak azon paraszt vezetésére, a kihez beszállásoltak.

Tizedünkhöz egy zavart tekintetű, magas öreg ember lépett, illedelmesen köszönt mindnyájunknak, mint vendégének, s mivelhogy már tudta, hogy minden tizednek van vezetője, a ki a szálláson is parancsol, kérdé:

--- Hát köztetek ki parancsol majd nálam?

A fáradt vendégek, kik már utána indultak, rám mutattak.

Hozzám jött, csodálkozva nézett reám, --- mert én voltam a század legfiatalabb legénye, --- aztán így szólt:

— A padlásomon van egy kevés szalma, odaadom, mindent adok, csakhogy gyerekek is vannak a házban, --- azért kérlek káplár, vigyázz! . . .

Megnyugtattam az öreget, bár most nem beszéltem vele szívesen . . .

Utána indultam, gázoltam a mély hóban, mely hegyet-völgyet takart, azt a völgyet, a melyben a falu nagy, alacsony nádfödeles házai feküdtek. E közben kiderült. A hold épen a hegy csúcsát érintette, a holdvilágnál csodálatosan fénylik a hómező, mögöttünk hosszú, puskás árnyékok lebegnek rajta.

Így értünk az öreg házáig.

A vén kuvasz rekedt ugatással fogadott bennünket. Házigazdánk az ajtóra ütött botjával és bekiáltott:

— Aneso, hozd ki a lámpást! Gyere már!

Az ajtó megnyílt, a küszöbön öreg nő jelent meg, reszkető kezében pléhmcéset tartott, melyben bűzös bél égett.

Bementünk a házba. Az öreg asszony félénken tekintett ránk és csak nagy nehezen felelt üdvözlésünkre. A szoba közepén még fénylik a hamuval borított tűz, a tűzhely körül két három parasztszék és néhány tuskó. Mindjárt levettük a táskáinkat s a puskákkal egy sarokba raktuk őket, azután kimentünk száraz galyat hozni. A gazda is kijött valahonnét, kezében zöld korsót tartott.

Melegedni kezdtünk a tűz mellett. Beszélgettünk, úgy, a mint ez már a katonáknál szokás, ha üres idejük van, hogy elfelejtsük a fáradalmakat . . .

Az egyik a házát emlegette; a másik éhes volt; a harmadik meg azért elégedetlenkedett, hogy csapatunkat falura tették; a negyedik azon panaszkodik, hogy megfázott és így tovább . . .

E közben recsegve megnyílt a szobaajtó és a kíváncsi házbeliek egyenként pislantottak be hozzánk. Mindnyájan nézték azokat az idegeneket, a kik tűzhelyöket bitorolták.

Az öreg visszatért és a tűzre vetette a hozott ágakat. A gazda egy kancsó bort hozott, elémbre tette és mondá:

— Egészségtökre legyen!

Azután az ajtó felé fordult és kikiáltott:

— Péjcsa! Péjcsa!

Az ajtóban mezítlábas, hat-hét évesnek látszó fiú jelent meg s dörzsölgette álmos szemeit.

— Menj fiam a padlásra, hozzál diót! A csöppség mondott valamit, a padlásra mászott és egy szakajtó diót hozott le, a mit nálunk a legjobb bor mellé valónak tartanak.

Így melegedtünk éjfélig, diót törve és bort iddogálva.

A gazda öreg emberhez illően viselkedett s korán ment aludni. Az asszony az ajtóba állt s keresztbefont karokkal szolgált bennünket éjfélig. A kis Péjcsa is megszelidült s közelebb lépett hozzánk, mindenfélét kérdezett tőlem s ujjával majd a szineveszett káplári csillagjaimat, majd sárga pitykéimet piszkálta. Mikor látta, hogy ezek az idegenek is jó emberek, közibénk ült s kíváncsian bámult mindegyikünkre. Midőn már legyőzött bennünket az álmoság, midőn a korszóban is fogyóban volt a bor, mindegyikünk a feje alá tette borjúját s úgy aludtunk el a kialudt tűz mellett.

Csak másnap ismerkedtünk meg a jó háziakkal. Egész házközösség lakott itt együtt, ebben a sötét, két ablakos szobáskában, melyben elhelyezkedtünk. Itt laktak a menyecskék, a kiknek férjei szintén a háboruba mentek, azután a leányok és a gyermekek, — annyian voltak, mint mi katonák.

Minden este összegyűltünk a házban levő tűzhely körül. Én ültem a legmagasabb széken. Elöttem egy korsó jó málcasai bor, nekem jutott a tűzkaparó is, mert nálók a tűzpiszkálás a legöregebbet illeti s én is «glavesina» (főnök) voltam. Rendesen Péjcsa ült mellettem, kezét a térdemre tette; a másik oldalon Mincsa bácsi, a gazda ült. A török időkről mesélt.

A félhomályból női és gyermeki arczok tekintettek ránk, az aggnő korsó után korsót hozott, ma mi fizettünk «revenát» (viszonzó áldomást).

— Hát te káplár, tudsz-e olvasni? — kérde tőlem Mincsa bácsi.

— Tudok, — feleltem. — Sok iskolát jártam!

— Eh, — kezdett az öreg, aztán rám nézett és elhallgatott; megpiszkálta a tüzet, újból rám nézett és folytatta. — Pejcsát is iskolába akartam adni, de a tanítónkat is elvitték a háboruba; olyan fiatal volt, mint te.

— Te Péjcsa, szeretnél megtanulni olvasni? kérdeztem a fiút.

A gyermek örömmel tekintett reám, mintha azt akarta volna mondani: «Hogy kérdezhetsz ilyent? Hogyne szeretnék!»

— Én megtanítlak, Péjcsa, akarsz-e tanulni?

A fiú erre már felugrott és az öreg asszonyhoz szaladt, sorba járta az összes családtagokat s folyton mondogatta:

— A káplár megtanít olvasni! A káplár megtanít olvasni!

Másnap korán reggel Nisbe kellett utaznom valami hivatalos ügyben. Midőn elvégeztem a dolgomat, bementem egy könyvkereskedésbe és egy abc-és könyvet vettem.

Szörnyű hideg volt. Három perczig sem tarthattam a gyeplőt, mert megdermedt a kezem. A nap is előbújt végre, sugarai megvilágították a hómezőt, a vékony távirósodronyok árnyékot vetettek a hótengerre, mely szinte tánczolt az ember szeme előtt. Az országút tüzesnek látszik, olyan síma; a ló patáitól hányt hódarabok a fejem fölött röpültek el. Mikor Mácsába értem, Péjcsa várt reám meleg mézes pálinkával. Talán hallotta, midőn egy este azt mondtam, hogy szeretem a meleg szilvóriumot, ha fáradtan jövök az útról.

Midőn odaadtam neki az abc-és könyvet és megmutattam neki a benne levő képeket, nagyot ugrott örömében. Mindjárt hozzá is láttunk a dologhoz.

Péjcsa széket hozott számomra és az ablakhoz tette. Leültem, a könyvet az ölembe tettem, tanítványom pedig szépen levette a sapkáját és megcsókolta a kezemet, aztán mellém állt.

Künn újra elkezdett havazni, a szél egész hótömegeket söpört le a tetőkről. A piszkos ablakba apró hótűk ütődtek, a nyíláson befújt a szél; a vén bundás is egy szán alá bújt.

Mindnyájan a szobába bújtak. Körülvettek bennünket s kíváncsian néztek reánk. Az öreg nő a szemembe tekint, talán azt hiszi, hogy boszorkánymester vagyok. Mincsa bácsi szemei is fényesek, majd reám, majd a könyvre tekint, talán azt akarja mondani, hogy: «Hát te el tudod olvasni mindezt?»

Zavaros tekintete a multról beszél, melyet mindenki kiolvashat belőle.

Megható, titokzatos szemei vannak. De már meg kell kezdeni a tanítást.

— Gyere Péjcsa! Látod ezt a szemet? Ugy-e, ez szem?

— Igen az.

— Ez tehát az sz betű. Látod: sz, sz, szem! No, mondd utánam!

— Sz, sz, szem!

— Jegyezd meg magadnak jól, milyen az sz!

17. Átlapoztam a másik oldalra.

— Hát keresd meg itt az sz-t!

Az éleseszű fiú nem soká keresett, az egyik szónál egyszerűen csak rámutatott az sz-re.

Micsa bácsinak reszketett a szakála örömében. Az öreg asszony is meglepetve tekintett reám, szeme megtelt könnyel és ezt kérdezte tőlem :

— Van-e anyád?

Ezek voltak az első szavak, melyeket e hallgatag nőtől hallottam.

— Van, néne!

Nekem is könnyes lett a szemem.

— Hadd csókoljalak meg, fiam, anyád helyett!

És megcsókolt; én meg letöröltem a könnyeket, melyeket az aggnő csókja fakasztott.

Három hétig ment ez így. Péjcsa jól haladt. Már tudott annyit, hogy az egész abc-és könyvet is elolvashatta. A nevét is le tudta már írni.

Egy éjjel azt a parancsot kaptuk, hogy másnap kora reggel induljunk el és még hajnal előtt megszólalt az ébresztő kürt.

Micsa bácsi kelt fel először, meggyújtotta a lámpát és szilvóriumot öntött egy a tűznél lévő bögrébe.

Még mindig esett a hó, a nagy pelyhek már egész réteget képeztek a földön és a tetőkön.

Midőn a hátamra vettem a borjút, Péjcsa lépett hozzám és egy szép, nagy almát adott. Nagyon nehezeire esett szegény fiúnak a válás.

Almát kaptam jutalmul . . . De nekem legjobban esett, legnagyobb jutalmam volt az az anyai csók.

Midőn elindultunk, a házbeliek ott álltak a ház előtt és sokáig, nagyon sokáig néztek utánunk, míg egészen el nem tűntünk szemeik elől.

A hó is erősebben esett. Fülünkre húztuk a sapkát, vállunkra akasztottuk a puskát és tovább gyalogoltunk a mély hóban . . .

NUSICS GY. BRANISZLÁV után, szerzből

SKRIBICS TIVADAR.

SZEGÉNY EMBER.

Szegény embert Isten mentse,
Ha elhagyta a szerencse!
Mindhiába küzd és fárad,
A hinárból
Ki nem gázol,
Baj után baj egyre árad.

Ellenáll, hogy el ne essék ---
S ha tehetség és ügyesség
Néki daczos erőt adnak:
Annál rosszabb, --
Kínja hosszabb.
Ki hamar dől, könnyebb annak.

Szerencsétlen, a ki gyöngé,
Gyors bukással indít könnyre.
Szerencsétlen erős férfit,
Ki nem dől el:
Sujtják kővel
S irgalmatlan gúnynyal sértik.

Áll és küzd, bár vére csordul.
A szerencse majd csak fordul!
Büszkén, bátran, bizva várja.
Mindhiába!
Süpped lába --
S ujong minden aljas kába,
Mint lepi el holt viz árja.

KOZMA ANDOR.

MICHEL-ANGELO.

Borús bár homlokod és arczod halovány,
Nem szánlak téged én, zordon Buónarott'.
Művész-titán! soha sem fáradt el karod,
Nem csüggedett szived, nem bántott kedv-hiány.

Büszke valál s erős, csodás kor embere,
Vívál éj-napon át kegyetlen harczokat;
Kilencz nagy évtized szántá föl arczodat,
De szived és erőd meg nem törött bele.

Azt szánom én, kinek, — habár gondolt nagyot, —
Legyőzni a makacs, lázongó anyagot, —
A te erőd s hited, jaj, meg nem adatott.

Legszebb álma előtt ki összetörve áll,
S érzi, míg munka közt éj s nap enyészve száll:
Mint fogja bé agyát örültség és halál.

BOURGET PÁL *után, francziából*

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

EGY ANGOL SZEMLE MAGYARORSZÁGRÓL.

A british tribute to Hungary czímmel a londoni *National Review* februári számában egy tanulmány jelent meg Sir Rowland Blennerhassett baronet tollából. A szerző engedelmeiből itt közöljük fordítását. Minket magyarokat már azért is érdekel, mert bizonyítja, hogy országunk küzdelmeit a multban és elért eredményeit a jelenben épen a rokon alkotmányfejlődésű Angliában nem tekintik phrasisnak. Nem von el semmit e munka értékéből, hogy részleteiben itt-ott talán nem eléggé szabatos; aztán némi actualis érdeke is van e tanulmánynak azon szerepnél fogva, melyet a világpolitika egy éles megfigyelője hazánkknak a közel keleten juttat.

De szóljon helyettünk maga a tanulmány, melyet egész terjedelmében közlünk:

«Egyike a legfontosabb és legmesszibbreható tanulságoknak, melyet az angol nép a délafrikai háborúból merített, bizonyára annak belátása, hogy Európában igen csekély számban vannak barátai. Azok, kik a continens életét és irodalmát ismerik, már jó ideje tudták ezt. Németországnak ez ország iránt táplált ellenséges érzelme az 1870-diki háború kitörése óta folyton növekedőben van. A Dél-Afrikában most folyó küzdelem alatt leginkább kisebb nemzetek tanusítottak rokonszenvet az angolok iránt. Barátságos jóformán egyedül a dánok, svédek, görögök magatartása maradt. Másrészről pedig Németország volt az a központ, a melyből az Anglia elleni rágalmak kiindultak. Németország ellenséges magatartása azonban nem új dolog. Mommsen mutatott rá arra, hogy ennek okai nem csupán a mostani búr háborúról való nézeteltérésben, hanem jóval távolabb keresendők. E szemlében már egyszer rámutattam arra, hogy ez érzület Nagy-Frigyes idejében keletkezett és azóta nem szűnt meg. A Napoleon elleni küzdelem legválságosabb napjaiban oly férfiak,

mint Kalkreuth tábornok, Hatzfeld, Ancillon és mások azt iparkodtak kimutatni, hogy e korszak szerencsétlenségeinek és nyomorúságainak igazi okozója Anglia és nem Napoleon. A jelen, tervszerű rosszakarat és rendszeres rágalmazás által irányított mozgalomnak, melynek célja a német népet Anglia ellen felbószítani, Európa történelmének bármely korszakában nem akad párja.

Nem áll elszigetelve a német sajtó e gyűlölet-tannak hirdetésével. Pomerániai falvak templomában lelkipásztorok vasárnaponként szónokolnak országunk ellenségeinek érdekében és rajnaparti papok nem áttallják az angol államférfiakat, valamint a britt hadsereget a legocsmányabb rágalmakkal illetni. Az ifjúság tanítói iskolákban és az egyetemeken állandóan azt hirdetik, hogy Angliát megdönteni Németország valódi hivatása. Mindenki, ki a művelődés ügyét igazán szíven viseli, csak mély fájdalommal szemlélheti ezt a tényállást. A legtöbb vezető és fölvilágosodott angol férfiú őszintén sajnálja Németország és Nagy-Britannia ez elidegenülését. Az angol nép azon tekintélyes része, mely egy hatalom iránt sem táplál ellenséges érzelmeket és ennek tudatában is él, csak nehezen jutott annak megismerésére, hogy Európa politikájának leghathatósabb tényezőjévé vált Németországnak Anglia iránti ez ellenséges érzelme. Csak lassanként ébred annak tudatára, hogy ez a tünet nagy mérvben veszélyezteti Európa békéjét. Világosan utaltak erre Bülow gróf legutóbbi beszédei. Mondják azt is, hogy a kancellár személyesen nem táplál ellenséges érzelmeket ez ország iránt. Ha áll ez, beszédeinek jelentőségét csak fokozza. Tudta, tudnia kellett, hogy a britt hadsereg ellen emelt vádak és a Mr. Chamberlaint illető rágalmak hamisak és mégsem tett semmit a tévedés földerítésére, sem az igazság kijelentésére. Sőt beszédeivel, melyekből nem világlik ki az, hogy ő e különös rágalmazásoknak hitelt ad, inkább azt a látszatot kelti, mintha valami ténybeli alapja volna a «csúnya és ocsmány hazugságoknak», melyekről Sir Edward Grey *) szólt.

Az angol kormány által elfoglalandó álláspontot fölötte egyszerűen írja elő a tényeknek e szomorú fejlődése. Idő tüntetheti el egyedül Németország ellenszenvét. Fölösleges munkát végez az, ki érvekkel akarja a helyzetet meggyógyítani. A mi földadatunk azt a tengerentúli britt politikát követni, mely Vic

*) Unionista képviselő. (Ford.)

toria királynő nevéhez fűződik örökké, melynek Sir John Seeley *) volt ékesszóló prófétája és melyet mint miniszter Mr. Chamberlain először folytatott elszántan. A birodalom egyesülése lehet csak politikánk egyedüli célja. E cél elérésére elsősorban nem csak az szükséges, hogy haditengerészetünket oly erőben tartsuk fenn, melyben bármely két hatalom ellen képes legyen a küzdelmet fölvenni, a mi a mostani állapotnak felelne meg, hanem egy három hatalom erőre kell ezt emelni. Az éjszaki tengerben oly állandó hajórajról kell gondoskodni, mely fölé a középtengeri hajórajunkkal. A német fenyegetésre a felelet csak ez lehet. Semmi okunk sincs most, mely miatt Németországgal veszekednünk kellene: legjobb mód ennek elkerülésére folytonos készségben lenni. Egyszersmind magára fogjuk hagyni és közvetlenül fogunk Oroszországgal tárgyalni, miközben minden kívülállótól származó és Oroszország kétszínűségéről szóló hír ellen füleinket alaposan be fogjuk tömni. Franciaországgal szemben oly állást kellene elfoglalni, mint Oroszországgal szemben. Jelenleg nem nagy azon kérdések száma, mely Anglia és Franciaország között ellentétet támaszthatna. Az újfundlandi part miatt támadt vita kétségtelenül óvatos, de elszánt elintézészt igényel, a mennyiben itt komolyan számba veendő a francia érzelmek. De sem Anglia, sem Franciaország érdekét nem képezheti, hogy bármely más nemzet, melynek érdeke mindakettő hatalmát lehetőleg gyöngíteni, e két országot egymás ellen fölingerelje.

Bülow gróf savanykás beszédeivel meglepő ellentétben áll a magyar miniszterelnök azon méltóságteljes kijelentése, a melyet egy képviselőnek az angol politikára és a britt hadseregnek a délafrikai háborúban tanusított magaviseletére vonatkozó kérdése alkalmából tett. A magyar kormányelnök, M. de Széll személyes véleménye, csak úgy mint Bülow gróf esetében, itt sem igazán mérvadó. Angliában természetesen mindenki tudja majd a magyar korona miniszterelnökének kedvező véleményét méltányolni, különös fontosságot kölcsönöz azonban beszédének azon körülmény, hogy a magyar országházban tartotta. Semmiképen sem palástolta el nézetét a hadseregünk ellen koholt aljas rágalmak gyalázatos voltáról: ezen epizód pedig visszahozta az angol

*) Angol történetíró, kinek *The expansion of the Empire* című műve (1883) nagyban hozzájárult az imperialistikus eszme elterjedéséhez. (Ford.)

nép emlékezetébe Magyarországnak szabadsága és önállósága érdekében vívott hosszas küzdelmeit, azon rokonszenves érzelmeket, melyekkel Nagy-Britanniában ez ügyet állandóan szemléltek és újra föltámasztotta ez országnak Magyarország és jövője iránti érdeklődését.

Régebbi időkben a lengyeleket gyakran az éjszak francziáinak, a magyarokat pedig a kelet angolainak nevezték; Anglia és Magyarország történelme sok tekintetben tényleg oly meglepő hasonlatosságot mutat föl, mely igazolja ezt az összehasonlítást. Magyarország a continens kizárólagos, Anglia mellett pedig egész Európa egyedüli állama, mely alkotmánya fejlődésében folytonosságot mutat föl, mely csak úgy mint Anglia állandóan küzdött egy oly vegyes kormányforma mellett, mely rendet és szabadságot biztosít. Ez eszme Magyarországon az utolsó hét század alatt folyton élt. Alkotmányukat a magyarok 1222-ben kapták II. Endre királyuktól, hét évvel miután János király a Magna Chartát Runnymednél szentesítette. A Magna Chartában és az arany bullában nyilvánuló gondolat fölötte hasonló, a magyarok ehhez pedig csak oly állhatatosan ragaszkodtak, mint mi magunk.

Egy sajátságos tisztség volt azonban a magyar alkotmányba foglalva: tudniillik a nádori hivatal. Ennek eredete összeesik a magyar alkotmányával, hasonló méltóság egy másik országban sem létezett. A nádort az országgyűlés a király jelölésére élet-hossziglan választotta meg. Ő elnökölt a főrendek házában; ő volt az ország főkapitánya; ő volt az ország belkormányzatának igazi feje, a királyi tábla elnöke, ezek mellett több kisebb hivalt is viselt, így például Pestmegye főispánja volt. Ha Magyarország királya és birodalma közt bármilyen ellentét merült föl, a nádor volt a közvetítő. A nádor a kiskorú király gondnoka és ez esetben úgy szólván az ország helyettes uralkodója volt. Ha a király bármely okból elmulasztotta az országgyűlést összehívni, a nádor föladata volt ezt megtenni. Egyszóval a nádor volt a magyar alkotmány őre. Minthogy a nádort a király jelölte ki, jöllehet az országgyűlés szavazata is szükséges volt, a Habsburg-házbeli királyok, miután Szt. István koronája családjokra szállott, vagy egyáltalában nem töltötték be a nádori széket, vagy pedig saját teremtéseikre ruházták e méltóságot.

Egy másik jellemző magyar intézmény a helyhatósági önkormányzat. Föltétlenül sajátjuk ez: berendezése tökéletes, fontossága politikailag igen nagy volt. Magyarország, csakúgy mint

Nagy-Britannia intézményeinek eredete kiváltképen e talajban gyökeredzik. Természetes történeti fejlődést jelöl e két ország alkotmánya, mely egészen más, mint a continens többi mestersegesen gyártott alkotmányai. Nyilvánvaló, hogy az Európában létező alkotmányok legjava az 1812-diki spanyol alkotmányhoz támaszkodik, mely utóbbi megint az 1791-diki francia forradalmi alkotmánynak nyers utáinzata. Ezen megírott alkotmányok nagyrahangzó körmondatokban oly elveket hirdetnek, melyeknek gyakorlatban alig lehet hasznát venni. Ezek gyakran, mint ezt a bécsi országgyűlés példáján láthatjuk, Burke szavaival élve nem egyebek, mint a fejtelenség rendszeresítésére és a zűr-zavar módszeresítésére irányuló ügyetlen kísérletek. A magyar alkotmányban részarányosságot hiába keresünk, de minden rész magán viseli azon korszak bélyegét, a melyben a többihez toldották. A magyar állam két alapköve a korona főhatalma és az országgyűlés törvényhozása: a helyhatósági önkormányzat ez egésznek a szövetség jellegét kölcsönzi. Egy nemzetséghez tartozó nagyobb embertömegek gyakran egy másik nemzetiségű csekély töredékeket vesznek körül, megtörténik azonban az is, hogy egy nemzetiség az ország valamely részében van összpontosítva. Közös eredetű családok községeket alkottak és teljes szabadsággal kormányozták önmagokat. E közös eredetű községek bizonyos száma alkot egy megyét, mely messzirekiható hatalommal intézi el saját ügyeit. Könnyen juttathatja nemzeti eszméjét főhatalomra egy nemzetiség, ha egy megyében községei többségben vannak és jóllehet a magyaroknak gyakran szemére vetik a többi fajok elnyomását, valóságban ennek ellenkezője áll inkább. Kétségtelen, hogy a magyar faj, a hagyományában rejlő vonzerő következtében, különösen az újabb időkben kiválóan képesnek bizonyult más fajbeliek, különösen pedig zsidók és németek fölszívására. Európának egy nemzete sem járt el gyöngé vagy alávetett emberfajokkal megközelítőleg oly kiméletesen és igazságosan, mint a magyar. Különösen áll ez a zsidókra, kik alkalmasint Európa egy más országában sem olvadtak be a nemzetbe oly mértékben, mint Magyarországon. Ez ország mai állását az 1867-diki rendezkedés óta foglalja el: ez időponttól kezdve anyagi forrásai meglepő és csodálatos módon fejlődtek ki. Nálunk már szokássá vált az Egyesült-Államok úgy mint királyunk tengerentúli birodalma városainak és községeinek bámulatra méltó fejlődéséről beszélni: Magyarország azonban rövid negyven esztendő alatt virágzó ke-

reskedelmet, gyárat, egy teljes vasuti hálózatot és egészséges tanítási rendszert teremtett a mellett, hogy számos kimagasló politikus, író és tudós került ki férfiai sorából. Ez eredményt a magyarok kiváló tulajdonságai már eleve biztosították. Megvan azon képessége a magyaroknak, a mint ezt már fentebb kifejtettem, hogy idegeneket is tudnak nemzetiségök iránt föllekesíteni: a németek és zsidók örömet válnak magyar érzelművé, mihelyt a magyar intézmények vonzó hatáskörébe kerülnek.

Horvátországnak és általában a délszlávoknak szent István koronája alatti helyzete oly kérdés volt, melynek sikeres megfejtése céljából nagy nehézségekkel kellett a magyar államférfiaknak megküzdeni. A magyar birodalom különböző területeinek együttes megjelölésére használják e kifejezést «Szt István koronájának orszagai». Ezek jöllehet mindmegannyian a föloszthatatlan magyar birodalom integrális részei, a szorosán vett Magyarországtól mégis különböznek. Egyike ezeknek a Dráva és Száva között fekvő Horvátország. A századok lefolyása közben nagy változásokon ment át fönti név értelmezése. A tizenkettedik században a Kulpa és Verbasz folyók közé foglalt terület viselte a Horvátország nevet. Ez magába foglalta a mai Boszniát, Dalmátország és az adriai tengerpart egy részét. Idők multával törökök szállták meg a horvát területet, a miért a népesség nagy része Magyarországra menekült és a Dráva és Száva között telepedett le. Ilyformán a horvátok által jelenleg lakott terület el nem gondolható idők óta magyar; ha tehát horvátokról, nemzetiségökről, jogaikról és minden egyebekről van szó, meg kell arról is emlékeznünk, hogy a magyaroknak köszönhetik politikai lényegök fönmaradását. A magyar szabadságharcz idejében a horvátok és délszlávok 1848-ban Jellachich tábornok vezetése alatt a bécsi központi kormány mellett ragadtak fegyvert. A horvát mozgalom igazi intézője Gáj Lajos volt. Ennek végét mindnyájan ismerjük: Magyarország, ha Oroszország közbe nem lép, a délszláv mozgalom ellenére mégis kiküzdötte volna függetlenségét. Paskievics vezetése alatt egy nagy orosz hadsereg kelt át Magyarországra és ezzel az ország sorsa el volt döntve. A magyar hadsereg zöme Világosnál kénytelen volt magát az oroszoknak megadni és az orosz tábornok Miklós császárnak jelentette: «Magyarország Felséged lábainál fekszik». A fegyverletétel után sok magyar alattvaló átmenekült Törökországba. Kísérlet történt a szultánt ezeknek kiadására kényszeríteni. Akkortájt Palmerston lord volt Anglia

külpolitikájáért felelős és fölösleges dolognak látszik megemlíteni azt, miszerint ő gondoskodott arról, hogy a szultán ezt meg ne tegye. E menekültek közül sokat távollétök alatt halálra ítélték. Andrassy Gyula gróf is ezek között volt, ki boldogabb idők eljöttével nemcsak Magyarország miniszterelnöke, hanem a kettős monarchia kancellárja is lett. Több kiváló magyar férfiút elfogtak és ki is végeztek: egyike ezeknek az első magyar felelős kormány miniszterelnöke Batthyány Lajos gróf volt, egy mérsékelt nézetei, az alkotmányos korona iránti tisztelete és hűsége miatt kiváló férfiú.

Oly sajátságos körülmények játszottak közbe e nemes lélek kivégzésénél és a fájdalom, melyet e miatt Magyarországon éreznek, oly maradandó, hogy méltó ennek részleteit röviden emlékezetünkbe visszaidézni. Batthyány grófot Budapesten tartóztatták le Windischgrätz herceg, ki a grófnak haditörvényszék elé való állítását rendelte el. Miután pedig Windischgrätz herceg nem valami dicső módon vonult ki Budapestről, a haditörvényszéket áthelyezték Laibachba. Batthyány gróf védelme oly alaposan utasította vissza az ellene fölhozott vádakát, hogy a haditörvényszék képtelen volt őt elítélni. A beavatottak jól tudták azonban, hogy a bécsi császári kormány kívánja a gróf megbüntetését: a haditörvényszék az ítélet után azon reményben fogva tartotta, hogy csendesebb idők beálltával majd szabadlábra helyezik.

A bécsi kormány azonban fejébe vette, hogy Batthyányt k kell végezni és a mikor az ítéletről szóló jelentést megkapta, azon megjegyzéssel küldte ezt vissza a haditörvényszékhez, hogy nem akarja, hogy Batthyányt továbbra is fogva tartsák, miután a bírák határozata nem mondta ki őt bűnösnek. A császári kormány kijelentette, hogy oly helyzetbe kíván jutni, melyben Batthyáynak megbocsáthat, hogy nagylelkűségének ezáltal is jelét adhassa. Ennélfogva Schwarzenberg, az akkori osztrák kormány feje azt tanácsolta a haditörvényszéknek, hogy ítélje Batthyányt és egyúttal ajánlja melegen kegyelemre. Így hangzó ítéleteket megsemmisíteni Ausztriában állandó gyakorlat volt, ez egy esetben a haditörvényszék elnöke Wetzlar tábornok mégis habozott beleegyezni a halálos ítéletbe. Kifejtették neki azonban, hogy ez csak formalis kérdés és hogy a kormány a fogolyt teljes bocsánatban fogja részesíteni. Erre ő megadta a beleegyezését és a halálra szóló ítélet kimondatott, jöllehet egyúttal melegen kegyelemre ajánlották Batthyányt, azon megjegyzéssel, hogy ő mint miniszter kötelessége teljesítése közben gyakran a legnagyobb

nehézségekkel állott szemben és hogy nem is cselekedhetett volna másképen, mint a hogy tette.

De Schwarzenberg elérte célját. Sem az ítéletet, sem a haditörvényszék jelentését nem terjesztette föl a császárhoz, hanem az okmányokkal együtt elküldte Batthyányt Haynauhoz, Budapest akkori parancsnokához. Haynau semmibe vette a kegyelemre való ajánlást, hanem egyenesen elismerte a haditörvényszék határozatát. Bitófán kellett volna Batthyáynak kimúlnia, hanem 1848 okt. 5-ének éjjelén torkát késsel keresztülmetszván, öngyilkosságot kísérelt meg. Azon seb miatt, melyet nyakán maga okozott, megkimélték azon gyalázattól, hogy bitófán müljon ki és golyóval végezték ki másnap. Könnyű elképzelni, hogy a magyarok ily eljárás miatt mennyire háborodtak föl: ez az eset nem állott azonban egyedül, úgy hogy mély elkeseredést szült az egyidejűleg végrehajtott számos kivégzés. A magyar nép mellett szól az, hogy a vezető férfiak egy kormány cselekedeteit uralkodójok személyiségétől mindig szét tudták választani. Ez szintén oly vonás, melyet az angolokkal közösen bírnak és őszintén bámulnunk kell azt a mérsékletességet, politikai tapintatot és fölvilágosodott loyálitást, melyet alkotmányos koronájokkal szemben tanusítottak a magyarok, midőn diadaluk órája elérkezett.

Miután az 1849-diki események lezajlásával újra fölállították a bécsi központi kormányt, ez Horvátországot, mely a magyar küzdelem idejében Jellachich és Gáj vezérlete alatt Szt István koronája ellen ragadott fegyvert, azzal jutalmazta meg, hogy egy Magyarországtól különálló királysággá emelte föl, melyhez még Fiume kikötőjét és az Adria partja mentén lévő horvát részeket csatolta. Ez új királyságban, csakúgy mint Magyarországon, az osztrák törvényeket hozták be: Horvát-Szlavonország akkoriban azonban különös kiváltságokat, politikai és nemzeti intézményeket kapott, a mellett hogy tekintélyes hatalommal ruházták föl helyi kormányzatát. A mikor a magyar alkotmány visszaállított, a magyar korona jogai Horvátországra is kiterjesztettek, és azon intézmények és kiváltságok érvényessége, melylyel ez országot a bécsi kormány ajándékozta meg, természetesen megszűnt. Két párt állott akkortájt Horvátországban egymással szemben: az egyik őszintén kívánta a kibékülést Magyarországgal, a másik azonban, mely szerfölött rajongó és számra nézve sokkal erősebb volt, tökéletes függetlenségre törekedett, a mennyiben Magyarországról volt szó. Nem kívánta a Ferencz József iránti hűség

megtörését, vagy legalább ilyfajta gondolatot hivatalosan nem hozott nyilvánosságra. Ez a hatalmas párt királyának jogait, csak mint Magyarország királyának jogait vonta kétségbe. A magyar országgyűlés e pártnak egy oly egyezkedést ajánlott, mely úgy nemeslelkűsége, mint államférfias megfogalmazása miatt kiváló. Ezen kiegyezés értelmében Horvátországot a magyar országgyűlésen 34 személy képviseli, kiket a horvát tartománygyűlés választ meg. A horvát végrehajtó hatalom élén ezentúl is a bán áll, kit a miniszterelnök előterjesztésére nevez ki a magyar király, A különböző osztályok élén egy-egy hivatalnok áll; ezek a bánnal együtt a horvát tartománygyűlésnek felelősek. Minden a közoktatásba és igazságszolgáltatásba vágó ügy ellenőrzése a horvát tartománygyűlés dolga, minden egyéb ügy a magyar kormány hatáskörébe tartozik, melynek kebelében a horvát érdekek megóvása egy külön miniszterére van bízva. Fiume város és területe, melyet Magyarországtól a reactió és absolutistikus rendszer idejében szakítottak el, csak 1870-ben került vissza ez országhoz. A magyarok természetesen remélték, hogy a horvátokkal szemben tanusított nemeslelkűségek idővel majd kiöli azt a gyűlöletet, melyet ezek a magyar állam iránt tápláltak. Ezen reményök azonban nem teljesült. A túlzó pártok és elemek hatalma egyideig látszólag folyton növekedett, 1878-ban pedig egy párt alakult, melynek célja volt Boszniát és Hercegovinát Dalmátiával és Horvátországgal összekapcsolni és végül egy Magyarországtól független királyságot alakítani. Több körülmény következtében csakhamar népszerűvé vált e gondolat, melynek elterjedésében nagyban hozzájárult az, hogy Mazurunic, ki 1873-tól 1878-ig töltötte be a báni méltóságot, melegen pártolta. A mozgalom egyik vezetője Strossmayer József, diakovári püspök. E kiváló férfiú, ki óriási befolyást gyakorolt a délszlávokra, 1849-ben lett püspök. Rómában nagy tekintélyre jutott, jóllehet élesen szembeszállott a curia romanával. Azt tartották róla általában, hogy képes lesz a délszlávokat a római kath. egyház számára visszanyerni. 1881-ben és 1888-ban újból Rómában jelent meg e törzshöz tartozó zarándokokkal. Képes volt kieszközölni a szentszéknél, hogy a délszlávoknak szabadjon a szláv liturgiát megtartaniok: e körülményből világosan láthatjuk e püspöknek óriási befolyását. Nem volt kevésbé sikeres mint államférfi: úgy szólván vezetője lett a nemzeti pártnak és meg tudta a maga számára nyerni az alsóbb papság legnagyobb részét.

Rosszabbról rosszabbra fordult azonban Horvátország helyzete, s a kormány tekintélyét Mazurunics bán utódja 1878 után sem tudta megszilárdítani. Az 1883-ik évben azonban Khuen-Héderváry gróf lett a bán és ő csakhamar bebizonyította azt, hogy képes szilárdságot tapintattal egyesíteni. A tulzó pártok a tartománygyűlésen egynél több viharos jelenetet idéztek elő, de erőlködéseik nem tudták a bánt cselekedeteiben megakadályozni, sem állásában megingatni. Az új bánnak nagy mérvben előnyére volt az, hogy a magyar miniszterek, úgy szintén a király bizalmában és támogatásában részesült. A rend pártja, mint az ily körülmények között rendesen meg szokott történni, a kormány és közigazgatásért felelős férfiak szilárdságából és állhatatosságából reményt és bátorságot merített, mialatt a separatista mozgalom egyik vezető férfiának személyes ballépése e párt tekintélyét a közvéleményben komolyan megrendítette. Miután pedig a magyar király Strossmayer püspököt nyilvánosan megdorgálta, ez visszavonult a tényleges politikától; ez mind azt okozta, hogy a magyarelles mozgalom Horvátországban folytonosan gyöngült. Kívátságaival most meglehetősen meg van elégedve Horvátország: ugyanezt teszi Magyarország népességének három-negyed része és általában támogatja a többség Magyarország suprematiáját. A tizennyolcz millió összlakosságból harmadfél milliót kitevő románok jelenleg kibékíthetetlenek: de érzékek politikai dolgok iránt annyira hiányzik, hogy komoly nehézségeket alig okozhatnak a mellett, hogy nincs okuk alapos panaszra. Nem tudnak sikeresen versenyezni a magyarral, ki fényes politikai hagyományt, bölcs tapintatot és józan belátást bir megbecsülhetetlen örökségül.

Senki sem mondhatja meg, mily jövő vár Szent István koronájára. Én azonban őszintén remélem, hogy el fog egyszer jönni az idő, a mikor a magyarok, legnagyobb uralkodójok, Corvin Mátyás király terveit meg fogják valósítani, azáltal, hogy orszá-gukat délkeleti Európa legnagyobb hatalmává növesztik ki. Ré-szemről azt tartom, a mint ezt gyakran meg is mondtam magyar barátaimnak, hogy oly állást foglaltak el a cseh kérdésben a magyarok, melylyel a szent korona csehországi ellenségeit csak támogatták. Hogy miért kedvezzenek a magyarok Cis-Leithaniában a német suprematiának, ezt nem tudom megérteni. Könnyű belátni, hogy Hohenwart gróf korában, körülbelül harmincz évvel ezelőtt, nem akadt magyar államférfi, ki nem nézett volna

gyanakodva Cis-Leithaniában minden szövetségésre irányuló mozgalomra, azon hatás miatt, melylyel ez a magyar szent korona országaira lehetne. Abban az időben tudniillik a szent koronához tartozó országok egy oly szövetséges rendszer mellett foglaltak állást, mely okvetlenül román, horvát és tót tartományokra szakította volna szét a magyar királyságot. Ez ma mind megváltozott. Nincs mitől tartania Magyarországnak a cseheknek esetleg adandó engedmények miatt és remélem, hogy a magyarok államuk megszilárdulásának haladása mértékében fogják nyugodtabban és ha szabad mondanom igazságosabban megítélni a cis-leithániai nemzetiségi törekvéseket. Mi Angliában ezt, azon meleg érdeklődésnél fogva, melylyel a magyaroknak jövőbeli boldogulása és dicsősége iránt viseltetünk, szívből kívánjuk. Azt hangoztatják néha, hogy egyedül anyagi érdek irányítja az államok politikáját. Sokan, a kiknek pedig ezt jobban kellene tudni, azt vélik, hogy kiváltképpen Anglia külpolitikájában mérvadó az anyagi érdek. Lehetetlen azokkal vitatkozni, kiknek ez a nézetök. Módszeresen és tökéletesen ignorálják azon munkát, melyet ez országban az emberiség ügye érdekében, gyakran az anyagi érdekek egyenes kárára végeztek. Talán mégis el fogja némiképpen ismerni egyik-másik józanabb bírálónk szeretetünket és ragaszkodásunkat tiszteletreméltó alkotmányunk, és régi, jóllehet korlátolt, de valódi monarchiánk iránt. Égbe kiáltó, hogy mily kevésbé ismerik Angliát odaát, ha Bismarck herczeg, a nagy államférfi nézete az volt, a mint ezt nem egyszer meg is mondotta, hogy az angol nép nem ragaszkodik koronájához. És ilyet Victoria királynő idejében. Mindannyian, kik gondolkozásaink útjait és módjait érti, meg fogja engedni, hogy, tekintettel azon hasonlatosságra, mely az angol és magyar intézmények között fönnáll, melegebben érdeklődjünk Magyarország mint oly népek jóléte iránt, melyek politikai intézményei és jogi rendszere alapján különbözik attól, a mely alatt mi élünk. Az idem velle atque nolle, melyről Salustius szól, a legbiztosabb baráti kötelék egyesek és nemzetek között.

Nem állunk nagyon messze azon időponttól, melyben oly nagy és messzireható változások fognak a Balkánon végbemenni, melyek komolyan érdekelhetik Magyarországot. Ez állam ily események beálltával természetesen Angliát, mint a mely országnak délkeleti Európában nincsenek hódítási tervei, tekintené segítőjének abban, hogy az Adria partjain egy biztosabb és szilárdabb

állásra tegyen szert. Részünkről igen jól tudjuk, hogy bármely általános európai rázkodás alapja és a continentális politika megváltozhatatlan tényezője Németországnak Anglia iránti ellenséges-érzelme lesz. Ha köztünk és Francia- vagy Oroszország között bármely okból háború ütne ki, nem lesz egy német államférfinak sem bátorsága Angliával szemben más magatartást, mint legjobb esetben az ellenséges és rosszakaró semlegességet, tanusítani. E tény következtében, akár kellemes nekünk akár nem, nemzetközi helyzetünket át kell újból gondolnunk, különösen pedig viszonyunkat Oroszországhoz. Midőn e szemlében először pendítették meg ezt a gondolatot, hogy újból megfontolás tárgyává kell tennünk ázsiai szomszédunkhoz való viszonyunkat, azon czélból, hogy e két hatalom érdekeit igazán megismerjük, teljes elismeréssel üdvözölték e tervet Angliában még azok is, kik kivihetőnek nem tartották. Pártolóinak száma minálunk nőttön-nőtt azóta és újabban számos jel arra mutat, hogy egy néhány fölvilágosodott és hazafias orosz férfi fontolóra vette, vajon tényleg előnyös-e császárságukra az Angliával szemben elfoglalt ellenséges és gyanakodó álláspont. El vagyok telve attól a reménytől, hogy barátságosabb viszony fog kifejlődni e két birodalom között: őszintén szólva azt tartom, hogy Angolországnak Oroszországgal való egyetértése fontosabb egész Európára, mint épen e két országra nézve. Idegen nemzetek egyszer s mindenkorra megtudhatják, hogy egy szövetséges társ megszerzése miatt utunkról nem fogunk letérni. Anglia természetes szövetségestársai tengerentúli testvérmemzetei, melyek királyunknak engedelmességgel tartoznak. Más nemzetekre nézve lehetne Anglia és Oroszország barátsága igen előnyös. E nemzetek egyike kétségen kívül Magyarország. A magyar államférfiak és hazafiak, jól tudják, meglehet kicsit túlozzák is, hogy mily veszedelem fenyegeti őket Oroszország és a nagy szláv birodalom részéről. Tekintettel az oroszoknak befolyására a Balkánon és annak lehetőségére, hogy ezen befolyás Szent István koronájával szemben ellenségesnek bizonyúlhatna, fölötte fontos Magyarországra nézve, hogy egy oly hatalom, mint Anglia, mely vele barátságos viszonyban áll és nem részrehajló a délkeleti Európa területi rendezkedése kérdésében, vele szemben oly állást foglaljon el, hogy egy kritikus pillanatban, ha Magyarország érdekeit igazán veszély fenyegetné, közbe tudjon járni érdekében Oroszországnál.

ÉRTESÍTŐ.

*Jánosi Béla. Az æsthetika története. Három kötet. 1899—1901.
Budapest. A M. Tud. Akadémia kiadása.*

E mű becsületére válik tudományos irodalmunknak. Alapos és valóban tájékoztató előadásában igen nagy anyagot ölel föl. Az elvont gondolkozás ébredésétől kezdve egészen Tolsztoj Leo sajátos æsthetikai fölfogásáig tárgyalja a nevezetes nézetek- és elméleteket, melyek az æsthetikai gondolkodásra fontosak voltak. Kevés ilyen nagy tudományos munkánk van a legújabb korban, mely ily nagy készültséggel és utánjárással hordta össze anyagát. Sőt mondhatni, a külföldi gazdag szakirodalomban is alig van ily beható mű erről a tárgyról. Ha jól tudjuk, *Az æsthetika története* első nagyobb műve a szerzőnek: kétségtelen, hogy becsületére válik mind neki, mind a kiadónak: a Magyar Tudományos Akadémiának. Az első két kötetet az Akadémia a Gorove-díjjal tüntette ki.

Az első kötet tárgyalása menetében mintha még némi ingadozást lehetne észre venni: a munka folyamában a szerző mindig biztosabban éri el célját. Előadása módja nyugodt, de sohasem vontatott. Stílusa világos és egyszerű, de nem minden élénkség nélkül.

Szivesen ismerjük el a szerző szakértelmét és nagy szorgalmát, szivesen ismerjük el művének értékét: mindamellet mégis három tekintetben kifogást kell művével szemben tennünk.

Mindenekelőtt nem helyeselhető művének beosztása. Az első kötet: az æsthetika a görögöknél (504. lap). A második kötet az æsthetika történetét a középkortól Baumgartenig tárgyalja (553. l.). A harmadik kötet Baumgartentől napjainkig szövi a történet fonálát (608. lap, a mutató nélkül). Ez igen aránytalan beosztás. Kétségtelen, hogy kétszáz év óta az æsthetikai vizsgálódások mélységre és terjedelempre nézve úgy fejlődtek, hogy az æsthetikát modern tudománynak lehet mondani. Az ókorban is voltak æsthetikai írók:

de nagy, folytonos széleskörű æsthetikai tudományos működésről nem lehet szó a XVIII. század előtt. Az æsthetika hasonlít e tekintetben a nyelvtudományhoz: a nyelvtudományban is voltak ó-kori alapvetések, de azért mégis új-kori tudomány. Világos tehát, hogy mostohán bánik el az újkori æsthetikával, a ki neki az æsthetika történetében a rendelkezésre álló helynek csak körülbelől $\frac{1}{3}$ -át szenteli. Jánosi nem szerkesztette meg elég czélszerűen jeles könyvét: az utolsó kötetben már össze van zsúfolva az anyag. Úgy hiszszük, a következő beosztás arányosabb lett volna a tárgyhoz: Első kötet az æsthetika a XVIII. századig. Második kötet: a XVIII. század (Locke, Rousseau, Diderot, Schiller, Herder, Kant). Harmadik kötet: a XIX. század. Hiába! Az ó- és középkorban is éltek lángelmű gondolkozók, de Kant mégis fontosabb, Wundt és Taine pedig reánk nézve tanulságosabbak, mint ők.

Második hibáztatásunk arra vonatkozik, hogy Jánosi nem egyenlő szempontból nézi a három kötet anyagát. A második kötetben — a hol még nincs oly bő anyaga — kiterjeszkedik a képzőművészeti alkotások elméletére is. Szól Dürer, Lionardo, Cellini nézeteiről. Ezt a kapcsolatot — a művészi elmélet és a képzőművészeti alkotás kapcsolatát — a harmadik kötetben már elejti. Pedig kétségtelen, hogy ez a kapcsolat a XIX. században is megvan, csak hogy az irányok sokfélesége következtében nehezebben kimutatható.

Harmadik kifogásunk talán nem is elég méltányos, mert a szerző már eleve védekezik vele szemben. Jánosi tudniillik nem foglalkozik oly terjedelmesen a magyar æsthetikával, mint azt ohajtánók. Különösen az utolsó harmincz év magyar æsthetikai irodalma az, a mi helyet kér a Jánosi könyvében. Mind a mellett el kell ismernünk, hogy a mit Jánosi a magyar æsthetikai irodalomról szól, igen tanulságos és mindenkép helyes ítéletről tesz bizonyosságot.

Végül még csak egy ohajtást fejezünk ki. Azt ohajtjuk, hogy Jánosi derék művének ne csak dicsérői, hanem vevői és olvasói is minél nagyobb számban legyenek.

K—ny F—cz.

*Báró Vay Béla: Az én régi pénzeim. (Alsó-Zsolcza, MCMII.)
Franklin-Társulat nyomdája.*

Régi pénzeket gyűjteni évszázadokon át az előkelő passiók közé tartozott. Augusztus császárról tudjuk, hogy kedvelte

a remek görög pénzeket. Bizonyára nem állt magában, mint gyűjtő, e kedvtelésével a rómaiak közt és sokan osztoztak vele ebben, kikről ilyesmit nem jegyeztek föl a classikusok. A középkor éremgyűjtőiről kevés hír jutott hozzánk. Hanem mikor a renaissance hajnalhasadásának elközelgett az ideje, ott találjuk Petrarcát, meg IV. Károly császárt és antik pénzeket gyűjtöttek sokan a humanisták közül, kik az ókornak e legkönnyebben hozzáférhető emlékeit a tudomány és a művészet kettős szempontjából ölelték föl, mint a classikus népek történetének beszédes tanúbizonyságait és szívet, lelket gyönyörködtető emlékeit az ókor művészetének. Nálunk Hunyadi Mátyás az első, kiről hasonlót jegyeztek föl. Mária, II. Lajos neje, I. Ferdinánd, II. Rudolf királyaink, de már I. Miksa császár és a Habsburgok spanyol ágának tagjai is kifejtett izléssel bírtak a műemlékek e faja iránt, a miről gyűjteményeik, meg német és olasz mestereknél rendelt remek emlékérmek tanúskodnak.

De nemcsak uralkodók, hanem a finomult érzékű amateurok hosszú sora és általában a születés és a tudomány aristokratái nagy számban hódoltak a XVI. század óta az éremgyűjtés szenvedélyének.

Magyar főúri családaink nagy részének is volt, sokszor nemzedékek hosszú során át gyarapodó, apáról fiúra öröklődő régi pénzgyűjteménye, így Rákóczy, Zrínyi, Kornis, Draskovich, Festetich, Széchenyi, Andrássy, Esterházy, Zichy, Zay, Keglevich. Viczay, Orczy, Bruckenthal, Berchtold, Barkóczy, Ráday, Radvánszky, Rhédey és több más családnak. E gyűjtemények egymelyikét tudós birtokosaik más szakemberekkel lajstromoltatták, így báró Viczay Mihály és gróf Széchenyi Ferencz. Tudjuk, hogy a Festetich-gyűjtemény leírása már készülőfélben volt, de abban maradt. Gróf Andrássy Lipót 1820—21-ben, valószínűleg közzététel céljából, két kötetre való igen szép rajzot készíttetett éremgyűjteménye kiváló ritka-ágairól. Gróf Andrássy Manó pedig már leírását is adta néhány ritka érmének. Hanem előzmények nélkül, példátlanul áll egymagában minálunk az, a mit báró Vay Béla most megjelent, pazar fényű kötetében látunk: hogy az éremgyűjtő főúr, a ki maga alapította és gyarapította gyűjteményét, sok históriai és éremtudományi ismerettel önmaga megírja szeretetteljes gonddal őrzött, gondosan végigtanulmányozott régi pénzeinek egész kincsét, ezernyi adattal fűszerezve könyvét és helyettesítve a részletes leírásokat. Ebből a szempontból szíve-

sen elismerjük és odaitéljük az elsőséget könyvének, melyet csak a történelem és a numismatika igaz szeretete sugallhatott. Azért említtem első sorban a történelmet, mert a történelmi szempont mindvégig uralkodik benne a szorosabb értelemben vett numismatikai elem fölött. Ez is érdekes és jellemző tulajdonságuk a régi magyar éremgyűjtőknek és numismatáknak. A numismatikai emlékeknek erős történeti érzékkel való illetén fölfogását Schöenwisner munkáiban és Weszerle hátrahagyott latin jegyzeteiben és kézírataiban is tapasztaltam. Ennek az iránynak forrásait és indító okait nemcsak a tanításnak, hanem általában egész műveltségünknek régezte sokkal inkább előtérbe nyomuló classikai alapjában találom föl. A történelem a maga látkörébe fogadta, szárnyai alá vette úgy szólván az összes doktrínákat, első sorban pedig saját, még kiskorú segédtudományait és teljesen áthattotta őket a maga szellemével, kutatási módszerével. A régi magyar éremgyűjtőnek az a tagadhatatlan felsőbbsege volt sok modern gyűjtőnk fölött, hogy sem pusztá kedvtelésből, sem csupán az érmek művészi becséért nem gyűjtött, hanem annyiszor olvasott és idézett classikusai révén első sorban a történeti esemény élő bizonyosságainak tekintette és kívánta tekinteni a régi pénzeket, melyekből minden egyes darabnak megvan a maga külön történeti háttere, melyet ismerni kell, hogy az ember kellőképen megérthesse, megbecsülje és szeresse. gyűjteményének minden egyes darabját, külön-külön. Ez a szempont érvényesült nemcsak az antik, hanem a közép- és újkori, kivált a magyar és erdélyi pénzeknél is. Ezt a szempontot találom föl én ebben az oly egyszerűen, majdnem igénytelenül, de igaz szeretettel megírt, pompás, drága ünneplő köntösben megjelenő kötetben, melyben harmadfél-ezer darabból álló, általa 11,000 koronára becsült gyűjteményét: a világ minden részében vert antik, közép- és újkori pénzeket, emlékérmeket és végül papírpénzeket is, történelmi és földrajzi rendszerbe szedve írja le a tudománykedvelő főúr.

Kívánatos volna azonban, hogy ez az értékes amateur-kötet — melyet szerzője nem szánt a nyilvánosságnak, mely kevés példányban, úgy szólván „kézirat gyanánt” jelent meg, — forgalomba kerüljön, hogy megszerezzhessék a könyv-amateurok és a numismaták, meg hogy a kiválóbb darabok képei ékesítsék és még tanulságosabbá tegyék e pompás könyvet.

Szolgáljon e könyv ösztönzésül, hogy a hazai nagyobb éremgyűjtemények birtokosai, kiknek éremkincsei mindenki szemei

elől elzárva fekszenek rekeszeikben, mielőbb közzétegyék ezeknek rendszeres, tudományos használatra alkalmas lajstromát, mert jól mondta Horatius, hogy: «Nullus argento color est avaris abdito terris . . . nisi temperato splendeat usu.» *Gohl Ödön.*

Gróf Apponyi Sándor. Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok II. kötet. XVII. és XVIII. század (1720-ig). Budapest, 1902. Franklin t. nyomd. (8-r. 423. l.)

Két évvel ezelőtt volt ismertetve e folyóiratban gróf Apponyi magyarországi vonatkozású ritkaságainak első kötete. Ez évben jelent meg e munkának második kötete, mely a tizenhetedik és tizennyolczadik század (1720-ig) történetére vonatkozó nyomtatványok czímét és kritikai ismertetését foglalja magában. A 27 ívnyi kötetben 880 munka tartalmával ismerkedünk meg, melyek latin, német, francia, angol, spanyol, portugál és holland nyelven jelennek meg.

E nyomtatványok egy kis részét gróf Apponyi már a Buda 1686-diki visszafoglalásának emlékére rendezett történelmi kiállításon mutatta be; de a fenti könyvben oly gyűjteményt találunk, a minőre alig akadunk nemcsak Magyarországon, hanem a külföldön is.

A munka terve teljesen megegyezik az első kötetével. Nem törekszik pontos címmásra; inkább a ritkábbnál ritkább nyomtatványok tartalmára fekteti a főszúlyt. S valóban csakis a lelkes gyűjtő gondos tanulmányának köszönhetjük, hogy sokszor oly nyomtatványokban találunk Magyarország történetére vonatkozást, a melyekben a czím után nem is gondolnánk. Természetesen a könyv legnagyobb része oly műveket ismertet, melyeket külföldi emberek írtak, de azért e kötetben 56 magyarországi szerző irodalmi termékére is akadunk, melyek mind külföldön nem-magyar nyelven láttak napvilágot.

Ha végig lapozzuk e munkát, azt látjuk, hogy a nyomtatványok legnagyobb része e századok véres eseményeit tárgyalják, Nem is csoda. II. és III. Ferdinánd, I. Lipót kora nem kedvezett kizárólag a tudományok virágzásának. Harci események kötik le az embereket, a tudomány és irodalom művelése szűk körre szorult. Inter arma silent Musæ. Tanusítja ezt e kötet, melyben a 880 nyomtatvány közül körülbelül 314 nem tisztán a

hadi eseményekre vonatkozó relatio. De ezek közül is sok olyan van, mely e kor hadviselésével van kapcsolatban.

Hogy a XVII. század eseményei mennyire fölköltötték a külföld figyelmét, annak érdekes tanúsága azon körülmény, hogy a különböző relatiók, hadi tudósítások, melyeknek száma az 500-at meghaladja, valamint a 314 irodalmi mű, mellőzvé a hely és év nélküli nyomtatványokat, Európa 89 különböző városában láttak napvilágot, s Danzigtól Londonig, Hamburgtól Baselig, Páristól Palermóig alig van nagyobb város Európában, a hol Magyarországra vonatkozó érdekes, többé-kevésbbé hiteles tudósítás nem jelent volna meg. Talán nem lesz érdektelen felsorolni azon városokat, a hol az e kötetben foglalt s leírt nyomtatványok megjelentek. E városok a következők: Bécs, Brünn, Grác, Innsbruck, Krakkó, Linz, Prága, Rakow, Altdorf, Altenburg, Augsburg, Cassel, Danzig, Drezda, Frankfurt, Giessen, Hamburg, Hanau, Heidelberg, Jena, Köln, Lauingen, Lipcse, Lübeck, Magdeburg, Marburg, München, Nürnberg, Offenbach, Oppenheim, Regensburg, Riga, Schleusingen, Strassburg, Sulzbach, Ulm, Wittenberg, Würzburg, Amsterdam, Antwerpen, Enchuysen, Franecker, Hága, Leyden, Rotterdam, Utrecht, London, West-Smithfield, Stockholm, Basel, Barcellona, Madrid, Saragossa, Sevilla, Lissabon, Páris, Douai, Brüssel, Lyon, Liege, Toulouse, Bassano, Bologna, Brescia, Cremona, Faenza, Ferrara, Florenz, Foligno, Genua, Gandavi, Lucca, Mantua, Milano, Modena, Nápoly, Palermo, Parma, Perusia, Pesaro, Piacenza, Rimini, Róma, Ronciglione, Rovigo, Todi, Turin, Utini, Viterbo.

Mint említém, a nyomtatványok nagy részét a különböző, s érdekes egykorú diarió-k, Zeitung-ok, Ragnaglio historicók, Relatio-k képezik, melyek Bécs fölszabadításáról, s Buda vára körül harszó eseményekkel foglalkoznak. A névmutatóban Bécs 167-szer, Buda 110-szer fordul elő. Vannak még tudósítások, melyek Érsekújvár, Eszék, Esztergom, Győr, Kanizsa, Kassa, Komárom, Nagyvárad, Párkány, Pozsony, Szeged, Székes-Fehérvár, Szent Gotthárd, Temesvár körül folyt hadműveletek, ostromok leírását foglalják magokban. Talán nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy gróf Apponyi Sándor munkája Magyarország történetének, s különösen az 1686-iki fegyvertények bibliographiájához első rendű forrásmunka.

Nehéz feladat az érdekesnél érdekesebb ritkaságokat felsorolni; hisz akkor az egész tartalommutatót kellene újra közölni.

Azonban egy pár munkát mégis megemlíünk. Ritkaság számba megy Verantius Faustus, csanádi püspök *Machinae novae* című munkája 49 gyönyörű réztáblával, melyek a munkában leírt gépeket, különböző hidakat stb. ábrázolják. Dilbaum Sámuel *Eikographiaja* ismert mű, látképei legbecsesebb darabjai városaink ikonographiájának, a magyar csapatok viseletei szempontjából pedig megbecsülhetetlen. Unikum Bozdogh Márton *Dotes Intellectuales* című alkalmi költeménye, mely Bolognában 1610-ben került ki a sajtó alól, s a szerző gróf Erdődy János tiszteletére írt azon alkalomból, midőn ez a pármiai akadémiában a bölcsészeti doctoratus elnyeréseért a szokásos disputatiót tartotta. Érdekes azon útleírás, melyet Le Laboureur János, Guébriant híres tábornagy özvegyének titkára 1647-ben kiadott. Guébriantné 1645-ben arra volt kiszemelve, hogy Gonzaga Mária Lujzát, IV. Ulászló, Lengyelország öreg királyának menyasszonyát Varsóba kísérje. Ránk nézve nagy fontossággal bír a Magyarországon történt utazás leírása. Le Laboureur figyelmes szemlélő. Az országot és népeit alaposabban ismeri, mint a hogy honfitársaitól megszoktuk. Leírásai ugyan dagályosak, de a birtokosokról, családi viszonyokról és régiségekről pontos tudósításokat nyújt. A könyv legérdekesebb része azon tizenhat lap, melyen Wesselényi és Szécsi Mária szerelméről szól. Sir John Finett-nek Londonban 1656-ban megjelent *Observations* stb. című munkája szintén tanulságos kis könyv. Napló alakjában van írva, s 1613—1627-ig terjed. Ő közvetítette 1626-ban mint a nagykövet introducteur-je Bethlen Gábor követének kihallgatását.

De talán elég mutatványul ennyi is. Óhajtjuk, hogy a nemes gróf még minél tovább gyűjthesse a hazánkra vonatkozó ritkaságokat, s bár minél hamarább bocsátaná közre az első kötet előszavában kilátásba helyezett harmadik kötetet. r—r.-

Kakukfüvek. Költemények. 1890—1900. Írta Czóbel Minka. Budapest, az Athenaeum részvénytársulat kiadása. 1901. 327 lap.

Egy háromszázhuszonhét lapra terjedő verseskönyv került kezünkbe. Már külső díszes kiállítása, aranszegélyű, dúsan aranyozott piros brokátselyem kötése magára vonja a figyelmet s kíváncsivá tesz a tartalomra. Czóbel Minka tíz év alatt (1890—1900.) írott költeményeit foglalja ez magában *Kakukfüvek* címmel. A kakukfű,

tudvalevőleg nagyon szerény, jelentéktelen, illatos vad virágocska. Nem a versek mivoltát akarja-e ezzel jelzeni az író szerénysége? Endrődi Sándor bevezető soraival vesszük a gyűjteményt. A szerző ő rá bízta a könyv sajtó alá rendezését s szabad kezét engedett neki arra, hogy eddig megjelent köteteiből tetszése szerint válogasson. A könyv belső formáját is Endrődi idomította azzá, a mivé lett. Helyesen tette, hogy a kiszemelt költeményeket lehetőleg időrend szerint sorozta. «Igy a *Kukukfüvek* — úgy mond — Czóbel Minka eddig megjelent köteteinek nemcsak javatermékeit foglalja magában, de egyúttal lyrai fejlődésének különböző fokain s érdekes egyéniségének egészében láttatja őt. S valóban ezt az új könyvet, mint az újabb magyar lyra egyik nemesebb termékét, nyugodt lélekkel bocsáthatja a költészet igaz barátainak színe elé».

Mostani versírónőink közt egy sem haladja fölül, sőt utól sem éri Czóbel Minkát akár termékenységre, akár sokoldalúságra nézve. Tíz év alatt, mint mondatik, hat kötet verses műve jelent meg. Mutatja ez, mily hévvel, kitartással és szorgalommal forgozódik a múzsák oltára körül. Talán siető nagy munkakedvének róvható föl az ihlet olykori hiánya s a tárgyak megválasztásában és költői alakításában néha a teremő képzelet meglankadása. Gyöngéd lélek tükröződik költészetében, melynek nyilatkozatai magokon viselik a nőiség finom zománczát s olykor némi erőt is. De a versek túláradó tömegében nem csuda, ha olyanokat is találunk, melyek a gyűjtemény hátránya nélkül, sőt talán előnyére, bátran kimaradhattak volna, többet olyat, mely egy vagy más tekintetben méltán észrevétel alá esik.

Föltűnő sajátsága a tárgyak legapróbb részletekig megfigyelése. De az, hogy az ekként felsorolt részleteket egy összhangzó költői képpé alakítsa, nem mindig sikerül neki. Fölötte változatos a tárgyak megválasztásában, de nem igen válogatós. Könnyen versre hangolja minden, a min a szeme véletlenül megakad. Verset ír a libákról, a malacsról, a vágóhídra vezetett kis borjúról, de ez által nem lesz előttünk költőileg érdekessé se a liba, se a malacz, se a borjú. Burns is megénekelte a «fogfájást», de azzal se értéke nem gyarapodott, se fogfájása meg nem szűnt. Bőséget elősegíti a könnyűség, melylyel verseit ontja. Folytak azok, mintegy siető patak csörgedező vize. A műgonddal törődni sokszor rá nem ér. Gyakorlati készséget tanúsít a verselés technikájában. Elég könnyen mozog a legkülönbözőbb versformákban. Föltűnő érzéke van a magyar rhythmus iránt. Nyelvezete művelt, síma, bár nem erős, de

olykor emelkedett s csak ritkán alant járó, a mi a versek ily nagy tömegében bizony megesik.

Melegen ragaszkodik a szabad, nyílt természethez, a szülőföldhöz. Annak kebelén él, annak tárgyait, jeleneit, benyomásait énekli, abból veszi a képeket és színeket költeményeihez. Ecsetjének legszokottabb festő elemei a fény, a felhő, a nap, a sugár, a hold és csillag, az ég, a virág és illat, a légtünemények, pára, köd, délibáb stb. Ezekkel színezi és szövegezi át még át egyes darabjait. De ezeknek igen gyakori alkalmazása bizonyos egy színű lágyságot, szinte egyhangúságot ad a költemény külsejének. Mindez sokszor nem igen tartozik a dolog lényegére.

Nemesen érző szív lüktetését érezzük e költeményekben. Szeme inkább a múlt emlékein csügg, mint a jövő reményén. Mintha már ábrándjaiból kibontakozva szemlélné az előtte folyó élet szürkeségét. Élményei, költői fáradozásai végül böleselgő elmélkedésekben, a lét és nem lét, az élet és a halál, a mulandóság és a végtelenség titkainak fürkészésében keresnek pihenést, vagy újabb gyötrődést. Kétes tárgyai a költészetnek, súlyosak egy gyöngéd női lant pengetéséhez. Melegen érez a népért. Emberszerető szívvel látja annak nyomorát s szenvedéseit. Annak életéből meríti költészete számos tárgyát, annak egyszerű körében érzi magát ismerősnek, otthonosnak s nem is idegen tőle a népies hang és forma. A haza sorsa és a közviszonyok nem találnak hangot az ő lyráján, mintha gyöngéd női természete önkénytelen húzódnék vissza a nemzetet és a társadalmat mozgató eszméktől s az azok körül zajló, forrongó férfias küzdelmekről.

Van valami értelme annak, hogy a verseknek ez a sok mindent magába foglaló tömege, a tartalom különbözősége szerint, bizonyos szakaszokba, külön címek alatt csoportosított. Ha egyes darabok talán nem illenek is az így fölállított keretekbe, de az olvasóra nézve az összhatás mégis előnyösebb. A szakaszok tartalmát egyenként véve figyelembe, nem mondhatjuk, hogy azokban az Endrődi által említett fokozatos fejlődés jelei mutatkoznának. Bajos is illet észrevenni épen a szakaszokba osztás miatt. Kezdetleges gyöngeséget, vagy egymáshoz mérve jelentékeny haladást nem találunk. Csaknem egyforma színvonalon áll gyűjtemény eleje, közepe és vége.

A *Nyírségből* című szakaszban szülőföldje kedves vidékeit, földjét, pusztáit, képeit és jeleneit rajzolja meleg szeretettel és ragaszkodással. Költésre hangolja a munkásnép mezei foglalkozásá-

nak s apró történeteinek szemlélése. Rajzaiban szembetűnő a természeti hűség és közvetlenség. De nem egyszer esik ismétlésbe. Szereti a terjengést. Hosszúra nyújtja a jelentéktelen apróságot is. A tizenkét sűrű lapra terjedő *Őszi képben*, valamint a még sűrűbb tizenkét lapra terjedő *Nóta a tengeriről* című költeményben alig van egyéb üres leírásnál, mondhatnók, czifra szóhalmaznál. Az e fajta leírásokhoz rendesen némi csekély történet, vagy mese vékony szálát szövi. De az egész oly kevéssé függ össze, hogy az ember nem tudja, a mese van-e a leírásért, vagy a leírás a meséért.

A *Képek* című cyclusban mintegy folytatását vesszük az előbbi szakasz hasonló tárgyú költeményeinek. Az első *Viszfény* című költeményben, mely alatt visszaemlékezést kell értenünk, egy séta közben szemlélt idegen vidék képét rajzolja, elhintve a festés azon elemeivel, melyekről föntebb emlékeztünk. «Fehér holdvilágnak ezüst karimája, Világoskék égbolt nagy mezejét járja, Elterül az alkony párás ködös leple», s így tovább. De aztán itt is föltűnik előtte távoli otthonában egy rég elhalt tisztas, öreg, református pap képe, oda toldva mintegy az idegen vidék rajzához. Épen így írja le, vagy sorolja el, szinte gépszerűleg; mindazt, a mit *Vásár után* a vásártéren lát s végül «a csaplárné csinos barna menyecske», korcsmájában mind a «huszárgyereket», mind a zsandárt szerelmesen fogadja. Megjegyzendő, hogy «a zsandár kakastollas kalapja Sötét színt vet elfakúlt ég-alapra» (!). *Örök élet* címmel némi csekély történet beszövése mellett tárja elénk, a mit útjában, a szőlőben, a faluban, a kapuk alatt s bent a házban látott és tapasztalt. *Vis inertiae* címmel (szereti az ily tudóskodó címeket) a vasúti gyorsvonalat, az azon utazókat írja le stb. Itt énekel arról a *Két malaczról*, melyet föntebb említettünk. A temető alatt turkálnak. Le van írva farkuk, sertéjük s mikor a temető kapuja megcsikordul, szétszaladnak. Ennyi az egész. S a mi furesa, a malaczok tőszomszédságában foglal helyet a *Veszta-szüz*. Itt van megörökítve *Utolsó tekintet* cím alatt az a «gyöngye, tarka kis borjú is», melyet egy ember kötélén vezet a vágóhídra. Jobbra méltó elérzékenységgel látja költőnk e kis borjúbán a «szenvedőt» — «És mélyen, mélyen hajlik meg előtte, Mint egy haldokló nagy király előtt» . . . Igazán festői kép! Csudálatos eltévelyedése az ábrándnak, vagy az izlésnek.

Czifraság nélkül, természetes vonásokkal rajzolt, sikerült költemények is enyhítik azonban az efféle visszásságokat és ürességeket. Ilyenek a *Futó betyár*, *Erdei prédikáció*, *Királyi nász*,

Késett álom, Lélekharang. Ezek megannyi kiváló bizonyítékai Czóbel Minka költői erejének.

A *Képek* keretében elérték volna azok az *Aprótörténetek* is, melyeknek külön szakasz van szentelve, s melyek közt ritka az oly darab, minő az *Eljegyzés* című rövid költemény, mely mintegy magától dalba ömlő, népies hangú, eredeti kedves alkotás. Itt is sűrűn találkozunk a szerző azon ismert eljárásával, hogy részint jelentéktelen tárgyak felé fordul részletes figyelme, részint üres szavakra és körülírásokra helyezi a súlyt az előadásban. Már például, mi költőiség van annak körülményes és minden él nélkül való száraz leírásában, hogy egy ránczos képű öreg cigány asszony mezőre hajtja a falu libáit, a «szárnyas gulyát»? Mi szép az efféle kifejezésekben: «a szép fiatal asszony ereje megtörött Az élet pókháló-szövésű Gyapot-lágy torlaszi között»? Mi érdekes abban, hogy egy leány holttestét koporsóban szállítják a vasúton s «a napsugár fényfoltot tép a koporsó oldalán», melyre «józan fényben, éles-tisztán síklik a nap»? Ily buborékok nem teszik a semmit valamivé.

Melegebb és közvetlenebb hatásúak azok a költemények, melyekben lelki világát, kedélyhangulatát tolmácsolja a költő. Szenvedélyes epedése hangzik a szerelem után, de nincs, a ki megértse; méla borongás és ábránd a múlt emlékeivel s a mulandóság képeivel. Még inkább elénk tárják ezt a benső világot a magányban írott versei. Keserv és olykor reménytelenség szólal meg azokban. Néha önbizalomra erősödik s kész túrni és harcolni a sorssal. Szinte férfias elhatározás érlelődik benne, pedig az élet neki «csak bánat, kín és fájdalom». Aztán reflexiókba mélyed. Nem hagyja nyugodni a lét és nem lét, a véges és végtelen, az Isten és a világ mivolta, a *Felicitas*, a *Mikrokozmosz*. Azonban e háborgás és hánykódás egy szép költeményben ér kibékítő véget a *Megnyugvás énekében*, mely szívhez szóló s biztató hangon hirdeti, hogy «minden, minden jóra fordul, ha az Isten úgy akarja».

Nem tudjuk, mirevalók s mit jelentenek a tizenkilencz darabból álló *Boszorkánydalok*. Elmondhatjuk azokra, hogy de strigis, quæ non sunt, nulla quæstio fiat. Ha akad is köztök egy pár talpraesett megszívlelhető költemény, de az egésznek semmi köze és kapcsolata a boszorkánysággal. Még azért, hogy itt-ott valami boszorkányos vonás, varázslatos homály, fátyolszárnyak lebegése tűnik föl vagy említetik előttünk, nem mondhatjuk ezeket boszorkányok dalainak. Nem is egyebek azok sokszor, csak reflexiók az életről, a boldogságról és szenvedésről. Néha olyas valamit sejtet-

nek, mintha ártatlan nőket üldöznének és elnyomni törekednének csupán azért, mert jobbak, erősebbek, tisztábbak a többiekénél, egy szép hölgyet plane! azért «mert nincs férje, nincs családja, nincsen könyje», de hiszen az emberek rosszasága nem boszorkányság.

Föltűnő előttünk az is, hogy költőnőnk fölötte gyakran vesződik *Pánnal*, a nagy *Pánnal*. Vajon nem Reviczky Gyula után kedvelte-e meg, a ki tulajdonkép Heine egyik prózai művének egy pár lapját foglalta versbe? Közvetlen egymásután négy költeményben zengi Pán *életben létét, óráját, flótáját, elrejtőzését*. Ez utolsóban a névszerint elsorolt különböző gombok mennek őt keresni az erdőben. Sőt az egész gyűjteményt is Pánnak a *Baklábú istennek* dramatisált dicsőítésével zárja. Valóban nem látjuk, mi értelmet akart rejteni a szerző ez annyira kedvelt hitregei kép alá. Ime ebben az utolsó költeményben is a «nagy Pán», az erdők, mezők, pásztorok Istene, egyebet sem tesz, mint mindig csak nevet. Gúnyosan neveti az egész természetet, az emberiséget, az Isteneket s czéltalan és érthetetlen szereplését e szavakkal végzi: «mi megható ez örök butaság!» Ez bizony nem méltó zárköve a ragyogóan szép külsejű kötetnek.

Ekként méltatva részletes figyelemre a gyűjtemény bőséges tartalmát, elmondhatjuk, hogy Czóbel Minka sokat írt, nem mind szépet, de olykor szépet is. Tehetségénél erősebb volt szorgalma, szinte mohó igyekezete a versírásban. Lantjára nem minden tárgy és alkalom való, melyet útjában talál. S a mit arra egyszer méltónak tart, érlelnie, kiforrasztania kell lelkében, mielőtt alakba öntené s ha abba önti, a lényegyet ne takarja el csillogó szavak színes czifra kelméjével.

—o.

Die Faustsplitter in der Literatur des XVI. bis XVIII. Jahrhunderts nach den ältesten Quellen herausgegeben von Alex. Tille. Berlin, 1900, 1152 lap. Ára 35 márka.

Ez a hatalmas kötet, mely csak most készült el, a rengeteg terjedelmű Faust-irodalomnak egyik legbecsesebb és legfontosabb terméke. *Szilánk* alatt Tille a Faustra vonatkozó minden följegyzést vagy adatot ért, melyek a legrégibb időktől, tudniillik 1507-től, bármely irodalmi termékben találhatók voltak. Tehát a Faustról szóló önálló munkákat (népkönyveket, színműveket, dalokat stb.) teljesen mellőzte szerző (ezeket később akarja összegyűjteni

és kiadni) és csak az adatokat vette föl, de ezeket közvetlenül a forrásokból és teljes szövegökben, melyeket theologiai, történeti, költői művekben, levelezésekben és folyóiratokban rendkívüli olvasottsággal és sok nehézség leküzdésével összegbörgészett. Egyelőre csak 1800-ig öleli föl a kérdéses anyagot; később folytatni szándékozik művét, mely most 437 «szilánkot» tartalmaz, részben igen terjedelmeseket is.

Kötetünk anyaga jó részben eddig is ismeretes volt és a legrégibb adatokat teljesen közölte például Engel Károly is *Zusammenstellung der Faust-Schriften vom XVI. Jahrhundert bis Mitte 1884* (Oldenburg, 1885, 764 l.) című érdemes, de nem igen megbízható és nagyon zavaros könyvészeti művében. De Tille érdeme, hogy e régibb adatokat is teljesen híven, közvetlenül a forrásokból közli (a mit Engel, sajnos, gyakran nem tett); hogy az 1885 óta napfényre került «szilánkokat» is, ugyancsak a forrásokból, soha második kézből, fölvette; végre hogy az eddig ismert adatok számát igen sok, egészen új, eddig ismeretlen följegyzésekkel lényegesen szaporította. E teljesen megbízható gazdag anyag alapján megkísérthetjük a történeti Faust életének rövid vázlatát.

A népkönyvek szerint Faust Rodban Weimar mellett vagy Rodában Jena mellett született; de Melanchthon tanítványaitól tudjuk, hogy a «præceptor Germaniæ» szerint Faust Kundling vagy Knittlingen sváb helységben született, melynek tőzsomszédságában Bretten falu magának Melanchthonnak volt hazája (Tille 15. l.). Születési éve csak megközelítőleg állapítható meg: minthogy 1506-ban már ismeretes bűvész és varázsló volt és 1537-ben mint öreg ember halt meg (?), talán 1470—1480-ra tehetjük. Ifjúságáról és tanulmányairól nem tudunk semmit. A hagyomány szerint Krakkóban tanult, de ez egyetem könyve nem ismer Faust nevű hallgatót. Először 1506-ban találjuk Gelnhausen birodalmi városkában, hol már teljesen kifejlett szédelgő és ámító alakjában lép föl. Nem sokkal utóbb járt Würzburgban és 1507-ben Kreuznachban, hol iskolamester lett, de erkölcstelen viselkedése miatt csakhamar menekülni kényszerült. Két évvel utóbb 1509 január 15-én «Johannes Faust ex Simmern» Heidelbergában tizenötödmagával baccalaureus lett, kétségtelenül a mi emberünk, a ki ismeretlen okból simmerninek nevezte magát,*) mint utóbb heidelberginek

*) Carl Kiesewetter, *Faust in der Geschichte und Tradition*,

vagy nürnberginek. Négy év mulva, 1513 szeptemberében, Erfurtban találjuk, később Nürnbergben, a hol a rendőrség el akarta fogni, de az ügyes szédelgő megszökött, 1518 január 18-án pedig «Faust János Nürnbergből» a wittenbergai egyetem hallgatói közé iratkozott be. Itt érintkezett földijével, Melanchthonnal, a ki őt jól ismerte. De nem sokáig maradt a reformatio főfészkében; már 1520 elején Bambergben szerepel, a hol az érsek csillagjóslatát elkészítette, a miért tíz forint jutalomban részesült. A húszas években a német seregeknek 1522-ben és 1525-ben Villa Bicocca és Pavia mellett kivívott győzelmeit saját bűvészetének tulajdonította. És ez adattal kapcsolható össze a következő föltevés. A madridi béke (1526) után, melynek értelmében a legyőzött francziák két királyfit szolgáltattak ki a német császárnak túsokul, a francziák nagy izgatottsággal vártak egy német bűvészt, a ki azt állította, hogy a két királyfit kiszabadítani képes, mert mindenkép meg akarták újítani a háborút. A forrás, mely ez adatot közli, Nettesheimi Agrippa, nem nevezi meg a német bűvészt; de ha Faustnak az olaszországi német győzelmekre vonatkozó állítását figyelembe vesszük, igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a franczia udvar 1526-ban Faustot várta. Talán ez időben járt Velenczében is, a hol repülni akart, a mi természetesen nem sikerült, 1527-ben pedig Baselben, a hol akkor Theophrastus Paracelsus, szintén egy Faustszerű alak, nevezetes előadásokat tartott a «chymiából». Innen visszatért Wittenbergába, hol a protestánsok nem szívesen fogadták; azért nyomban átment a katolikusokhoz Ingolstadtba, de a tanács már 1528 június 17-én kitiltotta a városból. Hogy ez időben volt-e fogva Batenburgban a Mosel mellett, nem tudjuk biztosan; az is csak valószínű, hogy talán 1533 táján tartózkodott a kölni érsek udvarán. Mint másoknak, úgy Hutten Fülöpnek is, a ki 1535-ben Venezuelába ment, megjövendölte vállalata kimene telét, és Hutten 1540 január 16-án elismeri, hogy Faust helyesen jósolta meg sok viszontagságát. A következő évben, 1536-ban, ismét Würzburgban jár, a hol nagy érdeklődéssel várják az új német-franczia háborúra vonatkozó jóslatát. A legközelebbi forrás, Begardi Fülöp, 1539-ben (Tille 9. l.), már úgy beszél róla, mint

1893, 11. l. szerint nem Simmern városa értendő, hanem Pfalz-Simmern herczegség, melynek területén feküdt Kundling vagy Knittlingen helység, Faust szülőhelye, valamint Maulbronn is, mely város a Faustmondában nagy szerepet játszik.

a ki nincs többé az élők sorában. Ha Lercheimer Ágoston adata (1597), hogy Faust hatvan év előtt halt meg, szószerint vehető, akkor a híres bűvész 1537-ben szűnt meg élni, még pedig a Zimmern-féle krónika (1565 körül) szerint egy sváb faluban, a breisgaui Staufenben vagy ennek közelében, mint aggastyán («in grossem Alter» és «ist ein alter Mann worden», Tille 17. l.). Ha 1537-ben halt meg «mint öreg ember», nem születhetett 1491-ben, mint rendesen állítják, hanem valószínűen 1470—1480 közt; ha azonban a baccalaureatust rendes időben nyerte el, tudniillik 17—18 éves korában, akkor csakugyan 1490—91-ben született. Magisterré természetesen maga promoveálta magát.

Pick Albert egy ép most megjelent, de lényegében már 1893-ban közzétett, igen gyarló «művelődéstörténeti tanulmányában»: *Faust in Erfurt* (Leipzig, 1902, 48 l.) azt állítja, hogy Faust Henrik 1522-ben husvétkor beiratkozott az erfurti egyetemen. Tille nem ismeri ezt az adatot, pedig az erfurti egyetem anyakönyvében (kiadta Herm. Weissenborn, Halle, 1884, II. 324. l.) tényleg olvasható. Szerző valószínűen azért nem vette föl, mert, velem együtt azt hiszi, hogy e Faust Henriknek semmi köze a mondáéhoz.

De térjünk vissza Tille kitűnő könyvéhez, melynek egy gyöngye oldalára még rá akarok mutatni. A szerző nem közli a Fausról szóló önállóan megjelent irodalmi termékeket. Helyes: de azt még sem helyeselhetem, hogy legalább címöket nem említi föl az időrendi sorozatban. Most kapunk adatokat az első (1587), a Widman- (1599), a Pfitzerféle (1674) és a többi Faust-könyvekről, utóbb Faust-színművekről és -regényekről, de hogy e munkák mikor jelentek meg, a mi a reájok vonatkozó adatok helyes megítélésére sokszor igen fontos, azt előbb más forrásokból kell kijegyeznünk. Ez különösen a XVIII. századra igen kényelmetlen eljárás, mert ekkor már tömegesen tűnnek föl a Faust-tervek és Faust-művek, melyekre egyes «szilánkok» vonatkoznak. De magának a Faust-mondának hatalmasan fokozódó elterjedéséről sem nyerünk ilyformán csupán a Tille könyve alapján helyes képet. Hogy csak egyet említsek: e műben, mely 1800-ig terjed, a Goethe Faustja, mely először 1790-ben jelent meg, egyáltalában nem szerepel, a mi a munka közvetlen forrásánál és céljánál fogva érthető, de a Faust-monda történetének, sőt a közölt «szilánkoknak» helyes fölfogása szempontjából még sem mondható czélszerűnek.

Heinrich G.

Új magyar könyvek.

Balkay Béla dr. Biráskodásunk bányaügyekben. Budapest Apollo r. t. 1902. (8-r. 77. l.) 1 k.

Ballagi Géza. A budapesti egyetem s a jogi szakoktatás. Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. 40 l.) 80 fl.

Barta József dr. Aesthetika. (Tudományos zsebkönyvtár. 113. sz.) Pozsony, Stampfel K. 1902. (16-r. 61 l.) 60 fl.

Bogdánfy Ödön. Vízépítés. Kiváló tekintettel hazai viszonyainkra. I. rész. Hidrológia. Budapest, Kilián Fr. utóda. 1902. (8-r. VI, 165 l.) 7 kor. 50. fl.

Bókay Árpád dr. Vénygyűjtemény. A magyar gyógyszerkönyv alapján. Tekintettel a legújabb gyógyszerekre s a gyermekgyakorlatra. 6. javított és tetemesen bőv. kiadás. Budapest, Singer és Wolfner. 1902. (8-r. 287 l.) 3 kor. 60 fl.

Buday Dezső dr. A házasság társadalmi védelme. Budapest, 1902. Politzer. (8-r. 42 l.) 1 kor.

Csávolszky Lajos. Királyunk és tanácsosai. Budapest, 1902. Légrádi testvérek. (8-r. 47 l.) 2 kor.

Cseh Lajos. Magyarország oknyomozó története. 2. kiadás. (Tudományos zsebkönyvtár. 16. sz.) Pozsony, Stampfel. 1902. (16-r. 76. l.) 60 fl.

Doyle A. Conan. A sátán kutyája. Bűnügyi regény. I. kötet. (Legjobb könyvek. V. évf. 16. kötet.) Budapest, Légrádi testv. 1902. (8-r. 152 l.) 1 kor.

Emlékek, Magyar jogtörténeti —. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. V. kötet. I. fele. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai. Összegyűjtötték, felvilágosító, összehasonlító jegyzetekkel ellátták Kolozsvári Sándor dr. és Óvári Kelemen dr. Budapest, 1902. Akademia. (8-r. LXIV, 704 lap.) 12 korona.

Gracza György. Kossuth Lajos élete, működése és halála. Második bővített kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 299 lap.) 3 korona.

Grósz Emil dr. Az orvostudomány új rendje Magyarországon és külföldön. Hivatalos adatok alapján. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 85 l.) 1 kor.

Gyp. Ö nem féltékeny. Regény. Fordította Gaus Viktor. (Egyetemes regénytár. XVII. évf. 16. köt.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 141 l.) 1 kor.

Hajós Lajos dr. Általános Psychopathologia. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 320. l.) 12 kor.

Hamsun Knuth. Viktoria. Regény. Fordította Telekes Béla. (Athenaeum olvasótára X. évf. 21. köt.) Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. 151 l.) 1 kor.

Hegedüs Loránt. A székelyek kivándorlása Romániába. — A romániai magyarság. — A moldvai csángók. — A kivándorlás okai és visszahatása. — A beteg székelyföld. Budapest, 1902. Katz G. (8-r. 105 l.) 2 kor.

Hegyi Jenő. A magyarországi kivándorlás állapota és rendezése. Fiume, 1902. Budapest, Kilián F. utóda. (8-r. 40 l.) 1 k.

Hilbert István dr. Olcsó okszerű méhészet, tekintettel a keletes pótfiókon álló parasztkasra. 2 bőv. kiadás. Szegzárd, Árva J. (8-r. 72 l.) 1 kor. 20 fill.

Horváth Ödön. Albánia. Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. 99 l.) 1 kor. 80 fill.

Hutya Ferencz dr. Allategészségügyi évkönyv az 1901-dik évre. A m. kir. földművelésügyi miniszter megbízásából. XV. évfolyam. Budapest, ifj. Nagel O. 1902. (8-r. 187 l.)

Illéssy János dr. A mikófalvi Bekény-család leszármazása és története. Budapest, 1902. Kilián F. utóda. (8-r. 156 l.) 6 kor.

Kaufmann Ede dr. A részletes kórbonecztan tankönyve. Fordították a 2-dik kiadás nyomán Minich Károly dr. Feldmann Ignác dr., Krompecher Ödön dr., és Verebély Tibor dr. Átnézte Genersich Antal dr. I. fele. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 644 l.) 12 kor.

Kovács Antal. A méhészetéről. Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter megbízásából sajtó alá rendezte és bővítette Grand Miklós. 8. bővített kiadás. Budapest. 1902. Nagel O. (8-rét 162 l.) 1 kor.

Nyárádi László. Diákélet Debreczenben. Rajzok a diákéletből. Békés. 1902. Véver O. (8-r. 127 l.) 2 kor.

Réz Mihály. Széchenyi ma. Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. 58 l.) 80 fill.

Szmollény Nándor. Kétszáz esztendő, Magyarország és Ausztria közgazdasági, főleg pénzügyi viszonyainak népszerű ismertetése, különös tekintettel az osztrák-magyar bankra. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 61 l.) 1 kor. 20 fill.

Vereszájev Vikenty. Egy orvos vallomásai. Fordította Zigány Árpád. Budapest, 1902. Községi nyomda. (8-r. 250 l.) 2 kor. **L**